

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

152
(3/2015)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ (Француска)
Др Милан БРДАР (Београд)
Др Рајко БУКВИЋ (Београд)
Др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад)
Др Масајуки ИВАТА (Јапан)
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд)
Др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад)
Др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад)
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ (Београд)
Др Питер РАДАН (Аустралија)
Др Панајотис Г. ХАРИТОС (Грчка)
Др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ
дописни члан САНУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

152
(3/2015)

НОВИ САД
2015

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Милан Брдар	Milan Brdar
ХАЈДЕГЕР И ХЕГЕЛ:	HEIDEGGER AND HEGEL:
ФЕНОМЕНОЛОШКА	THE PHENOMENOLOGICAL
МЕТОДА КАО ТОПОС	METHOD AS THE TOPOS
КОНФРОНТАЦИЈЕ	OF THEIR CONFRONTATION
(<i>Studia Heideggerianæ I</i>)	(<i>Studia Heideggerianæ I</i>)
363–392	

Наташа Костић	Nataša Kostić
НЕБО И ЧОВЕК СУ ЈЕДНО:	THE UNITY OF HEAVEN AND MAN:
ДРЕВНИ КИНЕСКИ КОНЦЕПТ	ANCIENT CHINESE CONCEPT OF
ТРИ СВОЈСТВА КОСМОСА	THREE PROPERTIES OF THE
У ПРОМЕНИ ЦОУА	UNIVERSE – IN THE <i>CHANGE OF ZHOU</i>
393–408	

Александар Леонидович Казин	Aleksandar Leonidovič Kazin
РУСКА ВЕРА И РУСКА	RUSSIAN RELIGION AND
ФИЛОЗОФИЈА	RUSSIAN PHILOSOPHY
409–428	

Момчило Милиновић	Momčilo Milinović
и Жељко Иваниш	and Željko Ivaniš
САВРЕМЕНЕ КОНЦЕПЦИЈЕ И	ADVANCED MILITARY
ОРГАНИЗАЦИЈЕ ВОЈСКЕ	CONCEPTS AND ORGANIZATIONS
УСЛОВЉЕНЕ ТЕХНОЛОШКИМ	DETERMINED BY TECHNOLOGY
ЗАХТЕВИМА	REQUIREMENTS
429–450	

Тихон Ракићевић	Tihon Rakićević
ПИТАЊЕ РАШЧИТАВАЊА ЈЕДНОГ	QUESTION OF INTERPRETATION
МЕСТА У <i>ЖИТИЈУ СВЕТОГ</i>	OF A PART OF THE TEXT IN THE
<i>СИМЕОНА</i> ОД СВЕТОГ САВЕ	<i>LIFE OF SAINT SIMEON</i> WRITTEN
(IX Н 8 [Š 10])	BY SAINT SAVA (IX Н 8 [Š 10])
451–469	

Ђорђе Ђурић ЈЕДАН МОДЕЛ КРЕИРАЊА ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ: РУСКА АКАДЕМИЈА И ВАРЈАШКО ПИТАЊЕ	Ђорђе Ђурић A FORM OF CREATING HISTORICAL CONSCIOUSNESS: THE RUSSIAN ACADEMY AND VARANGIAN QUESTION
471–486	

Марија Караникић Мирић ОБЈЕКТИВИЗОВАЊЕ МОРАЛНЕ ШТЕТЕ	Marija Karanikić Mirić OBJECTIVIZATION OF MORAL DAMAGE
487–503	

Љубинка Ковачевић ПЕРСОНАЛНО ПОДРУЧЈЕ ПРИМЕНЕ РАДНОГ ЗАКОНОДАВСТВА – (НЕ)ПОУЗДАНОСТ КРИТЕРИЈУМА ЗА КВАЛИФИКАЦИЈУ СУБЈЕКТА РАДНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ	Ljubinka Kovačević PERSONAL SCOPE OF LABOUR LEGISLATION – (UN)RELIABILITY OF THE CRITERIA FOR QUALIFICATION OF SUBJECTS OF LABOUR LAW PROTECTION
505–519	

Бојан Пајтић ФИДУЦИЈАРНО ОБЕЗБЕЂЕЊЕ ПОТРАЖИВАЊА У СРПСКОМ ПРАВУ	Bojan Pajtić SECURING OF CLAIMS BY MEANS OF FIDUCIARY AGREEMENTS IN THE SERBIAN LAW
521–530	

Милорад Ђурић ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИ ИЗАЗОВ ДЕМОКРАТИЈИ	Milorad Đurić GLOBALIZATION CHALLENGE TO DEMOCRACY
531–541	

Nataša Stanojević and Slobodan Kotlica EFFECTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON THE RESTRUCTURING OF THE SEE ECONOMIES	Наташа Станојевић и Слободан Котлица УТИЦАЈ СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА НА РЕСТРУКТУРИСАЊЕ ПРИВРЕДА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
543–555	

Исидора Љумовић и Крсто Јакшић ДОСТУПНОСТ ФИНАНСИЈСКИХ РЕСУРСА ПРЕДУЗЕЋИМА НА СЕВЕРУ КОСОВА	Isidora Ljumović and Krsto Jakšić ACCESS TO FINANCE FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN NORTH KOSOVO
557–569	

Драган Докић ДЕЈСТВО ИНВЕСТИЦИЈА НА БУЏЕТСКЕ ПРИХОДЕ ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ: ПРИМЕР РУРАЛНИХ ОПШТИНА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ ХРВАТСКЕ	Dragan Dokić EFFECTS OF INVESTMENTS ON LOCAL GOVERNMENT BUDGET REVENUES: A CASE OF RURAL MUNICIPALITIES IN SERBIA AND CROATIA
--	--

571–584

Душица Ђукић ЕНГЛЕСКИ КАО ЈЕЗИК СТРУКЕ У СРЕДЊИМ СТРУЧНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ ОД 1996. ДО 2013. ГОДИНЕ	Dušica Đukić ENGLISH FOR SPECIAL PURPOSES IN SERBIAN VOCATIONAL HIGH SCHOOLS FROM 1996 TO 2013
--	---

585–595

Зоран С. Николић СТАВОВИ СТАНОВНИКА ВОЈВОДИНЕ О НАЧИНИМА ЗАПОШЉАВАЊА И ОСНОВНИМ ВРЕДНОСТИМА У ДРУШТВУ	Zoran S. Nikolić ATTITUDES OF CITIZENS OF VOJVODINA TO EMPLOYMENT PRACTICES AND BASIC VALUES IN THE SOCIETY
--	--

597–617

Марија М. Цвијетић ОСОБЕ С ОМЕТЕНОШЋУ И ЗАПОШЉАВАЊЕ, ИНТИМНЕ ВЕЗЕ, БРАК И РОДИТЕЉСТВО	Marija M. Cvijetić PEOPLE WITH DISABILITIES AND EMPLOYMENT, INTIMATE RELATIONSHIPS, MARRIAGE AND PARENTHOOD
--	--

619–628

ОСВРТИ / REVIEWS

Јасмина Петровић
НАКОН ЧЕТВРТ СТОЛЕЋА ТРАНЗИЦИЈЕ
(Урош Шуваковић, *Транзиција: прилог социолошком истраживању
друштвених промена*. Филозофски факултет, Косовска Митровица 2014)

629–633

Далибор Кличковић
ПИСМА ИЗ ЈАПАНА: СВЕДОЧАНСТВО О СУСРЕТАЊУ
ВРЕМЕНА, КОНТИНЕНАТА И СУДБИНА
(Бранко Вукелић, *Писма из Јапана*, Дневник, Нови Сад 2014)

633–636

Лидија Мустеданагић
НАУЧНО ОБЕЛЕЖАВАЊЕ 300-ГОДИШЊИЦЕ
КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ
(*Три века Карловачке митрополије 1713–2013* – Зборник радова
са научног скупа Сремски Карловци, 1. новембар 2013,
ур. Д. Микавица и Д. Његован, Нови Сад 2014)
636–638

In memoriam
Рајко Буквић
ОЛЕГ ТИМОФЕЈЕВИЧ БОГОМОЛОВ
(1927–2015)
639–643

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
645–650

ХАЈДЕГЕР И ХЕГЕЛ: ФЕНОМЕНОЛОШКА МЕТОДА КАО ТОПОС КОНФРОНТАЦИЈЕ (*Studia Heideggerianæ I*)

МИЛАН БРДАР

Институт друштвених наука,
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
mbrdar14@gmail.com

САЖЕТАК: Аутор разматра Хајдегерово схватање феноменолошке методе и испитује доследност у њеној примени у *Бићу и времену* (1927). То чини упоређивањем с Хегелом и његовом применом методе, истиче сличности и разлике, да би на крају дао критику *Бића и времена* из методске перспективе. Најзначајнија последица доследне примене методе била би аналитичка разграничења између херменеутике опстанка – као процедуре појединачног свакодневног тубића, егзистенцијалне аналитике – као филозофске рефлексije услова могућности херменеутике опстанка, чији резултати важе за тубиће уопште, и фундаменталне онтологије као припреме за онтологију која ће захватити смисао бића као бића. Као што је познато, код Хајдегера ових разграничења нема, што аутор објашњава недоследном применом декларисане методе. У томе је уједно основна стратешка унутрашња слабост *Биће и времена*.

Уз то, аутор показује да Хајдегерово одређење феноменолошке методе директно води у подручје које ће тек после 1930, дакле после окрета (Kehre), бити познато као подручје Хајдегера II, односно као тематизовање историје бића, и Догађај (Ereignis) као самооткривање бића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аналитика, биће бивствујуће, егзистенција, метода, онтологија, опстанак, тубиће, свакодневица, феноменологија, фундаментална онтологија, Хајдегер, Хегел, херменеутика

ПРОГРАМ ФУНДАМЕНТАЛНЕ ОНТОЛОГИЈЕ: ОПРАВДАЊЕ

Хајдегер је филозоф позне Модерне. Ову, иначе, карактерише вредносно урушавање, довршење секуларизације и повлачење Бога из света, што је довело до крајњег закључка у виду сведености човека на самог себе у егзистенцији, без есенције. Овај свет је бесмислен, празан и ништаван

[Моно 1983: 202–210] – генерални је закључак, одакле долази примат егзистенцијализма и тешко искуство нихилизма¹. Како је у изнудици човек постао „мера свих ствари”, тако је сâм себи постао највећа загонетка.

Док се остали аутори држе хипостазираног Антропоса и непрекидно говоре о хуманизму и човеку, искључиво остајући у антропологији, Хајдегер је први и једини проговорио о онтологији². То ће, уз каснију критику антропоцентризма, бити основна црта Хајдегерове оригиналности, у првој фази, коју ће доцније поништити окретом ка бићу (Kehre).

На основу онтолошки скицираног места човека, основно филозофско питање о бићу (Sein), само по себи, исправно схваћено, прелази у питање о човеку [GA 26: 20]. Из тог разлога, већина аутора интерпретативне литературе сматра да се Хајдегер бави човеком и тиме примат дају филозофској антропологији³. То је тачно, само на први, површан поглед. Хајдегер се човеком не бави због човека, него због бића. Човек му је тема тек на другом месту, или успут; пошто му је првенствено стало до новог виђења онтологије познатог као фундаментална онтологија⁴. Она је образована центрирањем на човека као тубиће (Dasein) у медијуму свакодневне егзистенције, при чему је од људске природе важније туство (Da) самог бића (Sein) у њему. Нова онтологија полази од тога да тубиће поседује себи својствено разумевање бића и да су у том разумевању садржане темељне структуре његовог бића⁵. На основу тога, Хајдегер у тубићу налази полазну тачку за нову филозофско-онтолошку стратегију усмерену на досезање смисла бића (Sinn des Seines). Њу је требало развити полазећи од Daseina као бивствовања-у-свету (in-der-Welt-sein), што би било равно извођењу филозофских апстракција из света живота (Хусерл).

¹ Чиста егзистенција с огољеним појединцем значи да су све вредности и истине изгубиле супстанцијалност, што је довело до довршења нихилизма [Löwith 1998: 174].

² То своје јединствено место Хајдегер ће касније поништити с *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* [1936–1938], када као ману Dasein-a у *SuZ* буде истакао да је још увек у сенци антропологизма, субјективизма и индивидуализма [GA 65: 295].

³ У својим, иначе, солидним критичким анализама Гајо Петровић губи из вида ову, у ствари прву и важнију димензију тубића, и фундаменталну онтологију види искључиво као филозофску антропологију, а не и као историјско-филозофску варијацију саме онтологије. Пошто акценат ставља искључиво на расправу о човеку, Хајдегеру замера због (неизбежне) оскудности у разматрању људске природе [видети: Petrović 1986a: 192–93, et passim]. Притом је куцао на отворена врата, с обзиром на то да је сâм Хајдегер нагласио да његова онтологија даје утемељење антропологије, али да је ова „оскудна”, јер је дата тек у деловима [SuZ, 17/B&V, 18]. Разлог за ово је у томе што је реч о програму утемељења онтологије. Уз то, пошто је реч о фундаменталној онтологији, разумевање учења о Dasein-у као антропологије, Хајдегер је ценио као погрешно [GA 89: 159]. Зато је претерано рећи да је *SuZ* покушај да се одреди онтолошка суштина човека [Krell 1986: 111], јер је то, у односу на основни циљ, ипак било споредно.

⁴ Пошто аутори немају основни оријентир у реченом довршењу антропоцентричног окрета, тако да не виде нову хеуристичку могућност онтологије, по чему је Хајдегер ексклузиван, улазе у јалове расправе о односу класичне и фундаменталне онтологије с питањем да ли је оправдано да ова друга заиста буде фундаментална или не. Тако, на пример [Petrović 1979a: 151–53].

⁵ Спуштањем на ниво свакодневнице као фундаменталан, Хајдегер спроводи деинтелектуализовање разумевања [Blattner 2000: 231–32, et passim], до разумевања *know-how* у смислу „умети са стварима” на начин спонтаности [Carman 2003: 18–19].

Обе теме – човека и онтологије, односно метафизике – Хајдегер је повезао тематизовањем човека у егзистенцијалној ситуацији, на начин бачености у свет, у бризи и бивствовању ка смрти (*Sein zum Tode*) као основним реперима односа према будућности. Везана за то, његова филозофија је значајна као једини случај консеквентне преструктурације онтологије и њене комплетне традиције. Преостаје нам да одмеримо домете нових могућности које собом доноси Хајдегерово феноменолошки утемељена фундаментална онтологија⁶. Основни став уз који ћемо размотрити његове домете гласи феноменологија у строгом смислу могућа је само као онтологија.

У „Писмо о хуманизму” (1947) Хајдегер је писао:

1⁰ „Докле год се не мисли истина бића (*Sein*), сва онтологија је без темеља. Зато је мишљење које је у *Бићу и времену* покушало да продре у истину бића, означило себе као „фундаменталну онтологију”. Фундаментална онтологија тежи да допре назад до суштинског темеља из којег потиче мишљење истине бића” [„Писмо о хуманизму”, 315, 316/GA 9: 357].

Из перспективе после две деценије и после окрета, Хајдегер фундаменталну онтологију и у *Бићу и времену*, као што се види, више не разумева као развијање филозофске онтологије из свакодневног разумевања бивствујућег које је у надлежности *Dasein*. Сада у томе види тек и само

⁶ *Веома важна напомена* тиче се основних терминолошких решења која развијамо ослонцем на енциклопедијски, по нама незаобилазан, текст Гаја Петровића, „Битак, биће, бивствујуће” (1959). „Биће” (*das Sein*) је глаголска именица и значи „јестање”. „Бивствовање”, глаголска именица, „бивствујуће” – глаголско придевска именица од „бивствовати” или „бити”, „постојати”. „Бивствовање” = постојање, „бивствујуће” = постојеће.

Бивствовање разликујемо од бивствујућег, тако што је ово друго нешто одређено, појединачно, а бивствовање тог истог ближе је „бивању” као трајању у времену! (у слободној асоцијацији с хегеловским *Werden*, које укључује настајање и нестајање, а које је присутно и у бивствовању, мада је у овом другом првенствено реч о постојању као трајању, истрајавању или постајању/ пребивању). Дакле, бивствујуће и бивствовање разликују се као постојање и бивање нечега одређеног, једног.

Гајо Петровић за „јестање” има три појма: биће, бивство и бивствовање. За разлику од њега, ми за „јестање” имамо само „биће” (јестање свега што јесте), а „бивствовање” – за постојање нечега као нечега (или за свеукупност постојећег), а „бивствујуће” за „постојеће” или боље, „нешто као постојеће”. Не можемо за биће, као Петровић и још неки тумачи, да користимо термин бивствовање, јер биће је ванвремено, а бивствовање је као што смо рекли временито, као трајање или бивање. Зато је и бивствујуће у свом бивствовању оно што постоји и што се временује.

Ова напомена је важна, најпре за разумевање дела рада који следи, а уз то и због термина „битак” за „биће”, који се, без икаквог оправдања под утицајем кроатоцентричних кругова (с новосадске филозофске Катедре) раширио у домаћим тумачењима Хајдегера. Реч „битак” задржао је и преводилац Милош Тодоровић (издање „Службени гласник”, 2007). Очигледно је да је ауторитативна Петровићева анализа заборављена [Petrović 1986b: посебно стр. 373, 378–379, *et passim*].

На крају да додамо: није одлучујући сâм избор термина, ако тумач јасно изложи њихова значења. Ако смо у том погледу јасни, проблема не мора да буде, чак и ако се не слажемо око решења. Одлучујуће је само то, можемо ли датим избором на јасан начин да изведемо неопходна тумачења.

припрему за фундаменталну онтологију која, са своје стране, постаје темељ сваке онтологије тек пошто достигне истину бића скупа с његовим смислом. Али, две деценије раније, у време рада на *Бићу и времену* (1927) написао је став који претходном противречи:

2⁰ „Онтологија се не може утемељити чисто онтолошки. Њена властита омогућеност упућена је натраг на једно бивствујуће, тј. на нешто онтичко: на тубиће (Dasein)... Онтологија има онтичку основу, што се као чињеница у историји филозофије све до данас увек изнова манифестује” [GA 24: 26].

Основу онтологије чини човек под именом тубића, као онтолошко-онтички специфичног бивствујућег (Seiende) с хоризонтом разумевања свеукупног бивствовања из егзистенцијалне перспективе. Шта друго може да буде резултат те стратегије него трансформација свеукупне онтологије, с обзиром на приземљени антропоцентрични топос, у исходу постхегелијанског окрета од мишљења ка бићу, или од Бога ка човеку, довршеног окретом ка човеку свакодневице. Тај окрет, у исходу процеса секуларизовања и деконструкције структуре Ја-Бог-Свет, редукцијом до дна егзистенције, омогућио је, методски гледано, откриће нове онтолошке перспективе:

„У датом разјашњавању задатака онтологије јавила се нужност фундаменталне онтологије, чија тема је онтолошки-онтичко особито биће, тубиће. То се мора учинити на такав начин да се она сама суочи с питањем о смислу бића уопште. Из самог истраживања видећемо да је методски смисао феноменолошког описа *тумачење*. Логос феноменологије тубића има карактер *hermeneuein* којим разумевању бића, својственом самом тубићу, бивају обзнањени прави смисао бића и темељне структуре његовог властитог бића. Феноменологија тубића је херменеутика у изворном значењу речи, према којем означава посао *тумачења* (*Auslegung*). Али, уколико се откривањем смисла бића и темељних структура тубића уопште испостави хоризонт за свако даље онтолошко истраживање бића различитог од тубића, онда херменеутика постаје ‚херменеутика‘ у смислу израде услова могућности сваког онтолошког истраживања. И уколико, напokon, тубиће има онтолошко првенство пред свим бићима – као биће у могућности егзистенције, онда херменеутика као тумачење бића и тубића добија један специфичан трећи – а филозофски схваћено, *примарни* – смисао аналитике егзистенцијалне ситуације.” [SuZ: 37–38 / B&V: 58–59].

Трансформација метафизике према захтеву новог топоса води открићу онтологије фундаменталног нивоа, зато што претходи свакој другој онтологији [SuZ: 13 / BiV: 33, 39]. Њен задатак је да путем егзистенцијалне аналитике најпре испита тубиће, пошто оно увек већ поседује разумевање бића [SuZ: 14 / BiV: 33]. Откривање новог хоризонта смисла који је већ садржан у разумевању тубића обезбеђује основу сваког следећег и будућег онтолошког истраживања, тако да егзистенцијална аналитика прелази у трансценденталну рефлексију као „израду услова сваке могуће онтоло-

гије”. Она то постаје када се схвати као аналитика егзистенцијалне ситуације или као егзистенцијална аналитика тубића.

С обзиром на ниво полазишта у равни свакодневног живота, питање о смислу бића (Sinn des Seins) операционализује се најпре у питање о смислу свог бивствовања које човек као тубиће увек већ поседује у разумевању као компоненти свог егзистенцијалног устројства [SuZ: 8 / BiV: 27]. Трансцендентални ранг разумевања које припада онтичкој структури тубића, потврђује и следећи одломак:

„Тубићу битно припада: бивствовање-у-свету. Према томе, разумевање бића, које је својствено тубићу, непосредно се тиче разумевања нечега попут света и разумевања бића бивствујућих која су приступачна унутар тог света. Према томе, онтологије које за тему имају бивствујућа, с карактером друкчијим од тубића фундиране су и мотивисане у онтичкој структури самог тубића, која у себи укључује извесност предонтолошког разумевања бића.

Отуда *фундаменталну онтологију*, из које тек могу да извиру све остале [онтологије], треба тражити у *егзистенцијалној анализи тубића*” [SuZ:13 / B&V: 33].

У оквиру те нове онтологије средишњи значај има онтички трансцендентал, садржан у појму света, до универзума културе и свих компоненти историјске епохе. Човек као тубиће припада свету када и пошто као конституенс структуре свог бића с Другима дели хоризонт разумевања света у којем се налазе.

Ако је реч о онтологији, она заиста јесте фундаментална, зато што:

– креће из људске ситуације као последњег темеља иза којег се даље „не може ићи” [SuZ: 35 / BiV:57].

– Зато што, као образована из човекове ситуације у свету и херменеутике опстанка, претходи свакој другој (ранијој и будућој) онтологији као теорији о првим принципима бивствујућег коју карактерише објективност, непристрасност и одсуство везе са ситуационом онтологијом човековог постојања. Све што се мисли артикулише се у хоризонту те онтологије која по себи карактерише дух дате епохе.

ФЕНОМЕНОЛОШКА МЕТОДА

Пређимо сада на основни проблем овог рада: наиме, на питање Хајдегеровог конкретног извођења, одмерено из методске перспективе коју је сам зацртао. Своју онтологију одредио је као феноменолошку, што значи да се темељи у феноменолошкој методи. „Онтологија је могућа само као феноменологија” [SuZ: 35 / BiV: 57]. Расправити питања како саму методу одређује, колико је у њеној примени доследан, и какве то последице има по добијене резултате, не значи бавити се уско стручном ствари, него, као што ћемо видети, води у проблематизовање његове укупне филозофске позиције. Ово нарочито постаје видљиво одговором

на питање: који имплицитни захтеви се испостављају у светлу исправки његових евентуалних недоследности и до које мере се то одражава на његову филозофију?

Почнимо од основног методског начела. Хајдегер, наиме, каже:

„Неопходно је да се врста приступа и тумачења [Auslegung] ... изабере тако да то бивствујуће [тубиће – М. Б.] може показати само њо себи само од себе. ... потребно је да се њим начином њо бивствуюће њокаже у ономе како оно бивствује, најпре и понајвише у својој просечној свакодневици” [SuZ: 16 / BiV: 37]⁷.

Ово је стратешки феноменолошко-методски захтев Хајдегерове egzистенцијалне аналитике. Њиме је, уз много тога другог, у Хегеловој близини, јер је и овај, као што је познато, захтевао да саму ствар мотримо онако „како се она показује за свест”, „без додавања ичега свога” [Hegel, FD: 45–46, 52, 74, и 463; NL: i, 63, 73, iii, 239]⁸. Хегеловом начелу блиско је Хајдегерово одређење методе:

„Основни став феноменологије: не конструисати методу споља или одозго, не измишљати нови теоријски пут дијалектичким излагањем. Пошто феноменологија може да се осведочи једино самом собом, свако заузимање становишта је грех против њој својственог духа. А смртни грех био би да се она схвати као становиште” [GA 56–57: 110].

Зашто оваква оштрина у исказу? С обзиром на то да је феномен (φαινόμενον) „оно што се показује само од себе” [SuZ: 34–35 / B&V: 38] и да тубиће, као „оно испитивано”, добија статус феномена, то значи да у светлу феноменолошке методе има да буде обрађено путем „директног показивања” [SuZ: 35 / B&V: 38]. Оно, са своје стране, „мора... постати приступачно онакво какво је само по себи” [SuZ: 6 / B&V: 6]. А то значи да се тубићу не сме наметати никаква конструктивно-догматска идеја о бивствовању и стварности, и никакве из ње изведене категорије [SuZ: 16 / B&V: 17–18]. То је могуће, пошто феноменологија „није становиште” [SuZ: 27 / B&V: 30] него „показивање бивствујућег онако како се показује само по себи [so wie es sich an ihm selbst zeigt]” [SuZ: 35/BiV: 56] и наравно, под условом да се у томе истраје. Зато је њено водеће начело: „к самим стварима” [SuZ: 27 / B&V: 30]!

Овде је важно да маркирамо поенту: да је реч о томе како се тубиће показује само себи у свакодневици, да буде приступачно, с једне стране, само себи, а с друге, филозофу који га мотри, а да му не намеће никакву конструисану идеју, становиште или категорије. Беспредпоставност ме-

⁷ На другом месту наглашава да „полази од просечне свакодневице” [SuZ: 232 / BiV: 277].

⁸ Такође, кад каже да све препреке, представе, рефлексije и предрасуде које би могле да препрече приступ умној истини „морају да се разреше у самој науци” [NL: i, 74]. Видети и: [SW: II, 81, IV, 72, VII, § 2, 39, VIII, 30; Enz.: 476].

тоде и самоизлагање тубића као предмета налаже као услове: да тубиће заиста ступи у видљивост самоизлагањем, а са стране филозофа, који спроводи егзистенцијалну аналитику, да се ослободи теоријских конструкција и појмова који би да се спонтано наметну и „покваре” само посматрање. Пошто метода није становиште и не претпоставља га, каква је онда, она конкретно? Ако наведено узмемо као скуп услова, онда им једино удовољава метода мотрења (посматрања). Није реч о емпиријском посматрању, него о теоријском мотрењу (theorein), које није лишено спекулативности.

Оштрина у исказу и спомен дијалектичког излагања сведочи да се поред Хусерла ухватио у коштац и с Хегелом. Видећемо колико је успео да се покаже као достојан те методске конфронтације.

Крај критике Хусерлове критике феноменологије било је питање о смислу бивствовања и бића самог, што ће за Хајдегера бити прво и полазно питање. Питање дели на два дела: прво и непосредно, на питање *Daseina* о смислу бића сопственог бивствовања, а друго, на питање *Daseina* о смислу бића бивствовања уопште. У контексту *Бића и времена* с тим у вези, од нарочитог значаја је ова природа предмета истраживања или, како Хајдегер каже, природа бивствујућег изузетног по томе што увек већ поседује разумевање бића и које, зато, мора прво да буде испитано. Тиме је на нов начин одређен карактер феноменолошке методе. Наиме, о смислу бивствовања, у првом реду, не пита се само филозоф, него, најпре, испитивано бивствовање звано тубиће, што почиње питањем о *сојсџивеном* бивствовању и његовом смислу. У томе је разлика у односу на Хусерла. С друге стране, превладавањем Хусерл/Декартовог солипсизма, самом скицом појма *Daseina*, Хајдегер дословно „улеће” у паралелизам с Хегелом. Филозоф, наиме, има само да феноменолошки мотри и извештава о процедури којом само тубиће/човек спроводи херменеутику своје егзистенције или фактицитета, како би задобио смисао свог бивствовања. Ово друго у сваком случају не може да се занемари, а да се човек не сведе на посматрано обично бивствујуће као предручно (*Vorhandene*).

Дакле, како Хајдегер утврђује, феноменологија као метода непосредног мотрења основно је оруђе егзистенцијалне аналитике, а ова друга основна је дисциплина фундаменталне онтологије [GA 24: 26]. Док филозоф мотри предмет и извештава о запаженом, а уз то и легитимно тумачи феномене, у овом случају предмет, наиме човек као тубиће, такође поседује однос према свету и према себи и из свог разумевања тумачи елементе света и самог себе у њему. То значи да Хајдегер за предмет има бивствујуће које се карактерише самоизлагањем као саморазумевањем и самоинтерпретацијом (*Selbstaueslegung*) у оквиру интерпретираног света.

„Онтологија и феноменологија нису две различите дисциплине... Оба назива карактеришу саму филозофију према предмету и врсти његове обраде. Филозофија је феноменолошка онтологија, која полази од херменеутике тубића, а ова је, као аналитика егзистенције, чврсто поставила крај нити водиле свеколиког филозофског

испитивања тамо одакле оно проистиче и куда се враћа” [SuZ: 38 / BiV: 59–60].

А ако се филозофско мотрење зове херменеутика опстанка, који назив преостаје за радњу самоинтерпретације Daseina? Друго, ако је егзистенцијална аналитика синонимна с херменеутиком опстанка, зар онда није немогуће мотрење Daseina „како се самом себи приказује” у свакодневици, јер ће бити потиснуто мислима филозофа?

Овим већ долазимо до разлике у односу на егзистенцијалну аналитику. Ова својим методом мора да, такорећи, захвати то што чини Dasein, али сама у себи не поседује те димензије самоинтерпретације и разумевања бивствовања⁹. Уместо тога, она се бави условима могућности и границама разумевања и самоинтерпретације тубића као бића смисла уопште. А што се тубића тиче, оно се не бави тим условима, него условима свог индивидуалног опстанка, што решава у медијуму разумевања света и саморазумевања. Симптоматично је да код Хајдегера овог разграничења нема. Видећемо и зашто.

У првој реченици горе наведеног цитата о методи, Хајдегер очигледно циља на Хегела и притом промашује. О феноменологији као методи, пре Хусерла, готово све је рекао Хегел у методским деловима *Феноменологије духа*. Феноменологија је мотрење како се ствари појављују посматраној (само)свести (Хегел), или човеку свакодневице под називом тубиће. То је основна разлика у, иначе, идентичној структури методе: филозоф се не креће и само мотри, а предмет мотрења је субјект/Dasein/човек у својој историчности. Хајдегер измишља некакву дијалектичку конструкцију, да би потиснуо истину да је и метода у *Феноменологији*, у ствари, метода феноменолошког мотрења, а не дијалектика. Уз то, оштрим речима („смртни грех”) имплицитно указује како га он, ето, неће починити, као што га је, ваљда, починио Хегел. Видећемо колико је у томе успео.

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА И ДИЈАЛЕКТИКА

Пошто смо код Хајдегера и Хегела установили пун методски паралелизам садржан у дуализму самотумачећег субјекта и филозофа који га мотри, неће бити сувишно да мало детаљније изложимо Хегелов однос

⁹ Хајдегеров феноменолошки проблем је много сложенији од Хусерловог педагошког случаја мотрења суштине коцке. Разлог је у томе што је ушао скоро дословно у корак с Хегелом, који у *Феноменологији* такође користи исту методу. Као што Хегел мотри свест и самосвест, Хајдегер мотри тубиће које поседује разумевање и саморазумевање, што је исто у различитом. Отуда се, сама по себи, намеће захтев да код Хајдегера запазимо, као што је видљиво код Хегела, шта припада тубићу у херменеутици опстанка, а шта филозофу у егзистенцијалној аналитици. Видљивост те разлике проистиче нужно из његове карактеризације саме методе, и та видљивост би била показатељ и аргумент да је у примени методе доследан. Видећемо да Хајдегер, на жалост, у томе није успео, да није био у стању да испоштује услове из претходна два пасуса, односно да у примени методе Хегелу није дорастао. Овде му је, дакле, пандан Хегел као што му је то Декарт, у погледу дефинисања Daseina. Поента је у томе што упоређење с Хегелом не проистиче из наше пуке жеље, него што нас у то уводи сама структура методе, која је, у ствари, с два истакнута аналитичка нивоа, идентична.

дијалектике и феноменологије. То ће нам касније бити од користи при оцени Хајдегерове методске доследности.

У примени поново откривене феноменолошке методе у 20. веку, Хусерл тражи да се суспендују све предрасуде и мисли, да се спроведе епохе (ἐποχή) као поступак њихове елиминације, или да се свет и све световно методски „стави у заграде”, ради увида у суштину појаве. Методу је приказао као да је без становишта и без претпоставки. Оно што је Хегел тражио као посредовање проласком кроз ликове свести (Gestalten), што је одвело у историјски пут образовања самосвести од чулне извесности, до апсолутног знања [Hegel, *FD*: 45–55; *NL*: i, 51], Хусерл тражи да се спроведе у кратком року, методском суспензијом званом ἐποχή. Зато су му критичари с правом замерали наивност таквог захтева, али, пошто је епоха Хегелу била окренула леђа, тим пре што су га оптеретили фамозном дијалектичком тријадом и митом „конструктора система”, нико пре и после Хајдегера није се питао како се беспретпоставност може остварити. Поготово се нико није бавио Хегеловом феноменологијом, услед чега је ова бивала промашено схваћена као „пут саморазвоја духа”.

Класично питање зашто је Хегелова *Феноменологија* као увод у науку такође и њен део, а не њој спољашњи, најбоље се види из угла њене методске структуре. Хегелова метода у *Феноменологији* није дијалектичка него феноменолошка, као што каже сам наслов дела. Дијалектика је форма развоја духа који је предмет спекулативног мотрења. Феноменологија духа, видели смо, у ствари значи мотрење дијалектичког саморазвоја духа без уплитања субјективних мњења филозофа. Како је та тачка умног мотрења могућа, код Хегела је јасно: она је резултат историјског посредовања у укупном току образовања. С те крајње тачке, дакле, дух мотри самог себе, на начин сећања пређеног пута развоја. Поента је у томе да је метода мотрења феноменолошка, да се мотри низање или пролаз духа и његово образовање кроз ликове свести, а да је ходос или метода саморазвоја духа, укупним путем до саме тачке спекулативног мотрења – дијалектички. Дијалектика, према томе, није метода којом филозоф конструише развој духа, него је мотрена као метода његовог саморазвоја.

Хегелова и Хусерлова феноменолошка метода врло су сличне: заједничко им је мотрење ликова у којима се свест појављује, за себе, по себи и за нас, уз искључење свих спољашњих мишљења која се намећу или „упадају” у однос с посматраном самосвешћу/духом. Хусерл захтева уздржавање од мисли и претпоставки као интенционалну радњу. За разлику од тога, код Хегела се ἐποχή, спроводи самим током образовања духа, којим се превладавају сва посредовања, тако да је непосредан додир с оним што је умно, достигнута посредована непосредност (Vermittelnde Unvermitteltheit) [Hegel, *FD*: 59; *SW*, VIII, Zusatz: 449]. Разлика, дакле, у односу на Хусерла је следећа: код Хегела предмет је историзован, а ум који мотри је крајњи резултат тог историјског развоја и посредовања. И док је мотрећи ум непокретан, јер је у тачки непосредног додира с истином, мотрени субјект је у току историјског самопосредовања, јер се, у ствари, његов развојни пут мотри у сећању и по први пут излаже на начин

науке (Wissenschaft). Наука је, према томе, сећање саморазвоја духа, излагање његовог по себи и за себе, у модусу за нас.

Окончањем образовања, дух се смирује у потпуној пасивности која омогућује непосредни пријем умне божанске истине по себи и за себе (*er nimmt die Wahrheit auf*).¹⁰ У претензији на то да је достигао ту врховну тачку ума, Хегел тврди да „само излаже умну божанску истину, ништа не додаје и ништа не одузима”,¹¹ јер ништа ни не поседује. То је тачка у којој субјект зналац нема никакву мисао, нема методу, него у непосредности као огледало (*speculum*) све прима (*er nimmt es auf*) као садржину предмета то јест ума по себи и за себе. На тој тачки филозофија престаје да буде *philo-sophia*, јер је, коначно, достигнуто знање и мудрост (*Sophia*). А укупно образовање до ума или додире с Богом, о чему говори Декарт, показује се као стварање те крајње пасивности – или брушење огледала (*speculum*) истине по себи и за себе, по превладавању свих посредовања до коначно остварене посредоване непосредности¹².

Да тачка спекулативног ума као топос непосредног додире са апсолутом није достигнута, феноменолошка метода једноставно не би била могућа, него би укупан приказ био изведен у неком од нижих ликова свести. Само у том случају *Феноменологија* као увод у науку не би јој припадала. Пошто је топос ума достигнут као испосредована непосредност после које нема кретања, спекулативни ум постаје непокретан као огледало и само прима (*es nimmt auf*) истину историјског збивања као историјски саморазвој духа. Пошто дијалектика није та метода мотрења, него је као *hodos* или ток (*Gang*) духа предмет мотрења, поента је у томе да она сама, с достигнућем спекулативног ума, престаје, тачно како је Аристотел истакао: када доведе сазнање до првог принципа [Aristotle, *Met.*: 993 b17–20, *Rhet.*: 1358 a 21]. Због тог њеног краја, спекулативни ум више ништа ни не посредује нити спроводи „напор појма”, пошто излази изван дијалектичке форме и постаје мирни спекулум који у непосредности прима умну истину по себи. Зато, та метода као метода мотрења јесте и једино може да буде феноменолошка.

Прва поента дакле гласи: *Феноменологија духа* је, структурно гледано, изведена у јединству дијалектичке и феноменолошке методе, укупним током излагања у јединству и разлици: у јединству, зато што је ум који мотри у непосредном додиру са сваким ликом дуж тока историјског образовања, а у разлици, зато што њега самог нема нигде у том току, јер се појављује тек на самом крају.

Друго, дијалектички пут уздизања до умне истине по себи, феноменолошки се може разумети као редукиван ток који води истим током ослобађања од свега што је несутинско, а оба тока су реализована саморефлексијом духа или његовим понирањем у себе и оспољавањима, логиком рефлектовања у себе/у друго. Али, метода која омогућује приказ

¹⁰ Hegel, *Fenom. duha*, стр. 463; Hegel, *Nauka logike*, i, стр. 73; iii, стр. 239.

¹¹ Hegel, *SW*, II, S. 81, IV, S. 72, VII, § 2, S. 39, VIII, S. 30.

¹² Хегел то претаче у методске захтеве [*Phil. d. Rechts*, § 31, S. 47; *F. duha*, 59; *SW*, VIII, § 238, Zusatz, S. 449].

(*Darstellung*) тог истог уводног пута није дијалектика¹³, него феноменологија, јер све што излаже испоставља се из топоса непокретног спекулума умног примања истине сваког степена генезе и укупног тока, а да је као почело приказа и топос реконструкције развојног пута изван самог кретања. Да бисмо ово разумели морамо да разграничимо ствари на нивоу форме приказа (*Darstellungsform*): форма самокретања духа је дијалектичка метода, али форма духа који гради сам приказ у медијум знања је феноменолошка метода¹⁴.

Подсећањем на то шта је феноменологија, а на основу паралелизма с Хегелом, видећемо колико је Хајдегер методски доследан. Заједничке су им две одлучујуће тачке:

1. да је реч о мотрењу без уплитања свог становишта. Код Хегела су то мњења (*Meinungen*) која се намећу између филозофа као посматрача и посматране свести. Зато је за њега захтев остварљив само по превладавању свих посредовања, што значи да непосредност умног мотрења тек треба изборити. Хајдегер уствари мисли исто, када говори против „становишта” и „конструкција”;

2. предмет мотрења није ствар, него субјект који ради на себи. Зато је неопходно разграничење између увида самог субјекта (за себе) и увида до којих долази филозоф (за нас/по себи).

Док је Хегел о проблему непосредности рекао све значајно, Хајдегер углавном остаје на експликацији проблема. Корак напред представља то што, своју критику Хусерла унапређује појмом историчности, и циљу стварног обезбеђења тражене беспретпоставности као услова доласка „до самих ствари” (*zur den Sachen selbst*). Притом истиче да ствари до којих треба доћи „прво треба ослободити, а само ослобађање је... темељно истраживање” [GA 17: 275]. Ово тим пре што статус феномена нема свака појава, узета тек тако:

„Оно што се просто показује само по себи још не мора да буде сама ствар. Зато је неопходно отварање историје покривања. Традиција филозофског питања мора да се прати све до извора ствари... Данас је то могуће само темељном *историјском кријшником*. Она је... основни задатак саме филозофије.”

Насупрот томе, како истиче, „верује се да се ствар задобија посредством произвољног становишта у *наивној евиденцији*” [оба цитата, *Onto-*

¹³ То значи да је и Карл Маркс остао у илузији када је дијалектику схватао као форму приказа [MED, t. 21: 25] док је она, у ствари, приказана форма.

¹⁴ Многи би приговорили да је све то Хегелова конструкција, тим пре што је ионако нападан као спекулативни конструктор. То би био тривијалан приговор, јер значи откривање рупе на саксији. Значајнија поента је у томе да је Хегел мајсторски све извео у пуном поштовању унутрашње логике која сама од себе води у изложена разграничења. Дакле, због оне крајње тачке идентитета умног по себи и за себе имамо аналитичко разграничење двеју метода, пошто метода тог спекулативног ума више не може да буде дијалектика. Ова је логика кретања појма или ума, а мотрећи ум достигнућем тачке апсолута, више се не креће. Он је мотрећи ум (*noûs teoretikos*) док је мотрени ум, творачки (*noûs poietikos*).

logija, 76/GA 63: 75]. То значи да се ствари не могу мотрити непосредно, ако та непосредност није обезбеђена. Ова реченица је жаока усмерена против Хусерла, који је веровао да је претпоставке могуће избећи пре него се признају, учине предметом истраживања и превладају путем историјске критике [GA 21: 279–80]. То значи саморефлексију филозофије у својој историјској димензији, дакле, начелно исто што је тражио, али и спровео, Хегел.

Хајдегер контра Хусерла наглашава неопходност *историјскости* и *критичности* да би се изборио непосредан феноменолошки приступ самим стварима. Међутим, разлика је у томе што Хегел то спроводи, а Хајдегер остаје на декларативности. Ово важи бар када је реч о *Бићу и времену*, што ће имати значајне последице по структуру дела. Услов ваљане примене методе у тим истраживањима је већ спроведено историјско-критичко истраживање, које ће, међутим, да уследи тек касније. Хајдегер ту претиче самог себе, и заостаје за собом у исти мах. Декларативно залагање за историјскост и остварење непосредности окренуће против Хусерла, али у паралелизму с Хегелом неће се дуго одржати јер декларације неће преточити у дело. На основу типски идентичне методе *Биће и време* има исти статус као *Феноменологија духа* или *Лоџика*, само што се не види оправдање: како је средишње оруђе Хајдегеровог дела, наиме егзистенцијална аналитика, у ствари могућа?

Хајдегер, међутим, признаје везу с *Лоџиком*, а не и с *Феноменологијом духа* [GA 21: 32]. Ово је најблаже речено чудно јер одаје утисак да није схватио да је метода у оба случаја једна иста, с обзиром да се примењује с изборене тачке посредоване непосредности која обезбеђује умно мотрење истине (Уосталом, крај *Феноменологије* је почетак *Лоџике*). То што се прати ток различитих ствари споредно је: у случају *Феноменологије* – саморазвој духа „уплетеног у спољашњости”, а у случају *Лоџике* – ток чистих категорија унутар апсолутног знања, споредно је. Почетак апсолутног знања стечен је на крају развоја духа, и на крају *Феноменологије*: то је услов, с једне стране, *Феноменологије* као дела науке, а с друге, сакупљања апсолутног знања у сопственом чистом медијуму. Ту није ништа чудно. Чудно је да Хајдегер то није увидео.

Очигледно разумевајући два поменута Хегелова дела као различита у методској димензији, Хајдегер се противи изједначавању феноменолошке методе с дијалектиком, и види их као „однос воде и ватре” [GA 21: 42]. А ко би и помислио да их изједначава (ваљда само дилетанти), када су у многим смислу супротне: дијалектика је форма кретања духа, феноменологија је мирно мотрење које не излази из тачке *speculuma*, дијалектика се одвија „напором појма”, феноменолошко мотрење је пасивно, не чини ништа и само прима (*es nimmt auf*). Дијалектика се бави ставовима, представама или ликовима свести, феноменологија нема ништа своје, нема никаквих мњења, она је заиста без мњења, претпоставки и било чега што би кривило „зрак истине”, како каже Хегел [Hegel, *FD*: 45, 46].

Хајдегер греша, тако да је потпуно неприхватљива теза да је феноменолошка метода неспојива с *Феноменологијом*! Напротив, то дело је

прва демонстрација те методе, одакле следи да је Хегел, а не Хусерл, њен први и оригинални аутор. Нарочито ако имамо у виду да није занемарио питање како је жељена непосредност могућа, што га је елаборирао до краја, и на основу чега Хајдегер пред Хусерлом, ма колико оправдано, ипак открива рупу на саксији. Зато није шала носити се с Хегелом по питању методе. То ће, уосталом, показати Хајдегеров случај, кад будемо видели како се у том суочавању провео.

ХАЈДЕГЕРОВ ИСКАЗ¹⁵

Кад већ говоримо о посредовању беспретпоставности, ово је место да допунимо излагање везано за питање како је Хајдегер феноменологију, која у Хусерловој верзији остаје у оквирима теорије сазнања, „превео” у онтологију. Поред два већ наведена и размотрена начина (довршењем феноменолошке редукције и критиком интенционалности), корисно је да поменемо и трећи, који је уједно и најчуднији. Ту нам је од помоћи Гадамер сећањем на једну епизоду из студентских дана.

На једном часу, 1922. године, млади доцент Хајдегер студентима је поставио питање: „Шта је то – интенционални предмет феноменологије?” Одговори су били свакојаки, да би доцент утврдио да сви греше: „Nein, Nein!” и закључио: „То вам је, господе, *сâмо биће (Sein)*?” Гадамер не каже да ли се нашао неко да га пита: „Како и откуд сад па то” [Gadamer 1986: 6]?

На први поглед, може да се узме као Хајдегера произвољност, без озбиљног образложења: зашто баш биће (*Sein*) а не неко бивствујуће (*Seiende*). Али пре тога, као што смо видели, као што је извеснији и уверљивији (био) пут у онтологију довршењем редукције до питања о смислу бића (*sum*) субјекта, што укључује превладавање саме свести (*ego cogito cogitatum*), тако и сада можемо да питамо: а куд се деде ноема као први интенционални предмет јер је посредни и везивни члан свести и предмета/бивствујућег?¹⁶ Па и да је рекао бивствујуће, него ништа мање но биће!

Пошто је деконструисао субјект, превладао дуал субјект-објект [Mogion 1992: 194 и даље] и преко интенционалности и трансцендирања их објединио у бивствовању у свету, изгледа као да је поступио произвољно, просто тако што је одбацио номатски садржај свести, а уз то ни интенционални предмет није објект, за који се питао како ноема може да га „погоди” [Husserl, *IF*: 33]? И мада уместо тога располаже разумевањем бивствујућег чијим редуктивним тематизовањем филозоф смера на биће и његов смисао, Хајдегер у погледу интенционалности прави корак даље. Ма колико била чудна теза да је њен предмет биће, ни мање ни више,

¹⁵ Парафраза Хајдегеровог текста „Ничеов исказ: Бог је мртав” или „Анаксимандров исказ”. Овде је реч о Хајдегеровом исказу с почетка каријере, који ће имати одјека кроз свеукупно његово дело. Други Хајдегеров исказ, којим се бавио Гајо Петровић, тиче се Маркса и нема овакав значај [вид.: Petrović 1979б: 169, и даље].

¹⁶ У литератури је присутна дилема: да ли је ноема смисаони ентитет између субјекта и објекта [Husserl, *Hua*, v: 89] или је она сâм искушен објект [Sokolowski 1984; Overgaard 2004: 56; Drummond 1990: 86–87].

теоријско оправдање је на дохват руке, с напоменом да је реч о споредној епизоди која ће дубоко обележити Хајдегерово укупно дело.

За Хусерла, феноменолошка редукција... је метода вођења од природног става човека укљученог у свет до трансценденталне свести и њених ноетичко-ноематских искустава у којима се објекти конституишу као корелати свести. За Хајдегера, феноменолошка редукција значи кретање од разумевања бивствујућег ка разумевању његовог бића [GA 24: 29]. Дакле, кретање уназад (*Rückführung*) од датог бивствујућег ка његовом бићу, ради коначног захвата бића као бића.

Хусерл је истицао да је резултат феноменолошке редукције регија чисте свести као „регија апсолутног бића” [Husserl, *Ideen I*: § 49, 91–2]. Хајдегер се одмах хвата за то, па му приговара да се не пита о бићу те чисте свести. А бићем свести се, сматра он, отвара се и питање апсолутног бића, односно смисла бића [GA 20: 140–41]. Прво је само варијација примедбе да се Декарт не пита о бићу *cogita* или о смислу оног *sum*, а ово друго је већ његов прилог: преко питања о бићу оног *sum*, дошао је до питања о смислу бића као таквог.

Биће је, каже Хајдегер, увек биће нечег бивствујућег и приступачно је само преко ових других. Зато се феноменолошко истраживање усмерава на биће бивствујућег, с циљем да се тематизује биће. И то је за Хајдегера феноменолошка редукција: повратак уназад (*Rückwärtz*), од бивствујућег ка бићу, што ће рећи да метода „ради” у онтолошкој разлици и да је сваким својим потезом актуализује [GA 24: 29].

Ако претходно изложено повежемо с управо реченим, питање методе се функционално разгранавља на три нивоа: херменеутике опстанка, егзистенцијалне аналитике и фундаменталне онтологије. Што се тиче прве две, нешто смо већ наговорили. Ово последње, где се сусрећемо с бићем као интенционалним топосом феноменолошке методе припада фундаменталној онтологији, уз сведочанство Хајдегерове тезе да је једино права метода онтологије феноменологија. Преостало излагање употребићемо за образложење разграничења три речена нивоа, тим пре што их код Хајдегера нема. Код њега су све три синонимно схваћене, при чему нема оправдања за три различита назива, када је реч о истом.

Хајдегер, дакле, рачуна на беспретпоставност феноменологије. И заиста, ако је метода ослобођена претпоставки, онда неће више бити ни ноеме (*noema*)¹⁷, него ће додир с објектом бити непосредан, само путем интенционалности. Такође, с друге стране, или из угла „објекта”, подразумева се превладаност посредујућих чинилаца, ради непосредног контакта с бићем. То значи да се, као довршен, претпоставља процес двоструког посредовања: са стране субјекта, лишавањем свих претпоставки, које могу да се појаве у ноематској компоненти, а са стране објекта, превладаност свих бивствујућих или стављање у заграде свеукупног бивствујућег,

¹⁷ Овде је у позадини Фреге с дуализмом смисла (*Sinn*) и значења/референта (*Bedeutung*). [Frege 1892, (1962), (1975)]. Питање које искрсава гласи: како би то било могуће значење без смисла, или уз раног Расла [Russell 1905: 50] како би то била могућа денотација без смисла? Ту немогућу могућност импликује чист и непосредан Хајдегеров смисао бића.

дакле бивствовања, ради реализације непосредног контакта с бићем као бићем. Ово значи достигнуће тачке коју до сада није достигла свеукупна традиција онто-теологије од пресократоваца наовамо: додир с бићем као бићем, а не бићем као бивствујућим, или бићем посредством неког бивствујућег.

Паралелизам с Хегелом није користан само у вези с питањем како да се филозоф ослободи становишта и представа који ометају мотрење, него и са стране „објекта”, односно када је и под којим условима бивствујуће приподобљено да се његовим мотрењем може тематизовати, односно захватити само биће. Реч је најиме о историји самог *intentuma*, односно бића, да се приподобити тако да може да се појави као феномен.

Да бисмо ово разумели ваља нагласити да је реч о кардиналној разлици између феномена и емпиријске појаве: прво није друго, што значи да нешто тек треба да дође до степена феномена како „се-показује-сам-по-себи” [*SuZ*: 35 / *BiV*: 56]. Овде се слободно можемо сетити Хегела и његове опаске: да „суштина мора да се појави” и да је онда „појава суштинска”. Та тачка суштинске појаве, дакле феномена којом се сама суштина појављује [*SuZ*: 29–30 / *BiV*: 59–51], односно биће бивствујућег, значи врло одређену историјску (или повесну тачку) споја или подударанја, која не може да буде под контролом филозофа, ма колико да је успео у превладавању својих предрасуда и претпоставки. То чини само једну страну, док другу чини историја бивствујућег или бивствовања, односно историја самог бића, која једино може да приреди појаву или просјај бића у бивствујућем, односно на начин приступачности феноменолошком мотрењу.

Ово генерално може да се оствари на два начина:

1. да филозоф тематизује неко бивствујуће и у њему редукцијом захвати не само његово биће него и биће као биће;

2. пошто је и сам филозоф бивствујуће кроз које просијава биће, које је расуто (*zerstreut*) посвуда, па је присутно у свему [*UM*: 92 / *GA* 40: 110]¹⁸, да га самоинтерпретацијом и самоизлагањем, као компонентама феноменолошког (само)мотрења нађе у сопственом бићу, односно да сопствено биће буде и биће као такво.

У првом случају, реч би била о изузетном бивствујућем, у другом, да би то изузетно бивствујуће или *Dasein* као изузетак над изузецима, био сâм филозоф. Он би био јединство филозофа и свакодневног *Daseina*, који би уједно „искакао” из сваке могуће свакодневице, као изузетна историјска појава, не зато што је филозоф, него што је доносилац бића и његовог смисла.

Дакле, поред процедуре усмерене ка остварењу беспретпоставности, која је начелно у моћи филозофа, имамо историјски тренутак избијања бића из трансценденције у присутност (*Anwesenheit*) нечега бивствујућег, на начин изузетног догађаја (*Ereignis*). А то може искључиво да буде у надлежности историје (историје бића) и њеног ритма, чији савременик

¹⁸ Идентичан став важи за тубиће: да је „увек већ расасуто (*zerstreut*) у одређене начине бивствовања” [*SuZ*, §12: 56 / *BiV*: 63].

философ може да буде само пуком срећом, као сведок. Догађај као долазак бића и спајање путем објаве у Daseinu било философа или које друге изузетне личности, с ону страну свакодневице, дословно речено историјске личности. Ово је већ нешто сасвим друго од перспективе *Бића и времена*.

Према свему судећи, на нити водили декларисане феноменолошка методе долазимо до двоструке удвостручености:

1. Прву чини:

а) самотумачење Daseina како се показује себи у свакодневици,

б) феноменолошко мотрење Daseina у егзистенцијалној ситуацији ради припреме основе за фундаменталну онтологију;

2. Другу чини:

а) феноменолошко мотрење Daseina,

б) философско феноменолошко мотрење усмерено на биће као биће, као реализација фундаменталне онтологије.

(Први дуализам методски је средишњи за *Биће и време*. Други је специфичан за Хајдегера II, дакле после окрета (Kehre). Осовину обе удвостручености чине 1б) и 2а) који су уствари једно исто, услед чега двоструку удвострученост творе само три компоненте, јер им је средишња или осовинска, заједничка).

С овом поделом у вези и фундаментална онтологија може да се схвати на два начина:

– као онтологија која проистиче из свакодневног разумевања свеукупног бивствовања које прожима и карактерише културу конкретног света а дејствује у свакодневици из Се („онтологија има онтичку основу”). Ово је верзија на коју упућује *Биће и време*. У овом случају „онтологија има онтичку основу”, како то каже цитат (1⁰) наведен на почетку,

– другу варијанту чини онтологија која се „темељи у истини бића” (ad цитат 2⁰), а не онтички, у конкретности датог света.

Док у првој варијанти фундаментална онтологија постаје могућа тек *и* после излагања свакодневног разумевања смисла бивствујућег, ради у њему-налажења разумевања бића, у овом другом случају утемељена онтологија постаје могућа тек *и* после излагања смисла непосредно захваћеног бића и његове истине. Дакле, док је прва била очекивана као крајњи резултат *Бића и времена*, ова друга верзија имаће значај и првенство после окрета (Kehre), дакле за Хајдегера II¹⁹.

Према свему досадашњем, проблем феноменолошке методе не води нас само у критичко тематизовање реализације *Бића и времена*, него нас одводи увелико и у домен Хајдегера II, после окрета. Подела његове фи-

¹⁹ Окрет има два значења: прво, Хајдегеров тематски окрет од Daseina ка бићу (почев од текста „О суштини истине” (1930); други је окрет у самој историји бића, којим се биће из заборава враћа у светлину Da-seina и доводи до истине [Die Kehre (1949), GA 11: 118]. Овом другом, претходио је такође окрет (овде као трећи) од бића ка његовом забору, негде између Парменида и Платона. Ако се овај окрет због почетака технике, онда окрет у историји бића до повратка светлине бића није могућ без укидања технике. А ко је спреман да тврди да је тако нешто могуће?

лозофије на две фазе, као што видимо, подудара се са две димензије саме методе: *Биће и време* је, такође, у надлежности филозофа који има да обезбеди беспретпоставно мотрење Daseina у свакодневици ради обезбеђења онтичког утемељења онтологије. За разлику од тога, Хајдегер II у надлежност узима историју бића у складу с другом димензијом методе (историјског развоја бића до статуса феномена), ради утемељења онтологије у „истини бића”. Притом, сама историја као догађај, искаче изнад свакодневља и надилази микробиографску историју Daseina, пошто и овај стиче несамерљиво већи значај, било да је филозоф лично или историјска личност: Dasein у овој другој варијанти је изузетна појава која одговара значају и величини самог Догађаја (Ereignis)²⁰. Уз то, уместо мотрења Daseina како се показује себи, филозоф предузима деструкцију историје онтологије која као деконструкција традиционалних филозофских појмова, води критичком усвајању традиције и са своје стране има смисао „довођења себе ка бићу” – Sichhinbringen zum Sein selbst [GA 24: 31–32], путем критичко-историјског рада с телосом у непосредности додира с бићем као бићем.

Сада нам је јасно колико тога подразумева Хајдегеров лаконски одговор студентима. Да, интенционални предмет је биће, али када ће то бити остварено, не зна се! У том погледу он је заиста у пуном паралелизму с Хегелом, пошто и код њега с реченим имамо двоструко историзовање: с историјско-критичким истраживањем ради превладавања свих претпоставки, које могу да ометају мотрење филозофа, и с историјским развојем на страни самог бића, или историјски развој бивствујућег до пуног, непосредног (само)откривања бића, које се на основу тога феноменолошки, као и код Хегела, показује само ономе ко је изборио тачку беспретпоставног увида²¹. Хегел је то у пуној мери образложио, а што се Хајдегера тиче, остаће у својој двострукости: с једне стране, наглашаваће да изборити непосредност бића као бића, дакле, феноменолошки гледано, значи историјско-филозофско испитивање у сврху превладавања свих мисли као посредујућих, а с друге стране, као и историјски процес (до) самоотварања бића vis-à-vis којег се не може учинити ништа, тако да преостаје само његово ишчекивање у спокоју (Gelassenheit)²².

С изложеним примером Хајдегера затичемо у ситуацији коју ни мање ни више карактерише симптоматична неозбиљност. Наиме, судећи по наведеној епизоди испада да је спреман да демонстрира феноменоло-

²⁰ После окрета, Da-sein није сваки појединац [GA 65: 294], а пошто је „између људи и богова” [GA 65: 311], такође и место откривања истине бића у Er-eignisu [GA 65: 239, 293], то је онда јасно да одговара појави личности с изузетним својствима, на основу којих је способан за комуникацију с боговима/природом/историјом, која је смртницима недоступна. Зато је он и њихов гласник. У овом случају био би гласник Бића или пре-носилац његовог зова (Ruf).

²¹ Искрпну упоредну анализу односа Хајдегер–Хегел у димензији историчности даје: [Prole 2007: 2. погл. и даље]. Изненађујуће је, међутим, да у књизи нема расправе о проблему феноменолошке методе.

²² [Die Kehre (1949), GA 11: 118]. „Није потребно ништа да радимо, него само да чекамо”; [GA 77: 217]. Такође [Писмо о хуманизму: 293–94 / GA 9: 330–31].

шко мотрење „како се ствари показују саме од себе”, пре него је обезбедио његову могућност, а уз симулацију да је управо то већ постигао, што је изузетно амбициозна најава. Касније, у току рада на *Бићу и времену* најављује критичко-историјска истраживања у циљу, што чини на прилично збуњујући начин: занемарује проблем самотрења тубића у свакодневици и пажњу искључиво поклања питању беспретпоставности филозофског мотрења бића, зарад чега све више залази у историју филозофије.

Потребно је, дакле, да разграничимо две врсте феноменолошког истраживања:

1. мотрења *Daseina* у свакодневици, у функцији егзистенцијалне аналитике, и

2. мотрења бивствујућег у циљу досезања бића као бића и његовог смисла, у функцији пуне реализације програма фундаменталне онтологије.

У исти мах, овај Хајдегеров „програм” садржи крупан проблем: с обзиром на циљ у беспретпоставности интенционалности – није ли, имамо ли на уму стартни ниво фундаменталне онтологије у разумевању свакодневља, а нарочито предимања (*Vorhabe*) *Daseina*, неопходно изаћи из те шуме претпоставки, мишљења, предрасуда, и како то постићи?²³ Мада је Хајдегер увиђао проблем, ипак није извео разлику између непосредности мотрења неопходне филозофу, који ради феноменолошким методом, и самотумачења тубића у свакодневици онако како се одвија, било да је исто уплетено у предрасуде дана или не.

У том погледу, Хајдегер је доспео до увида да је домет у разумевању увек одређен фактичким искуством бивствујућих и опсегом могућности искуства које су у било које време специфични за фактички *Dasein*, а тиме за историјску ситуацију филозофског истраживања. Очигледно је да смера на конкретно-историјске ситуације историјског, а не индивидуалног *Daseina* [GA 24: 30], којим су одређене могућности како свакодневног *Daseina*, тако и историјска ситуација филозофског истраживања. То се види из следећег места:

„Сваки начин мишљења... увек је само извршење и последица начина *историјског тубића*, фундаменталног става према бићу уопште и према начину на који се бивствујућа као таква показују, то јест, према истини.” [GA 41: 96].

Реч је о историчности искуства, света (који је дефинисан општим начином бивствовања који деле савременици) и самих истраживања. Зато, није случај да су сва бивствујућа све време на исти начин доступна, него у домену искуства остаје питање „да ли су, у оквиру наивног и обичног искуства ваљано схваћена у њиховом начину бића” [GA 24: 30]. Али,

²³ То је запазио и сам Хајдегер [*Ontologija*: 80 / GA 63: 75]. Мада је ситуација модерног човека у том погледу најповољнија због огољености у смислу Левитовог запажања у фусноти 1.

овде већ имамо „искакање с курса” и приличан неред. Збуњује, наиме, сâмо очекивање да бивствујућа у обичном, дакле, свакодневном искуству уопште могу да буду „ваљано разумљена у свом начину бића”. Ово тим пре што истиче да Dasein углавном није свестан свог разумевања бића²⁴. Зар уместо тога није важније може ли филозоф у датој историјској епохи да оствари тај циљ? Између филозофског разумевања бивствујућег у свом начину бића и свакодневног разумевања Daseina постоји огромна разлика: разумевање Daseina је увек трансцендентално уоквирено предрасудама (Vorurteilen) које је преузео из Се, док је за филозофа, нарочито с обзиром на остварење наума феноменолошке методе како је одредио Хајдегер, питање: како и када филозоф може да се ослободи „посредовања” од те врсте, као и од „становишта”, односно да оствари циљ непосредности мотрења? Хајдегер не разграничава ова два нивоа, тако да расправу не води доследно, у једном или другом смислу, као што је и овде случај²⁵, а што указује: прво, да се више не зна ко треба да изведе феноменолошку анализу на нивоу његових захтева: сам Dasein у својој ситуацији, или филозоф који га мотри у сваком случају; а друго, да је, уствари, објединио Dasein и филозофа у једној фигури. Онда би филозоф у конкретно-историјској ситуацији у исти мах био Dasein који се пита о бићу, али не више у спонтаности свакодневице, него у планском критичко-историјском истраживању.

За оцену да се од свакодневног Daseina нешто више не може очекивати, посредан аргумент даје сам Хајдегер кад каже да свет у свакодневици увек разумевамо у контексту значајности (Bedeutsamkeit), што значи да све разумевамо функционално-прагматички, увек „ради нечега” („Um-zu”) [GA 24: 235]. Из те перспективе није могуће да се уопште постави питање о ваљаном разумевању било којег бивствујућег у погледу начина бића, а поготово питање о бићу као бићу и његовом смислу. Логично, јер тим питањем може да се бави једино филозоф, који поседује своју стручно-прагматичку перспективу, дакле бивствујуће мотри „ради разумевања бића као бића”.

Невоља Хајдегера I, везана за биће као интенционални предмет, садржана је у томе што је већ на самом почетку каријере зашао у подручје с којим ће се тек после окрета (Kehre) носити Хајдегер II. А у исти мах, што се у својој раној фази понаша и ради као да је обавио речени критички посао до пуне беспретпоставности, као да му је и биће у својој историји ишло на руку, јер је приспело на корак до траженог самооткривања.

Дакле, овај последњи начин преобраћања феноменологије у онтологију, искључењем ноеме и директним интендирањем на биће, подразумева:

1. или да је огроман двоструки посао посредовања до пуне непосредности већ обављен,

²⁴ „Разлика бића и бивствујућег је *иредонитолошка*, то јест у егзистенцији Daseina *иприсуйна је лаиенно*, а не на начин експлицитног поимања”, тако да „о томе не зна ништа” [GA 24: §22, 454 и 463].

²⁵ Следеће место где, такође, нема тражених разграничења је: [Ontologie, GA 63: 222].

2. или да је тек најављен, да чека погодан тренутак да се обави у будућности.

Судећи по претходно реченом, довођење феноменолошке редукције „до дна”, тек приводи послу критичке рефлексije у циљу посредовања непосредности, како би феноменолошка метода била ваљано употребљена.

Непосредно гледано, до окрета (1930), Хајдегер нигде није обавио тражени критичко-историјски посао, на начин неопходних, управо изведних разграничења између нивоа свакодневног самотумачења тубића и нивоа његовог филозофског мотрења. Ипак, у *Бићу и времену* ће, у погледу методе наступити самоуверено, као да је тај посао већ обавио. Зато ће учинак, одмерен из методске перспективе, бити доста грбав: не само што не постиже беспретпоставно мотрење, него ће правац свог мотрења „како се тубиће појављује само себи” непрекидно „давити” својим становиштем, својим појмовима и тумачењима. У највећем делу разматрања искључиво он говори о тубићу, а најмање има *само* *Ḅ* *Daseina* као субјекта самоинтерпретације²⁶. Другим речима, друга тачка паралелизма с Хегелом, самосталност субјекта у самоинтерпретацији, код Хајдегера бледи, готово до нестанка, у корак са све већом изражајношћу историје бића као предмета феноменологије.

Занемаривање самоинтерпретације тубића није никакав недостатак из перспективе Хајдегера II. Тренутак историје бића као догађаја избијања самог бића у видљивост или светлину (*Lichtung*) није јединствен само по томе, него уз то, као код Хегела, и по стапању свакодневног *Daseina* и филозофа у једну фигуру, чиме би сам *Dasein* „искочио” изван свакодневице, као изузетна историјска личност. Реч би била о јединственом тренутку у историји бића и у историји свеукупне онтотеолошке традиције, када постаје могуће непосредно мотрење бића као бића које је избило у присуство, или просијава из бивствујућег.

СТРУКТУРНИ НЕДОСТАЦИ *БИЋА И ВРЕМЕНА*

Изложена структура феноменолошке методе омогућава нам структурни увид у целокупно Хајдегерово дело обеју фаза, пре и после окрета. За сада ћемо се задржати само на експликовању недостатака *Бића и времена*. Изложићемо их праћењем последица Хајдегерове методолошке недоследности и несређености. Недостаци се, најпре, тичу структуре Хајдегерове егзистенцијалне аналитике.

До сада су тумачи, како сведочи литература, фундаменталну онтологију, егзистенцијалну аналитику и херменеутику опстанка по правилу

²⁶ Пошто је истакао за *Dasein* да смо „то ми сами”, Хајдегер је тражено мотрење могао да обави и одговарајућом саморефлексијом. То, наизглед, оправдава наведену чињеницу да „уплиће” своје становиште тамо где му није место. Реч је, међутим, о томе да речени захтев методе не значи да мотри себе као филозофа, него као индивидуума свакодневног живота, у чему је идентичан с многим Другима, тако да би мотрењем налазио оно што је универзално за сваког појединачно. То је значило да своју професију филозофа привремено стави у заграде. Ми смо у даљем излагању тај недостатак настојали да компензујемо самомотрењем према тим захтевима.

разумевали синонимно, као да је реч о истом под три назива. Наша је теза да је, на основу изложене методске структуре феноменологије, неопходно њихово аналитичко разграничавање, у смислу три нивоа Хајдегерове филозофије. Они су у јединству, на начин структурних односа идентитета и несводљивих разлика, и да тако мора да буде, пошто то следи из доследног спровођења методе. У исти мах, имамо одговор зашто код Хајдегера тих разграничења нема: због његове методске недоследности! То би значило да му је главно дело остало методски неразвијено и кржљаво, с озбиљним последицама по структуру језгра његове филозофије.

Феноменологија, као метода непосредног мотрења, основно је оруђе егзистенцијалне аналитике. Док филозоф мотри предмет и извештава о запаженом, а уз то и легитимно тумачи феномене, у овом случају тај предмет је човек као тубиће. А овај, такође, поседује однос према свету, Другима и према себи, и из свог разумевања тумачи елементе света и самог себе у њему. Значи да Хајдегер за предмет има бивствујуће које карактерише самоизлагање као саморазумевање и самоинтерпретација у оквиру интерпретираног света. Ово је већ разлика у односу на *његову* егзистенцијалну аналитику. Да је погледамо детаљније.

Најављена метода својом структуром – због мотреног *Dasein* или човека као предмета – укључује основна разграничења:

1. једно би била процедура самоинтерпретације до захвата смисла сопственог бивствовања у егзистенцијалној ситуацији, и за нас, који у разматрању следимо Хајдегера у корак, управо то је *херменеутика ојстџанка* или фактицитета. У њој би се радило о сопственом опстанку индивидуума на основу суочења са својом баченошћу и извесношћу смрти.

Ослонац за изложено тумачење и разграничење херменеутике опстанка или фактичности имамо код самог Хајдегера кад каже:

„Херменеутика има задатак да увек сопствено тубиће у свом бићевном карактеру [*Seinscharakter*] учини приступачним самом том тубићу”,

уз додатак, да херменеутика:

„за *Dasein* образује могућност да постане и буде *разумевајући* за самог себе”; оба цитата: [GA 63: 15 / *Ontologija*: 21].

Очигледно је да појам херменеутике користимо у истом смислу као и Хајдегер, пошто *херменеутику ојстџанка* (скраћено: Хо) као и он, одређујемо као самотумачење (*Selbstaueslegung*) тубића,

2. друго би била, филозофска рефлексивна усмерена на услове могућности и границе те поменуте самоинтерпретације тубића; то је радња мета-нивоа и зове се *еџзистџенцијална аналиџиџика* (скраћено: Еа). Њен предмет је егзистенција уопште. Учинци ове аналитике односе се на сваку појединачну егзистенцију. Њен домен су општи услови Хо који важе у случају сваке индивидуалне самоинтерпретације. Од ових је потребно

разликовати само спровођење процедуре херменеутике опстанка, која као индивидуализована радња појединачног *Daseina*, аналитици не припада.

Дакле, док тубиће херменеутиком фактицитета долази до интерпретације свог бивствовања коју укључује у разумевање као конститутивну компоненту свог устројства и компоненту свакодневног живота – а да то важи само за њега, егзистенцијална аналитика се бави општим условима могућности разумевања бивствујућег и бића, на начин трансценденталне рефлексije, дакле оним што *није* тема свакодневног човека, а што важи као скуп услова за сваког као тубиће. Или, како каже Хајдегер:

„Аналитика *Daseina* је фундаментална дисциплина онтологије.” [GA 24: 26],

3. *Фундаментална онтологија*, (скраћено: Фо) која програмски стреми смислу бића као бића, може да започне тек пошто јој Еа припреми основу аналитиком тубића и развијањем разумевања бивствујућег садржаног у свакодневици конкретно-историјског света. Са тако припремљене основе она може да стреми бићу као свом интенционалном предмету.

Егзистенцијална аналитика, према томе, као рефлексija услова могућности, с једне стране, утврђује услове и границе самоинтерпретације *Daseina* у циљу достизања смисла свог бивствовања, а с друге, преко тих услова бивствовања тубића уопште, припрема основу Фо за израду услова могућности разумевања бића а тиме и онтологије уопште. У тријадној структури Еа има средишње место: колико је значајна за Хо, у овом последњем смислу одлучујућа је за Фо.

Ако бисмо резимирали односе, добили бисмо следеће:

Еа расветљава опште услове и границе могућности опстанка *Daseina*. Хо представља посебан део Еа, али само у општим фигурама односно установљеним условима. То ће рећи да јој не припада нужно као радња самоинтерпретације појединачног *Daseina* у егзистенцијалној ситуацији. Сама по себи, дакле, Хо у овом другом смислу, као индивидуализована процедура тиче се само индивидуума као његова приватна ствар. Не може се оспорити да Хо, као егзистенцијална самоинтерпретација *Daseina* садржи филозофске црте – тако да можемо рећи како на основу ње сама филозофија извире из живота. Али, опет, као радња објект-нивоа, и лична ствар индивидуума, она не мора да има никакву везу ни с филозофијом ни са онтологијом (Исто као што сваки појединац мора да обави своју херменеутику опстанка, у чему је неспорна клица филозофије, али не мора да постане и филозоф, него то постају само неки). Дакле, док на нивоима Еа и Фо видимо посао филозофа, на трећем нивоу Хо видимо проблем и посао самог тубића/појединца, што као егзистенцијална ствар личног живота не мора да буде у вези с филозофијом као дисциплином.

Разлика Хо и Еа, као однос објект- и мета-нивоа логична је с обзиром, прво, на методско потенцирање „како се ствари приказују тубићу”, а не филозофу који га мотри и анализује, и друго, што *Dasein* није ствар,

него субјект који се самотумачи, у својој егзистенцији, да би обезбедио смисао без којег му нема опстанка, тако да не може бити само предмет спољашњег тумачења; и то мора да буде видљиво разграничено.

Еа с Хо у општим структурама обезбеђује полазиште фундаменталној онтологији Фо тако што разумевање бивствујућег које поседује Dasein посредује медијумом света и Се као основним оквиром конституције сваког појединачног разумевања. На тој основи Фо би, пак, требало да своју фундаменталност покаже извођењем филозофске онтологије из тако конкретизованог медијума свакодневног света живота, што би била реализација Хусерлове а и ране Хајдегерове идеје извођења филозофских апстракција из свакодневног разумевања као основне компоненте света живота.

Фо није могућа без Еа и општих структурних услова Хо (ово важи за Хајдегера I).

Еа, са своје стране, мора да поседује Хо као свој део, али само као прво средство фундаменталне онтологије, то јест, као скуп општих услова и граница (херменеутике) опстанка/фактицитета. Поред тога, она је могућа:

- а) без индивидуално спроведене херменеутике опстанка, и
- б) без фундаменталне онтологије, пошто ову не мора да има за сврху.

Ово друго каже да Еа, узета за себе, не мора нужно да води фундаменталној онтологији, штавише од ове може да се одвоји без последица по себе.

А што се Фо тиче, она не може без Еа и Хо – за Хајдегера I; али ће сасвим бити могућа без њих – за Хајдегера II. Реч је, дакле, о аналитичком расклапању и склапању Хајдегерове тројне структуре, већ према потребама, међу којима је потреба Фо само једна међу осталима (Она је важна за Хајдегера I, али Еа и Хо могу да буде важније, на пример филозофу егзистенцијалисти).

Изложене разлике доследно проистичу из структуре феноменолошке методе и природе њеног предмета који није ствар него човек који за тему има самог себе у својој егзистенцији. Хајдегера невоља или стратешки недостатак у *Бићу и времену* је, у првом реду, методске природе, зато што, с једне стране, заговара услове феноменолошке методе, док се с друге, не виде изложена разграничења херменеутике опстанка као радње самог Daseina, од егзистенцијалне аналитике у дуализму објект- и мета-нивоа, као ни свест о њиховој неопходности, иако су оне неизбежне последице речених методских услова. Услед одсуства ових разлика, Dasein у *Бићу и времену* углавном слови као предмет анализе, а не као субјект за себе (оставимо тренутно по страни што је напустио појам субјекта, пошто га и сâм, каткад, помиње као „субјект”), пошто га претежно анализира као било који предмет (или предручност). Другим речима, Хајдегер није успео да свој предмет поштеди потчињавања својој теоријској конструкцији и из ње изведеним категоријама, као што је почетно захтевао. То је само једна од стратешких слабости његовог дела²⁷.

²⁷ Изгледа да је оправдано запажање које указује на недовољност увида у Хајдегерову феноменолошку методу [Hegmann 1981: 51] због чега се може рећи да је то прилично неистражена страна његове филозофије нарочито у *Бићу и времену*.

Одсуство овако експлицитних разлика код Хајдегера, нарочито између Еа и Хо, показатељ је да систематски прави грешку нарушавања њиховог структурно-аналитичког разграничења, што проистиче из, такође, систематске недоследности примене феноменолошке методе, што из претходног, а и ранијих напомена, нужно следи. Само једну од илустрација те недоследности даје нам његово питање:

зашто биће, а не ништа – које није од нарочитог значаја за фундаменталну онтологију, а поготово не за егзистенцијалну аналитику, а да је, у исти мах, заборавио основно егзистенцијално питање тубића –

зашто *моје* бивствовање а не ништа – које је од средишњег значаја за предонтолошко разумевање бића и саморазумевање *Dasein* у оквиру херменеутике опстанка.

Овај пропуст сведочи да, у ствари, није ни доспео до индивидуализоване херменеутике опстанка, да је остао само на њеној општој форми у оквиру егзистенцијалне аналитике.

Значај истакнутих разграничења види се, на пример, у томе што нам омогућавају да разлику између бивствовања ка смрти и бивствовања као остварењу оног „ради чега”, не видимо као сукоб или противречност у самој ствари. Бивствовање ка смрти је полазна тачка идентитета херменеутике опстанка (објект ниво) и егзистенцијалне аналитике (метаниво), и пуну хеуристичку тежину има у оквиру обеју. Аналитика смрти показује да је однос према њој услов свих услова самоконституције *Dasein*, као граница која се не може прећи, ако је мотримо као крај бивствовања; али, она је и почетна тачка, као *свесћ о својој* смртности, пре које, такође, нема бивствовања, јер *Dasein* пре тог тренутка није у свету (*in-der-Welt*) него само *унутар* света (*innerweltlich*) [GA 24: 236]. Свест о смрти, дакле, полазна је тачка за улазак у свет, иако сам и пре тога унутар света. Пошто се на основу тог суочења старам о свом животу у настојању да од њега начиним нешто, то на нивоу херменеутике опстанка преовладава пројект (*Entwurf*) и бивствовање ка ономе „ради чега” (*Um-zu*), а због разлике у нивоима, то не противречи бивствовању ка смрти²⁸. Узајамно искључивање није ни могуће, него је реч о комплементарности: друго је услов нужности првог као услова опстанка и тежње за његовим смислом.

²⁸ Овде можемо да дамо детаљније оправдање за термин „бивствовање” као синоним за „бивање” у слободној асоцијацији с хегеловским *Werden*. Овај појам укључује настајање и нестајање. У бивствовању, током трајања индивидуалног живота, на делу је иста двострукост јединства бића и ничега: с једне стране, може се рећи да појединац из дана у дан нестаје или умире, и у овој димензији егзистенција је оно што Хајдегер каже, наиме пропадање (*Verfallenheit*). Ово је значајно са становишта егзистенцијалне аналитике. С друге стране, бивствовање укључује настајање, у мери у којој индивидуум остварује своју одабрану могућност коју види као оно друго самог себе, тако да сваки корак ка томе види као успон, и настајање као самоостваривање у складу с тим. Ова димензија је одлучујућа у индивидуалној херменеутици опстанка. Зато између бивствовања ка смрти (*sein zum Tode*) и бивствовања „ради нечега” нема противречности. У овом случају имамо јаснију поделу, без ризика „сударања” и „збрке”: биће је „јестање” и присутно је у свему што јесте/постоји. Бивствујуће је оно (појединачно) што постоји или нешто постојеће, а бивствовање је бивање као трајање или постојање тог бивствујућег/ постојећег.

Поред аргументације из структуре методе, изложена аналитичка разграничења су оправдана:

- прво, зато што човек у егзистенцијалној ситуацији, као тубиће и носилац предонтолошког разумевања бића, као примарни проблем најпре има питање *свог* опстанка и смисла свог бивствовања у условима „бачености у егзистенцију”, а не филозофско питање бића,

- друго, природно је за очекивати да ће тубиће предузети егзистенцијалну самоинтерпретацију ради утемељења сопственог живота, пошто опстанак без смисла није могућ,

- треће, основна разлика је у мотрењу и разумевању: док тубиће у свакодневици себе разумева и тумачи *из* света, а то значи посредовањем предрасуда које добија из Се, филозоф га мотри с топоса изборене непосредности, без предрасуда и „становишта”, и

- четврто, све то мора да се обави зато што примарни егзистенцијални однос тубића није према бићу (како однос скицира фундаментална онтологија), него према Ништа-вилу, односно према својој смрти, што је основни однос егзистенцијалне аналитике. Пошто је смрт поништење или негација живота, херменеутика опстанка има за сврху обезбеђење услова смисаоног опстанка појединца као бића смисла. Она, дакле, ни непосредно ни посредно нема посла са смислом бића.

На нивоу свакодневног искуства може, дакле, да се говори о разумевању бића или свеколиког бивствујућег, јер заиста, људи првенствено имају разумевање свега што их окружује. Док је предразумевање свега што га окружује или бивствовања (или ако хоћете свега бивствујућег), конститутивна за свакодневни живот, о разумевању или боље, предразумевању (као наслућивању) самог бића може да се говори условно: ако прво онда и ово друго, али на интуитивно-вандискурзивном нивоу, а примат за *Dasein* на нивоу тематске датости има питање смисла сопственог бивствовања. То не треба да нас чуди, јер за разлику од филозофије, разумевање бивствујућег, како као предручности и приручности тако и свог бића, несамерљиво је значајније за живот као егзистенцијални опстанак, него разумевање бића као бића.

И на крају, разлика између свакодневног тубића које се самотумачи под окриљем Се као средишњег нивоа света у којем бивствује, и филозофа који претендује на изборену непосредност, води нас до оспоравања Хајдегерове тезе да је тубиће оно што прво треба испитати пошто увек већ поседује разумевање бића. То првенство може да се прихвати само у хеуристичком смислу. Наиме, можемо да пођемо од тубића, али ћемо током анализе његову примарност морати да напустимо, односно да је уступимо медијуму Се у којем се налази разумевање бивствовања а тиме и бића које карактерише дати, конкретан свет у којем тубиће живи с другима и с којима га дели. Овај губитак првенства сасвим добро се види током егзистенцијалне анализе у *Бићу и времену*, када се отпрати начин на који се код Хајдегера финализује аутентичност тубића (да је она могућа само као „егзистенцијална модификација Се” или тубићу примерена конкретизација) [*SuZ*: § 27, 129–30 / *BiV*: 163–64]. Овај резултат, узет

заједно с увидом у одсуство значаја аутентичности за фундаменталну онтологију (пошто се аутентичност довршава тамо где и неаутентичност – у медијуму Се),²⁹ за озбиљну последицу има закључак да, за остварење свог циља фундаменталне онтологије, у ствари, није неопходна ни егзистенцијална аналитика³⁰. Уместо ње, довољно је узети преовлађујуће разумевање бивствујућег које карактерише дату културу и на њеној основи утемељити филозофску онтологију. То не би било само реализација програма извођења филозофских апстракција из свакодневног живота, него би налагало бар привремени излазак из домена филозофије у домene етнологије и историје и социологије³¹, у истраживачку авантуру налик оној у коју је Митологикама ушао Клод Леви-Строс (Claude Lévi-Strauss). Хајдегер, као стопроцентни филозоф на то никад није био спреман, а питање је да ли је за тако нешто имао слуха.

Изложено сведочи о онтички утемељеној фундаменталној онтологији (1⁰) с обзиром на основ у Dasein, односно конкретном свету с преовлађујућим разумевањем бивствујућег у Се и предонтолошким разумевањем бића. Алтернатива овоме је друга варијанта фундаменталне онтологије без егзистенцијалне аналитике, усмерена на биће као биће, ради утемељења у његовој истини (2⁰). А то је варијанта Хајдегера II.

И као што смо на линијама феноменолошке методе открили Хајдегера ране и касне фазе, тако нас питање остварења непосредности могле бића доводи до захвата трећег, преосталог али најзамашнијег дела Хајдегеровог опуса. Наиме, питање да ли је у време рада на *Бићу и времену* обавио критичко-историјско истраживање у циљу пуне реализације феноменолошке методе у смислу остварења лаконске најаве о којој сведочи Гадамер, у ствари је једнострано.

Раније смо напоменули да са стране предмета Хајдегерова феноменологија претпоставља историју бића као процес којим би оно, у неком историјском трену, избило у видљивост на начин изненадног и великог Догађаја³². Хајдегер са своје стране, даје свој допринос критичко-историјским радом у историји филозофије захватом од пресократоваца наовамо. Идеја водиља тог рада је младалачка идеја бића као интенционалног предмета феноменологије. У широј визури показује се да је тај наум Хајдегера одвео у критичко истраживање историје филозофије, на шта ће отићи велики део његовог опуса (у готово све преостале године каријере), а на основу којег је, без дилеме, постао најтемељнији аутор у историји филозофије 20. века.

²⁹ Аутентичност Daseina нема значаја за фундаменталну онтологију, не само због одсуства вредносне разлике између аутентичног и неаутентичног бивствовања [SuZ, § 9, 42–43], него и зато што тубиће разумевање бивствовања које поседује преузима из Се и само му даје своју конкретизацију [Онтологија: 24 / GA 63: 17].

³⁰ Образложење ове тезе изложићемо у раду који следи непосредно после овог.

³¹ И ауторитативан тумач Хајдегера Херберт Драјфус (Hubert Lederer Dreyfus) је дошао до закључка да је програм фундаменталне онтологије Хајдегеру одредио даљи пут у правцу социологије и етнологије/антропологије [Dreyfus 1995: 353].

³² Хајдегер и каже да с Ereignisom долази нови почетак нове историје [GA 65: 58] који ступа и отвореност бића доноси као „шок времена” [GA 65: 17].

Тај критички посао назвао је деструкцијом, а реч је о критичкој де-конструкцији историје и критичком присвајању онога што критику издржи, те самоситуирању у тако критички ревалоризовану историју филозофије. Хајдегер, у ствари, све време ради у начелу исто оно што је Хегелов дух већ обавио и чијим лествама се Хегел, као индивидуум, успео до тачке мирног *speculata*; зато кажемо да је све време у „напору појма”, јер се својим критичким радом пробија кроз „ликове свести” филозофије током историје од пресократоваца наовамо. Идеја водила у том послу биће му утопија жељене непосредности захвата бића и његовог смисла. У тој области развиће све три стране своје феноменолошке методе: *редукцију* – као потез од бивствујућег ка бићу, *конструкцију* – као захват бића путем нацрта или пројекције [Entwurf], и *деструкцију* – односно критичко-историјску де-конструкцију традиционалних појмова, ради обезбеђења непосредности приступа бићу као бићу [GA 24: 31–32].

На изложен начин, дакле, из перспективе структуре феноменолошке методе и проблематизовања степена њеног остварења, као што смо показали, захватили смо, дакле, Хајдегерово дело у целини:

1. Филозофско мотрење Daseina у свакодневици у сврху егзистенцијалне аналитике = *Биће и време* (1927) – Хајдегер I,

2. Окрет ка историји бића и очекивање његовог избијања у присуство путем догађаја (Ereignis), као одговор на проблем доласка самог бића до феноменолошког нивоа показивања самом себи = Хајдегер II, од рада „О суштини истине” (1930) надаље,

3. Критичко-историјско истраживање и историјски развој бића, или критички рад на „себе-привођењу-ка-бићу” [Sichhinbringen zum Sein selbst] у сврху реализације феноменологије као непосредног мотрења бића – Хајдегер II, а што га је одвело у истраживање историје филозофије и критику или деструкцију свеукупне онто-теолошке традиције метафизике.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Радови Мартина Хајдегера

Хајдегер, Мартин. *Пућни знакови* (2003). Превод Божидар Зеџ, Плато, Београд: О суштини разлога (1929), 112–161; Писмо о хуманизму (1947), 279–322.

SuZ – Sein und Zeit (1967/2000). Max Niemeyer Verlag, Tübingen: Elfte unveränderte Auflage.

BiV – Bitak i vreme (2007). Preveo Miloš Todorović, Službeni glasnik, Beograd.

B&V – Bitak i vrijeme (1984). Preveo Hrvoje Šarinić, Naprijed, Zagreb.

GA – *Gesamtausgabe*, Vittorio Klostermann GmbH: Frankfurt am Main 1977.

GA 7: *Vorträge und Aufsätze*, 2000.

GA 9: *Wegmarken*, 1976: Was ist die Metaphysik (1929), S. 103–122; Vom Wesen des Grundes (1929), S. 123–176; Brief über den Humanismus (1947), S. 313–364.

GA 11: *Die Kehre* (1949).

GA 13: *Zur Erörterung der Gelassenheit* (1944/45).

GA 17: *Einführung in die phänomenologische Forschung*.

- GA 20: *Prolegomena zur Geschichte der Zeitbegriffs* (1925).
 GA 24: *Die Grundprobleme der Phänomenologie* (Vorlesungen 1927).
 GA 26: *Metaphysische Anfangsgründe der Logik im Ausgang von Leibniz* (Vorlesungen 1928).
 GA 36–37: *Sein und Wahrheit* (Vorlesungen 1933–34).
 GA 40: *Einführung in die Metaphysik* (1953).
 GA 41: *Die Frage Nach dem Ding* (Vorlesungen 1935–36).
 GA 63: *Ontologie/Hermeneutik der Faktizität* (Vorlesungen 1923).
 GA 65: *Beiträge zur Philosophie* (1936–38).
 GA 77: *Feldweg-Gespräche* (1944–1945).
 Martin Hajdeger, *Ontologija. Hermeneutika faktičnosti* (2007). Preveo Časlav Koprivica, Akademska knjiga, Novi Sad.
 UM – *Uvod u metafiziku* (1976). Preveo Vlastimir Đaković, Vuk Karadžić, Beograd.
 KpM – *Kant i problem metafizike* (1979). Preveo Milutin Stanisavac, Mladost, Beograd.
 N, I/II – *Niće, I–II* (2009). Preveo Milorad Zec, Fedon, Beograd.

Секундарна литература

- Aristotle, *Met. – Metaphysics (Ta Meta ta Physica)* (1975). VolI–II, W. D. Ross (ed.), Clarendon Press, Oxford.
 Aristotle, *Rhet. – Rhetorics*, Loeb Classical Library, Harmondsworth, London 1975.
 Blattner, William D. (2000). The Primacy of Practice and Assertoric Truth: Dewey and Heidegger, *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, Volume One. Ed. Mark Wrathall and Jeff Malpas: M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts: 231–249.
 Carman, Taylor (2003). *Heidegger's Analytic. Interpretation, Discourse, and Authenticity in Being and Time*, Cambridge University Press, Cambridge.
 Dreyfus, Hubert L. (1995). *Being-in-the-World. A Commentary on Heidegger's Being and Time*, Division I, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.
 Drummond, James (1990): *Husserlian Intentionality and Non-Foundational Realism. Noema and Object*, Kluwer, Dordrecht/Boston.
 Frege, Gottlob (1962) [1892]. Sinn und Bedeutung, in: Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logische Studien*, G. Patzig [Hrsg.], Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen: 38–63.
 Frege, Gottlob (1975). O smislu i nominatumu, *Ideje*, XVII, 3: 97–115.
 Gadamer, Hans-Georg (1986). Erinnerungen an Heideggers Anfänge, *Hermeneutik im Rückblick, Gesammelte Werke*, Bd. 10, Tübingen, 1995.
 Gillespie, Michael Allen (1984). *Hegel, Heidegger and the Ground of History*, University of Chicago Press, Chicago.
 Grubor, Nebojša (2009). Hajdegerova kritika Huserlove fenomenološke redukcije, *Theoria*, LII, 4: 5–22.
 Hegel, G. V. F.:
 FD – *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd 1974.
 NL – *Nauka logike I–III*, BIGZ, Beograd 1978.
 Enz. – *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Logos, Sarajevo 1965.
 SW – *Sämtliche Werke*, Frommann Verlag, Stuttgart 1958.
 Heidegger, Martin (1986b). Bitak, biće i bivstvovanje, *Izabrana djela*, knj. 4, Naprijed, Zagreb / Nolit, Beograd 335–79.
 Hermann, Friedrich Wilhelm von (1981). *Der Begriff der Phänomenologie bei Heidegger und Husserl*, Frankfurt am Mein.
 Husserl, Edmund:
 IF – *Ideja fenomenologije*. Prosveta, Beograd 1975.
 Ideen I, – *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Bd. I, *Husserliana III*, Walter Biemel [Hrsg.], Martinus Nijhoff, The Hague 1950.

- Hua – Husserliana*, Edmund Husserl, *Gesammelte Werke*, Springer Verlag, Martinus Nijhoff, Berlin / The Hague, Netherlands.
- Kožev, Aleksandar (1992). *Kako čitati Hegela*, Logos, Sarajevo.
- Krell, David Farrell (1986). *Intimation of Mortality. Time, Truth, and Finitude in Heidegger's Thinking of Being*, The Pensilvania University Press, Univ. Park and London.
- Löwith, Karl (1998). The Political Implications of Heidegger's Existentialism, *The Heidegger Controversy. A Critical Reader*, Richard Wolin (ed.), London: The MIT Press, Cambridge, Mass., 167–185.
- Mono, Žan (1983). *Slučajnost i nužnost*, Rad, Beograd.
- Morion, Jean-Luc (1992). Heidegger and Descartes, in: Macann, Christopher (ed.), *Martin Heidegger. A Critical Assesment*, vol. II: *History of Philosophy*, Routledge, London, 178–207.
- Overgaard, Søren (2004). *Husserl and Heidegger on Being in the World*, Kluwer Academy Publ., Dordrecht.
- Petrović, Gajo (1979a). Martin Hajdeger i problem fundamentalne ontologije, *Suvremena filozofija*, Školska knjiga Zagreb, 150–68.
- Petrović, Gajo (1979b). Izreka Hajdegera, *Suvremena filozofija*, Zagreb: Školska knjiga, 169–89.
- Petrović, Gajo (1986a). Prolegomena za kritiku Hajdegera *Izabrana djela*, knj. IV, Naprijed, Zagreb – Nolit Beograd.
- Pöggeler, Otto (1963). *Denkweg Martin Heideggers*, Gunther Neske, Pfullingen.
- Prole, Dragan (2007). *Um i povest. Hajdeger i Hegel*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Richardson, William J. (2003). *Heidegger. Trough Phenomenology to Thought*, Fordham University Press, New York.
- Russell, Bertrand (1905/1967). On Denoting, *Logic and Knowledge. Essays 1901–1950*, G. Allen & Unwin, London, 39–56.
- Sokolowski, Robert (1984). Intentional Analysis and the Noema, *Dialectica*, XXXVIII, 2–3: 113–129.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HEIDEGGER AND HEGEL: THE PHENOMENOLOGICAL METHOD AS THE TOPOS OF THEIR CONFRONTATION (*Studiæ Heideggerianæ I*)

by

MILAN BRDAR
Institute of the Social Sciences,
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
mbrdar14@gmail.com

SUMMARY: In this article the author examines Heidegger's understanding of the phenomenological method and scrutinizes the coherence of its application in *Being and Time* (*Sein und Zeit*, 1927). The explication of the method is elaborated by focusing on Heidegger's critique of Husserl and a comparative analysis between Heidegger and Hegel, emphasizing aspects of their respective methods that they have in common and showing the differences. On this basis a critique of *Being and Time* is developed from the methodological point of view. The most important insight of this insistence on the consistency of the application of the phenomenological method in *Being and Time* would result in the

analytical demarcations between the *hermeneutics of facticity* – as a procedure of individual self-interpretation of the everyday Dasein, *existential analytics* – as a philosophical reflection aiming at the universal conditions and limits of Dasein's hermeneutic of facticity, and the *fundamental ontology* – as a basis for constructing the philosophical ontology that can address the being as such and its meaning. As it is well known, such distinctions are not present in Heidegger's work and author argues that this is consequence of the inconsistent application of his proposed method. This is the main strategic weakness inherent in *Being and Time* as a Heidegger's central work.

Furthermore, the article demonstrates that the conception of the phenomenological method as conceptualized by Heidegger leads directly to considerations that would become known only after 1930, that is after the turn (Kehre), as the domain of Heidegger II, which represent investigations into the history of being, and the Event (Ereignis) in the sense of the self-discovery of being.

KEYWORDS: phenomenology, method, Heidegger, Husserl, Hegel, ontology, Seiende, hermeneutics, analytics, existence, everydayness, Ereignis

НЕБО И ЧОВЕК СУ ЈЕДНО: ДРЕВНИ КИНЕСКИ КОНЦЕПТ ТРИ СВОЈСТВА КОСМОСА – НЕБА, ЗЕМЉЕ И ЧОВЕКА – У ПРОМЕНИ ЦОУА

НАТАША КОСТИЋ

Мегатренд универзитет, Факултет за међународну економију,
Булевар уметности 29, Београд, Србија
natasa_kostic@yahoo.com

САЖЕТАК: Овај рад са сасвим новог аспекта анализира *Промену Цоуа* – свеобухватно древно кинеско филозофско дело, које је сачињено, од српским читаоцима, познате *Књиџе йромене* и њених филозофских коментара, тзв. *Коменйара йромене*. Поглавља *Коменйара йромене*, као што су „Венац текста”, „Текст тумачења”, „Текст симбола” и др. у овом раду се на доста места цитирају и објашњава се њихово значење које је битно за разумевање древног кинеског космолошког концепта „небо и човек су једно”.

У кинеском поимању космоса – небо, земља и човек су холистички повезани и међузависни, те се ставља нагласак на одговорност човека за сваки његов поступак, јер свако и најбаналније човеково дејство изазива промене у читавом космичком поретку. Човек је рођен, не да би се безбрижно препустио задовољствима, већ да би себи поставио циљ духовног раста – самокултивисања кроз стадијуме честитог човека и мудраца, трудио се да успостави и одржи хармонију с природом и на тај начин благотворно деловао на сва бића и ствари у природи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: небо, космос, честит човек, мудрац, Дао, *Промена Цоуа*, *Књиџа йромене*

У кинеској филозофији постоји веома оригиналан концепт који слови да су небо и човек једно. Када се спомену небо, природа или космос увек се подразумева да тема треба да обухвата и човека, његов живот и однос неба и човека. У кинеском поимању космоса, небо и човек су нераскидиво повезани. Сви елементи космоса – звезде, планете, Сунце, Земља, људи, животиње, биљке и ствари – чине јединство. Сви они заједно чине холистички, јединствени универзум. Сматра се да концепт јединства неба и човека потиче од кинеских филозофа Менџија (око

371–289. године п. н. е) и Дунг Џунгшуа (179–104. год. п. н. е). Међутим, овај концепт се по први пут појављује у писаној форми код филозофа Џанг Дзаи (1020–1077. године) у делу *Исправљање незнања* из 1076. године [李 2004]. Када говоримо о концепту јединства неба и човека у *Промени Џоуа*, он овде има посебну форму и значај, и назива се „три својства: небо, земља и човек”. У „Венцу текста”, једном од значајних филозофских поглавља *Промене Џоуа*, се каже: „Кретања и промене шест линија хексаграма осликавају промене Даоа¹ три узвишена”² [高1998: 384]. Три узвишена су синоним три својства. Небо, земља и човек су три најузвишеније категорије у *Промени Џоуа*. Човек је медијум између неба и земље. Из тог разлога, човек је такође веома узвишен, он је у овом делу уздигнут на ниво Бога, јер једино он има моћ да успоставља и негује равнотежу и поредак између неба и земље. Стање човековог духа контролише и предодређује развој и еволуцију природе и читавог космоса. Када овде говоримо о човеку, мислимо како на човека као појединца тако и на целокупну људску расу. *Промена Џоуа* је практично упутство како да човек постане честит човек или пак мудрац. Уколико жели да се стопи и буде једно с небом, човек може кренути само једним путем, а то је пут честитог човека. Након што човек усаврши себе и постигне савршену честитост у свом животу, уколико има још енергије и за виша постигнућа, може да настави и даље у процесу духовног самоусавршавања и покуша да постигне и стање мудраца. Човек као духовно биће треба и да тежи таквом циљу, јер једино неко ко је одабрао да се кроз живот креће путем честитог човека и мудраца, има способност да дугорочно сачува космичку равнотежу и штити сва бића и ствари на земљи.

ДАО ЧЕСТИТОГ ЧОВЕКА

Један од основних циљева *Промене Џоуа* је култивисање честитог човека – ђун дз’ (君子). Из тог разлога, у *Промени Џоуа* се на много места расправља о томе како да човек буде честит. У оквиру 64 хексаграма и у „Коментарима промене” доста се говори о томе како постати и шта значи бити честит човек. Неко ко тежи да постане честит човек треба да прати пут змаја из првог хексаграма Ћиен. Дао честитог човека има четири различите фазе развоја, које се може упоредити с прве четири линије првог

¹ „Дао” је универзални закон и метафизички принцип по којем настају, развијају се и мењају сва бића и ствари. У *Промени Џоуа* Дао се дефинише као непроменљиви закон који је основ свих промена у космосу, а на доста места се говори о Даоу неба, земље и човека, где се дају објашњења о природи неба, земље и човека. Дао неба био би тиме небески закон – сви космички принципи које човек посматра, освешћује и потом користи у свом животу. Дао земље је кротак и мајчински – јер земља рађа и удомљује сва бића и ствари. Постоје три врсте Даоа човека о којима се дискутије у *Промени Џоуа*, а то су Дао честитог човека, Дао мудраца и Дао „малог човека”, о којима се говори у овом раду, с тим што се Дао „малог човека” (сјао рен – 小人) само наводи, у смислу како човек не треба да се понаша, док се детаљно описују Дао честитог човека и Дао мудраца. Дао се у српској и странијој литератури врло често преводи као „пут”. У старијој литератури о кинеској филозофији, Дао је писан као Тао.

² Три узвишена у космосу представљају небо, земљу и човека.

хексаграма Ћиен. Пета линија првог хексаграма представља још више постигнуће, а то је кретање путем мудраца. Линија на врху овог хексаграма представља „надобудног змаја” (канглунг – 亢龍) – човека који је полетео превисоко, отишао је у крајност, и он више није представник ни пута честитог човека, ни пута мудраца. „Надобудни змај” зна само да напредује, а не зна да се повуче, зна да по сваку цену опстане, а не зна да умре, то је некадашњи мудрац који је отишао у крајност уображености и надмености. Пошто је он заљубљен у своју друштвену функцију, изгубио је меру и савест, а самим тим и престао да се креће путем правде. Из тог разлога, они који гаје високе идеале у својим срцима, након што постигну честитост или пут мудраца, треба да се труде да се не претворе у „надобудне змајеве”!

Хексаграм Ћиен, шест јанг линија, које се „читају” одоздо

Прва фаза развоја честитости је, у складу с првом линијом хексаграма Ћиен „скривени змај, не сме се олако деловати”. Човек у овој фази³ развоја честитости је моралан, али скривен, повучен и пасиван. Он не воли хвалоспеве других људи, још увек нема никакво постигнуће, али ни мало не жали због тога. Њему није неопходно признање спољашњег света, неуморно ради на себи како би постајао све јачи, истрајан је и доследан својим идеалима. У другој фази⁴ развоја честитости, „змај се појављује у пољу”. Честити човек овде има морала и талента, исправно се понаша, његове речи и дела пуна су врлине. Он се супротставља злу, цени искреност и добродушан је. Његова моралност и богато знање активно и позитивно утичу на друге људе. Он воли да учи и акумулира нова знања, зна да направи разлику између добра и зла, широкогруд је и испуњен човекољубљем. У трећој фази⁵, честит човек се налази у фази када „целога дана вредно ради”. Он вредно учи, истрајан је и трудољубив у послу, усавршава своју врлину и достиже све већа постигнућа. Одан је пријатељима. Он већ познаје праву меру ствари, и истовремено разумева

³ Почетна јанг линија, тј. прва линија одоздо. Пуне линије су јанг линије, а прекинуте на средини су јин линије. У хексаграму Ћиен, свих шест линија су у знаку јанга.

⁴ Јанг линија на другом месту одоздо.

⁵ Јанг линија на трећем месту одоздо.

значења тананих промена. Он је спознао своје идеале и циљеве и труди се да их активно остварује. Он следи пут правичности, шта год да ради. Најзад, последња фаза⁶ постизања савршенства у честитости је када змај „оклева да ускочи у дубоку воду”. Када се сусретне с недаћама, честит човек није забринут, он зна да ништа под капом небеском није трајно ни вечито, па ни проблеми. Навикавајући се на промене и непогодне ситуације, он челичи свој карактер, надајући се да ће благовремено повећати своје врлине и знања и постићи велике професионалне успехе. Да закључимо, ових неколико фаза представљају пут самокултивисања честитог човека, а пета линија описује раван великог човека тј. мудраца, који је духовно још развијенији од честитог човека.

Шта честит човек мисли о небу? „Текст тумачења” 14. хексаграма Дајоу који симболизује велику жетву каже: „Енергичан је и цивилизован, прилагођава се небу и у складу с њим обавља своје послове, зато постиже ‘велику лепоту’” [高1998: 131]. Симбол хексаграма Велика жетва представља комбинацију доњег триграма Небо и горњег триграма Сунце, који заједно симболизују врлине енергичности и цивилизованости. Гао Хенг, познати кинески јиђинголог из 20. века, сматра да овај симбол хексаграма уствари носи значење „човека који посматра и промишља небески Дао” [高1998: 131]. Честит човек жели да спозна небески Дао, како би се прилагодио небу и природним космичким променама. Уколико он успе да се прилагоди небу, у животу ће стећи „велику лепоту”. „Текст симбола хексаграма” Дајоу истиче: „Честит човек спречава зло и охрабрује добро, следећи небо улепшава живот” [高1998: 132]. У „Коментарима промене” истиче се важност савести, човекољубља и праведности. Ту се каже да небески Дао обухвата „највећу доброту”, а честит човек треба да негује своју врлину подражавајући небески Дао. У „Тексту тумачења” 25. хексаграма Ву ванг који симболизује поштење, каже се: „Велика ‘лепота’ и правичност, а све то у складу с небеском судбином. ‘Ко је непоштен, пропастиће, није корисно деловати’, када је дело непоштено како да га извршиш? Ако нема благослова неба, како да се изврши?” [高1998: 187]. Симбол хексаграма Ву ванг састоји се од унутрашњег триграма Грома и спољашњег триграма Неба и као такав симболизује врлину исправности и поштења. У складу с етиком честитог човека израженом у „Коментарима промене”, појединац треба да тежи истини и правди како би му живот био испуњен хармонијом. Шта год да ради, човек треба да се служи поштенним средствима, иначе ће изгубити наклоност небеске судбине и мораће да трпи Божију казну. Када је човек добродушан, његов живот постаје попут прелепог „уметничког дела”, а његова душа добија ванредну осетљивост и прозорљивост, тако да се он ускоро уздиже до нивоа мудраца. Из тог разлога, „Текст тумачења” 34. хексаграма Да цуанг који означава велику снагу гласи: „Онај ко је врло поштен, има моћ да сагледа праву ситуацију неба и земље” [高1998: 234]. Пошто је честит човек изузетно поштен, само он има моћ да на прави начин сагледа истину

⁶ Јанг линија на четвртом месту.

између неба и земље. Он се разликује од масе: већина људи је неискрена, и самим тим њихова перспектива је мутна, они обитавају у илузорној реалности. Једноставним речима, Дао неба и земље се разоткрива искреним људима, а *Промена Џоуа* много пута истиче принцип правичности и благонаклоности према другима како би показала да само честит човек који је искрен и доследан својим начелима може себи, другима и читавом друштву да донесе бољитак и благостање.

Честит човек такође треба да негује своју врлину скромности, која је исто тако у јакој вези с Даом неба и земље. „Текст тумачења” 15. хексаграма Ћиен⁷, који се бави врлином скромности, гласи: „Скромност, напредак. Дао неба се спушта надоле, формира све што постоји и рађа светлост. Дао земље је кротак и подиже се нагоре. Дао неба уништава претераност, а увећава скромност. Дао земље уништава претераност, а увећава скромност. Духови и богови осујећују претеривање и дају изобиље скромности. Дао човека се гнуша претераности и воли скромност. Човек који је скроман, ако је на високој позицији, биће славан, ако је на ниској позицији не може пасти још ниже, а то говори да ће ‘честит човек’ имати ‘позитиван исход својих дела’” [高1998: 136–137]. Позиција неба је најузвишенија, ипак оно је вољно да се спусти и да са земљом изроде ствари и бића. То показује да је небо веома скромно, упркос својој величини и високом положају. Ни земља није самодоволна, она је спремна да буде мајка свих ствари и веома пажљиво, посвећено и нежно окриљује и обгрљује све ствари. Честит човек свестан је скромности неба и земље, прати их и опонаша, и зато он није горд ни себичан, а у свему што ради је умерен. Честит човек има веома јаку самоконтролу, потпуно је превазишао егоизам и саможивост.

Текст симбола деветке на четвртом месту⁸ у 13. хексаграму Тунгрена – скупина људи гласи: „‘Срећа’ је условна и променљива” [高1998: 128]. Овај текст симбола линије уствари описује променљивост и превртљивост среће. „Срећа” је нестална, непоуздана, неухватљива, непредвидљива. Од старина па до данас, највеће питање човечанства је како освојити срећу. Ево шта се о срећи каже у „Коментарима промене”: „Право на срећу осваја се правдољубивим понашањем” [高1998: 417]. Да ли ћемо освојити срећу или бити скрхрани несрећом зависи од наше моралне лепоте и правичности. Уколико неки човек истрајава у својој моралности, неће упадати у опасности. Ипак, смена среће и несреће, благостања и опасности дешава се и под утицајем природног закона Даоа неба. Честит човек треба да се држи средњег пута – врлине умерености и да увек буде скроман. Када у његовом животу наступи период несреће и опасности, честит човек треба да мирног срца „чека прави тренутак и тек онда ступи у акцију” [高1998: 428]. Људска свест о срећи и несрећи може се упоредити са свешћу о безбедности и опасности. Оба пара супротности, наиме, рефлектују закон небеских промена. У петом поглављу другог

⁷ Први хексаграм Ћиен 乾 и 15. хексаграм Ћиен 謙, мада су по изговору хомофони, међу њима постоји значајна разлика и у писању и у значењу.

⁸ Јанг линија на четвртој позицији хексаграма, рачунајући одоздо.

дела „Венца текста” се каже: „чак и када је владар безбедан, он не заборавља на опасност” [高1998: 430]. Тако и честит човек, чак и кад му је живот испуњен спокојем, срећом и благостањем, остаје опрезан и свестан опасности. Посматрајући небо, чека да се енергија јанга трансформише у своју супротност, јер чим се енергија јанга преокрене, и околности у животу честитог човека се могу променити из позитивних у негативне. На овај начин, честит човек се на време психолошки припрема за благовремено суочавање с променом, тако да и у хаотичном друштву и ратним околностима остаје смирен и хладнокрван, „спокојно прихвата судбину и стога се не секира ни око чега” [高1998: 386].

Онај ко је изабрао да се креће путем честитог човека, треба увек да обраћа пажњу на своје мисли, речи и дела. Мисли рађају речи, док речи рађају дела. Српски Свети отац Тадеј је раније изговорио: „Какве су ти мисли – такав ти је живот”. Честит човек треба да негује позитивне и оптимистичке мисли, јер је свестан да су мисли основа речи и дела. У „Венцу текста” се каже: „Честит човек живи у својој кући, говори о добрим стварима, и усклађен је с појавама које су од њега удаљене и хиљаду лија⁹, а да не говоримо о ближим појавама; честит човек борави у својој кући, али говори лоше, и тиме је у супротности с појавама које су од њега удаљене и хиљаду лија, а да не говоримо о ближим. Речи крећу од њега, а народ их само појачава. Нечије понашање се испољава у околини, а види се и у даљини. Речи и понашање су кључ испољавања честитог човека. Речи и понашање чине основу части и срамоте. Речи и понашање – њима честит човек покреће небо и земљу, и како би онда смео да буде неопрезан у погледу њих?!” [高1998: 391]. Речи и дела честитог човека директно утичу на небо и земљу. Из тог разлога, честит човек би прво требало да поразмисли о резултатима и још више последицама које могу да изазову његове речи и дела, па тек да потом дозволи себи акцију. Мисли, речи и дела честитог човека имају невероватну снагу. Стога честит човек има огромну одговорност, између неба и земље, као и пред самим космосом. Древни Кинези су рекли: „три пута размисли, па тек онда делај”, Срби и данас кажу „три пут мери – једном сеци”, а додала бих и следећу мудрост: „три пута размисли, па тек онда реци”. Небо, земља и космос заједно представљају органску целину. Сваки појединац учествује у процесу еволуције природе. Будућност космоса зависи од мисли, речи и дела свакога од нас појединачно. Пошто на земљи већ има тако много ниткова и зловних људи који су изабрали да следе Дао „малог човека”, дужност честитог човека је да и за њих надокнади космосу неопходну позитивну енергију, човекољубље и праведност.

Генерално говорећи, космичке дужности честитог човека су тежња човекољубљу, добротољубљу, борба за правду и истрајан рад на духовном самоуздизању. Пут честитог човека као концепт представља прагматичну фазу у процесу самоусавршавања. Када се честит човек усаврши до највиших граница, већина људи ће ту стати с радом на себи. Међутим, постоје

⁹ Јединица за дужину – један *ли* износи 500 метара.

и префињене душе које ту настављају да се прекаљују и челиче, тежећи томе да постану мудраци највишег степена и нивоа свести на планети.

ДАО МУДРАЦА

Постоје најмање два разлога зашто честит човек посматра небо: први је због личне радозналости, а други је да би спознао небеске законе и према њима усавршавао свој духовни живот. У тренутку када свој дух уздигне до највиших граница, честит човек постаје мудрац – шенгрена (圣人). Будући да се у тексту *Промене Џоуа* мудрац спомиње 38 пута, а понајвише у делу који се назива „Венац текста”, ауторка овог рада је склона да *Промену Џоуа* назове „Уводом у мудровање”, тј. приручником који пружа методологију самостварања мудраца. Најлепши опис мудраца у „Коментарима промене” је: „Човек с великим знањем и врлином усаглашава своју моралност с небом и земљом, просветљен је попут Сунца и Месеца, његове активности су усклађене с природним током времена, срећу и несрећу повезује с утицајем духова и божанстава. Када се покреће пре неба, небо не крши његова предсказања, када се покреће након неба, он поштује природни ток времена. С обзиром на то да му се ни небо не супротставља, шта тек рећи о људима, шта тек рећи о духовима и божанствима!” [高1998: 56]. Мада нас овако леп опис нагони да заборавимо на речи када схватимо значење, јавља се бојазан да нећемо успети да одгонетнемо сва значења овако лепог и дубоког описа; ипак вреди покушати: „Човек са великим знањем и врлином” приказује човека који је у потпуности овладао Даом, који је пробуђен и просветљен, а то је мудрац. То је онај појединац који је савршено отеловио морал неба, земље и човека, тј. онај који се савршено стопио у једно с небом и земљом. Он је до краја изучио небеске појаве, знамења и небески закон, и зато је он упознат с променама Сунца, Месеца и четири годишња доба, и научио је како да хармонизује све своје активности с природним токовима. Он природно и спонтано прихвата срећне околности, не опире се несрећи, а то је зато што он зна да су срећне и несрећне околности ништа друго до спољашње манифестације промена енергија јина и јанга у космосу. Мудрац је у пуној мери овладао променама неба, тако да је његово понашање увек непогрешиво, било да дела пре или после неба. Мудрац је постигао највиши ниво егзистенције, који укида границе ега и космоса. На тај начин мудрац је превазишао ограничења људске егзистенције. У комуникацији с другим људима он испољава искреност и моралност. Он акумулира знања о космосу како би осмислио своје овоземаљске активности у складу с космичким дешавањима. Све што он говори, мисли и ради у складу је с Даом неба. Овај опис мудраца је у вези с петом линијом хексаграма Ћиен и архетипом „змаја који лети небом”. Према схватању професора Лиу Ћинминга [刘1998: 59], четири карактера 合 (хе) која носе значење „јединства” и која се појављују у изворном кинеском тексту чији је превод дат у овом пасусу такође се могу тумачити као претеча кинеског филозофског концепта „небо и човек су једно”.

Знања мудраца су свеобухватна и дубока. „Сазвежђа, која ‘висе’ с неба, говоре о срећи и несрећи, а мудрац их симболички приказује хексаграмима” [高1998: 405]. Древни мудраци већ су стекли богате увиде о небеским феноменима. Према позитивној или негативној симболици тих феномена креирали су хексаграме и осмислили њихова значења. Мудрац је неко ко пажљиво посматра небо и земљу, из чега произилази његово дубинско разумевање ствари и појава. Он поседује „сазнања о смрти и животу” [高1998: 386]. Зашто се овде смрт налази на првом месту, а не живот? Овакав редослед у наведеном цитату је у вези с приципом *Промени Џоуа* да сваки крај мора да води до новог повратка на почетак, што се посебно огледа у симболици и тексту хексаграма број 32 Хенг (трајање). У „Тексту тумачења” хексаграма Хенг се каже: „Дао неба и земље је вечит и бескрајан... мудрац је истрајао на свом путу и тако ствара поредак под небом” [高1998: 224]. Једино мудрац зна да се смрт и живот вечито смењују, он зна да је Дао неба и земље вечит, и зато се он не плаши ни да умре ни да живи, управо зато што он зна да су „смрт–живот” и „вечност” синоними. Када нека ствар или појава одумре, она се трансформише у другу ствар или појаву. Континуитет умирања и рађања свих бића и ствари је континуитет вечности космоса. Мудрац је већ превазишао границу смрти и живота, стопио се у једно с вечитим космосом. Када се у *Промени Џоуа* каже да он „познаје духове и божанства” ту се заправо мисли да је он у потпуности спознао трансформације јина и јанга. Мудрац је сличан небу и земљи и стога он никад не делује у супротности с Даом неба и земље. Када дела, он увек дела тако да његове активности користе свим бићима и стварима под капом небеском, и зато он никад не греши, никада не претерује у стварима, у свом срцу носи универзалну љубав према небу, земљи, људима и свим бићима. Послушно следи закон небеске и земаљске промене, и зато се у *Промени Џоуа* каже да њега „краси узвишена мудрост, учтивост и понизност, узвишена покорност небу и учтиво праћење земље” [高1998: 390].

Када би владар једне земље био спреман да крене путем мудраца, тада би цео космос – укључујући земљу, небо и целокупно друштво имало неизмерно велику корист од тога. У „Тексту тумачења” 22. хексаграма Би (украш) се каже: „Тврдо и меко¹⁰ се преплићу, стварајући небеске шаре. Цивилизованост и церемоније стварају друштвени систем. Владар посматра небеске шаре како би установио редослед временских промена; он посматра људску културу како би направио поредак под небом” [高1998: 172]. Улога и задатак владара је да пажљиво посматра дешавања у космосу и у људском свету, како би могао да усаглашава развој људског друштва са захтевима небеског Даоа. Владар који поседује моралност и врлине мудраца моћи ће да успостави равнотежу неба, земље и космоса и да трајно одржава узвишену хармонију природе.

На основу свега овога, видимо да и честит човек и мудрац имају веома позитиван утицај на космос и људску заједницу. Како да онда уопште

¹⁰ Тврдо је синоним *јанџа*, а меко – *јина*. Јин је пасивна, женска енергија космоса, а јанг – активна и мушка енергија космоса.

направимо разлику између честитог човека и мудраца? И честит човек и мудрац овде наслеђују од космоса четири основне врлине – добротољубље, лепотољубље, човекољубље и правдољубље. Из тога видимо да разлика између честитог човека и мудраца није тако велика. Ипак, честит човек је више окренут овоземаљским проблемима, он је практичан, вредан, исправно делатан, он је креативан у сфери материјалне егзистенције. Ако бисмо хтели да га одредимо кроз пресек хексаграма, честит човек био би представљен другом линијом, а то је линија која симболизује савршеног човека у земаљској, материјалној сфери. Док је с друге стране мудрац усредсређен на небо, он више тежи духовној мудрости, мистичном и тананом, јер је он стваралац и заштитник духовне сфере. У пресеку хексаграма, мудрац је симболизован петом линијом, то је позиција савршеног човека у духовној сфери – мудраца који је постао једно с космосом. У погледу мудрости, знања и духовности, честит човек не може се поредити с мудрацем. У 10. поглављу првог дела „Венца текста” каже се: „Таква је *Књи́га йромене*, и зато мудрац проучава њену тајанственост и удубљује се у најтананије” [高1998: 401]. *Промена Џоуа* је описала четири врлине мудраца и објаснила како мудрац, проучавајући најтајанственије и најтананије промене може да овлада најсвеобухватнијом мудрошћу. Мудрац је онај који разуме космичку енергију, космичке шаре, космичке симболе, суштину космичких промена, узроке настанка космоса, тајанственост и тананост космоса, космичку свест и космичке законе. Другим речима, мудрац је онај који успева да схвати мистичну врлину и доживи просветљење сједињавањем с космосом.

БЛАГОТВОРНОСТ ХАРМОНИЈЕ НЕБА И ЧОВЕКА

У овом поглављу разматраће се како хармонија неба–космоса и човека утиче на сва бића и ствари. Под појмовима „бића и ствари” овде се мисли на све што постоји, тј. на биљке, животиње и биосферу као целину. У овом систему, човек игра улогу посредника између неба и земље. Овде појам „човека” означава човека као појединца али и човека као представника целокупне људске заједнице. Космос или небо има кинеско традиционално значење неба као претка човека, које као такво бива основ човековог морала и врлине и извор квалитета човечности.

Кинески мислиоци почели су да промишљају о концепту јединства неба и човека још од прећиншког периода¹¹. „Небо и човек су једно” означава да се човек стопио с космосом и природом, а то поново подразумева да је однос космоса и човека хармоничан, а не непријатељски. Кроз историју, кинески научници су волели природу и бринули о њој, нису желели да експериментишу с њом и да је вештачки мењају. Они су према природи одувек осећали страхопоштовање и дивљење. Вероватно из разлога оваквог односа према природи, кинеска наука – у односу на западну – узела је други развојни правац, па, према оцени неких западњака,

¹¹ Период пре династије Ћин, пре 3. века п. н. е, тј. пре првог уједињења Кине.

није значајно напредовала у односу на западну науку, тј. на Западу су је углавном сматрали заосталом и неразвијеном. То је све из разлога што кинески научници никада нису тежили да кроте и освајају природу, већ су сматрали да човек и природа чине органско јединство, самим тим људи треба да воле и чувају природу. Мирко Гаспари [Gaspari 1986: 26] сматра да су природа, човечанство и друштво један међупрожимајући континуум, а он ову врсту континуума назива „психо-социо-космичким паралелизмом”. Након што човек освести повезаност и међузависност микро- и макрокосмоса, он више никада неће моћи да дозволи себи да неодговорно поступа према небу, земљи и свим стварима и бићима око себе. Равнотежа неба и човека афирмише човеково право учествовања у процесу креације између неба и земље. У свом раду, Гаспари говори о кључним питањима овог односа, као што су: да ли човек може да учествује у процесу вештачког мењања природе, а да при томе не утиче негативно на холистичку равнотежу система неба, земље и свих бића? Да ли се људска свест може уздићи на ниво „космичке свести” – оне свести која човеку омогућава да себе осећа делом космичке целине, тј. свести која човеку пружа осећај органског јединства с природом и космосом? Да ли је човек у могућности да превазиђе онтолошки дуализам између духа и материје? Оваквим питањима се у данашње време дубински бави екософија, а основне претпоставке еколошке филозофије [Gaspari 1992: 13] су: 1) цео свет треба да одбаци западни антропоцентризам, те да га замени биоцентричношћу и космоцентричношћу, 2) да се окрене добровољној понизности и скромности или другим речима добровољном одрицању, 3) треба да поштује живот и разноврсност биосфере и да воли своју природну средину. Суштински гледано, све ове претпоставке већ више од два миленијума чине језгро кинеске филозофске мисли. Међутим, агресивност западне цивилизације и њене окупне методе натерале су читав свет да прихвати горе поменути антропоцентризам, јер ко га не прихвати, суочава се с опасношћу сукобљавања са Западом, економским и ратним претњама западних сила.

Како изгледа савремена људска цивилизација? Њене вође понашају се као да је човек апсолутни власник природе. Врх пирамиде претензија западне цивилизације чине глобализација, материјалистичка култура и технократија. Криза животне средине која је актуелна на целој планети последица је западне доминације и актуелног капиталистичког система вредности. Човечанство претерано уништава природу и исцрпљује природне ресурсе. У данашње време, све вештачке ствари које је измислио човек углавном имају негативно дејство на природу, па и на здравље самог човека. Злоупотреба природних ресурса, геоинжењеринг – вештачко манипулисање климом, индустријализација, хиперурбанизација и нуклеарне катастрофе довеле су до озбиљног губитка равнотеже природне средине, до загађења и погоршања услова живота на планети. Природне катастрофе су показатељ да и планета Земља пружа отпор човековим неприродним дејствима. Честе сензационалистичке приче о скором смаку света и судњем дану су показатељ да је људској колективној свести

јасно да је човечанство кренуло странпутицом. Осим тога, глобална опседнутост материјализмом и конзумеризмом изазвала је деградацију, отуђење и опредељивање људске суштине. Несавесни, неумерени конзумеризам и купололизам учинили су да се наша лепа мајка Земља претвори у гигантску канту за смеће. Чак ни небо није поштеђено, него космичким пространствима око Земље лете вештачки сателити над којима нико нема контролу, никад се не зна када ће и коме пасти на главу! Савремена људска цивилизација има застрашујуће ружно лице. Потребно је тренутно буђење и освешћење: одговорност за заштиту природе задатак је и обавеза сваког појединца на планети. То је питање опстанка земље и свих бића на земљи и, наравно, истовремено и питање опстанка човечанства.

Лидери савремене цивилизације веома подсећају на „надобудног змаја” из хексаграма Ћиен. Они потпуно погрешно схватају своју космичку одговорност, декадентни су и злоупотребљавају своју улогу хармонизатора и модератора природе. Савремена цивилизација с лицем „надобудног змаја” је незасита, егоистична, зна само да „напредује”, а не зна кад да стане и повуче се како се не би отишло у крајност.

Како би се могла искористити мудрост *Промене Џоуа* зарад спасења и опстанка болесне цивилизације? Да ли *Промена Џоуа* познаје тајну успешног решавања проблема заштите животне средине? Да ли многобројне изреке повезане са честитим човеком и мудрацем, осим декларативне вредности имају и практичну употребљивост? Човекова улога није да прекомерно искоришћава и троши све што му је доступно у природи, него је његова сврха да помогне свим живим бићима да се рађају и да направи хармоничан поредак природе и космоса. У том смислу понашање владара је изузетно важно. Познати савремени јиђинголог, професор Џенг Вангенг [郑1987: 66] истиче концепт „усаглашавања неба и човека” у *Промени Џоуа*. У „Тексту симбола” 11. хексаграма Таи, који представља хармонију и напредак, каже се: „Владар с мером извршава природни закон, помаже природним појавама да се манифестују, како би владао народом” [高1998: 113]. Улога владара једне државе би била да поштује Дао неба и земље, јер само таквим ставом и понашањем поспешује нормалан развој природе и свих бића која се у њој рађају. Истовремено, оваквим понашањем владар поспешује и квалитетан живот народа и бољитак читавог друштва. Владар који је испуњен љубављу и бригом према природи и народу којим влада, у стању је да обезбеди боље услове и напредак своје државе, која временом постаје попут рајског врта. Стварање хармоничне државе и света – то је посао и обавеза мудраца, и зато је најбоље решење да мудрац буде изабран за владара. Препознајемо да су ставови о владару-мудрацу који се износе у *Промени Џоуа* веома блиски са ставовима Платона који сматра да је врлина владара мудрост и да је најбоља држава она у којој владају филозофи односно мудраци. А какву ситуацију имамо у савременом свету? Владари држава савременог света су већином корумпирани, неморални и декадентни „надобудни змајеви”.

Проучавањем *Промене Џоуа*, увиђамо да је ово дело препуно мудрости које нам могу помоћи и у решавању проблема нарушене равнотеже

и дисхармоније у природи и друштву. Квалитети које наглашава ово древно дело зарад успостављања равнотеже у космосу, су пре свега скромност и умереност у свему што радимо. Човечанство је дужно да тежи умерености у коришћењу природних богатстава – дакле да научи да штеди. Темом штедње бави се 60. хексаграм Ћие, који се преводи као економичност, штедљивост и умереност.

60. хексаграм Ћие који симболизује економичност, штедљивост и умереност

Садржај овог хексаграма учи човека како да рационално користи природне ресурсе. За савременог човека веома је корисно да схвати значење овог хексаграма и да се замисли над њим. Промишљањем овог хексаграма посебно би значајне увиде могли да стекну владари држава, који би пре ступања на власт требало детаљно да проуче и схвате дубоку мудрост овог хексаграма. У „Тексту тумачења” овог хексаграма се каже: „...Умереношћу неба и земље настају четири годишња доба. Владар је економичан и дисциплинован, не разбацује се државним благом и не чини штету народу” [高1998: 357]. Захваљујући умерености неба и земље, долази до нормалне смене пролећа, лета, јесени и зиме. Владар који обраћа пажњу на умереност Даоа неба и земље, опонаша Дао неба и земље и сâм негује врлину умерености, тако да не расипа богатство које припада држави и народу, не експлоатише народ, нити исцрпљује природне ресурсе. Текст хексаграма Ћие нас учи процесу стицања свести о штедњи који има неколико стадијума. Текст шестице на трећем месту¹² – „човек који не уме да штеди, зато уздише; нема штете” [高1998: 358] приказује човека који није економичан, али је већ постао свестан како му ова лоша навика ствара тешкоће у животу, и зато његов уздах показује да се каје, те да је спреман да се промени, тако да је крајњи коментар текста ове линије да „нема штете”. Он је спреман да одмах крене с одрицањем од својих лоших навика, тако да ће у будуће да се ослободи губитака који су њихова последица. „Текст симбола” шестице на четвртм месту¹³ говори: „Врлина спокојне штедње” – духовни напредак” [高1998: 359]. Човек који је вољан да „жртвује” свој егоизам и жудњу за потрошњом, који је спокојан и миран у души, и потпуно хладнокрван према поседовању

¹² Јин линија на трећем месту одоздо.

¹³ Јин линија на четвртм месту одоздо.

материјалних ствари, је неко ко је успео да се уздигне на виши духовни ниво и да постигне стање без жеља. Спремност на жртвовање свог ега и својих жудњи тумачи се као врлина. Слика деветке на петом месту¹⁴ је човек којем је „задовољство да штеди, срећа, биће награђен у будућности” [高1998: 359]. Човек који радо штеди, је веома срећан и чека га награда и постигнуће у перспективи. Ова линија нам сугерише да треба активно да штедимо, јер ће нам штедња донети духовно задовољство. Ако неко води скроман и штедљив живот, временом ће имати све мање проблема, такође ће имати много више слободног времена, које ће моћи да посвети своме духовном усавршавању. Временом ће такав појединац више и ценити духовне вредности. Поруку текста ове линије треба да чује цео савремени свет. Ова порука је изузетно актуелна у овом периоду када се светска цивилизација суочава с економском кризом без председана. Лидери свих земаља света требало би да траже инспирацију за владање државом управо у тексту деветке на петом месту! Онај ко нерадо штеди, суочиће се с последицама и стањем „надобудног змаја”. „Текст симбола” шестике на врху¹⁵ каже: „Не воли да штеди, несрећа, залутао је у ћорсокак” [高1998: 360]. Онај ко није спреман да штедљиво користи природна богатства, чека га несрећа у будућности. Он није изабрао ни пут честитог човека, ни пут мудраца, већ је кренуо путем „малог човека”¹⁶. „Залутао је у ћорсокак”, другим речима, он нема излаза, недостатак врлина штедње и економичности води га у потпуни мрак и пропаст.

Да ли се и савремено човечанство налази у стадијуму беспућа симболизованог јин линијом на врху овог хексаграма? Није ваљда да се оно не труди да иде путем честитог човека или путем мудраца? Није ваљда да савремен човек зна само за конзументство, а не занима га како да чува и негује природу и сва друга бића у њој? Није ваљда дошло до тога да савременог човека занима само стомакоугађање, док је потпуно запустио своју духовност? Замислимо на тренутак када би древни мудрац дошао да посети савремени свет, шта би он тада помислио? Колико дуго би он успео да опстане у данашњем свету? Можда је разлог што је данас филозофија мртва, како тврди Стивен Хокинг (Stephen Hawking), тај што су филозофи схватили да овакав свет нема будућности, па у својој немоћи да било шта промене, на крају су одустали од филозофирања?!

ЗАКЉУЧАК

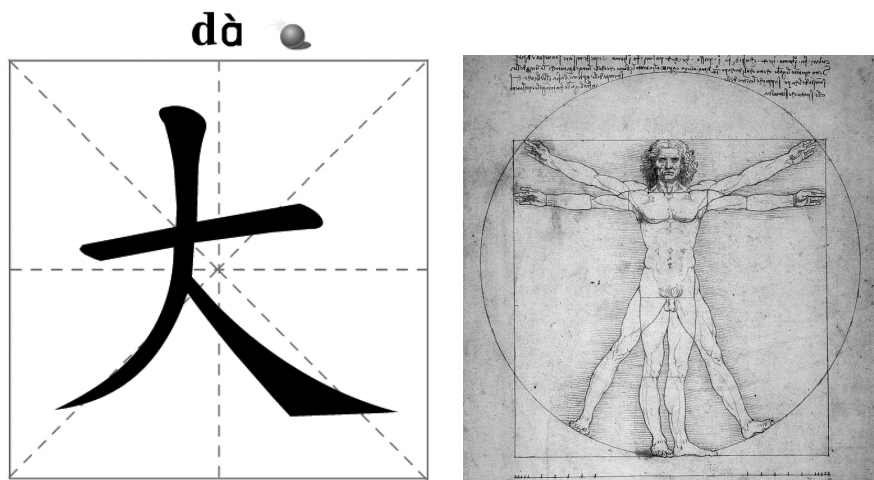
Када посматрамо кинески карактер „天” (тиен) са значењем „небо” видимо његову сличност и повезаност с карактером „大” (да) „велики”, који уствари изгледа као човек с раширеним рукама и ногама, попут Витрувијевог човека кога је Да Винчи нацртао у 15. веку. Велики човек је кључ решења загонетке квадратуре круга, његове савршене материјалне

¹⁴ Јанг линија на петом месту одоздо.

¹⁵ Јин линија на врху хексаграма.

¹⁶ „Мали човек” у кинеској филозофији показује неког ко је зао и без знања, никоговић, као супротност честитом човеку.

и духовне пропорције успевају да направе хармонију круга и квадрата. Истовремено, и у кинеској древној космологији се каже: „небо је круг, а земља квадрат”. Лао Це је сматрао да је „небо велико, земља велика, а и човек је такође велики”. Велики човек, чија је глава спојена с небом (дакле човек који је синхронизован с небом) чини горе поменути карактер „неба”, а небо је на почетку развоја кинеске филозофске мисли било врховно божанство и најстарији предак људског рода. Шта све ово значи? Кроз процес хармонизације неба и земље, човек постаје велики, тј. све-човек, дакле Бог.

Сличност кинеског карактера „大” (да – „велики”) и Витрувијевог човека

Концепт „небо и човек су једно” у нешто другачијој форми појављује се у *Промени Цоуа*, те се може рећи да је он у објашњењу пете линије првог хексаграма Ћиен у виду четири „јединства” уствари претеча овог концепта. Овде се јединство мудраца тј. „човека с великим знањем и врлином” и неба приказује нивоом духовног развоја мудраца: он усаглашава своју моралност с небом и земљом, постигао је просветљење – врхунску доброту и духовни сјај попут Сунца и Месеца који греју и оплемењују све људе у његовој околини, али и читав универзум. Јединство неба и човека – мудраца огледа се и у савршеном осећају за прави тренутак када наступа срећа – када треба деловати, односно несрећа – када се треба повући и мировати зарад потоњег напредовања. Човек који се уздиго на духовни ниво мудраца савршено је синхронизован с природним током времена. Задатак сваког од нас је да дамо све од себе, крећући се путем честитог човека и мудраца, те покушамо да се уздигнемо до највиших висина одговорности за природу, друштво и читаву Васељену, и, на крају – за саме себе.

ЛИТЕРАТУРА

- 高,亨.周易大传今注. 济南: 齐鲁书社, 1998 (Гао, Хенг. *Савремено шјумачење коменџара Промене Џоуа*. Издавачка кућа Ђилу, Ђинан 1998).
- 金,景芳.周易讲座.桂林: 广西师范大学出版社, 2005 (Ђин, Ђингфанг. *Предавања о Промени Џоуа*. Издавачка кућа Педагошког универзитета у Гуангсију, Гуилин 2005).
- 康,学伟.论《周易》的“天人合一”思想.社会科学战线. Књ. 4 (2008): 27–30 (Канг, Сјуеуеи. Разматрање учења „Небо и човек су једно” у „Промени Џоуа”, *Фронти друшћивених наука*. Књ. 4 /2008/: 27–30).
- 刘,金明.日新之谓盛德,生生之谓易 – 论《周易》“天人合一”观中“天”与“人”的结合点.周易研究. 3 (1998): 59–68 (Лиу, Ђинминг. Свакодневно мењање назива се напредном врлином, непрекидно рађање назива се променом – Разматрање повезаности неба и човека у концепту „небо и човек су једно” у „Промени Џоуа”. *Исцјраживање Промене Џоуа*. св. 3 /1998/: 59–68).
- 谢,宝笙.周易智慧 – 宇宙的模式.广州: 花城出版社, 2005 (Сјие, Баошенг. *Мудроси Промене Џоуа – космички мајрикс*. Издавачка кућа Град цвећа, Гуангџоу 2005).
- 曲,文忠; 张忠、纪德洲. 论《周易》“天人合一”的整体性思维方法.莱阳农学院学报 (社会科学版). књ. 18, св. 1 (2006): 63–66 (Ћу, Венцунг; Џанг Џонг и Ђи Децоу. Разматрање методологије холистичког мишљења „небо и човек су једно” у „Промени Џоуа”. *Часопис љо.љојривредноџ инсџишјуџа у Лајјуену /за друшћивене науке/, Књ. 18, св. 1 /2006/: 63–66).*
- 冯,时.中国古代的天文与人文.北京: 中国社会科学出版社, 2006 (Фенг, Ш'. *Небеске щаре и људска кулџура у древној Кини*. Кинеска издавачка кућа за друштвене науке, Пекинг 2006).
- 郑,万耕.《易传》天人观浅析.孔子研究. књ. 1 (1987): 62–66 (Ценг, Вангенг. Анализа концепта неба и човека у „Коментарима промене”. *Проучавање Конфучија*. Књ. 1, 1987: 62–66).
- 张,汉.略论《周易》天人合一之旨.中华文化论坛. књ. 4 (1994): 96–98 (Џанг, Хан. Разматрање сврхе учења „небо и човек су једно” у „Промени Џоуа”. *Форум о кинеској кулџури*. Књ. 4, 1994: 96–98).
- 李,申.什么叫“天人合一” – 资料与说明.东方国际易学论坛. <http://www.guoxue.com/lwtj/content/lishen_trhy.htm> 18. 11. 2004 (Ли, Шен. Шта значи концепт „небо и човек су једно” – материјали и објашњења. *Оријенџално-инџернационални форум ји-џинџолоџије*. 18. 11. 2004).
- Gaspari, Mirko (1986). Individualizam i holizam u kineskoj filozofiji. *Kulture istoka – časopis za filozofiju, književnost i umetnost istoka*. 9: 24–26.
- Gaspari, Mirko (1992). Ekosofija i azijska filozofija. *Kulture istoka – časopis za filozofiju, književnost i umetnost istoka*, knj. 32: 11–14.

THE UNITY OF HEAVEN AND MAN: ANCIENT CHINESE CONCEPT OF
THREE PROPERTIES OF THE UNIVERSE – IN THE CHANGE OF ZHOU

by

NATAŠA KOSTIĆ

Megatrend University, Faculty of International Economics
Bulevar umetnosti 29, Belgrade, Serbia
natasa_kostic@yahoo.com

SUMMARY: This paper uses a completely innovative point of view to analyze *The Change of Zhou* – a comprehensive ancient Chinese philosophical work, which is composed of well-known *Book of Change* and its philosophical commentaries, so called *The Commentaries of Change*. The chapters of *The Commentaries of Change* like “Jicizhuan”, “Tuanci” and “Xiangci” are quoted in this paper and their meaning is explained, which is important for understanding the ancient Chinese cosmological concept of “the Unity of Heaven and Man”.

According to the Chinese perception of the Universe – Heaven, Earth and man are holistically connected and interdependent. Man is considered to be responsible for all his actions and it is emphasized that even the most trivial human activity causes the changes in the whole cosmic order. A human being is born not to indulge in carefree pleasures, but to choose himself a goal of spiritual growth i.e. self-cultivation through the stages of *honest man* (junzi), and *wise man* (shengren). He should also endeavor to establish and maintain harmony with nature and thus have a beneficial effect on all the beings and things in nature.

KEYWORDS: Heaven, Universe, honest man, wise man, Dao, *The Change of Zhou*, *The Book of Change*

РУСКА ВЕРА И РУСКА ФИЛОЗОФИЈА

АЛЕКСАНДАР ЛЕОНИДОВИЧ КАЗИН

Санкт-петербуршки државни универзитет за филм и телевизију
Правда 13, Санкт Петербург, Руска Федерација

САЖЕТАК: У чланку аутор излаже религиозну суштину руске филозофије као њено фундаментално обележје од њеног утемељења средином 19. века до данас. Руска филозофија у европском смислу никада није постојала нити је могла постојати јер је она у својој суштини филозофска интерпретација вере. По ауторовом мишљењу, у целини узев европска филозофија је напустила границе хришћанског духовног простора апсолутизујући антропоцентрички принцип мишљења који ју је одвео у позитивизам и нихилизам. Руска филозофија није напустила хришћанско духовно поље и до данас је сачувала теоцентрички (класични) тип мишљења, становиште верујућег ума које одбацује трансцендентално и било какво друго самоутемељење европске филозофије. Руска филозофија се од свог почетка до данас супротстављала декартовско-кантовском свођењу света на човека или извођењу света из њега. Западна модерна је интелектуално убила Бога а постмодерна је интелектуално убила и човека преместивши филозофско мишљење у празан простор „трансиндивидуалних конструкција”. Иван Киреевски је средином 19. века својим чланцима утемељио онтолошко-гносеолошки модел руске световне хришћанске филозофије из кога су се касније развили и други огранци руске филозофије: онтолошко-културолошки (Данилевски, Леонтјев), онтолошко-антрополошки (Соловјов, Берђајев, Ерн). Укратко, руска филозофија је оно што о свету и човеку језиком појмова може да каже руска национална култура утемељена на православном погледу на свет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: руска филозофија, руска религија, западна филозофија, модерна, постмодерна, верујући ум

Како воља тако и ум морају
бити принесени на жртву Богу
П. М. Терновски

Недоступна за појединачно мишљење, истина је
доступна само за укупност мишљења повезаних љубављу
А. С. Хомјаков

Западна модерна интелектуално је убила Бога претворивши филозофију у мисаоно царство самодовољног човека*. Што се постмодерне

* Објављено у часопису *Меттаипарадиџма*, Санкт-Петербург 2013, 1. 8–23.

тиче, она је убила и човека преместивши филозофско мишљење у празан простор „трансиндивидуалних конструкција” било да је то концептуална моћ *mass-media* или било које „дисциплинарне машине” цивилизације. У суштини, овде филозофија заправо и нема шта да ради јер је ишчезао човек – носилац мисли, распао се на фрагменте, функције, епифеномене, симулакруме, ризоме, трансгресије, институције, семиозисе, праксе... Ако ствари желимо да назовемо својим именом, Запад је спустио бесмртно у смртно а смртно у мртво: на том плану оно знаменито Ничеово „Бог је умро” је сушта истина.

Нешто савршено другачије збивало се и збива у руској филозофији. Кажем „у руској” имајући у виду духовну традицију православног хришћанства коју следи руска национална мисао. Човека – а пре свега његову мисао – није могуће одвојити од Бога, то је основна идеја руске филозофије. Изражујући ово становиште прецизније, рећи ћемо да је фундаментални принцип руске филозофије принцип верујућег ума. Потврђујући се као ум, то јест као рефлексивно мишљење човека (које разликује себе и свој однос према бићу), руски ум у исто време жели да остане део православне душе усмерене ка Богу сведржитељу свега постојећег. Другим речима, руска филозофија од свог настанка па до данашњег дана супротставља се картезијанско-кантовској трансценденталној саблазни – свођења (редуковања) света на човека или чак да читав свет изводи из њега.

Кад је настала руска филозофија? С тим у вези постоје различита мишљења али је очигледно нешто друго: првих осамсто година своје хришћанске историје Русија је у потпуности проживела без филозофије (у сваком случају, без оног што се на Западу подразумева под филозофијом). Древна Русија дала је величанствену храмовну архитектуру, генијални иконопис, изванредну хришћанску књижевност, али за филозофију *par excellence* није знала. Неки посматрачи су због тога руску културу прозвали „културом великог ћутања”. Разуме се, овде је до изражаја дошао утицај православног исихазма према којем је о Надсуштом боље ћутати него говорити („говор је – сребро, а ћутање – злато”). У богословљу, као што је познато, то се назива апофатика: Бог није било шта у бићу, Он је изнад бића, Он је Творац бића. У исто време, извор руског хришћанског мишљења се не своди на апофатику. Свевишњи дарује себе људима путем откривења Бога-Сина. Јединство љубећег нисхођења (кенозиса) Бога и егзистенцијалног усхођења (молитве) човека пројављено је у „Тројици” Андреја Рубљова о којој није узалуд речено: „Ако постоји ‚Тројица’, дакле постоји Бог” (отац Павле Флоренски). Што се тиче филозофског представљања проблема, он је посебно тежак за рационалну (формално-логичку) анализу пошто је *ratio*, као што смо видели, по својој природи неповерљив, критичан и антропоцентричан. Једноставније речено, да би се рационално мислило о Богу, треба га најпре довести у сумњу – ево где је почетак разилажења филозофије и вере. Како каже антихрист у *Три разговора* Владимира Соловјова, „ја и Христа признајем, али га Ја признајем”. Рационално-правничко становиште европског мишљења и целокупне западне културе није могло у овој тачки да превазиђе своју надменост, то

јест да одбаци себе (своје самоутемељење, своја формално неповредива „права човека“) у име за људе пострадао Христа, али је то учинило православно-руско мишљење. За верујући ум није могућ не само картезијански дискурс о „богу обмањивачу“, за њега је немислив човеков свет без Божијег света. Управо из овог разлога Русија није могла да роди своје кантијанство и ничеанство². Она није могла, идући за Сократом, да каже „Знам да ништа не знам“ зато што није заборавила Бога. *Слово о закону и благодати* кијевског митрополита Илариона (середина 11. века) садржи у себи величанствене обрасце интелектуалне дијалектике али је то дијалектика верујућег ума која се ослања на једносушност света у Христу а не на судску парницу сувереног *cogito* с далеким и уопште хипотетичким демијургом. Скоро хиљаду година након Крштења Русије наша национална мисао директно се супротставила одвајању филозофије од богословља. Локализовати Бога у недра тварног људског Ја и затим га посматрати у оптици објекта за субјект, то јест као „трансцендентални феномен“, за руску свест било би светогрђе. У томе је, ако хоћете, дошла до изражаја *руска идеја: живи не онако како би желео, већ онако како Бог зајоведа*. „Идеја нације није оно што она сама мисли о себи у времену, већ оно шта Бог мисли о њој у вечности“³.

Ако бисмо желели да формулишемо свој поглед на руску филозофију у општем виду, морали бисмо да констатујемо да *филозофија у европском смислу ове речи у Русији није никада постојала нити је могла постојати*. Небитни изузеци попут Александра Ивановича Веденског с његовим неокантовством или Густава Густавовича Шпета с његовом секундарном феноменологијом, само потврђују правило. Још је Пушкин уочио да се метафизика још увек није исказала на руском језику, и, по нашем мишљењу, исправно је поступила. О томе да се руска љубав према мудрости (љубомудрије) у *принципу* разликује од романско-германског антропоцентризма (у свим његовим варијантама), 40–50-их година 19. века интензивно је размишљао Иван Васиљевић Кирејевски. Управо Ивану Кирејевском припада заслуга за, како бисмо данас рекли, прву системску саморефлексију руске мисли. Зрели Кирејевски уопште није био романтичар у стилу „Магловите Германије“⁴ – он је био хришћански мислилац који је на интелектуалном нивоу своје епохе показао да *целовити руски дух не смешти Бога и космос у себе, већ себе и космос – у Бога* (тачније, у Његову промисао). У суштини, у схватању Кирејевског имамо посла с преводом на руски језик 19. века фундаменталног учења Светог Григорија Паламе (14. век) о божанској светлости која одржава паду склону, материјалну васељену. Било како било, на почетку руског

² Називати К. Н. Леонтјева „руским Ничеом“ исто је тако груба грешка као и В. В. Розанова називати „руским Фројдом“. Први је, као што је познато, читав живот проживео с Богом и примио монашки постриг; из истих разлога овај други је настојао да религиозно просветли ерос а не да га снизи на „жудњу“.

³ Соловьѣв В. С. *Русская идея*, Соч.: в 2 т. М. 1989. Т. 2: 245.

⁴ У самој Немачкој романтизам као поглед на свет био је обрнута страна трансценденталног идеализма. Није случајно Достојевски иронисао да у Русији нема таквих „надзвезданих“ романтичара као код Немаца.

националног филозофирања увек је присутна онтолошка моћ личног Апсолута која руши све вештачке преграде, што значи да она (руска филозофија) – и није сасвим филозофија. *Филозофска интјерпретација вере* – ето шта је она уистини!

Код самог Кирејевског ова за руски ум стратешка линија повезаности постојећег у Божјем светлу филозофски се тумачи као неразделивост духовних, егзистенцијалних и сазнајних енергија постојања. Можемо чак рећи да руска професионална филозофија у лицу Кирејевског такође (попут европског рационализма) инсистира на јединству бића и мишљења, али под знаком *оѡтвореностѡи* а не њиховог међусобног идентитета. Биће и свест створио је љубећи (а не, као код Декарта, лукави) Бог, они се ослањају на њихов Логос који их подједнако превазилази; у томе је њихова сродност реализована и енергијски, и теоријски, и морално, и естетички. Овде је корен *онѡолоѡизма* руске религиозне филозофије: биће и свест су две стране једног света који је саздао и закрилио (гарантовао) својим љубећим старатељством трансцендентни Отац.

Препустимо реч самом Кирејевском. Ево закључка његовог знаменитог чланка „О карактеру европске просвећености и о њеном односу према просвећености Русије” (1852): „Хришћанство је доспело на Запад преко учења Римске Цркве; у Русији је оно утемељено на кандилима Православне Цркве. Богословље на Западу има карактер рационалне спекулације – у Православљу је оно сачувало унутрашњу целовитост духа; тамо је раздвајање моћи ума – овде стремљење ка њиховој укупности; тамо је кретање ума ка истини помоћу логичког повезивања појмова – овде је стремљење ка њој посредством унутарњег узношења самосвести ка срдочној целовитости; тамо је тражење спољашњег, мртвог јединства – овде стремљење ка унутарњем, живом јединству; тамо се Црква помешала с државом сјединивши духовну власт са световном и сливајући црквено и световно значење у једно устројство мешовитог карактера – у Русији је Црква остала непомешана са световним циљевима и устројством (то јест, није се претворила у државу нити је ступила с њом у „конкордат” као у папизму, већ је с државом у стању симфоније. – *А. К.*); тамо су схоластички и правнички универзитети – у древној Русији молитвени манастири који су усредсредили у себе највише знање; тамо је рационално и школско изучавање највиших истина – овде стремљење као њиховом живом и целовитом спознавању; тамо државност потиче од завојевачког насиља – овде од природног развоја народног живота; тамо је непријатељска разграниченост сталежа – у древној Русији њихова једнодушна укупност; тамо је вештачка повезаност витешких замкова – овде сагласје целокупне земље; тамо је својина основа грађанских односа – овде је својина израз личних односа; тамо је право спољашња праведност – овде је унутарња праведност; тамо је револуција – овде је природно израстање живота; тамо је кицоштво раскоши и извештаченост живота – овде једноставност; тамо је унутрашња узнемиреност духа уз рационалну увереност у своје морално савршенство – код Руса је дубока тишина и спокојство унутарње самосвести уз непрестано неповерење према себи и уз неограничен захтев

за моралним усавршавањем; једном речју, тамо је – подвојеност духа, у Русији је – стремљење ка целовитошћу унутарњег и спољашњег бића”⁵.

Као што се каже, ни додати ни одузети, све је тачно код Кирејевског. Читалац, разуме се, треба обавезно да има на уму да је код Кирејевског цело време реч о *принципу* или, боље речено, о граници западног и руског духа, а не о многим нарушавањима и тамо и овде, али изузеци, као што је познато, само потврђују правило. Иван Кирејевски је схватио неке изузетно значајне аспекте Божије замисли о Русији тако да када би се она уопште одрекла њега, онда се те гране њеног живота и душе никуда не би деле већ би се само изопачиле на најгрознији начин. За сада ћемо још једном подвући да је мишљење Ивана Кирејевског одговор руског ума Западу, ума просветљеног православном молитвом. У учењу Кирејевског сабрана су она обележја којима је овладала руска мисао након петровских реформи (прецизност методологије, систематски карактер дискурса) и у исто време је то био верујући ум сливен у једну целину с надом и љубављу. И поред све дубине расуђивања, код Кирејевског нема ни зрнце оне аутономно-смисаоне схеме која „из себе” рађа законе васељене. Упркос дискутабилности а са савремене тачке гледишта и наивности неких ставова Кирејевског, његов највећи домаћај јесте интелектуално становиште које он противставља западном – становиште *уцрковљеног ума*. Код Кирејевског се сусрећемо с типом мишљења светих отаца окренутим културној реалности 19. века. Док је Петар Јаковљевич Чаадајев покушавао да руској мисли накалеми картезијански метод свеопште сумње (што није дало никакав резултат), Кирејевски је пришао проблему *ушмељења знања* (онтолошких и гносеолошких критеријума истине) с вером и љубављу, и он му се открио. „Ако језике човечије и анђелске говорим, а љубави немам, онда сам звоно које звони, или прапорац који звечи” (1 Кор. 13:1). Истина се не исцрпљује „трансценденталним јединством аперцепције” или непротивуречношћу закључка. *Истина уопште није суд: она је квалифетив Богом установљеног бића који је у корелацији са сличним својством људске мисли која њојма то својство*. Истину није могуће знати, у њој се једино може бити.

Резимирајући претходно поменуте резултате овог класика руске филозофије рећи ћу да су у радовима Кирејевског јасно повучене линије међусобног односа богословља, филозофије и науке у Русији. Новина Кирејевског се не састоји у томе да је он рекао о карактеру руског националног ума и његовом односу према животу нешто изненађујуће (иако поприлично потиснуто у заборав у петербуршкој епохи) већ у томе што је бацио поглед на њега са становишта хришћанског Логоса, у потпуности потврђујући оно о чему је од времена митрополита Илариона тврдило руско богословље: ако свет не постоји без Бога, онда ни мисао не постоји без Бога. Прошавши „гносеолошко искушење”, разрадивши „рефлексивну процедуру” по свим правилима немачких професора, Кирејевски

⁵ Киреевский И. В.: О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России, *Избранные статьи*. М. 1984, стр. 234–235.

је одбацио како источни (пагански) пантеизам, с његовим растварањем човека у безличном Апсолуту, тако и западни (такође пагански) антропотеистички иманентизам с његовом редукцијом Апсолута на априорне структуре чистог ума. Благодарећи таквом приступу, Иван Кирејевски је фактички постао утемељивач *руске свейшовне хришћанске филозофије*, тачније речено, њеног првог и главног *онтолошког* модела. Ако богословље у свом учењу о Богу, човеку и свету исходи из откривења самог Бога, а наука развија теорију васељене с тачке гледишта природе, онда филозофија осмишљава постојеће (дакле и Бога, и природу) са становишта самог човека – али верујућег човека, како је то показао Кирејевски. Верујућа свест није усредсређена на саму себе, она искуствено перципира и логички сазнаје нешто много моћније него што је то ограничени и грешни тварни разум – то је фундаментална духовно-онтолошка претпоставка гносеологије, етике и естетике у руској филозофији. Истина (која је добро и лепота) у крајњем резултату није „шта” него *Ко*.

Неколико краћих чланака Кирејевског „претежу читаве томове”. Иван Васиљевич, син руског масона и Хегелов ученик, зачетник је читавог низа наших истакнутих националних мислилаца који су се енергично дистанцирали од „самоутемељујућих” интелектуалних конструкција. *Предмет њиховог филозофирања постојао је оно суштински које почива у љубљеној руци Надсушњог*. Ако повучемо књижевну паралелу оваквом интелектуалном становишту, био би то заједнички светоназорни хоризонт великих руских писаца прве половине 19. века, у првом реду Пушкина, Љермонтова и Гогоља. У 20. веку то филозофско умно сазерцање у Божјем светлу доследно је неговао Иван Александрович Иљин. Био је то уистину царски пут стваралаштва и сазнања – нипошто у страну већ ка својој кући, у своју духовну отаџбину. Али тај пут није лак...

* * *

Руска филозофија се никада није бавила било чим другим осим душе, личности и унутарњег „подвига”.

А. Ф. Лосев

Дакле, у стваралаштву Ивана Васиљевича Кирејевског по први пут је рефлектовано полазно становиште верујућег ума – одрицање од логичког трансцендентализма који је по хришћанском поимању охолост („похота”) ума који жели да себи потчини Божји свет. На том плану може се рећи да је руска филозофија започела са *жртвом* – с интелектуалном жртвом Створитељу „јер је мудрост овога света лудост пред Богом” (1 Кор. 3:19). У исто време, поменута жртва у религиозном, у моралном и у теоријском погледу показала се као *тријумф* руског ума зато што је ставила на располагање нашој националној мисли такав инструмент који никада није познавала или је трајно потиснула у заборав западна традиција. Имам у виду у првом реду *духовну сразмеру* божанског и људског принципа достигнуту не на рачун атеистичког укидања једног од ових судеоника светске драме, већ путем њиховог *сагласја* (симфоније) у простору вере.

Термин „симфонија”, као што је познато, употребљавао се у Византији и у Русији за означавање слободног јединства црквене и световне власти. Иван Василевич Кирејевски, Алексеј Степанович Хомјаков, и други старији словенофили, постизали су ову симфонију на материјалу културе – у првом реду у оквирима филозофске проблематике повезаности бића и мишљења. *Биће није феноменално већ је мисао бивствена зато што је религиозна* – то је најкраћа формула изворног православно-руског онтологизма и погледа на свет уопште. У суштини, истоветне полазне тачке у свом истраживачком програму придржавали су се и други главни правци руске мисли 19–20. века које данас можемо назвати: 1. *Антрополошка* парадигма, и 2. *Симболичка* парадигма⁶.

Почећемо с овом првом. Под *антрополошком* парадигмом имам у виду у првом реду ону линију руског религиозног мишљења коју представљају имена Николаја Николајевича Страхова, Лава Михаиловича Лопатина, Петра Јевгењевича Астафјева, Виктора Ивановича Несмјелова и многих других мислилаца, данас, на жалост, мало познатих не само широј публици, већ и стручним историчарима филозофије. На том плану од изузетно значаја је недавно објављена књига савременог петербуршког филозофа Н. П. Иљина (Маљчевског) *Трагедија руске филозофије* у којој је на изузетно богатом чињеничком материјалу истакнут значај поменутих мислилаца за судбину наше земље и културе. На жалост, Иљинова књига, и поред свих својих неспорних врлина, није лишена мана од којих је најизразитија – оштро (ја бих рекао и агресивно) противстављање претходно поменутих филозофа другим нашим националним мислиоцима, у првом реду Владимиру Сергејевичу Соловјову и његовој школи.

Шта у ствари представља антрополошки правац у руској филозофији? Кратко речено, то је управо онај *хришћански онтологизам само овога ѿића окренућ у дубину људског бића*. Док је пред Хомјаковим и Кирејевским стајао задатак разраде општих духовно-религиозних и гносеолошких основа руске националне филозофије – а пре свега принципа отворености богосазданог бића мислењем људском духу – Николај Николајевич Страхов и његови истомишљеници су своју пажњу усредсредили на однос логичког (рационалног) мишљења према *личном бићу* човека. Није случајно Николај Страхов једном од својих дела дао наслов *Свећ као целина*. Од времена Сократа пред људима стоји питање спознаје „двају бездана” – спољашњег и унутарњег, макрокосмоса и микрокосмоса. Обе ове димензије постојећег су бесконачне само што је прва – у даљину, а друга – у дубину. Тајна човека ништа није мање узбудљива од тајне васионе и антрополошка школа у руској филозофији је доказала да се и о унутарњој реалности (умнодокучивом језгру) тварне личности може и треба гово-

⁶ Кад је реч о руској филозофији као целини, треба поменути још и *материјалистичку* парадигму – од А. И. Херцена до Г. В. Плеханова и В. И. Уљанова (Лењина), пошто је њихова вера у материју била обрнута форма религиозног онто-гносеолошког становишта. Видети о томе: Еремичев А. А. *Русская философия как целое. Опыт историко-гносеологического построения*. Докторска дисертација у виду научног реферата, СПб. 1998.

рити с хришћанског становишта⁷. Док су се старији словенофили у својој методологији западном рационализму супротстављали у првом реду због његовог формално-правничког „захвата” бића, руски мислиоци антрополози су – (овде такође мислим и на Николаја Јаковљевича Данилевског и Константина Николајевича Леонтјева с њиховим религиозним теоријама културе) – развијали своје концепције у хотимичном или нехотимичном спору с доцнијим европским редукционизмом који је феномен човека сводио на моћ, жељу и поседовање. Није ствар у томе да ли су Страхов и Астафјев читали Маркса и Ничеа – руска мисао друге половине 19. века се суштински разликовала од европске „фаустовске” модернизације човека управо по томе што је у њему тражила *Божји лик* а не „плес над провалијом”. Стога је савршено у праву Николај Страхов када пише: „С појавом хришћанства човек је ступио у нове односе према Богу и природи управо зато што је људска личност попримила неизмерно висок значај који она никада није имала у старом свету. Када се Бог јавио у плоти и људе назвао својим синовима и браћом, тада је, природно, за људску душу и мисао наступио нови период”⁸.

Међутим, овде искрсава питање о начину спознаје унутарње реалности човека. Ако полазимо од идеје човека као Божје творевине, која у себи носи његову слику (а код светих и прилику), како можемо мишљу да се дотакнемо оне – у правом смислу речи заграничне – истинске основе нашег Ја. Тајна личности, уникатна и несводива на било шта друго (иманентног космоса), – доступна је рационалном осмишљавању ништа више него ли тајна „велике васељене”. Штавише, при чисто рационалном (формално-логичком) приступу душа другог човека – па чак и духовна дубина мог властитог Ја – постају за мене *ајсолујно несјознајљиве*. Други за мене постаје „туђ” а ја сам за себе – „други”. У оквирима феноменално-позитивистичке анализе, карактеристичне за западно теоретисање, унутарња реалност (дубинско онтолошко „Ја”) личности показује се исто тако субјективном конструкцијом као и њена спољашња реалности („не-Ја”). И мени туђи *друђи*, и моја сопствена *Ја-концепција* у таквом случају показују се у границама мог трансценденталног *Ego*. Понавља се Сократова драма: спознајући једино себе, ти и убијаш самог себе...

Да би се изашло из овог зачараног круга „апсолутне” самосвести потребно је превладати његове границе. На језику филозофије то се зове *мејтафизички акти*, а на језику етике – *йодвиџ*. Како је писао претходно поменути Страхов, „истина је доступна човеку у свој њеној величини, у свом њеном сјају”⁹. То је могуће једино захваљујући томе што се верујући ум енергијски *креће* (по-креће) у правцу метафизичке светлости, то јест, *учвршћује истинско биће иза формалних граница себе самог* – како изван, тако и унутар човека. Притом акт учвршћивања трансценденталног корена личности – то јест напор и умешност да се сагледа Бог „тамо,

⁷ Строго узев, овде треба сврстати такође и материјалисту Н. Г. Чернишевског с његовим *Антрополошким принципом у филозофији*.

⁸ Страхов Н. Н. *Философские очерки*. СПб. 1895, 465.

⁹ *Исти*, 50.

унутар” – нипошто нема рационални већ управо религиозни, митско-вољни карактер. Или, другачије речено, једина основа (ratio) оваквог надличног деловања јесте чудо – у мени самом *доживљена* симфонија божанског Логоса и света који је он створио. Иван Александрович Иљин је још у 20. веку овај доживљај срећно назвао „аксиомом религиозног искуства”.

Кад је реч о даљим путевима поменуте филозофско-антрополошке школе у Русији, њеним највишим достигнућем, без сумње, треба признати двотомну *Науку о човеку* Виктора Ивановича Несмјелова. Као предавач на Духовној академији, Несмјелов на страницама својих дела развија управо религиозно-филозофски приступ феномену човека. Човек је код Несмјелова управо опхрван питањем о самом себи, о својој сопственој онтолошкој природи, и долази до закључка да човеково идеално језгро *ипрошивуречи* природи материјалног света. Несмјелов наглашава „чињеницу постојања човека с таквим реалним својствима која се налазе у одлучној супротности с природом света у којем човек живи и с природом самог човека као саставног дела целине света. Та изузетна својства људске природе састоје се у разуму и у његовој слободној вољи... Бити разуман значи не само познавати емпиријски дато биће већ и стварати идеје бића а бити слободан значи не само мењати облике и процесе емпиријски датог бића, већ и стварати само биће према идејама стваралачког разума о њему”¹⁰. Другим речима, „сами ми с безусловним својствима наше условне природе објективно представљамо идеје, реалне слике Бога”. Или још јаче: „Божија слика у човеку не настаје у облику било какве свести већ представља саму људску личност у свом обиму њеног природног садржаја тако да нам тај садржај непосредно открива истинску природу Бога онакву како Он постоји Сам по Себи”¹¹.

Веома смела тврдња! Може се рећи да Виктор Несмјелов овде иде исувише далеко – онолико далеко колико себи може да дозволи филозофски дискурс не са становишта божанства, већ с тачке гледишта постојећег појединца. Заправо, то и јесте хришћанска филозофија остварена снагом верујућег ума, верујуће разумне личности (што је фактички једно те исто). Једини коментар који могу да дам овим поводом јесте указивање на *емпиријски* карактер Несмјеловљеве антропологије. Аутор *Науке о човеку* говори о божанској реалности у људима тако да је тобоже слика Божија објективно дата, предметно пројављена у човеку као нека ствар, као „то”. Међутим, у тварном свету – укључујући и унутарњи космос личности – Бог је присутан на тајанствен начин, преко својих енергија, и само кроз њих својом природом („усијом”). Никаква, чак и најидеалнија „својства” човека, она која противурече материјалној тежи бића, сама по себи не могу да служе као доказ постојања Бога”¹². Упоређивати својства човека с природом Бога могуће је само под условом вере у њега као

¹⁰ Несмелов В. И., *Вера и знание с точки зрения гносеологии*. Казань 1913, 64–65.

¹¹ Несмелов В. И., *Наука о человеке*. Казань 1905, Т. 1: 270.

¹² Антрополошки доказ постојања Бога у суштини није ништа успешнији од било којег другог логичког „доказа”, на пример, онтолошког или космолошког. Нису случајно у право-

Надсуштог, иначе ћемо имати посла с познатим фихтеовско-хегеловским трансцендентализмом који поистовећује човека с божанским „појмом”, или фојербаховским материјализмом који једноставно „изводи” божанственост из човечности. Несмјеловљево схватање савршено је тачно и чак генијално у хоризонту богословља које развија свој поглед на човека на основу јеванђелског открочења о Богочовеку – али у видокругу филозофије неопходно је одвојити овде извршени *мeтaфизички њрелаз (ѡо-двиг)* од *дaтѡсѡи ка зaдaтѡсѡи, од фaкѡа ка aкѡу*. Као што је познато, никаква чуда неће уверити у постојање Бога оног ко је неспособан да верује: „блажени који не видеше а вероваше” (Јн. 20: 29).

* * *

Мила друго, да ли видиш
Да је све што жене могу
Само одсјај, само сена
Недоступног нашем оку?
В. Соловјов

Дакле, укратко смо размотрили два кључна модела хришћанске руске филозофије у њеном разликовању од западног хуманистичког дискурса – њен онтолошки и антрополошки огранак. Притом смо нагласили да у обе варијанте руска мисао носи религиозно-бивствени карактер: у првом случају она својим метафизичким актом утврђује Бога као творца васељене, у другом – она Га утврђује као дубинску („тајну”) димензију човековог Ја. Такав је *ѡеоцениѡрички ѡaтѡс* нашег националног ума за разлику од антропоцентричке (паганске) доминанте европског интелекта која на све могуће начине учвршћује човека у својству универзалног центра космоса.

Трећи основни модел руске филозофије јесте *симболичка* религиозна филозофија коју често називају и „софиологија” или „нова религиозна свест”. Њен утемељивач је, као што је познато, Владимир Сергејевич Соловјов, а главни представници – Павле Александрович Флоренски, Сергеј Николајевич Булгаков, Сергеј Николајевич Трубецкој, Јевгениј Николајевич Трубецкој, Николај Александрович Берђајев, Владимир Францевич Ерн, Семјон Лудвигович Франк, Лав Платонович Карсавин, Николај Онуфријевич Лоски и низ других мање истакнутих мислалаца. Овде је потребна једна напомена. Као што је познато, значајан део поменутих филозофа био је протеран из СССР 1922. године на знаменитом „филозофском броду” и сâмо њихово помињање у Совјетском Савезу било је забрањено. Фактички повратак поменутих представника наше националне мисли у Русију започело је тек након 1988. године – након државне прославе хиљадугодишњице Крштења Русије. Међутим, у последње време опет се сусрећемо с тенденцијом забране „нове религиозне свести” – али овога пута од стране представника саме хришћанске мисли. Најозбиљнији по-

славној патристици овакви докази изгледали пре као онто-естетички „докази” него као нужни формални закључак.

кушај такве врсте јесте већ претходно помињана књига Н. П. Иљина (Маљчевског) где се „религиозни филозофи” оптужују за стварање „паралелног богословља”, Владимир Соловјов се назива „филозофствујућим Смердјаковим” а код оца Павла Флоренског се откривају „пукотине у памети”.

Неспорно је да софиологија има много грехова. Али ко је безгрешан нека се први баца каменом. Схватања Владимира Соловјова и његових следбеника била су оно што су они били – световна форма религиозне филозофије, дело *верујућег ума*. У којој мери је таква пракса била *православна* а тим пре *богословска* – то је друго питање које захтева брижљиво разматрање. У сваком случају, грубост је овде неумесна јер можемо допети на оно место савременог „интелектуалног простора” где се налази високоучени господин Т. који је 1994. године у либералном часопису *Звезда* објавио рад под насловом „О једној грешци руске филозофије” где такође „забрањује” руску филозофију с почетка 20. века због њеног „тоталитаризма” (идеја свејединства, саборности), „нељубави према слободи” (општина) и других за просвећеног Европљанина чудовишних ствари. У случају господина Т. све је јасно – он не разуме руску филозофију (и уопште Русију) зато што не воли, и не воли зато што не разуме. Н. П. Иљин, рекло би се, заузима супротно становиште – па се тако крајности поклапају.

Ствар је у томе што религиозно-филозофска схватања Владимира Сергејевича Соловјова и његових следбеника имају симболички карактер. Постоји ортодоксно црквено (саборно) богословље које се ослања на канонско признање догме и ауторитет отаца Цркве и овде не може бити никаквих „новотарија” иако знамо да је и у самом богословљу постојала симболичка александријска школа (која је уживала подршку таквих светиљки православља какви су Свети Григорије Богослов и Свети Григорије Ниски), али се у личном богословљу допуштају такозвани „теологумени” (гледишта својствена само датом аутору). Што се пак тиче Владимира Соловјова он се сав састоји од „теологумена” – и због тога је он филозоф а не богослов. Соловјовљева идеја *свејединства* – а у првом реду његово тумачење узајамног деловања Бога и човека у светској историји – може се интерпретирати на различит начин (пored осталог чак и као „мистички позитивизам”) али у сваком случају та идеја се схвата као *симбол* – означавање бесконачног кроз коначно. У руској филозофији друге половине 19. века Владимир Соловјов представља најдоследнијег теоретичара (и практичара) *симболизације духа кроз разноликости културе*, што само по себи може да буде у сагласју како с хришћанским тако и с нехришћанским смисаоним пољем. Све зависи од путева конкретизације лика Свејединства-Софије¹³. Током свог тридесетогодишњег стваралачког пута Соловјов је био – „словенофил”, „теократа” и „апокалиптик”. Овог пута ћу навести

¹³ Као што је познато, Владимир Соловјов је у руској мисли имао тајанственог претходника – Г. С. Сковороду (1722–1794) који је такође разрађивао симболичку софиологију (а који је Соловјову био и далеки сродник).

одломак из његовог чланка „Три силе” (1877) који га управо карактерише као хришћанског и родољубивог мислиоца:

„Према томе, трећа сила, која треба да људском развоју да његов безусловни садржај, може само да буде откровење Божанског света и они људи, онај народ кроз који та сила треба да се пројави, треба да буде само *посредник* између човечанства и тог света, његово слободно, свесно оруђе. Такав народ не треба да има никакав посебни ограничени задатак, он није позван да ради на облицима и елементима људског постојања, већ само да да душу, да живот и целовитост растрзаном и умртвљеном човечанству кроз његово сједињење с Вечним Божанским Начелом. Таквом народу нису потребна никаква посебна дела ни спољашње способности јер он не делује од себе, не остварује своје. Од народа носиоца треће Божанствене силе, тражи се само слобода од сваке ограничености и једностраности, тражи се да он себе не утврђује с посебном енергијом у некој одређеној, нижој сфери делатности и знања, тражи се да је индиферентан према читавом овом животу с његовим ситним интересима, да има потпуну веру у позитивну реалност вишег света и покоран однос према њему. А ове особине, без сумње, карактеришу племенски карактер словенства, посебно национални карактер руског народа. Али историјски услови нам не дозвољавају да тражимо другог носиоца треће силе изван словенства и његовог главног представника – руског народа, јер се сви остали историјски народи налазе под доминантном влашћу једне од преосталих двеју посебних сила: источни народи – под влашћу прве, западни – под влашћу друге силе. Једино је словенство, а нарочито Русија, остала слободна од ових двеју нижих потенција па према томе може да постане историјски спроводник треће силе. Међутим, прве две силе су завршиле круг свог пројављивања и довеле њима потчињене народе до духовне смрти и распадања. Дакле, понављам, или је то крај историје, или неминовно разоткривање треће целовите силе чији једини носилац може да буде само словенство и руски народ.

Спољашњи ропски изглед у коме се налази наш народ, бедни положај Русије у економском и другом погледу, не само што не може да буде препрека његовом позвању, већ пре потврда за то позвање. Јер та виша сила коју руски народ треба да уведе у човечанство, није сила од овога света, и спољашње богатство (Злато – *А. К.*) и поредак (Мач – *А. К.*) кад је реч о њој, немају никаквог значаја. Велико историјско позвање Русије, од кога једино попримају значај и њени најближи задаци, јесте религијско позвање у вишем смислу те речи. Када људски ум и воља ступају у стварно општење с вечно и истински постојећим, тек тада попримају свој позитиван значај и цену и сви посебни облици и елементи живота и знања – сви ће они бити неопходни органи или посредници једне живе целине. Њихово противуречје и непријатељство, засновано на искључивом самопотврђивању сваког од њих, нужно ће ишчезнути чим се сви буду заједно слободно потчињавали једном општем начелу и средишту.

Нико не може рећи кад ће наступити час разоткривања историјског позвања Русије, али све говори да је *тај час близу*, чак без обзира на то што у руском друштву не постоји скоро никаква стварна свест о свом

вишем задатку. Чак је и Кримски рат, потпуно безначајан у политичком погледу, ипак утицао на свест нашег друштва. Негативном резултату овог рата одговарао је и негативни карактер свести коју је он пробудио. Треба се надати да ће велика борба која се спрема (Балкански поход 1877–1878. год. – *А. К.*) послужити као подстрек за буђење *йозийивне свесѣи* руског народа. А до тог времена ми који имамо ту несрећу да припадамо руској интелигенцији, – која уместо слике и прилике Бога и даље носи слику и прилику мајмуна, – имамо дужност, најзад, да увидимо свој бедни положај, дужни смо да васпоставимо у себи руски народни карактер, да престанемо да стварамо идоле од сваке ништавне идејице, дужни смо да постанемо још индиферентнији према ограниченим интересима тог живота, да слободно и разумно поверујемо у другу, вишу стварност. Разуме се, та вера не зависи само од жеље, али не треба такође мислити да је она чиста случајност или да директно пада с неба. Та вера је неизбежни резултат унутарњег душевног процеса – процеса одлучног ослобођења од оног смећа свакидашњице које испуњава наше срце, и од оног тобожњег научног школског смећа које испуњава нашу главу. Јер је негација нижег садржаја потврђивање вишег и изгонећи из своје душе лажне идоле и кумире, самим тим уводимо у њу истинско Божанство¹⁴.

Да је Соловјов у потпуности остао на овом становишту, његово име би златним словима било уписано у историју руске православне мисли. Једини достојни циљ националног постојања Русије Владимир Соловјов није налазио у било каквом парцијалном задатку (форми), већ у историјском васпостављању на земљи слике Пресвете Тројице кроз јединство Цркве, Државе и Народа („православље, самодржавље, народност”, да се послужимо познатим изразом грофа С. С. Уварова). О томе је директно било речи у његовом делу *Руска идеја*. Приликом постављања оваквог саборног задатка Соловјов се није разликовао, у крајњем резултату, ни од Кирејевског с Хомјаковим, ни од Данилевског с Ленотјевим, па чак ни од Страхова с Астафјевим. Разлика – неретко радикална – дошла је до изражаја у *начинима његовог речења*. Соловјова је бринула Русија управо као световна посредница између „апстрактних начела” – економије и политике, моралности и уметности, личности и државе. „Ти какав хоћеш да си Исток: да л’ Ксеркса или Христа?” – питао се овај песник-философ. Током времена, међутим, када је достижност универзалне „слободне теократије” постала све даља, а у први план историје све развојније иступало антихришћанско зло, Соловјов је указивао на опасност *йанмонголизма* по Русију:

Од Малајке па до Алтаја
Све вође источне у круг
Пред зидом кинеским без краја
Постројише свој бројни пук.

¹⁴ Соловьёв В. С., *Три силы*, Соч. в 2 т. М. 1989, Т. 2: 245–246.

Као скакавци незасити,
Њих исто тушта је и тма,
Док неземаљска моћ их штити
На север иду племена.

Русијо, не мисли на славу:
Двоглавом орлу дође крај
И жутој деци за забаву
Комаде знамења свог дај.

Умириће се сад у страху
Ко не зна љубве завет свет...
И трећи Рим је већ у праху
А четвртог не виде свет.

Могло би се рећи да у овој песми имамо једно од есхатолошких Соловјовљевих упозорења. Нешто раније о кинеској најезди, која ће прогутати народе „које је искварила европска буржоазија”, писао је К. Н. Леонтјев; доцније с истим мотивом јављају се Дмитриј Мерешковски и Андреј Бјели. Годину дана пред смрт Соловјов пише своја знаменита *Три разговора* с „Кратком повешћу о Антихристу” где предвиђа период светских катастрофа и ратова од којих ће људе за неко време избавити човек генијалног ума и беспрекорне моралности – а то ће бити Антихрист. *Буржоаски Зајад, који ће задрхћати пред „матифизичком кинештином”, од које ће доћи да га сјаси лажни Христос* – таква је будућност коју сада види Соловјов. Треба нагласити да филозофу служи на част што је први препознао и разобличио Антихриста на васељенском сабору старац Јован, представник православља.

Данас, сто година након ових узнемирујућих предсказања аутора *Три разговора*, можемо се властитим очима уверити да њихова актуелност не само што није умањена већ се током времена појачала. Општесветска „кинештина” (то јест „американштина”) – је најбаналнији *нихилизам* и према истини индиферентни светоназорни и практични *позитивизам* који је својом смртном копреном муњевито прекрио духовни живот људи и читавих народа. На савременом језику то се назива глобализација – диригована „интеррелигија”, спекулативна економија, постмодерна уметност, виртуелни секс. Ако Трећи Рим – православна Русија – заиста падне у прах, онда је историја хришћанства на земљи завршена.

Дакле, целокупни систем Соловјовљевих категорија и ликова чине симболи (филозофски и поетски) Божијег тајанственог присуства у најразличитијим угловима свемира, у било којим „делићима бића”. „Дух дише где хоће” (Јн 3: 8) и нико нема право да му дефинитивно запречи приступ било где. Разуме се, на свој начин био је у праву Николај Берђајев говорећи да су симболисти више веровали у Софију, него у Христа¹⁵.

¹⁵ В.: Бердяев Н. А., *Русская соблазн, Типы религиозной мысли в России*. Париж 1989.

Али тада из Библије треба избрисати речи Божије Премудрости која за себе каже: „Господ ме је створио као почетак Свога пута, као најранији од својих чинова... Била сам крај Њега, била у радости, из дана у дан, играјући пред Њим све време” (Изреке 8: 22–30). Тада треба срушити софијанске цркве Новгорода и Кијева. Тада треба одбацити Дантеа, Гетеа и позног Шелинга, и још много других мислилаца и уметника, који су примали Божије енергије кроз њихово оваплоћење у тварној – поред осталог и женственој – ипостаси. Тада се и Пушкинов „гениј чисте лепоте” може показати као нешто паганско...

Неспорно је да је Софија, у својству „четвртог лица” хришћанске Тројице – јерес¹⁶. Али Софија као одсјај небеске светлости у земаљској долини плача – јесте реалност доступна филозофском и уметничком умном виђењу. То исто важи и за моћи сазнања „нове религиозне свести” – за тог истог Берђајева с његовим „Смислом стваралаштва”, Лава Платоновича Карсавина с његовом „симфонијском личношћу”, Семјона Лудвиговича Франка с његовим „недокучивим”. Сви су они били *филозофски симболисти* делећи на том плану доминантна интелектуално-уметничка схватања руског Сребрног века. Том типу наше духовне културе припадали су – с уметничке стране – најистакнутији песници 20. века Александар Блок и Николај Гумиљов¹⁷. Религиозно-филозофски симболизам („софијанство”), као и његови уметнички аналози, могу се донекле упоредити с немачким апсолутним идеализмом и поетским романтизмом: истоветно укидање антиномије између Бога и света, истоветна сакрализација грешног човека, истоветно лирско одушевљење. Међутим, темељна разлика између њих састоји се у томе што је немачки геније свој модернистички пројект остваривао на принципу човекобоштва, смештајући центар васељене у трансцендентални Его, док је руска филозофска модерна, пролазећи у свом развоју сличне ступњеве, ипак остала у својој дубини *онтолошки религиозна* као и целокупна наша култура. У неку руку може се рећи да руска филозофска модерна није успела, па ипак је она пре остала с Богом неголи с његовим противником.

Желео бих да овај одељак завршим позивајући се на Алексеја Фјодоровича Лосева, великог руског мислиоца 20. века. Он је био последњи *класични* мислилац не само у Русији већ можда у целом свету. Целокупна његова онтологија, логика, дијалектика и естетика биле су прожете хришћанским Логосом: он доиста не мисли „у своје име”. Још важније је то што је он и у совјетским концлогорима остао потајни монах. Попут оца Павла Флоренског и Лава Карсавина, он је животом платио своју

¹⁶ Занимљиво да су 1930-их година софијанство као богословску концепцију осудила оба огранка Руске православне цркве – и Московска патријаршија и загранична јерархија.

¹⁷ Видети о томе: Зобинин Ю. *Николай Гумиљев – поет Православия*. СПб. 2000. Што се тиче таквих „амбивалентних” мислилаца и уметника као што су Д. Мерешковски, В. Брјусов, З. Хипијус, Вјачеслав Иванов, А. Бјели, А. Скрјабин, М. Врубел, М. Цвјетајева, М. Булгаков, њихово стваралаштво захтева брижљиво одвајање духовних зрна од луциферовског корова. Једнозначно их све убројити у сатанисте (као што је то учињено у књизи С. Слободњук *Идуције путями зла*, СПб. 1999) исто је таква грешка као и одвојити од хришћанства целокупну руску филозофију с почетка 20. века.

мисао и веру. И управо тај истакнути православни логичар и дијалектичар, размишљајући о устројству земље и неба, пише буквално следеће: „Ко је у шта заљубљен тај и велича објективност одговарајућег предмета своје љубави. Заљубљени сте у празну црну рупу, називате је „свемир”, проучавате на својим универзитетима и у својим паганским храмовима изводите идолопоклонство пред њом. Живите хладним блудом укоченог светског простора и сакатите се у црној тамници нихилистичке природне науке коју сте сами изградили. А ја волим небенце, плаво-плаво, модно-модно, дубоко-дубоко, рођено-рођено, јер је и сама мудрост Софија, Премудрост Божија, плава-плава, дубока-дубока, рођена-рођена”¹⁸. Па да ли је и Лосев „софијанац”? Па могло би се рећи зато што он свој метафизички акт врши истовремено вером, умом и чулима (целим духом како би рекли Кирејевски и Хомјаков), савршено свестан при том да логички појам заједно с уметничким ликом нису ништа друго до симболи *самог Сушћног*. Једно од његових најдубљих теоријских дела Лосев тако и назива „само Сушто”. Овде он брижљиво анализира однос ствари према њеним својствима (предикатима) и долази до закључка да је било која ствар (на пример стара каљача) апсолутно трансцендентна не само у односу према својим посебним обележјима, већ чак и у њиховој укупности. А шта тек треба овде рећи о таквим „стварима” као што су „други”, „туђи”, или моје сопствено дубинско Ја. У максималном степену то важи за Апсолут – Творца овдашњег бивства. А то значи да чак и најстрожије богословске категорије нису у стању да пренесу пуноћу Надсуштог и да Га оне у извесној мери *симболизују* – тим пре то важи за рационалне појмове разума и ликове уметности. „Јер делимично знамо, а делимично пророкујемо” (1 Кор. 13: 9). Управо ово последње има у виду Лосев када пише да „само Сушто, не будући симбол, може бити дато само у интерпретативном симболу”¹⁹. Али где су гаранције да овај или онај филозоф, уметник па чак и богослов неће погрешити у својој интерпретацији Суштог? „То питање, тешко за субјективну филозофију, скоро да не постоји за нас. Ствар је у томе што је свако настајање, укључујући и духовну делатност човека, увек настајање *ајсолућног сојсџива* јер ово последње, будући све, више ништа не садржи изван себе. Свака ствар која настаје и цео човек са својом духовном делатношћу није ништа друго до моменат, израз, излив и деловање *једино ајсолућног сојсџива*. Зато, ма колико човек био каприциозан при констатовању ових или оних интерпретација, ипак *ни он сâм није нишџива више од ове или оне инџерџреџиације ајсолућног сојсџива*. Интерпретативна делатност човека је условна, несигурна, хипотетична, каприциозна, али је она одраз апсолутних енергија самог Суштог. У томе је и гаранција њихових осмишљености и истине. То не значи да човек не може да греша. Али то значи да човек *може и да не греша*”²⁰. Верујући ум сведочи овим речима о својим могућностима и границама – даље већ почиње светост.

¹⁸ Лосев А. Ф. *Диалектика мифа. Из ранних произведений*. М. 1999, 530.

¹⁹ Лосев А. Ф. *Самое само. Миф. Число. Сущность*. М. 1994, 347.

²⁰ *Исџо*, 353.

* * *

Постоји земља по имену – Бог.
 Русија се граничи с њом.
Рајнер-Марија Рилке

Сумирајући закључке овог невеликог рада нагласићемо још једном: новоевропски и хришћански верујући ум представљају два различита човекова становишта у погледу Бога и природе. Од времена Ренесансе па до наших дана Запад је у филозофији (и култури уопште) развијао антропоцентрички принцип као „пастира” бића па било да је у питању рационализам картезијанског типа или немачки трансцендентализам, или „филозофија живота” марковско-ничеанско-фрејдовске мешавине. Постренесансно западно филозофирање заправо није било ништа друго до интелектуална реализација пројекта модерне у Европи која је претендовала на обожавање човека и његово постизање успеха (среће, богатства, моћи) на овој земљи, овде и сада. Разуме се, такав пројект био је утопијски од самог почетка што је постмодерна и фиксирала: еколошка граница природе и морални колапс културе која више не разликује врх и дно, живот и смрт, Бога и сатану. Кључне тенденције постмодерне, ако би потрајале у будућност бар још сто година, представљају смртну претњу читавом човечанству.

Пут православне Русије у историји био је дуг²¹. Јовановска душа Русије се није дрзнула да изазове Бога на двобој како је то учинила охолна фаустовска душа Запада. У извесном смислу Русија је била и остала *у-бога*: „те бедне селендре, та оскудна природа...” У замену она је попримила дар *умног виђења*, способност да уочава нетварне светлости у бићу. Да би их могла увидети била је потребна другачија, не-западна филозофија која је у стању да изграђује своју интелектуалну структуру као рационално изражавање вере. У томе се и састоји *идоид* руске филозофије: у лицу својих класика она се свесно одважила на самоограничење, на умну жртву с циљем да не прекида везу мислеће твари с Творцем – Извором свих смислова. Тим путем је ишла *онѿо-гносеологија* Кирејевског и Хомјакова, *онѿо-културологија* Данилевског и Леонтјева, *онѿо-анѿропологија* Страхова и Несмјелова, *онѿо-симболизам* Соловјова, Берђајева и Ерна. Њихов крст сазнања био је заједнички. Између њих није било непролазних преграда: они су реализовали различите форме (модусе) врујућег ума, различите типове његове симболизације. Истина – то је дух докучен у умном сазрцању; добро – то је дух пројављен у енергији; лепота – то је дух оваплоћен у предметној слици. Руска хришћанска филозофија је тежила да осмисли побројане ликове Истине у њиховом јединству а не у њиховој супротности. Тим пре није желела да од ње одваја човекову самосвест. Наша национална филозофија је према потреби

²¹ Подробније о руском путу у историји в.: Казин А. К. *Последнее Царство. Русская православная цивилизация*. СПб. 1998; Исти: *Философия искусства в русской и европейской духовной традиции*. СПб. 2000; Исти: *Русская красота. Основы национального эстетизма*. СПб. 2003. Види о томе такође: Скотникова Г. В. *Византийская традиция в русском самосознании*. СПб. 2003.

користила (логичко утемељење, формални узрок) овог или оног смисаоног корака али је у суштини увек поимала истину не као правилно суђење већ као *стање целовитиоџ духа који је метафизички корелативан с надличном (или унутарличном) Истином*. На овај или онај начин се она придржавала класичног типа дискурса и на прадоксалан начин га сачувала чак и током своје модерне (кратки Сребрни век). Што се пак тиче „православне постмодерне” овакви покушаји код нас нису прекорачили границе филозофско-књижевне боемије²². Разуме се, руска мисао је повремено грешила, скретала с пута, али ко је заштићен од грешака? Просуђивати људе – па међу њима и мислиоце – треба према оном најбољем што су урадили а не по заблудама у које су нехотимично или хотимично упадали. Као што је писао Достојевски, „оцењујте руски народ не према оним гнусобама који он често чини, већ према оним великим и светим стварима за којима он и у самој својој гнусоби уздише”²³.

Ако на крају бацимо поглед на савремено стање наше националне филозофије, морамо признати да је оно забрињавајуће. Последњи хришћански филозофи 20. века су отишли из живота: Николај Александрович Берђајев 1948. године, Иван Александрович Иљин 1954. године, Алексеј Фјодорович Лосев 1988. године. Каснија позната имена као, на пример, Михаил Михайлович Бахтин или Сергеј Сергејевич Аверинцев, своју пажњу су усмерили (делимично због друштвених околности) пре на изучавање светске културе него ли у области чисто филозофске теорије. На данашњим универзитетима у Русији верујући ум није омиљен – можда и због посета разним врстама „метафизичких сутерена” попут „катафатике Ничега”, „некрореализма”, „танатографије ероса” и сл. Метафизички акт је овде усмерен наниже, у правцу пакла. Међутим, никад се не зна. Ако је истина с нама, ко је против нас?

Филозофија, као и култура уопште, треба да зна своје место. Култура – то је оно што је око *култа*. Посао филозофа је – да спозна истину на нивоу умног сазерцања, посао уметника – да унесе њен лик у уметничко дело, али њихово опште позвање као људи јесте – да се по мери својих снага крећу у правцу одакле се види светлост.

* * *

На крају ћемо покушати да формулишемо низ теза свodeћи закључке наших размишљања:

1. *Боџословље* је – саборно учење о Богу, човеку и свету у светлу трансцендентног Откривења. *Филозофија* је – лично учење о Богу, човеку и свету са становишта самог човека. *Наука* је – рационално учење о

²² Као образац такве „боемске апофатике” могу да наведем чланак. М. Епштејна у часопису *Новый мир* (1989, бр. 12) где аутор покушава да протумачи постмодерну као естетизовану верзију „јуродивства”. Још даље је у том правцу отишла А. Венкова у чланку „Мотив празнине и проблем ничега” која разликује „апсурдистичку” (апофатичку модерну) и „концептуалну” (катафатичку постмодерну) празнину, у књизи *Творение – творчество – репродукция*. СПб.: Эйдоc, 2003, стр. 48. Аутори оваквих конструкција требало би да директно наброје по имену *оне који се представљају* под именом Ништа.

²³ Достоевский Ф. М. *Дневник писателя*, Полн. собр. соч.: в 30 т. Л. 1981, 43.

Богу, човеку и свету с тачке гледишта природе. Сваки од ових типова знања гради своју теорију човека – дакле: богословску, филозофску или научну антропологију.

2. Европска (западна) филозофија, напустивши границе хришћанског духовног простора, апсолутизовала је антрополошки принцип мишљења претворивши га у самодовољни *антиројоценџризам*. Тај пут ју је закономмерно довео до светоназорног *јозијивизма* а потом и *нихилизма* у свим његовим варијантама све до „језичких игара” као јединог чисто филозофског посла. Укинувши Бога у епохи модерне, западна мисао је у периоду постмодерне укинула и човека. Савремена Европа и Америка су научиле да живе без Истине задовољавајући се правом увенулог Нарциса да се диви сопственом одразу у празнини.

3. За разлику од западне, руска филозофија није напуштала хришћанско духовно поље. На том плану руска национална филозофија је до данашњег дана сачувала *јеоценџрички* (класични) тип размишљања. Основни садржајни принцип руске филозофије јесте одрицање *верујуће* ума од трансценденталног или било каквог другог самоутемељења захваљујући чему он одржава онтолошко (и захваљујући томе такође етичко и естетичко) јединство с богосазданим бићем. Руски метафизички акт – излазак свести изван властитих граница – јесте подвиг личне љубави и вере, а не директива било каквог рационалног узрока који приморава свест да изврши управо овај а не други избор.

4. Развијајући своју интерпретацију бића у светлу божанског присуства, руска хришћанска филозофија није ни „паралелно богословље”, окренуто Имену, ни рационална наука која оперише безличном схемом. У све три своје кључне ипостаси – онто-гносеолошкој, онто-антрополошкој и онто-симболичкој – руска филозофија је свесна условног (ограниченог) карактера интелектуалног приказивања бесконачног у коначном. *Руска филозофија – јео је оно јијео о свејиу и човеку може језиком јеојмова да каже наша национална кулјура.*

5. Представљајући теоријску (спекулативну) грану верујућег ума, руска филозофија се ни у ком случају не одваја од других суштинских обележја јединствене човекове душе, у првом реду њеног етичког и естетичког устројства. Било који руски филозофски текст може да се ишчитава као уметничко дело и, обрнуто, свако песничко дело на овај или онај начин представља морално-естетички *profession de foi* (символ вере). Подела духовне делатности према њеном начину (моделу) код нас није довела до поделе саме делатности, као што се то десило на Западу. „Чиста” филозофија у Русији је исто таква бесмислица као и „чиста” уметност.

Од руске филозофије не треба правити идола, али треба уважавати њену својеврсност као покушај националног ума да се према својим могућностима разабере у садашњости и припреми за будућност.

С руског језика превео
Добрило Аранијовић

RUSSIAN RELIGION AND RUSSIAN PHILOSOPHY

by

ALEKSANDAR LEONIDOVIČ KAZIN

Sankt-Peterburg State University for Film and Television

Sankt Peterburg, Russian Federation

SUMMARY: In the article the author tells us about the religious essence of Russian philosophy as its basic characteristic since it was founded in the middle of the 19th century until now. Russian philosophy never existed or couldn't have existed in the European state of mind because it's essentially a philosophic interpretation of religious faith. According to the author's opinion, European philosophy, as a whole, has left the borders of the Christian spiritual plain by making the anthropocentric principle of thinking the absolute, which took it into positivism and nihilism. Russian philosophy hasn't left the Christian spiritual field and has kept a theocentric (classical) type of thinking till the present day. The stand-point of the believing mind which rejects transcendental, as well as any other self foundation of the European philosophy. From the beginning until the present day, Russian philosophy has been opposed to the Descartes-Kant's way of thinking. Western modern philosophy killed God intellectually, and postmodern killed the Man as well, moving its philosophy into an empty space of „transindividual constructions“. Ivan Kirejevski founded an ontological-gnoseological model of Russian secular Christian philosophy in the middle of the 19th century, and from that, later, other branches of Russian philosophy developed: ontological-cultural (Danilevski, Leontjev), ontological-anthropological (Solovjov, Berdjajev, Ern). Briefly, Russian philosophy is what Russian national culture, based on Orthodox Christian views, can say about the World and the Man using the conceptual language.

KEYWORDS: Russian philosophy, Russian religion, western philosophy, modern, postmodern philosophy, believing mind

САВРЕМЕНЕ КОНЦЕПЦИЈЕ И ОРГАНИЗАЦИЈЕ ВОЈСКЕ УСЛОВЉЕНЕ ТЕХНОЛОШКИМ ЗАХТЕВИМА¹

МОМЧИЛО МИЛИНОВИЋ

Универзитет у Београду, Машински факултет,
Катедра за системе наоружања
Краљице Марије 16, Београд, Србија
mmilinovic@mas.bg.ac.rs

ЖЕЉКО ИВАНИШ

Универзитет у Београду, Факултет безбедности
Господара Вучића 50, Београд, Србија
landol@eunet.rs

САЖЕТАК: Војска своје специфичности у функцијама одбране исказује кроз циљеве који проистичу из визије и мисије усаглашене с простором и временом у коме се очекује њена одбрамбена улога интегрисана с другим цивилним учесницима у задацима одбране. Зависност борбених способности војске и њене организације од расположивих технологија протеже се до свих фактора ефикасности који дефинишу целовиту дугорочну ефективност одбране. Питања модерне технологије одбране и њене интегрисаности и упоредивости с високо развијеним иностраним армијама, представљају најважније правце по којима се вреднује способност војске у савременим условима. Анализа оптималних борбених могућности војске, њене ефикасности, као и њене ефективности, врши се кроз рационалну, технолошку модернизацију и пратећу војно-организациону реформу у складу с прихваћеним међународним обавезама и спољнополитичким одбрамбеним оријентацијама. Општи показатељи једнородних функција ефикасности валидних за све типове војних организација разматрани су кроз изабране еталониране критеријуме квалитета. Као параметар квалитета који се посебно истиче по важности савремених војних организација, за делимичну оцену одбрамбених способности војно-организационих, а

¹ Овај рад резултат је рада на пројекту III 47029, којег је финансирало Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије у периоду од 2011–2014. године.

посебно војно-техничких система, предложена је ватрена могућност наоружања и муниције интегрисана с покретљивошћу војне јединице, као главним садржајем квалитета борбених способности. Разматрају се и технолошки предуслови за оцену борбених способности вишенаменског формацијског организовања војних састава за интервидовска здружена деловања, као новог приступа флексибилног и ефективног коришћења свих расположивих војних, али и цивилних интеграционих потенцијала. Критеријум интероперабилности обезбеђује упоредни стандард за ватрену моћ и борбене могућности посматране војне јединице али исказује и сагласност с међународним концептима колективне одбране. Новим предложеним начином организовања војске у форми модуларних јединица, могуће је испунити вишенаменске будуће улоге војске и истовремено задовољити концепте њеног флексибилног технолошког осавремењавања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војска, ефикасност, модуларна организација, савремена одбрана, технологија

УЛОГЕ И ЗАДАЦИ САВРЕМЕНИХ ВОЈНИХ СНАГА

Улога војске, као државне наоружане организоване силе у цивилизацијским токовима 21. века постала је комплекснија у односу на њену улогу у ранијим временима како се то генерално објашњава у капиталном делу нове светске политике *Изградња нове нације* [Dobins 2006]. Разлози су садржани у чињеницама да се од војске поред старих улога очекује да извршавају неке нове улоге у складу с појавом градње нових националних држава, како то целовито тумачи монографија [Rabasa *et al.*, 2007], што за војску значи извршавање принципијелно нових војних задатака. Нове стратегије подразумевају да војска треба да буде оспособљена за следеће улоге или мисије, како је уобичајно дато у новијој литератури [Szayna *et al.*, 2007]. То су:

- а) улоге у задацима борбеног ангажовања,
- б) улоге у задацима одржавања мира, комбиноване с осталим задацима у борбеним операцијама, у истовременим акцијама и на истом простору ангажовања,
- в) улоге у задацима ангажовања на њимовима цивилне заштите у ванредним ситуацијама.

У задацима борбеног ангажовања улоге војске дефинишу се тактичким активностима интегрисаним по принципу општих борбених способности које војска треба да има да би извршавала борбену принуду и извојевала победу над непријатељем. Те способности, груписане као D3&I (dislocation, destroying, desintegratin and isolation), у америчком концепту нове копнене војске за 2025. годину [Valcourt 2009] су, могућност брзе дислокације власитијих снага, затим унишћење, дезинтеграција, и/или изолација непријатељских снага.

Улога војске у задацима стабилизације и одржавања мира подразумева посебне, углавном нове социјалне, војне организационе, као и војне борбене и неборбене способности, ради успешног деловања и извршења

задатака. Концептом савремене политике Европске уније [Solana 2008], у такозваном плану развоја способности CDP (Capability Development Plan), од војске се очекује да има интегрисане CCIS (енгл.: compel, control, influence, support) способности, а оне представљају могућност војске да врши:

- *йринуду* која користи војну силу ради успостављања контроле и одвраћања непријатеља од акције,
- *уирављање* ради успостављања цивилног поретка, што подразумева заштиту границе, путева, осетљивих положаја и сл.,
- *уишицај* на формирање ставова и мишљења цивилног становништва кроз информационо ангажовање, присуство као и спровођење акција обавештавања, и
- *йодричка* успостављању и јачању услова неопходних за формирања државних и законодавних инструмената цивилног друштва и функционисања националне власти.

Трећа улога, односно мисија војске у задацима цивилне заштите СЕН (Civil Emergency Help) [задаци су детаљно објашњени у монографији: Јефтић 2011], представља способности војске да учествује у ванредним ситуацијама цивилног друштва. Она подразумева учешће у заштити цивилног становништва у невојним и критичним ситуацијама, без сукоба супротстављених страна чиме проширује потребе за савремено ангажовање војске. То подразумева њено додатно ангажовање у случајевима различитих ризика и ванредних ситуација. Овакво ангажовање остварује се кроз фазе превентивног деловања и реаговања у току процеса као и стабилизационог деловања након престанка непосредне опасности.

КОНЦЕПТ ПРОЈЕКТОВАЊА САВРЕМЕНИХ ВОЈНИХ СНАГА

С аспекта војске, по захтевима за њено пројектовање, све три исказане улоге војних снага организационо и технолошки су супростављене, али се у интегралном концепту нових војних улога, захтева да буду интегрисане. Мали буџети за планирање ширих превентивних и свеукупних националних одбрамбених операција на одговарајућем нивоу, проистеклих из основних уставних и државно националних обавеза концепта одбране, условили су и нове приступе у пројектовању војске. Један од приступа је и пројектовање војске према њеним унапред дефинисаним способностима, а не према општим и посебним националним улогама. Појмови новијег датума који такође утичу на принципе пројектовања војске, опредељени су целокупним профилем националних одбрамбених снага, а не само војском као главном наоружаном силом одбране. Целовити општи и појединачни приступи дати су, за европске снаге у *Плану развоја способности*, који је као документ потписао високи представник европске уније Хавијер Солана [Solana 2008]. Општи приступ пројектовању америчке војске детаљно је разрађен у литератури [Szayna et al. 2007], а за копнене снаге у [Valcourt 2009]. То су појмови:

- *интероперабилност* – представља способност учешћа војске у међународном одбрамбеном менаџменту, а користи се као доктринарни елемент војске који означава сарадњу међународних војних, али и свеукупних одбрамбених капацитета у здруженим операцијама,
- *национална операбилност* – по претходној аналогiji, могла би се неслужбено назвати *интраоперабилност*, а у ширем смислу речи, представља способност војних снага да формирају добру компатибилност са цивилним факторима, у оквиру укупних националних снага безбедности и одбране. То би могло да значи заједничке формације за извршење заједничких операција, као и интегрисање институцијама цивилног друштва регистрованих за посебне или специјалистичке делатности [детаљно и целовито описано, за заједничке цивилно-војне команде у: Major 2010; за снаге цивилне заштите у: Јефтић и Лаловић 2011; на примеру интеграције компанијских и војних снага у: Milinović i Jeftić 2013].

Ова два појма операбилности, односно оперативних способности битно одређују разумевање нових концепата пројектовања војске пре свега кроз захтеве настале из задатака који би могли да буду додељени војсци у будућности.

Наведене улоге и задаци постављени у нове концепте пројектовања војске условљавају развој здружених, цивилних и војних одбрамбених капацитета који ће делити одговорност у националној одбрани, међународним мировним операцијама и задацима безбедносног ризика цивилног друштва. У савременим концептима војне организације, дакле, учешће здружених војних снага с другим наоружаним и ненаоружаним цивилним учесницима и њиховим државним и другим организованим снагама, као што су цивилна заштита, жандармерија, полиција, специјалне снаге итд., неизбежна је чињеница која битно мења структуру досадашње организације пре свега самих војних структура како је то изнето на целовитом примеру [Milinović *et al.*, 2013].

Такође, два супротна али компромисна принципа пројектовања опште војне организације никада раније нису била толико актуелна као у данашње време о чијим је садржајима детаљно писано у многим службеним документима [EDA, ESDP document. 2006; Milinović and Jeftić 2013; Valcourt 2009; U.S. Army War College. Key Strategic Issues List, Ch. VI, 2010], а то су:

- принцип *пројектовања војних снага за кампањско рађивање* с основним циљевима да штите државну територију или/и да буду употребљене у различитим кризним операцијама, и
- принцип пројектовања *експедиционих снага* које треба да буду одрживе одговарајуће време у циљу заштите националних, али и здружених, међународних интереса с основним циљем да хитно и брзо интервенишу у зони одговорности, без обзира на порекло територије.

Иако су претходна искуства наше земље врло висока у концептима успешног пројектовања интероперабилности кроз такозвани концепт *ојшћенародне одбране* и интегрисане *цивилне зашћишће* у војни домен одговорности и управљања. Такав концепт не одговара савременим зах-

тевима интероперабилности који углавном предвиђа брзореагујуће, експедиционо пројектоване снаге. Дакле, изазов је имати интер- и интра-операбилне снаге, употребљиве истовремено и за експедиционо и за кампањско ратовање.

Успешно деловање оваквих снага захтева проширење функција и нове концепте интегрисања војних технологија и војних организација, али сигурно ограничава и борбене војне потенцијале, како ресурсно тако и по планираним временским могућностима вођења рата, што се односи на све видове и родове војске.

ПРЕДУСЛОВИ МЕЂУНАРОДНИХ ВОЈНИХ ИНТЕГРАЦИЈА И ОПШТИ И ТЕХНОЛОШКИ КРИТЕРИЈУМИ КВАЛИТЕТА

Ако, дакле, на бази претходног става, постоје врло јасна и озбиљна ограничења у креирању војске и њеног потенцијала онда се даље може поставити питање мисије војске у концепту националне одбране у будућности. То питање садржи граничне међународне политичке, националне, друштвене и историјске теме и стално је актуелно и осетљиво посебно на балканском простору. Ради остварења оптималних борбених могућности војске, њене ефикасности, као и њене ефективности, кроз рационалну војноорганизациону реформу и пратећу технолошку модернизацију, потребно је на самом почетку заузети став о два најзначајнија питања одбране. Та питања су:

- да ли је војска једини гарант одбране државне територије, било као окосница општег концепта одбране, било као највећа борбено организована снага?
- да ли концепт националне одбране треба унапред да постави предуслове за своју интернационалну сарадњу, компатибилно с концептом партнерске алијансе или државе као допунске или као главне окоснице у мисији заштите националног и територијалног интегритета?

Ова питања треба да имају у себи избалансирани приступ стварне и рационалне професионалне стратешке процене, као и утицаје историјског наслеђа и досадашњих искустава из научених лекција кроз ангажовање војске на овом простору.

Модерне политичке и економске околности ограничавају већину средњих и малих земаља да одрже капацитете оружаних снага за шири спектар могућих конвенционалних сукоба. Оне радије исказују политичку вољу да приступе *одбрамбеном кицобрану* колективне безбедности [Molling and Brune 2011]. Међутим, оне обично занемарују процене ризика и реалних гаранција колективне одбране. Кључни концепт колективне безбедности који је заједнички за државе чланице ЕУ и државе кандидате за будуће војне интеграције је превентивна стратегија изнесена као колективни документ Савета Европе из 2006. године [EDA, ESDP doc. 2006]. Полазећи, пре свега, од заштите сопственог интересног простора, будуће здружене оружане снаге ЕУ требале би да буду у стању да се распореде на даље околне европске просторе и да буду пре свега одрживе

током трајања оваквих војних операција, што детаљно образлаже С. Мејџор, иначе креатор идеје о облику и квалитету такозваних „борбених група” као нових формација европске војске [Мајор 2011]. Способности војске потребне за извођење оваквих операција на удаљеној територији више су одлика експедиционих снага, и, оне су, обично, много скупле и неадекватне за сопствени развој у малим земљама.

Учешће малих земаља у моделу европске заједничке војске с експедиционим војним способностима, усмерене су на мање специјалистичке улоге и задатке, као одговор на очекивања моћнијих европских земаља да мале земље буду део свеукупне колективне одбране што је такође један од начина учешћа у већ поменутом колективном одбрамбеном кишобрану [Целовито објашњено у: Molling 2011]. Политичке похвале које обилују последњих година, за кооперативност у сарадњи с малим земљама, а долазе од главних европских земаља, нису у суштини кључно питање оваквих интеграција. Кључно питање је, да ли су мале земље у стању да обезбеде квалитет сарадње на истој, очекиваној, основи, с обзиром на недовршеност реформских процеса и недостатак одговарајуће технологије и кадрова.

Традиционални концепт одбране Европе кроз концепцију НАТО-а, појавом нових земаља, добио је како нова чланства тако и нове програме, као што је и програм *Партнерство за мир* [изворно и целовито приказан у монографији НАТО-ПЗМ 2006] а у оквиру њега најновији индивидуални акциони план који је потписала и наша земља [ИПАП 2014]. Партнерство за мир један је од најутицајнијих па самим тим и најзначајнијих докумената у којима се суштински виде фактори нових концепција одбране. Овај програм представља допунски политички баланс у односима других земаља европског и околног простора како са земљама ЕУ тако и посебно с Русијом. Он представља, поред НАТО-а, најутицајнији фактор на садржаје нових програмских и безбедносних интеграција на европском простору. Програм НАТО интеграција и њихова координација с поменутих европским, одбрамбено-безбедносним иницијативама, које се разрађују у оквиру ЕУ, подразумева суштински компатибилне, а не редундантне војне програме. Не улазећи у политичку компоненту *Партнерства за мир*, сâм садржај бриселског оквирног документа о циљевима овог програма, из 1994. године, чини неколико основних ставова принципјелног договора који исказују имплицитно разлоге безбедносних интеграција с НАТО-ом. Ставови који представљају политичко безбедносне аспекте циљева програма [НАТО-ПЗМ 2006: 60–64], нису предмет разматрања у овом раду. Обавезе преузете ставовима о заједничким акцијама и интероперабилност, као и стандардизације, представљају домен граничних политичких и стратешких питања, а своде се на одлуку о приступању концепту колективне одбране. Они даље воде у нову одлуку о томе да ли стране потписнице желе да развију међусобну сарадњу у оквиру индивидуалног партнерског програма и унутар војске своје земље која се своди на пуну технолошку и организациону интероперабилност с НАТО снагама. Овај став, иако експлицитно није садржан у Бриселском

споразуму, основа је за формирање нових критеријума војног, а посебно војнотехнолошког квалитета. Наиме, степен интероперабилности одређене војно-организационе целине (чете, батаљона, итд.) постављен је земљи партнеру, као утврђен минимум квалитета војне јединице по дефинисаним стандардима НАТО-а. Интероперабилност, без обзира на политичке садржаје и циљеве из којих је настала, несумњиво један је од високих критеријума, којим се може оценити универзалност војне јединице, па и самог војника (или посаде борбеног система), за одређене опште и специјалне услове употребе, на произвољном и изабраном међународном терену и окружењу, као део здружене међународне војске.

Развој интероперабилних способности војске, иако спада у домен политичких одлука, у себи суштински садржи, као најважнију претпоставку, пре свега, војнотехнолошку димензију. Без одговарајућих технологија немогуће је постићи респектабилну интероперабилност без обзира на друге војноорганизационе квалитете војних састава. Такође је немогуће развијати домаће технологије које обезбеђују нове ефикасне способности оружаних система, такве да остваре адекватно интероперабилно садејство домаћег с иностраним. Случајеви источноевропских земаља које су политички приступиле НАТО-у, с мањим или већим степеном и нивоом интероперабилног прилагођавања, суочавају се технолошки, нормативно и организационо, с мање или више тешкоћа, кроз нове елементе колективног система одбране, високоорганизованог и технолошки високо опремљеног здруженог одбрамбеног савеза, иако се о томе, углавном, јавно не говори.

УНУТРАШЊА ИНТЕРВИДОВСКА ИНТЕГРАЦИЈА И ФЛЕКСИБИЛНОСТ МАЊИХ ОДБРАМБЕНИХ АРМИЈА

Општи показатељи једнородних функција војне организације, могу се свести на еталониране критеријуме који су готово у свим армијама света, ако не исти оно бар слични. Такви еталони односе се на појмове као што су:

- ватрене могућности наоружања и муниције, и
- борбене могућности јединица које с њима формацијски располажу.

Ови еталони представљају основну меру квалитета, прве, одбрамбене улоге војске и одбрамбених могућности њених војноорганизационих, а посебно војнотехничких система. Ова два појма интегрисани су у војној организацији и пресудно утичу на оцену укупне ефикасности дејства војске, односно, њене борбене технологије.

Када је реч о концепту модернизације војске државним дугорочним улагањем нерационално је планирати стратегијске технолошке потезе опремања који задовољавају потребе само једног вида, или рода, или неког његовог дела на домаћем нивоу уколико оне нису сагледане с аспекта ширег технолошког значаја за целовити концепт одбране. Таква пракса наслеђена је из времена хладног рата и представља наставак коришћења постојећег борбено технолошког потенцијала што не доприноси промени

концепција одбране већ само скромно унапређује постојеће, углавном по ефикасности. То посебно нема смисла за мање земље и сиромашније буџете иако наизглед делује да је баш код таквих земаља то оправдано. Нерентабилност таквог приступа је у томе што се скромни буџети излажу великом дугорочном, углавном кредитном, државном трошку а да суштински не добијају свеобухватни напредак одбрамбених способности, већ специјалистички сегментни напредак, намењен ужем и мањем спектру одбрамбених операција. Предуслов за замену овакве праксе је адекватна технолошка интегрисаност родова и видова војске све до најнижег тактичког организационог нивоа који би могао да оправда и унифицира домаћи развој одређених типова војних технологија. Један од таквих концепата ратовања је и концепт *мрежног центричног рајоводства* познат као NCW (Network Centric Warfare) прожет кроз амерички концепт нове копнене војске за 2025. годину у Пентагоновом нацрту генерала Валкорта [Valcourt 2009] а што у европском моделу такође предлаже [Major 2010]. Такође у нове концепте ратовања спада и концепт *здружене ватрене подршке* JFS (Joint Fire Support) структурно разрађен у раду више аутора на америчкој високој школи у Монтереју [Tyler 2006], али и у другим новијим документима америчке војске и НАТО алијансе. Да би се остварила интегрисаност видова и родова не на командном већ на директном управљачком нивоу (до извршиоца локалног војног задатка у свим операцијама) потребно је прво навести неке чињенице везане за основне принципе борбеног деловања и њихове повезаности с принципима борбених и неборбених технологија.

Принципи појединачних и групних борбених дејстава како целинито тако и у појединачним техничким елементима борбених технологија, заснивају се на законима физике и механике, тј. различитим кретањима и разменама енергија, од пројектила преко оружја до копнених, ваздушних и водених платформи. Контрола њихових функција је по својој савременој технолошкој суштини дигитализована механика и електроника, тј. мехатроника, која се у коначном своди на укупну интеграцију управљања ватром, маневром и војним јединицама па све до управљања експлозијом у концепту бојевих глава у тренутку приступа и/или неког другог посебног дејства на циљу. Дакле, управљање борбеним технологијама је ново својство савремене војне доктрине, од управљања информацијама, које контролише командно-информациони и обавештајни систем војске, па до управљања дејствима. Реаговање војске у борби и њено деловање на различите циљеве је процес који је одавно прерастао границе унутрашњих организационих процедура било којег војно организованог рода или вида. Разлике у видовима, као што су копнена војска, ваздухопловство, морнарица, космичке снаге, стратешке снаге, потичу од простора на којем се планира, распоређује и остварује њихово дејство што се јасно види из монографије о општем начину математичког моделирања и оцени дејстава у скоро свим поступцима [Bracken *et al.*, 1995]. То условљава тип борбене платформе, наоружања и муниције погодне за такве амбијенталне услове. Дакле, видови се разликују по окружењу у

којем делују и по типовима борбених и неборбених платформи које користе за кретање и деловање и у складу с тим и карактеристичним наоружањем опремом и муницијом. Мање се разликују по циљевима на које делују, осим кад делују у директном видовском сукобу, што је главни постулат у креирању нових ратова и ратних дејстава. Чисто видовски сукоби какви су били познати у историји, нису вероватна својства будућих, нарочито не одбрамбених ратова. Родовске разлике више се исказују у врсти наоружања, али и по врсти циљева, па самим тим и одређеним унутрашњим процедурама војних јединица у току употребе и коришћења ватрене моћи.

Може се слободно рећи да нема озбиљне модернизације војске без интервидовских, тактичких, војнотехнолошких интеграција, од којих пресудну улогу имају функције прецизног гађања и брзог маневрисања, без обзира који се вид или род војске разматра. Сличну визију има америчка доктрина за 2020. годину [Valcourt 2009] у којој се, поред осталог, посебан значај даје снази ватреног удара, доминантној улози маневра, фокусираној логистици (што би значило потпуно припремљене све функције подршке само за ту операцију и том времену деловања) и наравно савршеној организацији континуалне обавештајне и осматрачко извиђачке функције и то пре, у току и након операција. То потврђује потребу за избор претпоставке о основним упоредним еталонима за утврђивање ефикасности видовски интегрисане војске. У овом разматрању, усвојиће се став да је главни показатељ који дефинише укупну борбену моћ јединице у концепту такозване здружене ватрене подршке, у ствари, технолошки фактор наоружања познат као ватрена моћ мање или више прецизног оружја и брзина маневрисања и распоређивања борбених платформи и њиховог оружја. Иначе ови појмови нису нови и непознати нашој бившој и садашњој војсци, на шта указује и поглавља о припреми и начину заједничког деловања ваздухопловних и снага заједно с другим видовима [Priručnik RV i PVO, 1980]. Ипак, последњих година овакви концепти су посебно добили на значају, пре свега због чињенице да је за трошак рата пресудно време његовог трајања, па се здруживањем снага, брже и ефикасније постижу не само локални већ и мањи тактички циљеви у моделима ратводства. У складу с тим, више се исплати интегрисати дејства свих родова и видова у паралелном деловању на одабране циљеве, све до најмање тактичке операције, него реаговати поступним укључивањем видовских процедура од копнене војске, морнарице, вазухопловства, идући од вишег ка нижем нивоу, у складу с развојем ситуације. Овај приступ је типична логика ратовања поменутих експедиционих снага, али је врло користан за превентивну одбрану малих територија и земаља које не могу очекивати од властитих ресурса и капацитета одбране дугатрајније издржавање ширег локалног или кампањског сукоба.

Полазећи од претпоставки савремене примењене механике и операционе математике, поставља се питање, шта то обезбеђује поступак интервидовске интеграције војске на унутрашњем тактичком, а не само као до сада, на оперативном нивоу.

Као (1) први предуслов заједничког деловања на циљ, са било каквих видовских платформи, било којим видовским или интервидовским наоружањем, вођеном или невођеном муницијом, потребан је јединствени поступак који обезбеђује *координацију времена и просторних координата* ради остваривања и повезивања у систем директног управљања дејством. Ово важи, како за навигацију и маневрисање, тако и за гађање и вођење и управљање до циљева, у реалном времену, подједнако мерено за све видове и родове и њихову прецизну интелигентну муницију.

То је истовремено и предуслов интервидовских процедуралних борбених интеграција на технолошком нивоу. Брзо прерачунавање истородних просторних величина механике (кинематике лета, кретања и гађања) за копнене, ваздушне и поморске платформе, као и усмеравање њиховог оружја и лет пројектила до циља, тражи, на самом почетку, јединствено и унифицирано означавање истородних величина у простору и времену. Такав приступ обезбедио би неким видовима и неким платформама ефикасније, а неким компликованије, а самим тим и мање ефикасно, деловање од постојећег.

Другачији приступ захтевао би формирање новог, за све видове и родове јединственог координатног система, који се разликује од досадашњих уско специјализованих, и који би био универзалан за потребе њиховог здруженог деловања. Тада би се могло планирати, додељивати и гађати циљ у било којем простору, с најефикаснијом ватром за најкраће време, без обзира на вид, род или борбену платформу, без трансформација координата и преласка на родовске војне процедуре. То ће наравно захтевати и унификацију оружја, а делимично и муниције.

Други предуслов (2) интервидовских интеграција на nižем тактичком нивоу је заједничко интервидовско планирање ватрене моћи и густине ватреног деловања на циљ као и ефикасности ватре ради еталонирања здружених интервидовских снага на основном тактичком нивоу. Овај предуслов омогућава да се ватрена моћ копнене јединице и такозване полигонске снаге и борбене снаге ваздухопловне јединице које су изнесене као јединични основ за планирање деловања ваздухопловних снага [Priručnik RV i PVO, 1980], а што се посебно у будућности може односити на снаге смештене на беспилотне платформе, могу нормирати, рентабилносно оцењивати и групно формацијски организовати, до најнижег тактичког нивоа.

Интегрисано интервидовско посматрање брзине реаговања и навигационих карактеристика муниције и борбених платформи и њихових грешака одређује укупну ефикасност деловања, такође уз помоћ употребе јединственог координатног система. Исти околни просторни и временски параметри, који изазивају истородне типове грешака гађања, ако су мерени у истом координатном систему, исказују, на јединствен и међусобно упоредив начин, квалитет оружја муниције и борбених платформи с којих се делује. На Машинском факултету у Београду постоји занимљив и значајан покушај [Obradović *et al.*, 2012; Petrović *et al.*, 2013; Milinović *et al.*, 2011], који је још у научноистраживачкој фази, да се фор-

мира јединствени тип координатног система који би могао да буде коришћан у примени на интервидовске интеграције ваздухопловства и копнене војске што би допринело да се утврде јединствени критеријуми за универзално мерење квалитета ватрене и борбене моћи видова војске.

Технолошки посматрано, сви предуслови за јединство просторног деловања, увели би потпуно нови приступ анализи и прорачуну тактичко-техничких захтева, како за интелигентну муницију, тако и за услове интеграције оружја на борбене платформе, у свим видовима и родовима, и коначно обезбедили ефикасну формацијску интеграцију родова и видова на основном и здруженом тактичком нивоу. Тако би се могао поставити принцип ојачавања јединица по потреби и у складу с расположивим ресурсима, много једноставније него с фиксним формацијским саставом, а да се при том питање ватрене и борбене моћи не ремети, због недостатку технологије и нефлексибилне организације.

КОНЦЕПТ ФОРМИРАЊА МОДУЛАРНИХ ВОЈНИХ ЈЕДИНИЦА

Пројектовање војне организације за међународне интеграције као и за поменута интервидовска деловања и планирања операција захтеваће у будућности формирање борбених тимова за вишенаменске операције. Отворене структуре мањих војних модуларних снага за здружене задатке војске и то D3&I, CCIS и СЕН, захтева различите способности, па самим тим и нову организацију делова војске на бази модуларних састава, кроз отворене структуре организовања од мањих војних јединица све до потребне тактичке целине. Елементи модуларног концепта садрже начела која захтевају пројектовање организационих модула појединачно за сваку операцију. Имати модуларну структуру на свим нивоима, углавном самоодрживу и способну да делује истовремено у традиционалним, као и рашчлањеним формацијама на борбене групе и тимове, кључна је организациона способност која задовољава нове компромисне захтеве дизајнирања новог типа борбене копнених војних јединица [U.S. Army War College – Key Strategic Issues List, Ch.14, 2010]. За европске снаге оквирне препоруке дате су, као што је већ речено, у раду К. Мејдор и К. Молинг [2011] о европским борбеним групама [Major 2011] посвећеном у целини само том питању, али могу бити и другачије пројектоване за посебно захтеване операције и мисије као, на пример, у раду: М. Милиновића и др. [2013], где су дати конкретни примери домаће идеје о модуларним саставима о чему ће и у овом раду нешто касније бити речи. За мале земље најбоље је да планирају стратегије које покривају различите захтеве борбене организације у војним јединицама, ослањањем на својеврсни експеримент у пројектовању специјалистичких модуларних борбених и неборбених тимова. Овакви тимови могли би да обезбеде и организовање војне јединице с различитим променљивим борбеним, али и неборбеним технологијама. Такви састави могу се формирати око мешовите командне структуре способне да прихвати водове и мање тимове различитих

учесника опремљених новим технологијама укључујући и цивиле, што је разрађено на примеру примене војске за заштиту критичне инфраструктуре [Milinović and Jeftić 2013]. Водови борбених тимова и група различитих учесника партиципирали би на принципу замене модула, на свим нивоима према потреби операције и мисије која се извршава. Такође, учесници по типу организације морају задовољити како експедиционе тако и кампањске војне снаге, снаге за потребе учешћа у мисијама цивилне заштите итд. Оне треба да одговоре на предвиђени спектар изазова и претњи и да буду применљиве у различитим превентивним операцијама кроз заједничке цивилно-војне мисије а чији концепт се начелно сматра прихватљивим чак и код развоја технолошких система за војне намене у мирнодопским условима [Johnson 2012]. У том смислу јединица би могла да буде способна да употребљава спектар тактичких одбрамбених технологија, батаљонског и нижег нивоа одговорности, али и технологије које се користе у ванредним и/или кризним ситуацијама.

ФУНКЦИЈЕ ВОЈСКЕ И ТЕХНОЛОШКИ ЗАХТЕВИ ЗА ЊИХОВО ОСТВАРЕЊЕ

Три основне функције изнете у монографији М. Ковача *и др.* [2006], које карактеришу деловање војске су:

- ефикасно бојево деловање,
- ефикасно управљање и командовање, и
- ефикасна заштита и обезбеђење.

Способност војне јединице, дакле, војне формације, директно зависи од ватрене моћи оружја с којим она располаже, затим, од степена аутоматизованих функција, од борбене готовости за извршење гађања, од брзине премештања на оптималне позиције (маневрисања) итд. Зависност борбених способности од расположивих борбених и других војних технологија протеже се кроз све три основне функције ефикасности све до њихове укупне оценое која се исказује као целовита ефикасност војне јединице. Величина и обим војне јединице такође је утицајна величина на сваку од основних функција ефикасности али и на систем у целини. Бројност и утицај људског фактора (оптималан број војника) такође се регулишу технологијом при чему се борбена могућност јединице по потреби може увећати или сачувати. Веома је тешко поставити властите (домаће), независне критеријуме о степену ефикасности ове три најважније функције укупне војне ефикасности, без поређења са стандардизованим, технолошки развијеним, или сличним системима страних армија.

Стратегијска или оперативна замисао одбране обично се формира идући у сусрет властитим технолошким и развојним могућностима или очекиваним опремањем војске кроз међународне набавке. Тек када се стекне знање о предностима одбране кроз увид у најсавременије технологије, могу се утврдити савремени захтеви за свеукупне борбене могућности и редизајнирати постојећи тактички и оперативни захтеви који дефинишу обим и величину капацитета одбране.

Увид у најсавременије технологије чак и на нижем, тактичком, нивоу које се понекад такође тешко набављају, отвара нове концепције одбране. Ово је пре свега зато што се на тактичком и оперативном нивоу исти задаци, могу разрешавати различитим борбеним технологијама (различитим наоружањем), с различитим војно-формацијским системом организовања. У математичким и оперативним анализама војне ефикасности и такозваним тактичким и борбеним супозицијама које се разрађују у теоријама симулација, познат је став да се у њима технолошки фактор узима као ограничавајући услов. Када се такав ограничавајући фактор варира новим перформансама које пружа савремена технологија наоружања и војне опреме, као последица коришћења нових технологија добијају се суштински другачији концепти и понуде за решења борбених задатака. Тако на пример, средства чије перформансе ефикасности нису биле познате једном кориснику, у симулацијама обично показују потпуно другачије оптимално прегруписавање, како војних снага, тако и начина њихове формацијске организације у односу на претходно замишљене у процесу групне интеграције, као што је то приказано на примеру симулације с новим типом ракета [Milinović *et al.*, 2013]. Углавном се показује колико је нерентабилно оружје одређене старије технологије и целокупна војноорганизациона шема која прати потребе његовог коришћења и борбеног организовања.

Кључни елемент за успешну и компатибилну међународну интеграцију стратешке одбране која не зависи од политичке оријентације за припадност неком од војно-политичких савеза, биће разлике између земаља у погледу нивоа одбрамбених технологија.

Данас ти захтеви још нису добили своје пуно амбивалентно лице, због политичких приоритета да се прихвати пре свега политичко партнерство и концепт интероперабилности по сваку цену. Међутим, они ће убрзо постати главна препрека у даљем стварном ефикасном партнерству и потреби међународне изградње здружених војних снага на компатибилним знањима и технологијама појединих чланица. То је разлог зашто технолошка усаглашеност здружених интернационалних војних састава мора да буде основно питање које треба разматрати и разрешити у будућности. Као могући прихватљив процес у будућности може се предложити модел *интензивног* и *екстензивног* интегрисаног поступка развоја ефикасности здружене војске, на бази критеријума за оцену технолошке спремности њених појединачних учесника [како је то разрађено детаљно у: Milinović and Jeftić 2013].

Интензивни развој по таквом концепту значио би уравнотежавање учесника у здруженим снагама мерено по истом нормираном критеријуму ефикасности кроз појединачно постизање нивоа технолошке опремљености и спремности за руковање таквом технологијом. Екстензивни развој значио би заједничко ефикасно коришћење и повезивање учесника и њихових технологија на нивоу нормиране ефикасности по међународним стандардима усвојеним директивом о стандардизацији у литератури [EDA-EACOS doc. 2008]. Концепт унапређења одбрамбених технологија

захтеваће пројектовање нових модуларних структура организације војних снага у националном планирању одбране како би се постигле брзе и ефикасне војне формације, стриктно намењене актуелном задатку и опремљене најсавременијим технологијама за његово извршење.

КРИТЕРИЈУМИ ЗА ПОЛУЕМПИРИЈСКО МОДЕЛИРАЊЕ ЕФИКАСНОСТИ МОДУЛАРНИХ ЈЕДИНИЦА

Обе поменуте фазе, *интензивна* и *екстензивна* фаза развоја ефикасности, како појединачних борбених функција, тако и укупне борбене способности војне јединице могле би се проценити јединственим полуемпиријским моделом. Овај модел би представљао скуп истородних континуалних непрекидних вероватносних функција, које би описале и предвиделе природу промене и развој ефикасности. Свака од вероватносних функција ефикасности у математичком моделу требала би да препозна вероватну вредност ефикасности [Milinović *et al.*, 2011; Milinović and Jeftić 2013] одговарајуће војне функције у којој се регрутовањем новог организационог модула, с одговарајућим новим технолошким нивоом, завршава интензивна фаза и прелази у екстензивну фазу развоја ефикасности. Ова вероватна вредност ефикасности представља истовремено и меру референтне тј. захтеване ефикасности одговарајуће војне функције за све војне подјединице које учествују у здруженим операцијама и мисијама, а индиректно исказује ниво расположивих технологија и степен обучености посаде за њихово коришћење. Оријентација у развоју модела је да изрази дозвољене толеранције ове вредности, проузроковане различитим технолошким нивоом подјединица које се здружују. Поред усклађивања војних јединица по ефикасности, учесници у мисији се морају ускладити и у односу на значај нивоа технолошке опремљености који проистиче из циљева мисије здруживања. У том смислу се поред вероватне функције ефикасности морају увести и величине (функције), значајности расположивих или новоимплементираних технологија (у даљем тексту – значајност), за сваку појединачну борбену функцију. Разлике у значајности зависе од очекиваног степена коришћења нових технологија у конкретном задатку или мисији. Такође се кроз параметар технолошке значајности исказује очекивани допринос технологије у свакој појединачној војној наведеној ефикасносној функцији. Поред тога значајност исказује потребу за заменом старих тимова, са одређеним способностима, новим тимовима, приликом измене задатака и мисија које се додељују оваквом флексибилном модуларном саставу како је објашњено у концепту посебног варијабилног математичког модела ефикасности [Milinović *et al.*, 2014]. Корисник војне јединице и борбена мисија, дакле, одређују релевантност неке технологије којом је дефинисан могући ниво ефикасног деловања неке борбене функције. У том смислу он може доделити у конкретном задатку различите технолошке значајности истим вредностима вероватносних функција ефикасности и тако одабрати аргумент за одговарајућу мисију или задатак.

Вероватносна функција ефикасности може, дакле, бити анализирана у функцији технолошке значајности као случајног аргумента. Значајност технологија треба да буде бездимензионална позитивна величина чија референтна вредност подразумева подједнак значај свих расположивих технологија војне јединице за задату мисију или задатак и износи 1. За ову референтну вредност аргумента вероватносне функције ефикасности различитих војних функција имају, такође своје различите референтне вредности које у моделу указују и на различите градијенте развоја тих функција.

Ове вредности вероватносних функција ефикасности означавају истовремено и тачку преласка из интензивне у екстензивну фазу развоја ефикасности па стога у математичком смислу представљају превојне тачке посматраних функција.

Мерење ефикасности неке борбене функције у форми вероватноће, $F(\bar{\omega})$ зависне од значајности њене технологије за мисију $\bar{\omega}$, може се, у првој апроксимацији извршити и помоћу закона вероватноће класичне Релејеве расподеле која је између осталог наведена и у основној литератури овог компилираног модела [Milinović *et al.*, 2014; Przemieniecky 2000; Milinović and Jeftić 2013], у облику:

$$F_{\bar{\omega}}(\bar{\omega}) = 1 - e^{-\frac{1}{2}(\bar{\omega}^2)} \quad (1)$$

Ово је изведено за такозвану нулту систематску грешку расподеле и важи до максималне вредности $F(\bar{\omega})=0,99$, у области три стандардне девијације бездимензионалног кружног аргумента $\bar{\omega}$. Карактеристична својства ове функције вероватноће су:

- функција 1 је монотono растућа и узима вредности $0 \leq F(\bar{\omega}) < 1$ за вредности аргумента $0 \leq \bar{\omega} < \infty$
- функција 1 има превојну тачку за $\bar{\omega}=1$ у којој њена вредност и вредност њеног првог извода износи: $F(\bar{\omega}=1) = 0,394$; $F'_{\bar{\omega}}(\bar{\omega}=1) = 0,606$.

Наведена својства функције (1), подражавају у основи захтеве предложеног полуемпиријског модела развоја ефикасности борбених јединица кроз интензивну и екстензивну фазу. Међутим, како се у холистичком приступу од вероватносних функција ефикасности захтева флексибилност у избору референтних вредности, то се њихов математички облик не може дати у форми функције 1. За те сврхе били су тестирани нови типови фамилија претпостављених функција и такође наведених у раду [Milinović and Jeftić 2013] у следећем облику:

$$F(\bar{x}) = \frac{k\bar{x}^n}{k\bar{x}^n + p} \quad (2)$$

где су $\bar{x}$, аргумент значајности, $p > 0, k > 0, n > 2$ позитивни параметри и $F(\bar{x})$ вероватносна функција ефикасности. Главно параметарско својство ових функција искоришћено у новој апроксимативној функцији обезбеђује директне промене њеног понашања усвајањем нових карактеристичних

вредности у превојној тачки, како је то по први пут изложено [Milinović *et al.*, 2014; Milinović and Jeftić 2013].

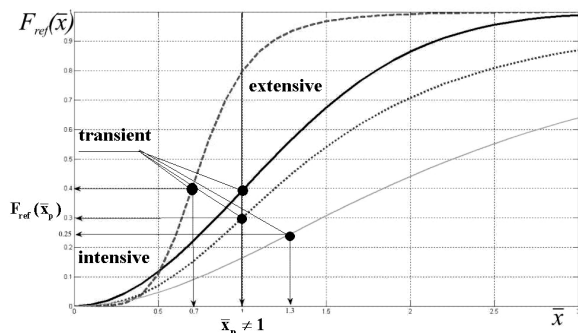
Помоћу једноставне алгебарске трансформације било је могуће одабрати функцију из фамилије једначине 2, такву да су њени параметри p , k , n истовремено зависни и од значајности $\bar{x}_p$, као и од вероватноће у тачки значајности $F(\bar{x}_p)$ обе као координате превојној тачки. Посматрано својство функције је репрезентативно за оцену ефикасности преко задате референтне граничне тачке где интензивна и екстензивна фаза ефикасности замењују једна другу, а могу се задати унапред на жељеном нивоу. Облик ове нове, селектоване, фамилије функција из израза 2, исказан паром референтних вредности у превојној тачки $\bar{x}_p$, $F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)$ [Milinović *et al.*, 2014; Milinović and Jeftić 2013],

$$F_{\text{ref}}(\bar{x}; \bar{x}_p, F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)) = \frac{F_{\text{ref}}(\bar{x}_p) \bar{x}^{\left(\frac{1}{1-2F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)}\right)}}{F_{\text{ref}}(\bar{x}_p) \bar{x}^{\left(\frac{1}{1-2F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)}\right)} + [1 - F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)] \bar{x}_p^{\left(\frac{1}{1-2F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)}\right)}} \quad (3)$$

Технолошке перформансе узете су за једнаке почетне значајности $\bar{x}_p = 1$. Очекиване интеграционе толеранције референтне вероватноће ефикасности оцењене су на нивоу од $F_{\text{ref}}(\bar{x}_p) = 0,25-0,394$. Оваквим приступом пар референтних вредности, $\bar{x}_p$, $F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)$ представља нове независне параметре криве у изразу 3. Вредности максималног градијента $F'_{\bar{x},\text{ref}}(\bar{x}_p)$ у тачки $\bar{x}_p$ дате су изразом

$$F'_{\bar{x},\text{ref}}(\bar{x}_p) = \frac{F_{\text{ref}}(\bar{x}_p) [1 - F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)]}{\bar{x}_p [1 - 2F_{\text{ref}}(\bar{x}_p)]} \quad (4)$$

Слика 1. Облици функција вероватноће ефикасности зависно од променљивих референтних вредности и променљивих референтне вредности значајности $\bar{x}_p$.

Преузето из: [Milinović *et al.*, 2014; Milinović and Jeftić 2013].

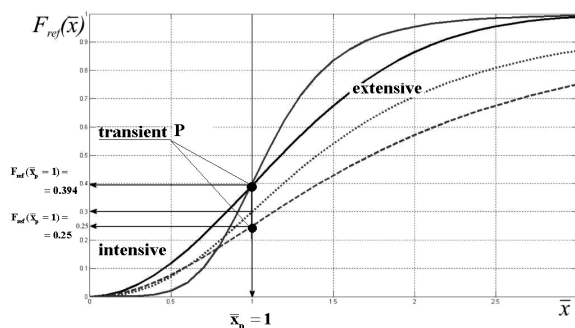
Најниже и највише вредности максималних градијената из израза 4 препоручене [Milinović and Jeftić 2013] за експертске захтеве означене су као

$(0,375/\bar{x}_p)$, за задату референтну вероватноћу ефикасности $F_{ref}(\bar{x}_p) = 0,25$ и $(1,126/\bar{x}_p)$, за њену вредност $F_u(\bar{x}_p) = 0,394$ у истој референтној значајности $\bar{x}_p$. На пример, борбена јединица која отпочиње интеграцију с довољно високим нивоом опремљености технологијом је дефинисана с $F_{ref}(\bar{x}_p=1) = 0,394$, с експонентом n из израза 3, једнаким 4,69. Полуемпиријска функција израз 3 и 4 која одговара даљим очекивањима у интероперабилном развоју с максималним препорученим градијентом од 1,126 кроз екстензивну фазу интеграције је

$$F_{ref}(\bar{x}) = \frac{0.394\bar{x}^{-4.69}}{0.394\bar{x}^{-4.69} + 0.606} \quad (5)$$

Криве с нижим вероватноћама ефикасности $F_{ref}(\bar{x}_p)$, технолошког нивоа унифициране референтним значајностима $\bar{x}_p = 1$, које имају мање градијенте даљег развоја такође су показане на слици 2.

Слика 2. Облици функција вероватноће ефикасности зависно од променљивих референтних вредности и фиксних референтне вредности значајности $\bar{x}_p = 1$

Преузето из: [Milinović et al., 2014; Milinović and Jeftić 2013].

Ефикасност војне функције која се у интензивној фази исказује технолошким нивоом опремљености, а поседује веће референтне вредности ефикасности у референтној тачки $\bar{x}_p$, има и веће градијенте према изразу 4, што обезбеђује боље напредовање у екстензивној фази интеграције.

КОНЦЕПТ ОПТИМАЛНИХ ТЕХНОЛОГИЈА ЗА БОРБЕНЕ МОГУЋНОСТИ ВОЈСКЕ

Три најважнија правца модерне технологије одбране доминирају при вредновању способности војске и то су:

1) технологија командно-информационог система одбране модернизована до највишег нивоа интероперабилности и интервидовске заменљивости и ефикасности,

2) *технолоџије шакавичког наоружања муниције и војне опреме до нивоа прецизности и ефикасности на циљу у равни најсавременијих светских решења,*

3) *технолоџија мобилности и агилности јединица у шродимензионалном простору с флексибилним организационим моделима и структурама што се пре свега односи на технолошки ниво квалитета и опремљености борбених и неборбених платформа.*

Први технолошки фактор обезбеђује високо стандардизовану, лако прилагодљиву војску која, ако се профилише с прецизним борбеним могућностима, представља систем који брзо прецизно и управљиво реагује и извршава задатке у задатом времену. Западна алијанса, али и целокупно међународно тржиште оружја рангира нивое потпуне компјутерске и софтверске интеграције, од нивоа командовања до нивоа стратегијског континуалног праћења и управљања, ознакама C²I, C³I и C⁴I. Међународни систем командних веза и војни систем брзих телекомуникационих линкова ранжирани су ознакама L₁, L₂ и L₃, од тактичког ка вишем нивоу. Сваки од бројно означених рангова у оба случаја, представља квалитет функције војске по критеријуму ефикасности командовања и управљања.

Други технолошки фактор представља у суштини рентабилносну анализу употребе ватрених дејстава наоружања и муниције. Његовим развојем дугорочно се обезбеђује да војска има најмањи утрошак бојевих средстава и технологија, која обезбеђује максималну ефикасност ватрених дејстава, а тиме и најрационалније димензионисану и опремљену борбену јединицу.

Трећи фактор односи се на кретање борбених јединица, али суштински утиче на величину целокупне војске и степен искоришћења свих њених технолошких и организационо-наменских ресурса, на неком брањеном простору. Мобилна и агилна војска обезбеђује доктринарне варијације и постизање различитих предности у коришћењу расположивих снага, на различите начине, на целокупној територији ратовања, али пре свега обезбеђује брзо реаговање у кризним и превентивним борбеним ситуацијама, увек оптималним и најповољнијим саставом.

Може се рећи да је тачка 2, која се тиче углавном борбеног квалитета наоружања и муниције, дакле бојевих средстава, дубоко повезана с тачкама 1 и 3. Развој савремене технологије наоружања, које би користило прецизну муницију у домаћем извођењу, било би могуће једино уз употребу и постојање интероперабилног командно-информационог система војске наведеног у тачки 1. Такође би се кроз анализе коришћења борбених платформи [Petrović *et al.* 2013; Milinović *et al.*, 2011; Milinović *et al.*, 2013], исказале борбене потребе за развој високо прецизних средстава интервидовске намене, које би условиле компромисна тактичко-техничка решења заједничких борбених средстава.

Донедавно је на тржишту, због тога што војска и одбрамбена индустрија нису на одговарајући начин војно и политички биле интегрисане с високо развијеним земљама, било тешко добити компоненте за прецизну муницију и наоружање у жељеном квалитету страних технологија. Власти-

ти развој и тржишна продаја оваквих система такође је политички проблем за који земље ЕУ такође припремају посебну стратегију [EDA-EACOS doc. 2008]. То директно усмерава даљу модернизацију у овој области на међународну сарадњу и интеграцију економских и технолошких с војно-политичким факторима. Тако се проблеми међународних војно-технолошких интеграција по нивоу протежу, од командно-информационих система, борбених платформи, све до интелигентне муниције (артиљеријске гранате и топа). То директно утиче како на ватрену и борбену моћ, тако и саму визију модернизације vlastите војске.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Критеријум интероперабилности по својим техничко-технолошким захтевима располаже упоредним стандардима за ватрену моћ и борбене могућности посматране војне јединице. Процентуално повећање броја интероперабилних војних јединица је најскупље улагање у војску која је у фази трансформације. Због наведеног, Војска Србије мора хитно постићи жељени ниво интероперабилности, пре свега постизањем технолошке моћи и стандардизованом обученошћу припадника јединица. Трансформације њене организације треба да су континуални задаци усаглашени с технолошком модернизацијом као главном водилом у реализацији успешног одбрамбеног концепта.

Предложени концепт модуларних јединица, који би пратио технолошку модернизацију, имао би различите способности као што су:

- способности интеграције различитих модула с новим и старим расположивим војним технологијама,
- способност ефектне измене борбених улога између офанзивних, дефанзивних, стабилносних и других, на пример, неборбених операција подршке,
- способност брзог повезивања преко спољних линкова ради остваривања децентрализоване интервидовске и родовске здружене ватрене подршке,
- способност састављања комбинованог наоружање у модуларном борбеном тиму кроз приступ тимовима у осталим видовским јединицама борбеног окружења ради ефикасног коришћења здружених капацитета и специјалистичких способности,
- способност пуне флексибилности у односу на цивилне учеснике.

Овакве начелне тактичке способности имале би карактер експерименталне организације, која би могла да оствари синергијски ефекат у пројектовању нових војних способности, као одговор на очекивани нови квалитет војних снага предложен и у литератури ЕУ. У војном смислу овај концепт је такође и основа за анализу потребне равнотеже између планиране ватрене моћи и покретљивости војне јединице као интегрисаног захтева за интервидовско здружено деловање предвиђеног на нижем тактичком нивоу војне организације што рентабилно утиче на рационализацију војних капацитета не реметећи њену борбену способност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ИПАП (2014). *Индивидуални Акциони План Парџнерсџва (ИПАП) Републике Србије и Орџанизације Северно-Аџланџскоџ Уџвора (НАТО)*.
Доступно на: www.mfa.gov.rs/sr/images/ipap/ipap.pdf.
- Јефтић, Зоран и Миленко Лаловић (2011). *Цивилно војна сараџња*, Медија центар Одбрана, 2011, Београд.
- Ковач, Митар; Живко Дулановић, Дејан Стојковић (2006). *Одређивање ефикасносџ војноорџанизационих сисџтема*, Београд: ВИЗ.
- НАТО-ПЗМ. *Водич кроз Парџнерсџво за мир*, ISAC Fund, 14. 12. 2006.
Доступно на: www.isac-fund.org/download/Vodic%20kroz%20PzM_Pdf.doc.
- Bracken, J.; M. Kress and R. E. Rosenthal (1995). *Warfare modeling*, MORS, USA.
- Dobins, James et al. *The beginners guide for nation building*, Rand Corp. Santa Monica, US Cal., National Security Research Division 2006, <http://www.rand.org>
- European Defence Agency (2006). *EU governments launch new plan to build defence capabilities for future ESDP operations*, Brussels, 14 December 2006
<http://www.eda.europa.eu/News/2006>.
- European Defence Agency (2008), *European armaments co-operation strategy*, Brussels, 15 October 2008, <http://www.eda.europa.eu/Strategies/Armaments>
- Galama, Titus et al. *US competitiveness in science and technology*, Rand Corp. Santa Monica, US Cal., National Security Research Division, 2008.
<http://www.rand.org>
ISBN 978-86-335-0310-5.
- Johnson, P. (2012). *Land Open System Architecture (LOSA) Military Green*, (EDA) Conference-Exhibition-Demonstration, pp. 34–35, 19–20 June, Brussels.
- Major, C. (December 2010). *Civil military headquarters for the EU*. SWP comments, Berlin Institute for international and Security Affairs.
<http://www.swp-berlin.org/en/publications/swp-comments-en/archive/2010.html>
- Major, C. and C. Molling (2011). *EU Battle groups, what contribution to the European defense – progress and prospects of European rapid response Forces*, SWP Research Paper, Berlin Institute for International and Security Affairs, June 2011, Berlin.
<http://www.swp-berlin.org/en/publications/swp-research-papers/archive/2011.html>
- Milinoџiћ M.; M. Kovač, O. Jeremić and T. Kokelj (2011). Threshold efficiency probabilities determination of combat systems for joint capabilities approach planning. 4th International Scientific Conference of defensive technologies, OTEH-2011, Belgrade, ISBN 978-86-81123-50-8.
- Milinoџiћ, M. and Z. Jeftić (2013): Challenges of National Defence in International State and Private corporate Management of Infrastructure Protection. *International Scientific Conference National Critical Infrastructure Protection – Regional Perspective*, October 24th, 2013, Belgrade, 119–131.
- Milinoџiћ, M.; M. Kovač, D. Petrović and O. Jeremić (2013). Capabilities Modeling of Missiles in Modular Unit of Guard Forces Battle Team, *XI Balkan Conference on Operational Research*, BALCOR 2013, Belgrade & Zlatibor, 7–11 September, 2013, 559–568.
- Milinoџiћ, M., O. Jeremić, M. Kovač (2014), *Fractals Model of Technology Efficiencies Probabilities for Flexible Use in Combat Units, Innovative Management and Firm Performance*, UK London, Palgrave Macmillan, ISBN 9781137402202, pp. 306–329.
- Molling, C. and S-C. Brune (2011). *The impact of the financial crisis on European defence, policy*, Directorate general for the external policy, European Parliament, Brussels, 2011, <http://www.europarl.europa.eu/activities/committees/studies.do?language=EN>
- Obradoџiћ A.; S. Salinić, O. Jeremić and Z. Mitrović (2012), On the brachistochronic motion of a variable mass mechanical system in general force fields, *Mathematics and Mechanics of Solids*.
Доступно на: [www://mms.sagepub.com/content/early/2012/12/12/1081286512467563](http://www.mms.sagepub.com/content/early/2012/12/12/1081286512467563).

- Petrović, D.; M. Milinović, M. Kovač i O. Jeremić (2013). Determinističko modeliranje kvaliteta vatrene moći vazduhoplova naoružanog vbr lanserima nevođenih raketa. *Simpozijum o operacionim istraživanjima* (SYM-OP-IS 2013), Zlatibor.
- Priručnik RV i PVO* (1980), Beograd, SSNO.
- Przemieniecky, J. S. (2000). *Mathematical methods in defense analyses*, Third edition, AIAA, Education Series, Reston, Virginia, USA.
- Rabasa, Angel; Steven Boraz, Peter Chalk, Kim Cragin, Theodore W. Karasik, Jennifer D. P. Moroney, Kevin A O'Brien and John E. Peters (2007). *Ungoverned territories*, Rand Corp. Santa Monica, US Cal., National Security Research Division.
<http://www.rand.org/pubs/monographs/MG561.html>
- Solana, Javier (2008). *Future trends from the capability development*, European Defence Agency, Brussels, 8 July 2008.
www.eda.europa.eu/Libraries/Documents/CDP_brochure.sflb.ashx
- Szayna, Thomas; Derek Eaton and Amy Richardson (2007). *Preparing the Army for stability operations*. Rand Corp. Santa Monica, US Cal., National Security Research Division.
<http://www.rand.org/pubs/monographs/MG646.html>
- Tyler, Gabriel J.; Matthew Bartel, Grashawn J. Dorrough, Leo B. Paiz, Brian Peters, Matthew Savage, Spencer Nordgran (December 2006), *Joint fire support in 2020: Development of a Future Joint Fires Systems Architecture for Immediate, Unplanned Targets*, Report, Wayne E. Meyer Institute of Systems Engineering, Naval Postgraduate School 777 Dyer Road, Monterey, CA 93943-5100, USA.
- U.S. Army War College (2010). *Key Strategic Issues List*.
<http://www.StrategicStudiesInstitute.army.mil/>, Ch 14. Assess measures of modular force performance/ IV. National Security Strategy/National Military Strategy/ VI. Landpower Generation and Sustainment.
- Valcourt, D. P. (2009). *The army capstone concept*, Tradoc pam. 525-3-0, Department of the Army Headquarters, United States Army Training and Doctrine Command Fort Monroe, VA 23651-1047 21 December 2009.
Dostupno na: <http://www.tradoc.army.mil/tpubs/pams/tp525-3-0.pdf>

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ADVANCED MILITARY CONCEPTS AND ORGANIZATIONS DETERMINED BY TECHNOLOGY REQUIREMENTS

by

MOMČILO MILINOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Mechanical Engineering,
Weapon Systems Department
Kraljice Marije 16, Belgrade, Serbia
mmilinovic@mas.bg.ac.rs

ŽELJKO IVANIŠ

University of Belgrade, Faculty of Security Studies
Gospodara Vučića 50, Belgrade, Serbia
landol@eunet.rs

SUMMARY: The features of military forces in a defense system are expressed through the goals resulted from visions and missions compatible with space and time, when their defense role is expected to be integrative with other civilian actors and contributors in

defense tasks. The dependence of army combat capabilities and its organization on the technology level extends to all the factors of efficiency which determine global, overall, and long term defense effectiveness. The questions of modern defense technologies and their level of integration with high developed foreign military forces, represent the most important directions for evaluation of army capabilities in contemporary conditions. The analysis of optimal army combat capabilities, its efficiency and cost-effectiveness, is done through validation issues and technology modernization accompanied by reforms of military organization framed within accepted international obligatory constrains and foreign defense policy orientations. General indicators of similar efficacy functions, valid for all types of military organizations, were discussed through selected and standardized quality criteria. The capacity of weapon/ammunition firepower integrated with maneuverability of military units is taken as the most distinguishing parameter of quality for the modern military systems and the main quality content of the combat capability. This is pointed out as the especially important for the performances selection of the military technical systems. Technological preconditions for evaluation of multipurpose military formations are considered as the new approach in the flexible and effective design of military units, consisting of available, joint, military and civil defense resources, aimed at inter-service operations. The interoperability criteria, as the new considered issue, provide comparative standard for the firepower and combat capabilities of an observed military unit, but also show compatibility with international and domestic concepts of collective defense. With newly proposed concept of organizing the army in the form of modular units it is possible to fulfill multipurpose future role of the army and at the same time meet the concepts of its flexible technological modernization.

KEYWORDS: modern defense, military forces, efficiency, modular organization, technology

UDC 091(=163.41)
UDC 271.222(497.11)-36:929 Simeon Mirotočivi, Sveti
UDC 27-36:929 Sava, Sveti
DOI: 10.2298/ZMSDN1552451R
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПИТАЊЕ РАШЧИТАВАЊА ЈЕДНОГ МЕСТА У *ЖИТИЈУ СВЕТОГ СИМЕОНА* ОД СВЕТОГ САВЕ (IX Н 8 [Š 10])

ТИХОН РАКИЋЕВИЋ

Манастир Студеница
Брезова 106, 36343 Краљево, Србија
manastir.studenica@gmail.com

Сажетак: Свети Сава је 1206/7. године написао *Житије Свѣтоѿ Симеона* (сачувано у препису IX Н 8 [Š 10]). Његов завршетак није оригинално Савино дело већ је, у великој мери, преузет из једне беседе Теодора Студита (писане пре 826. године). До сада није било нејасноћа у вези са рашчитавањем овог текста, почевши од издања Павла Ј. Шафарика из 1851. године па надаље. Ипак, због недостатка тачке између две реченице у завршетку *Житија Свѣтоѿ Симеона* остављена је могућност другачијег рашчитавања једног места (лист 116а, ред 4). Упоредни преглед поменутог места (лист 116а, ред 4) у овом делу са најстаријим српскословенским (Хиландар 387; Дечани 87; ХАЗУ IV d 4) и јелинским (Ambrosianus gr. C 02 sup.; Parisinus gr. 1018; Ottobonianus gr. 251; Ambrosianus gr. E 101 sup.) рукописима Студитових реченица, које су Сави биле узор, може се довести у питање његово досадашње рашчитавање.

Кључне речи: Свети Сава, Теодор Студит, старогрчки рукописи, српскословенски преписи, рашчитавање

УВОД¹

Пре више од две деценије из штампе је изашло фототипско издање једне старе књиге зване *Студенички царосѣавник*, које је приредила На-

¹ Од када смо, крајем 2013. године, у Манастиру Студеници, током читања *Подвижничких ѿука монасима* Преподобног Теодора Студита [види: Добротољубље IV: 2003, 282], приметили речи нама добро познате из *Житија Свѣтоѿ Симеона* (које је писао Свети Сава 1206/7. године), не престајемо да се бавимо овом темом. Проналазак поменутог места у најстаријим јелинским и српскословенским рукописима беседа Преподобног Теодора Студита и њихово поређење са деловима *Житија Свѣтоѿа Симеона*, којима је ова беседа служила као предложак, довело је до настанка овог рада. Прикупљање и обраду материјала за њега помогли су многи

дежда Р. Синдик. Након фототипског издања убрзо се појавио и превод овог веома разноликог списка [Синдик 1992: 401] старе српске књижевности.² Књига, о којој је реч, је зборник вековима чуван у манастиру Студеници. Настао је од две независне целине, од којих једна има везе са монашким животом и самим манастиром Студеницом а у другој се говори о оснивању и паду Цариграда [Јовановић 1994: 285]. Ову збирку рукописа, тј. „вештачки зборник” [Синдик 1992: 401] – конволут, у 19. веку, поконио је ђакон Самуило Маширевић (каснији карловачки патријарх) свом пријатељу Павлу Ј. Шафарику (Pavel Josef Šafařík). О тој књизи Шафарик је објавио рад на немачком језику, у Бечу 1831. године, који је већим делом преведен на српски и штампан у *Лейпцигу Мајице српске* 1845. године. Данас се чува у Шафариковој збирци Народног музеја у Прагу под бројем IX Н 8 (Š 10). Од поменуте две целине *Студеничкоѡ царосѡавника*, нас интересује она која је у вези са манастиром Студеницом. У њој се, на листовима 79–117а, налази препис *Житија Свѡѡ Симеона*, дела које је у поменутом манастиру писао Свети Сава непосредно по доласку у њега, почетком 1206 [Баришић 1971: 31–56] а можда и 1207. године [Максимовић 1986: 437–442].³

Због ауторитета светих Симеона и Саве, *Житије Свѡѡ Симеона* временом је почело да постаје „омиљена лектира читавог српског монаштва” [Јовановић 1994: 287], премда га је игуман Сава написао да се чита само у Студеници [Ракићевић 2015: 14] и само за потребе студеничког братства. *Житије* ктитора било је обавезан увод у *Студенички ѡиѡик*,⁴ тј. у „образник(ѡ)” [*Житије Свѡѡ Симеона*, лист 1а; *Студенички ѡиѡик*, *Царосѡавник...*, 1992, 37], („образник”) [Свети Сава 1994: 37] за поменути манастир. Зато је и ово дело написано по правилима овога жанра византијске књижевности [Богдановић 1986: 20]. Писано је за монахе [Кашанин 1975: 128], за братство коме је Немања и сам припадао.⁵

Житије почиње овако: „Слово ѡ. о наслѡдовани с(ѡ)т(а)го монастира сего. пр[ѡ]п[ѡ]д[ѡ]б[ѡ]нѡмѡ ѡ(ѡ)цѡмѡ наѡиѡмѡ и хтиторѡмѡ. г(ѡспѡди)нѡмѡ сѡмѡнѡмѡ. (...)”

племенити људи из света науке, међу којима захвалност дугујемо првенствено др Кости Симићу, др Александру Стојановићу, др Зорану Ранковићу, др Виктору Савићу, Архимандриту др Никодиму Скретасу, Анатолију Турилову – иностраном члану САНУ, др Ђорђу Петровићу, ђакону Браниславу Јоцићу и проф. Нади Крајчевић. Захвалност дугујемо Задужбини Светог Манастира Хиландара и њеном директору Госп. Миливоју Ранђићу, Архимандриту Сави – игуману Манастира Дечани и Археографском одељењу Народне библиотеке Србије.

² Цело дело је превео Томислав Јовановић. Види: *Студенички ѡиѡик*, *Царосѡавник...*, 1994: 5–283.

³ Максимовић, уз то, указује да су Немањине мошти положене у гроб у Студеници 9, а не 19. фебруара [Максимовић 1986: 438, напомена 5] и даје исцрпну библиографију о покушајима датовања преноса моштију од 1204. до 1208. године. Видети: [Максимовић 1986: 437–438, напомена 3; Maksimović 1988: 42, напомена 50; Obolensky 1988: 136].

⁴ Пре тога је у Хиландару (највероватније у другој половини 1199. године), као почетак *Хиландарскоѡ ѡиѡика* [видети: Свети Сава 1986: 48], такође написао Немањино житије. Студеничко житије је, због одређених околности, многоструко дуже и развијеније од хиландарског [видети: Богдановић 1986: 20].

⁵ На почетку житија стоји: „Оче, благослови!” Ово је стога што је сваки пут пре него што почне да чита братству, за то одређени монах узимао благослов од игумана, у то време од Светог Саве а касније од других игумана Студенице [видети: Свети Сава 1986: 97].

(„Слово 1, О наслеђу светог манастира овог преподобним оцем нашим и ктитором господином Симеоном...”) [Свети Сава 1994: 153]. Уметничка посебност овог дела долази од лепоте Савиног казивања, које је, у основи, засновано на библијској симболици и метафорици [Јовановић 1994: 288]. Препуно је лирских места у којима је сведок Сава детаљно описао дијалоге са својим оцем Немањом, посебно у тренуцима опраштања пред очеву смрт.

КОРИШЋЕЊЕ СТУДИТОВЕ БЕСЕДЕ

За писање овог дела Свети Сава је преузимао материјал из одређених рукописа који су проучавани. То су првенствено Немањина и Савина *Оснивачка хиландарска њовеља* из 1198. године [видети: Свети Сава 1986: 31–33] и *Друђа хиландарска њовеља* жупана Стефана, потоњег краља Првовенчаног, из 1200–1202. године, чији се оригинал чува у Хиландару [Првовенчани 1988: 55–59].⁶ Стефан је у њеној аренги (уводу), а и даље, изложио Немањин живот [Првовенчани 1988: 55–59].⁷ Осим овога, у *Сћуденичком жиџију* постоји и неколико детаља из *Хиландарског жиџија* [Свети Сава 1986: 43–48].⁸ Поменути извори су научно обрађивани. Осим поменутих, постоји још један извор који је послужио Сави да конструише завршетак свог житија. У рукопису IX Н 8 [§ 10] то су листови 1156–117а. Извор за ово Савино место пронашли смо у *Катихејским њројоведима* монасима, светог оца и исповедника Теодора Студита (759–826), великог византијског монаха и књижевника који је живео четири века пре Светог Саве. Преузети текст је један део његове *56. катихезе*.

Реч је о најзначајнијем делу Теодора Студита које представљају поуке његовим монасима познате као *Велике катихезе* (који чине три књиге) и *Мале катихезе* (које се састоји од 134 поуке).⁹ Теодорово дело било је веома познато и представљало је велики ауторитет у Византији и ван њених граница. Нарочито се ово односи на *Мале катихезе*, одакле је студенички игуман Свети Сава употребио *56. катихезу*, тј. једну беседу коју је Преподобни Теодор говорио монасима током Васкршњег поста. Ове поуке биле су распоређене за читања током црквене године пред манстирским братством и дотичу се многих страна и посебности манастирског живота [Ищенко 1979: 157]. Постојање упутства богослужбених устава о читању поука Теодора Студита током читаве црквене године, нарочито у време Великог поста, чине логичним присуство великог броја грчких рукописа *Малих катихеза* [Ehrhard 1938: 227].¹⁰ Поредак распореда

⁶ Упоредна места ова два дела и Савиног *Жиџија Светиога Симеона* издвојио је и издао 1925. године А. Соловјев [1925: 62–89]. О њима је писала и Радмила Маринковић [1979: 201–213].

⁷ Аренга изражава који је духовни и идеолошки мотив писца, објашњава где је место владара Немање и монаха Симеона у историји и Божијем домостроју спасења света.

⁸ То су Слова 1–3 *Хиландарског жиџија*.

⁹ О постојању ова два зборника поука и оваквом њиховом саставу говори се већ у житију Теодора Студита које је написано другом половином 9. века [Ищенко 1979: 157].

¹⁰ У Типику Св. Спаса у Месини, који припада студитској традицији (а његово састављање је прецизно датовано у 1131. годину), пише да се током Велике четрдесетнице читају Теодорове Катихезе [Видети: Arranz 1969: 202].

ових поука у разним рукописима може бити различит. Ипак преовладава онај који је дат у основним подацима у предговору *Patrologia Graeca* [Prolegomena 1903: 21–46], а који у себе укључују 134 поуке, чији је састав јасно одређен.¹¹

Све поуке Теодора Студита биле су изречене од стране аутора Преподобног Теодора или прочитане у одређене дане пред монасима, мада зборник *Малих катихеза* није био формиран као целина од стране овог оца. То је мишљење Емануила Овреја (Emmanuel Auvray) [1891: LVI–LVIII], који је *Мале катихезе* приредио за издавање крајем 19. века. Ученик који их је приредио (или можда други компилатор) је, на почетку сваке поуке, указао на дан у који поуку треба читати, потом је сваку од поука насловио речима узетим из њеног текста [Auvray 1891: LVI–LVIII]. Постоји мишљење да је Преподобни Теодор *Мале катихезе* написао у последњем периоду свога живота, у време 821–826. године [Vorst, 1914: 31–51].

Делове поменуте катихезе које је Свети Сава користио за завршетак *Житија Светиоџ Симеона* обрадили смо тако што смо направили упоређење Аверкијевог преписа Савиног дела (IX Н 8 [S 10]) са неколико најстаријих јелинских и словенских преписа беседе Теодора Студита о којој је реч.¹² То су јелински рукописи: Ambrosianus gr. C 02 sup. (датиран у крај 9. века), Parisinus gr. 1018 (почетак 10. века), Ottobonianus gr. 251 (почетак 10. века), Ambrosianus gr. E 101 sup. (12. век) и словенски: Хиландар 387¹³ ([Т 167, Са 231] друга четвртина 13. века), Дечани 87 (13. на 14. век),¹⁴ ХАЗУ IV d 4 (13. на 14. век).¹⁵

Реч је о катихези бр. 56 која је била читана у Прву недељу Васкршњег поста.¹⁶ „Τῇ Κυριακῇ τῆς Α' ἐβδομάδος” [Θεοδώρου Στοδίτου 1984: 153];

¹¹ Из текста житија Теодора Студита, као и из поређења, јасно је да су *Мале катихезе* важније дело [Leroу 1957: 74].

¹² Поређење словенских са грчким текстовима беседа Теодора Студита показује да су преводи рађени независно један од другог, на темељу разних грчких списа и од стране различитих преводаца. Уопште за оба превода поука налазимо као прво лексичка размимоилажења, која одговарају разликама међу самим грчким листама (каталозима), и као друго, размимоилажења која се објашњавају радом различитих преводаца насталих услед неправилног читања или разумевања грчких речи, а које у преводима резултира различитим значењима одређене речи, или коришћењем различитих словенских речи за једну грчку реч [Ищенко 1979: 170].

¹³ У првом хиландарском каталогу Саве Хиландарца (у којем су књиге описане S ознакама) овај рукопис није евидентиран [Chilandarec 1896]. У његовом другом каталогу он носи ознаку Са 231, али, нажалост, овај каталог није штампан.

¹⁴ У каталогу, под „Дечани 87” стоји наслов: „ТЕОДОР СТУДИТ, крај XIII – почетак XIV века”. У овом дечанском рукопису, „редакција правописа је српска и с малим одступањима има правописна обележја рашке нормиране школе” [Синдик 2011: 349].

¹⁵ Теодор Студит се у овом рукопису не помиње, али све непотписане поуке припадају њему. Превод поука у њему на словенски исти је као и у Хиландарском. Овај рукопис, чисте српске рецензије, у Мошиновом каталогу се назива *Посни триод* и под бр. 149 [Мошин 1955: 214–217]. Готово све поуке имају натпис о дану у који се имају читати. То је, по свему судећи, избор из списка *Малих катихеза* типа Хиландар 387, који у себе укључује само поуке које су назначене за читање у периоду од Недеље митара и фарисеја до Пете недеље поста, чиме се објашњава тачно увођење ових поука у Посни триод. Већина грчких рукописа са *Малим катихезама* на Велики пост садржи значајно мањи број поука него овај из Верковићеве збирке [Ищенко 1979: 167].

¹⁶ Постоје озбиљни закључци да су натписи о дану у који су читане Студитове поуке имали већ оригинални зборници *Малих катихеза*, и да су они састављени између 826. и

„Βῆ нед(ѣлю) ᾗ нед(ѣлю) ᾗ пос(та)” [Хиландар 387, лист 220v], „Β(ῆ) нед(ѣлю) ᾗ пос(та)” [Дечани 87, лист 40; види: ХАЗУ IV d 4, лист 56v]. Поменути катихеза бр. 56, у најстаријим јелинским рукописима, има наслов: „Κατήχησις Νς” – „Τῇ Κυριακῇ τῆς Α΄ ἑβδομάδος· Περί τοῦ μὴ ὑπὲρ δύνάμιν ἐκτείνεσθαι ἡμᾶς ἐν τοῖς κατὰ Θεὸν σπουδάσμασι”¹⁷ καὶ τοῦ διατρέφειν τὴν ψυχὴν ἐν τοῖς πνευματικαῖς θεωρήμασιν.” [Θεοδώρου Στουδίτου, 1984: 153]¹⁸ („Катихеза 56” – „У недељу прве седмице. О томе да се не упуштамо у подвиге по Богу који су изнад наших моћи и да [треба да] хранимо душу духовним созерцањима”).¹⁹

У једном рукопису из 12. века (Ambrosianus gr. E 101 sup.)²⁰ ова катихеза има други наслов: „Τῇ Παρασκευῇ τῆς Α΄ ἑβδομάδος· Κατήχησις Ε΄” („У петак прве недеље: Катихеза пета”). У овом рукопису катихеза је добила редни број пет (Κατήχησις Ε΄) и читала се у петак прве недеље поста, што је евидентно из наслова. На почетку следеће катихезе, која је обележена бројем шест (Κατήχησις Σ΄), пише да се чита у Недељу православа.²¹ Овај рукопис представља изузетак.

За нашу тему, од великог значаја је словенски рукопис Хиландар 387 из приближно 1240. године. Он је важан јер је, хронолошки, најближи боравку Светога Саве у Хиландару и Студеници. Јужнословенски списи поука Теодора Студита срећу се ретко и могуће је поменути само неколико рукописа јужнословенског порекла, а који у себи садрже сабране *Μαλε κατήχησε* [Ищенко 1979: 166]. Рукопис Хиландар 387 познат је као „Почученије Теодора Студита”, писан је уставом друге четвртине 13. века,²² српске редакције, рашког правописа [Богдановић 1978: 152]. У њему се појављује и један специфичан српски поддијалект²³ који је у рукописима

842. године. Врло је вероватно да су убрзо након смрти Теодора Студита све његове поуке, од којих су неке већ имале натписе о дану у који су читане, биле класификоване, означене речима узетим из самих поука, и обједињене у једну књигу малих поука и три књиге великих поука. Овај посао је урадио само један човек, Навкратије (ученик, пријатељ и наследник Теодора Студита) или Николај Студит [Ищенко 1979: 160–161].

¹⁷ У рукопису Ambrosianus gr. C 02 sup. (Veneranda Bibliotheca Ambrosiana, Milano), лист 47, који је с краја 9. века, ова реч је другачије написана. Стоји σπουδάσασιν. Ову различитост, као и остале разлике у писању појединих речи у старим јелинским рукописима које користимо, приметио је др Коста Симић, на чему му се захваљујемо.)

¹⁸ Овако је у рукописима с почетка 10. века: Parisinus gr. 1018, лист 136v и Ottobonianus gr. 251, лист 37v. У рукопису Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47, који се датира у крај 9. века, испред овог заглавља омашком је указано да је катихеза изговорена „у недељу друге седмице (Велике четрдесетнице)”: „Τῇ Κυριακῇ τῆς Β΄ ἑβδομάδος” (лист 47).

¹⁹ У преводу на латински испред овог наслова има додаток: „Недеља најважнији дан у седмици!”, те наслов гласи: „Sermo LVI”: „Dominica primae hebdomadis. Ne supra vires in divinis studiis nitamur, ac spiritalibus animum spectaculis pascamus”. Из издања: *B. Theodori Studitae, Abbatis & Confessoris, Sermones catechetici*, 833b–894h; Maxima Bibliotheca Veterum Patrum, Et Antiquorum Scriptorum Ecclesiasticorum, T. XIV, Lugduni: 1677 Овај текст је ушао у *Patrologia Graeca*, том 99 (584c–585a) али само у преводу на латински (нас занима само део: *Sermones catechetici*, 839f–839g [Theodori Studitae 1677: 839]).

²⁰ Рукопис се чува у Милану: Ambrosianus gr. E 101 sup., лист 121.

²¹ Ambrosianus gr. E 101 sup., лист 122.

²² То је најстарији српски рукопис писан на хартији (бонбицина). Исти је са филолошке стране анализиран у потпуности [Штављанин-Ђорђевић 1985: 103–104].

²³ Реч је о елементу српског језика призренско-јужноморавског поддијалекта. Назива се овако због подручја на коме је данас присутан. У 12. веку, примери са рефлексом *лу* постоје

12. и 13. века одлика писара који су пореклом из рашког, зетског и хумског подручја.²⁴

Теодорова беседа, у рукопису Хиландар 387, почиње овако (листове: 220v–221): „Въ недѣлю а недѣлю”²⁵ („У недељу, прве недеље” [Васкршњег поста]) – „ѿ прѣсиль не протезати се намъ къ в(о)г(у) поспѣшествомъ и како питати д(о)уш(у) д(о)ухоуьнни зрѣнни” („Да се не присиљавамо и не напрежемо у подвизима ка Богу”²⁶ и како да напајамо душу духовним созерцањима”).

Нас занима једно место међу последњим пасусима Савиног дела. Завршетак *Жиѣија* састоји се од поука којима писац, укратко, излаже духовне основе постојања студеничког манастира [Ракићевић, 2015: 15]. Свети Сава је, претходно, направио прелаз којим спаја опис Немањиног живота и поуке студеничком братству које ће уследити:

„... Да ми и они [који су] после нас до свршетка овога времена (света) [благодарећи] драгоценим молитвама нашега оца и ктитора пазимо на оно што се говори, и ми пратећи [то] да радимо све што је мило Богу, гледајући (угледајући се) на подвиге и начин живота овога нашега преблаженог оца...”²⁷

Потом следе најлепше поуке братији о *созерцавању рајских лейоѿа*. Ове поуке су копча *Немањиноѿ жиѣија* и *Сѣуденичкоѿ ѿиѣика*, њима, заправо, *Тиѣик* и почиње. У уводном делу *Сѣуденичкоѿ ѿиѣика*, у склопу Немањиног житија, у глави 43, заповеђено је да се типик редовно чита у Студеници: „Заповедам вам да овај типик читате...” [Свети Сава 1994: 129]. А да је то и чињено, потврђује запис хиландарског монаха Аверкија из 1619. године, који је, после преписаног Типика, записао: „... Заповеди свети [Сава] да се прочита на почетку сваког месеца...”²⁸ Дакле, поуке Светога Саве, којима ћемо се бавити у овом раду, редовно су биле читане у Студеници.

Место на које посебно обраћамо пажњу је сам прелаз *Немањиноѿ жиѣија* на поуке студеничким монасима. Најпре ћемо изнети традиционална рашчитавања овог места, почевши од 19. века, а затим ћемо исто место упоредити са Студитовим предлошком који је користио Свети Сава.

у Вукановом и Мирослављевом јеванђељу. У 13. веку, појављују се у десетак споменика који су писани у традицији рашке школе [Штављанин-Ђорђевић 1985: 101–108; Штављанин-Ђорђевић 1990: 531–534].

²⁴ Ово је рукопис који садржи највећи број поука *Малих кѣтихеза*, преведених код Словена и има велику важност за изучавање карактеристика словенског превода поменутих дела [Ищенко 1979: 166].

²⁵ Скраћено стоји овако: .въ ѿѣ. а. ѿѣ.---. У дечанском стоји: „В(ѣ) недѣ(ѣ)лю а пос(та). поосѣтѣнне ф(е)д(о)ра ст(о)д(н)та” (У прву недељу поста. Поуке Теодора Студита). Дечани 87, лист 40. У рукопису ХАЗУ IV d 4, лист 56v стоји „В(ѣ) недѣ(ѣ)лю а пос(та)”.

²⁶ Да се не напрежемо (усиљујемо) Богу више него што су наше могућности.

²⁷ *Жиѣије Свѣѣѣѣ Симеона* (IX Н 8 [§ 10]), листови 1156–116а. Овде се служимо радном верзијом превода Виктора Савића.

²⁸ „Писано при игуману кир Теофилу” у горњој студеничкој испосници [Сѣуденички ѿиѣик, *Царосѣавник*..., 1994: 133].

ИСТОРИЈАТ РАШЧИТАВАЊЕ ЗАВРШЕТКА ЖИТИЈА СВЕТОГ СИМЕОНА

Следи излагање неколико реченица Аверкијевог преписа Савиног дела (рукопис: IX Н 8 [Š 10], листови 1156–116а), рашчитано од стране неколико истраживача.

Најстарије, нама познато, рашчитавање овог места потиче из средине 19. века. Налази се у издању Павла Јосифа Шафарика посвећеном древној писмености Јужних Словена [Šafařík 1851]. Овај зборник, који садржи неколицину старих текстова, Шафарик је издао, и за исто предговор написао, у Прагу 1851. године. Из њега наводимо неке од завршних делова текста:

(...) и послѣдствоующе намъ створити вса оутодна боговн, въззрающе на подвигы и житїа сего прѣблаженнаго оутца нашего, въ нѣхъже естъ сладость и веселїе, поминнающе бога, веселеще се на бо҃ѣ. оубо оумъ нашъ да боудѣтъ на небесѣхъ въ видѣни, на красотахъ рѣнскихъ, (...) [Šafařík, 1851: 14, редови 19–23]

* * *

Потом следи рашчитавање др Владимира Ћоровића из 1928. године, који је, у едицији *Дела сѣтарих српских ѿсѣца, књиѣа I*, сабрао и рашчитао сва дела Светог Саве. Ови *Сѣисѣ Свеѣѣѣѣ Саве* су брижљиво рашчитани и коментарисани,²⁹ али нису прилагођени (тј. превођени) на говорни српски језик. Део који нас занима, у поменутом издању, стоји овако:

(...) ѿ послѣд(ѣ)ствѣюще намъ твѣрѣити вса оутодна б(о)гвн, въззрающе на подвигы ѿ житїа сего прѣбл(а)женнаго ѿ(тѣ)ца нашего, въ нѣхъ(ѣ) же ес(тѣ) сладость ѿ вес(е)лїе, поминнающе б(о)га, вес(е)леще с(е) на б(о)҃ѣ. Оубо оумъ нашъ да боудѣтъ на н(е)б(е)сѣхъ въ видѣни, на красотахъ(ѣ) рѣнскихъ(ѣ), (...) [Свети Сава, 1928: 174, ред 10–15].

* * *

Житије Свеѣѣѣѣ Симеона од Светог Саве први је на говорни српски језик превео Драгутин Костић 1921. године. Није га тада штампао, већ је дело издато много касније [Свети Сава 1997]. Горе навођено место гласи овако:

... и последујући нам творе све угодно Богу, вазирајући на подвиге и житије овога преблаженога оца нашега, а у њима је сладост и весеље, помињући Бога, веселећи се о Богу. Ум, дакле, наш да буде на небесима у виђењу, на красотама рајским... [Свети Сава 1997: 25].

* * *

Потом следи рад Миливоја Башића издат у Београду 1924. године. Из ове књиге (*Сѣтаре српске биоѣрафије*) наводимо:

... и слушајући да чинимо све оно што је Богу угодно, гледајући на подвиге и живот овога свеблаженог оца нашег, у којима је сладост и весеље, помињући Бога, веселећи се Богом.

²⁹ У предговору ове књиге [Ћоровић, 1928: I–LXIII].

Дакле, наш ум да буде на небесима у гледању, на красотама рајским... [Свети Сава, 1924: 25].

* * *

Из превода *Сѣиса Свѣѣѣѣѣ Саве* од Лазара Мирковића из 1939. године, наводимо одговарајуће место:

... и последујући да чинимо све што је угодно Богу, гледајући на подвиге и живот овога преблаженога оца нашега, у којима је сладост и весеље, помињући Бога, веселећи се у Богу. Ум наш, дакле, нека буде на небесима у гледању на рајске красоте... [Свети Сава, 1939: 135]

* * *

Димитрије Богдановић је редиговао превод Лазара Мирковића и донео делимично нову језичку верзију, која је (у оквиру *Сабраних сѣиса Светога Саве*) издата у Београду 1986. године. Помињано место изгледа овако:

... и последујући да чинимо све што је угодно Богу, гледајући на подвиге и живљење овога преблаженога оца нашега, у којима је сладост и весеље, помињући Бога, веселећи се у Богу.

Ум наш, дакле, нека буде на небесима у гледању на красоте рајске... [Свети Сава 1986: 118].

* * *

Томислав Јовановић је, у оквиру читавог *Царосѣавника манасѣира Сѣуденице*, рашчитао и донео свој превод *Жиѣиѣја свѣѣѣѣѣ Симеона*. Његово дело издато је у Београду 1994. године:

(...) и послѣд[ѣ]ствѣюще наѣмѣ твѣрѣти вса оугодна б(о)гѣ. вѣзѣрающе на подвѣгы и жи | тѣа сего прѣбл(а)женнаго ѡ(тѣ)ца нашего, вѣлѣнѣх(ѣ) же ес(тѣ) сладѣсть и вес(ѣ)лѣе, помѣннающе б(о)гѣ, вес(ѣ)лѣе с(ѣ) на б(о)гѣ.

Оубо оуѣмѣ нашѣ да боудѣтѣ. на н(ѣ)б(ѣ)сѣхѣхѣ вѣдѣнѣи. на красѣтах(ѣ) ранскѣх(ѣ). (...) [Свети Сава, 1994: 190–192].

... и последујући да чинимо све што је угодно Богу, гледајући на подвиге и живљење | овог преблаженог оца нашег, у којима је сладост и весеље, помињући Бога, веселећи се у Богу.

Ум наш, дакле, нека буде на небесима у гледању на красоте рајске... [Свети Сава, 1994: 191–193].

ПОРЕЂЕЊЕ СА ИЗВОРОМ

Заједничко за сва рашчитавања овог места јесте то да се реченица „(...) помѣннающе б(о)гѣ в(ѣ)селеще с(ѣ)” („... помињући Бога, веселећи се”) завршава речима „на б(о)гѣ” („у Богу”). Дакле: „(...) помѣннающе б(о)гѣ в(ѣ)селеще с(ѣ) на б(о)гѣ.” („...помињући Бога, веселећи се у Богу.”).

Овако су поменути део текста (рукопис: IX Н 8 [§ 10], листови 115б–116а) рашчитали Павле Јосиф Шафарик (1851. године), Владимир Ћоровић

(1928. године), Драгутин Костић (1921. године),³⁰ Миливоје Башић (1924. године),³¹ Лазар Мирковић (1939. године), Димитрије Богдановић (1986. године) и Томислав Јовановић (1994. године).

Заједничко свима је то да се тачка налази иза речи „на в(о)ск” („у Богу”).³² После завршетка ове реченице почињу поуке Светог Саве студеничанима: „Ўбо оумъ нашъ да боудѣт. на н(є)в(є)сѣхъ кѣ видѣни. (...)” [Свети Сава, 1994: 190–192] („Ум наш, зато, [треба] да буде у виђењима небеског...”)

Сви поменути аутори овако рашчитавају ово место иако Аверкијев препис (IX Н 8 [S 10], листови 1156–116а) нема тачку после речи „на в(о)ск”. Тамо стоји: „(...) сладость н в(є)селѣе. поминающе в(ог)а в(є)селеще с(є) на в(о)ск оубо оумъ нашъ да боудѣт, на н(є)в(є)сѣхъ кѣ видѣни.” Иако нема тачке после речи „на в(о)ск”, помињани истраживачи су расудили да је треба ставити при рашчитавању. Један каснији препис иде у прилог овом ставу. То је *Сѣуденички зборник* из 1751. и 1757–1760,³³ године. Он каже:

„(...) н послѣд[ъ] ствѣжующи[ъ] намъ творити вса оутодна в(о)говн, в(ъ)зирающе на подвиги н житїа сего пребл(а)женнаг[о] о(тъ)ца нашег[о], кѣ ннх[ъ] же естъ сладость н веселѣе, поминающе в(о)га, веселяещеса ѿ в(о)зѣ: оубо оумъ нашъ да бѣдет[ъ] на н(є)в(є)сѣх[ъ] кѣ видѣни, на красотах[ъ] ранских[ъ], (...)” [Студенички зборник R. 4186, лист 86].

Овде, на деликатном месту „ѿ в(о)зѣ” постоје две тачке.

Међутим, ситуација је другачија у словенском и јелинском извору. Словенски рукопис који је, хронолошки, најближи боравку Светога Саве у Хиландару и Студеници је рукопис *Поука Теодора Сѣудииѣ* из друге четвртине 13. века. У њему се каже:³⁴

„(...) нѣзрѣнь³⁵ ми д(оу)ховьни ми да питаемъ д(оу)шоу. не іакоже по мнроу в немъ же естъ соудѣство съдѣщеніе. недоушъ. н горестъ нѣ въ ннхъ же естъ³⁶ сладость н веселіе. поменоухъ(ог)а р[є]че н възвеселнх[ъ] се.³⁷ На в(о)зѣ оумъ нашъ оубо. на нев(є)сннхъ видѣнхъ. (...)” [Хиландар 387, 222].

На говорном српском језику:

„... и созерцањима духовним да хранимо душу; не као у свету, у којем је сујета, смутња, слабост и горчина, већ је у њима (созерцавањима духовним) сладост и весеље. „Сетих се Бога”, рече (псалмопевац), „и обрадовах се” (Пс. 76, 4). Зато, ум наш [треба] да буде ка Богу [управљен] (Богом обузет, у богомислију), ка виђењима (созерцањима) небеског...” [Хиландар 387, 222].

³⁰ Он преводи: „... помињући Бога, веселећи се о Богу.”

³¹ Преводи: „... помињући Бога, веселећи се Богом.”

³² Или „о Богу.” код Драгутина Костића или „се Богом.” код Миливоја Башића.

³³ Налази се у Загребу, у Националној и свеучилишној књијници.

³⁴ Иста ситуација је и у рукописима Дечани 87, лист 41 и ХАЗУ IV d 4, лист 57.

³⁵ Слово подсећа на десетерично и без тачака.

³⁶ Иако је написано кѣ, уместо књижевног кѣ, то треба посматрати као старији начин обележавања иницијалне групе је. У дечанском рукопису стоји к(ѣ) [Дечани 87, лист 41]. Тако је и у рукопису ХАЗУ IV d 4, лист 57.

³⁷ Дословце се преноси прва половина псалма: „Сетих се Бога, и обрадовах се; размишљах, и омалодуши се дух мој” (Пс. 76, 4).

Дакле, после парафразиране прве половине 76. псалма: „поленѹхъ в(ог)а р[е]чѣ и възвѣселѹхъ[ъ] се.” („’Сетих се Бога’, рече, ’и обрадовах се’”) (Пс. 76, 4), долази тачка и крај је реченице. Потом почињу Студитове поуке монасима: „На в(о)зѣ оумъ нашъ оубо. на нѣв(е)снѣхъ видѣнѣхъ. (...)” (Зато, ум наш [треба] да буде ка Богу [управљен] /Богом обузет, у богомислију/, ка виђењима /созерцањима/ небеског...”).

И у најстаријим јелинским рукописима се коришћени део псалма завршава тачком: „... *«Εμνήσθην τοῦ Θεοῦ, φησί, καὶ εὐφράνθην»*³⁸ (Ψαλμ. ος΄ 3).” [Θεοδώρου Στουδίτου, 1984: 153]³⁹ („... ’Сетих се Бога, и обрадовах се’ [Пс. 76, 4]”). После овога почињу поуке монасима: „Ἐπὶ Θεὸν οὖν ὁ νοῦς ἡμῶν, ἐπὶ τὰ οὐράνια θεάματα...” [Θεοδώρου Στουδίτου, 1984: 153]⁴⁰ („Дакле, ум наш треба да је обузет Богом, небеским созерцањима...”).

Рукопис беседе Преподобног Теодора Студита био је узор Светом Сави за завршетак *Жийија Свейгоџа Симеона*. Због те чињенице поминути примери из јелинских и словенских преписа те беседе наводе нас на другачије рашчитавање од онога што је било уобичајено. У Закључку ћемо дати пет могућих начина који су могли да доведу до тога да ово место у Аверкијевом препису студеничког *Жийија Свейгоџа Симеона* остане донекле нејасно.

ЗАКЉУЧАК: ПЕТ МОГУЋНОСТИ ЗБОГ КОЈИХ НЕМА ТАЧКЕ ИЗМЕЂУ РЕЧЕНИЦА

Аверкијев препис (IX Н 8 [Š 10], листови 115б–116а) нема тачку после речи „на в(о)сѣ”. Тамо стоји: „(...) сладость и в(е)селіе. поминающе в(ог)а в(е)селєсє с(е) на в(о)сѣ оубо оумъ нашъ да боудетъ. на н(е)в(е)сѣхъ вѣ видѣни. (...)”. Због чега се десило да је тачка испуштена и како рашчитати то место?

Прва могућност: „На в(о)сѣ” је завршетак реченице

Као што смо изнели, почев од Шафарика па надаље, у традиционалном рашчитавању овог места, преузети део Псалма 76, 4 допуњује се речима „на в(о)сѣ” (Рукопис IX Н 8 [Š 10], лист 116а), после којих се ставља тачка. Тако завршена реченица гласи овако: „... и ми пратећи [то] да радимо све што је мило Богу, гледајући (угледајући се) на подвиге и начин живота овога нашега преблаженог оца, у којима су наслада и веселје (радост), помињући Бога, веселећи се у Богу.”

Иако Аверкијев препис на овом месту нема тачку (Рукопис IX Н 8 [Š 10], лист 116а), *Студенички зборник* (из 1751. и 1757–1760 године) подржава овакво рашчитавање јер тамо, после речи „ω в(о)зѣ.” [*Студенички зборник*, R. 418б, лист 8б], постоје две тачке. У поменутом зборнику стоји овако:

³⁸ У рукопису Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47v стоји εὐφράνθην.

³⁹ Исто је у рукописима: Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47v; Parisinus gr. 1018, лист 137; Ottobonianus gr. 251, лист 37v; Ambrosianus gr. E 101 sup., лист. 121.

⁴⁰ Одговара рукописима: Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47v; Parisinus gr. 1018, листови 137-137v; Ottobonianus gr. 251, лист 37v; Ambrosianus gr. E 101 sup., лист. 121.

„(...) и послѣд[ъ]ствѣющи[ъ] на[м]ѣ творити вса оугодна б(о)гови, в(ъ)зирающе на подвиги и житїа сего пребл(а)женнаг[о] о(тъ)ца нашего, въ них[ъ] же естъ сладость и веселїе, подминающе б(о)га, веселяещеса ѿ б(о)зѣ: оубо оумъ нашъ да бѣдет[ъ] на н(ѣ)б(ѣ)сѣх[ъ] въ видѣнїи, на красотах[ъ] ранскых[ъ], (...)” [Студенички зборник, R. 4186, лист 86].

Дакле, овај сачувани пример традиције преписивања из 18. века каже да на овом месту постоји тачка после речи „у Богу”.

Богословски гледано, ово рашчитавање је логично и прихватљиво. Промислање завршних речи „на в(о)зѣ” звучи тако као да је речено „ѿ в(о)зѣ” – по смислу: „кроз Бога”. После тих речи следе поуке монасима Студенице: „Ѹбо оумъ нашъ да бѣдет[ъ]. на н(ѣ)б(ѣ)сѣх[ъ] видѣнїи. (...)” [Свети Сава, 1994: 190–192] („Зато ум наш нека буде на небесима да посматра...”). У овим поукама се говори о напредујућем созерцавању Царства Божијег које монаси треба да окушају у свом умном делању. Ту се каже:

„Зато ум наш нека буде на небесима да посматра рајске лепоте, вечна боравишта, анђеоско весеље, онамошњи живот (начин живота), где (и) ли како ли су душе праведника или грешника. Каква ће бити појава (јављање) великог (величанственог, страшног, моћног) Бога и Спаситеља нашега Исуса Христа, према просвећујућој (просвећеној, поучној) речи: „Небеса ће уз тутњаву проћи, ужарена небеска тела ће се распасти, земља и дела што су на њој ће изгорети” (2 Петр 3.10).

Затим, како ће тамо свака душа одговарајуће тело добити? Какво ли [ће бити] оно збориште (скуп, окупљање), од Адама до свршетка [века] – мноштво људи? Какво [ће бити] Христово страшно и од сунца много светлије (блештавије, светлוצавије) лице? Какав ли [ћемо] његов глас чути – да ли за праведнике које прима у Царство небеско или за грешнике које шаље (баца) у вечну патњу?

Ово нам треба, љубљена браћо моја, бринут и помишљати, у овом живети...” (Рукопис IX Н 8 (Ѕ 10), лист 116а-116б).⁴¹

Ово место је скоро дословно преношење *Мале катихезе бр. 56* Преподобног Теодора Студита.⁴² Дакле, као што се види из наведених речи,

⁴¹ На словенском, у рашчитавању Томислава Јовановића, ово место изгледа овако:

„(...) **И**Ѹбо оумъ нашъ да бѣдет[ъ]. на н(ѣ)б(ѣ)сѣх[ъ] въ видѣнїи. на красотах[ъ] ранскых[ъ]. на ѿбѣтѣх[ъ] вѣтних[ъ]. на агг(ѣ)льскых[ъ] анкѣствованїи. на онамо житїи. гдѣ ли како ли соут[ъ] д(о)уше праведных[ъ]. на н грѣшных[ъ] како явленїе. великаг(о) б(о)га и сп(а)са нашего ис(о)уса х(рист)а. бѣдетъ. о неѣ же просвѣщеному слову. н(ѣ)б(ѣ)са гласече прѣидоутъ. вѣздоу си съжегоу си раз[ъ]дрѣшет[ъ] се. земля и ѿже сѣт[ъ] на не н дѣла сжегѣт[ъ] се.

Тоу же како хоцетъ кажде д(о)уша съврѣ[с]тѣно тѣло прїети. каково ли съборище оно, ѿт[ъ] адама до скончанїа. днѣж[ъ]ство ч(а)вѣ[с]ьско. каково х(р)н(с)тово страшно, и пате са(ън)цаг[ъ]дѣно лице. каков ли еговъ глас(ъ) слышнѣ. праведных[ъ] ли прѣидоуца въ ц(а)р(ъ)ство н(ѣ)б(ѣ)сно. на н грѣшникѣмъ ѿт[ъ] снлаеюмъ вѣтнѣноу мѡукѣ.

Сѣ на[м] п[о]добаетъ любенѣа братїе моѣа пѣсѣловати и помышляти. въ сиѣ житїи (...)” [Свети Сава, 1994: 190-192].

⁴² У хиландарским *Поученијима Теодора Студитија* горе наведено место стоји овако: „(...) На в(о)зѣ оумъ нашъ оубо. на неб(ѣ)снѣх[ъ] видѣнѣх[ъ]. на красотах[ъ] ранских[ъ]. на ѿбѣтѣх[ъ] вѣтних[ъ]. на аныг(ѣ)льских[ъ] анкѣствах[ъ]. на онамо житїи. гдѣ ли како ли соут[ъ] д(о)уше н(ы)нѣ праведных[ъ] же и грѣшных[ъ]. како явленїе всѣакого (sic! [омашка, треба: великаго]) б(о)га и сп(а)са н(а)шего бѣдет[ъ] ис(о)уса х(рист)а. въ неѣмъ же посвѣщеному слову бѣдетъ. неб(ѣ)са гласече прѣидоутъ. сѣтхнѣ же разѣднѣаеице раздрѣоушет[ъ] се. земля же и ѿже сѣт[ъ] на нѣн и дѣла сжегоут[ъ] се.

због свега раније реченог (о Светом Симеону ктитору и његовом духовном настројењу), ум наш треба да је обузет посматрањем (созерцањем) *рајских лейоша, красоша и вечних боравишша*. Треба да буде у посматрању *анђeosкоѡ весеља* које се помиње. „... Где (и)ли како ли су душе праведника или грешника...”. То гледање, о којем се говори, представља созерцавање будућег стања човечанства. Од нашег односа према будућем зависи квалитет садашњег монашког живота.

Христова појава, јављање, Други долазак, ће бити „према просвећујућој (просвећеној, поучној) речи”: „о нем же просвѣщенюму слово”. Овде се користи глагол просветити – „просветлити, озарити, обасјати, расветлити; открити, показати” тако да „поучно” овде има само условно значење.⁴³ Ради се о „просвећујућој, откривалачкој...” речи.

„Небеса ће уз тутњаву проћи”. Ово место из Светога Писма (види: 2 Петр 3. 10) је без битних разлика. „А доћи ће Дан Господњи као лопов ноћу, у који ће небеса с хуком проћи, а стихије ће се ужарене распасти и земља и дела што су на њој изгореће.” (2 Петр 3. 10)⁴⁴

Созерцава се о томе како ће, за најављено збориште, свака душа добити „свѣр[с]тнѡ”, тј. одговарајуће тело (с којим је била сједињена”). Сабрање свих људи око Христа Месије ће аутоматски узроковати укидање смрти за читаву творевину, односно васкрсење мртвих и суд свету [Мидић 2001: 43].⁴⁵

Христово лице биће много светлије (блештавије, светлуцавије) од сунца („паче сл(ьн)ца здрноє лице”). *Здра*” – реч је о зори, свитању, о светлости излазећег сунца.⁴⁶

О овоме братија Студенице треба да *брине и йомишља*, о томе да се *сѣара* и у *шо*ме да живи. Они су изван *свеиша* те се *йако* и *владају*. Уздицање ума на небеса, тежња за онамошњим, тј. оностраним животом и анђелским весељем завршава се директним созерцавањем лица Христа – Судије.

Таже како хошѣтѣ каже д(оу)ша свѣршѣннѡе тѣло принѣти. каково ли же зѣборишѣ оно от[б] адама до скончѣннѣи днѡжѣство члов(ѣ)нско. каково х(рн)с(то)во страшнѡе, паче слоушѣнца здрнѡе лице. каково ли иеговѣ глас(ь) слышнѣи въ конѣтннѡу. тѣо поставленнѣе боудѣтѣ. праведннѣи приидѣишнѣи (въ) ц(а)р(ь)ство неб(е)сноє. и грѣшннѣи от[б] силѣиелѣи въ вѣтѣтннѡю моукѡу.

Сна надѣ п[о]добаѣтѣ братнѣ. пѣтѡловѣти и подышлати. въ снхѣ жнѣти (...)” [Хиландар 387, лист 222–223].

⁴³ Коментар В. Савића.

⁴⁴ Крај света наступиће неочекивано. Огњем ће наступити преображај света. Небеса ће с „хуком” и „уз тутњаву” проћи и небо ће престати да постоји (види: Мт. 24, 35 и Откр. 20, 11). „Ужарена небеска тела ће се распасти” – мисли се на природне елементе („стихије”) који ће се распасти на крају времена. По античким филозофима постојала су 4 најједноставнија (природна) елемента од којих је састављено све у природи: земља, ваздух, ватра, вода. Иако се говори о распадању, овде се суштински не говори о уништењу већ о преображењу и обнављању кроз оган (најављено у: Авак. 2, 13). Обновљен свет имаће *нова небеса и нову земљу* (2. Петр 3, 13).

⁴⁵ Свети Максим каже: „А истина је стање у будућем веку” [Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής PG 4, 137d.], смештајући истину света у есхатон, тј. у последњи догађај, и поистовећујући је са сабрањем народа Божијег око Христа. Видети: [Мидић 2001: 43].

⁴⁶ Промишљање В. Савића.

Дакле, у првом случају, Свети Сава је уметник синтезе. Слободно је одсекао две речи из једне реченице и додао их претходној. Његова интервенција богословски стоји.

Друга могућносћ: „На в(о)зѣ” је почетак реченице

У другом случају имали бисмо омашку у преписима, почевши од *Сѣуденичкоѡ зборника*, из 18. века, где стоје две тачке после речи „ω в(о)зѣ:” [*Сѣуденички зборник* R. 4186, лист 86], преко Шафариковог рашчитавања па све до последњих рашчитавања и превода. Тешко је поверовати да је у питању омашка у поменутом зборнику из 1751. и 1757-1760. године.

Ипак, предлошци, како јелински тако и словенски, имају другачији распоред речи. Тачка је одмах после псалма.

Словенски: „поценоуѣхъ в(о)а р[ε]чѣ нъ възвѣселѣхъ[ъ] се.” [Хиландар 387, 222]⁴⁷ („Сетих се Бога”, рече, ’и обрадовах се’”) (Пс. 76, 4).

Јелински: «*Εμνήσθην τοῦ Θεοῦ, φησί, καὶ εὐφράνθην*» (Ψαλμ. ος΄ 3).” [Θεοδώρου Στοудίτου, 1984: 153]⁴⁸ („... ’Сетих се Бога, и обрадовах се’ [Пс. 76, 4]”).

Потом почињу поуке о уздизању ума на небо и о напредујућем созерцавању духовних стварности. Све што смо рекли у првом случају о богословском смислу наредних реченица и даље стоји с том разликом што је почетак другачији.

Словенски: „На в(о)зѣ оумѣ нашъ оубо. на нек(ε)снихъ видѣнѣхъ. (...)” (Зато, ум наш [треба] да буде ка Богу [управљен] /Богом обузет, у богомислију/, ка виђењима /созерцањима/ небеског...”).

Јелински: „*Επὶ Θεὸν οὖν ὁ νοῦς ἡμῶν, ἐπὶ τὰ οὐράνια θεάματα...*” [Θεοδώρου Στοудίτου, 1984: 153]⁴⁹ („Дакле, ум наш треба да је обузет Богом, небеским созерцањима...”).

Предлошци су веома убедљиви. Чињеница да је читаву другу половину Студитове *Мале кайихезе* бр. 56 Свети Сава дословно преносио, чини необичним да је на горњем месту одступио од предлошка. Његово дословно преношење осталих делова овог текста упућује нас да тражимо разлог зашто није верно пренео и ово место. Зато тражимо трећу могућност.

Трећа могућносћ: Омашка је била у словенском предлошку

Трећа могућност је та да је предлошак који је Свети Сава користио имао омашку која је направљена при преписивању.

У једној реченици Студитове беседе приметна је разлика словенског преписа ове беседе у односу на стари јелински.

⁴⁷ Иста ситуација је и у рукописима Дечани 87, лист 41 и ХАЗУ IV d 4, лист 57.

⁴⁸ Исто је у рукописима: Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47v; Parisinus gr. 1018, лист 137; Ottobonianus gr. 251, лист 37v; Ambrosianus gr. E 101 sup., лист. 121.

⁴⁹ Одговара рукописима: Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47v; Parisinus gr. 1018, листови 137–137v; Ottobonianus gr. 251, лист 37v; Ambrosianus gr. E 101 sup., лист. 121.

Јелински каже: „... ποῦ ποτέ εἰσιν αἱ ψυχαὶ νῦν τῶν τε δικαίων καὶ ἁμαρτωλῶν” [Θεοδώρου Στουδίτου, 1984: 153]⁵⁰ („где никада нису биле душе садашњих праведника и грешника”).

Словенски каже: „(...) гдѣ ли како ли соутъ д(оу)ше н(ы)нѣ праведныхъ же и грѣшныхъ (...)” [Хиландар 387, листови 222–222v]⁵¹ („... где су и како су сада душе праведника и грешника?”).

Аверкијев препис каже: „(...) гдѣ ли како ли соутъ(ь) д(оу)ше праведныхъ[ь], или грѣшныхъ[ь]” (IX Н 8 [§ 10], лист 116а) („... где (и)ли како ли су душе праведника или грешника”).

Аверкијев препис Савиног рукописа одговара словенском (из друге четвртине 13. века). Ово може да значи да је Свети Сава за узор имао рукопис из кога је преписан Хиландар 387 или рукопис исте традиције. Ако је словенски предлогач, који је Сава користио, имао омашку на овом месту, она је морала изгледати овако:

„(...) въ ннхъ же естъ⁵² сладость и веселіе. поменуоухъ бога рече и възъвеселѣхъ се на бозѣ. оумъ нашъ оубо. на небесныхъ видѣхъ. на красотахъ ранскихъ. на ѡбнтѣлехъ вѣтныхъ. на аныгѣльскихъ лнкѣствахъ. (...)”

Омашка би се састојала у томе што би тачка која је била испред речи „на бозѣ” била премештена иза ових речи, те би стајало „на бозѣ.” То би игумана Саву навело да стихове из Псалма 76, 4 препише са допуном: „(...) поминнающе б(о)а в(е)селѣше с(е) на б(о)сѣ.” [Свети Сава 1994: 192].

Четвртина могућности: Писар Аверкије је интервенисао

Четврта могућност била би та да је Аверкије, као хиландарски монах и образовани преписивач, добро познавао беседе Преподобног Теодора Студита, можда управо из рукописа Хиландар 387, те му је било познато и ово место. Наишавши на нелогичност у предлошку, оставио је то место без тачке, те у препису стоји:

„(...) въ ннх[ь] же ес(тъ) сладость и в(е)селіе. поминнающе б(о)а в(е)селѣше с(е) на б(о)сѣ оубо оумъ нашъ да боудѣ. на н(е)б(е)сѣхъ въ видѣни. на красотахъ[ь] ранскихъ[ь]. на ѡбнтѣлехъ[ь] вѣтныхъ[ь]. на аныг(е)льскихъ лнкѣствахъ (...)” [Свети Сава 1994: 190–192].

Ове редове Аверкије је преписао 1619. године, у Горњој студеничкој испосници, за време Теофила игумана манастира Студенице [*Сѣуденички ѿиѿик, Царосѣавник...*, 1994: 133]. Током поменутих година и на истом месту где је преписао *Жиѿије Свѣѿоѿ Симеона* преписао је и *Сѣуденички ѿиѿик*. За предлогач са кога је преписао типик, Аверкије је сматрао да је првобитни рукопис. То потврђује његов запис: „Овај типик (...) би пре нас написан руком Светог Саве године, рече 1200, то јест када се преста-ви господин Симеон” [*Сѣуденички ѿиѿик, Царосѣавник...*, 1994: 133]. Не

⁵⁰ Исто је у рукописима: Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47v; Parisinus gr. 1018, лист 137v; Ottobonianus gr. 251, лист 37v; Ambrosianus gr. E 101 sup., лист. 121.

⁵¹ Исто у: Дечани 87, лист 41v и ХАЗУ IV d 4, лист 57.

⁵² Ако је коришћен старији начин обележавања иницијалне групе је (као у Хиландар 387), онда би стајало етъ.

знамо да ли је Аверкије и предложак са кога је преписивао житије, такође, сматрао Савиним рукописом. Ако је тако, онда је мало вероватно да је смео било како да интервенише, што би самим тим ову могућност чинило мало уверљивом.

Пеѣа моѡућносѣ: Аверкијев претходник је испустио тачку

Ако Аверкије 1619. године, у Горњој студеничкој испосници, као предложак са кога је преписивао *Житије Светѣоѡ Симеона* није користио аутентични Савин рукопис него неки каснији препис, онда постоји још једна могућност. Неко од преписивача, после Светог Саве а пре 1619. године, испустио је тачку из било ког разлога од оних које смо горе наводили или других. У том случају је Аверкије Хиландарац само преписао затечено стање:

„(...) поднѣающе б(о)а в(е)селѣще с(е) на б(о)зѣ оубо оумъ нашъ да боудѣт. на н(е) в(е)сѣхъ вѣ видѣни. на красотахъ[ъ] ранскѣхъ[ъ]. (...)” [Свети Сава, 1994: 190–192].

* * *

Свети Сава је доказани уметник синтезе. Као такав, могао је слободно да одсече речи „на возѣ” („у Богу”, „кроз Бога”) из једне реченице и да их дода претходној, која се завршава првом половином Псалма 76, 4. Оваква његова интервенција била би богословски потпуно оправдана. Ипак, предлошци који показују да је игуман Сава дословно преносио скоро читаву другу половину Студитове *Мале катихезе* бр. 56, чини тешко прихватљивом помисао да је на горњем месту одступио од предлошка. Осим тога, прва половина псалма „Сетих се Бога, и обрадовах се” (Пс. 76, 4), коју је Сава преписао од Теодора Студита, не потребује додатна појашњења. Јасно је да смо се обрадовали због Бога, ради Бога, у Богу, кроз Бога ако смо се претходно *сеѣили Боѡа*. Ова реченица не потребује као наставак речи „на возѣ”. Насупрот томе, речи „на возѣ” су богословски потребне као темељац наредне реченице којом почиње монашко напредујуће созерцавање Царства Божијег:

У српскословенском предлошку: „на б(о)зѣ оумъ нашъ оубо. на неб(е)снѣхъ видѣнѣхъ. (...)” [Хиландар 387, 222]⁵³ (Зато, ум наш [треба] да буде ка Богу [управљен] /Богом обузет, у богомислију/, ка виђењима /созерцањима/ небеског...”).

У јелинском предлошку: „Ἐπὶ Θεὸν οὗν ὁ νοῦς ἡμῶν, ἐπὶ τὰ οὐράνια θεάματα...”⁵⁴ [Θεοδώρου Στουδίτου 1984: 153] („Дакле, ум наш треба да је обузет Богом, небеским созерцањима...”).

Све ове околности иду у прилог могућности да је Игуман манастира Студенице и овде следио предложак, а да се тачка после Псалма „... поменухъ б(о)а р[е]чѣ и възвѣсѣлѣхъ[ъ] се” а пре почетка следеће реченице речима „на возѣ...” изгубила током неког од преписа у периоду од 1206/7.

⁵³ Иста ситуација је и у рукописима Дечани 87, лист 41 и ХАЗУ IV d 4, лист 57.

⁵⁴ Одговара рукописима: Ambrosianus gr. C 02 sup., лист 47v; Parisinus gr. 1018, листови 137–137v; Ottobonianus gr. 251, лист 37v; Ambrosianus gr. E 101 sup., лист. 121.

до 1619. године, тј. до настанка предлошка који је користио монах Аверкије у Студеници.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

ИЗВОРИ

- Дечани 87, Теодор Студит, крај 13 – почетак 14. века, Рукописна збирка манастира Дечани. Добротољубље IV, Хиландарски преводи бр. 43, Манастир Хиландар: 2003.
- Свети Сава (1924) = „Живот Стефана Немање (Св. Симеона) од Св. Саве”, *Сйаре српске биографије*, превео и објаснио Миливоје Башић, Београд: Српска књижевна задруга, коло XXVII, бр. 180: 3–26.
- Свети Сава (1939) = „Живот св. Симеона Немање”, *Сйиси Светиоџа Саве и Сйевана Прво-венчаноџа*, превео Л. Мирковић, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије: 109–136.
- „Житије Светог Симеона”, *Царосйавник Манасйира Сйуденице*, Шафарикова збирка Народног музеја у Прагу, број IX Н 8 (Š 10), листови 1a–117a (у дигиталном облику на адреси народне библиотеке Србије: <http://scc.digital.bkp.nb.rs/collection/studenicki-tipik>)
- Свети Сава (1997) = Свети Сава, Стефан Првовенчани, *Житије светиоџ Симеона*, превео Драгутин Костић, приредио и поговор написао Томислав Јовановић, Крагујевац: Кантакузин: 9–25.
- Свети Сава (1928). Живот Светог Симеона Немање. Дела старих српских писаца, књига I, *Сйиси Св. Саве*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, Споменици на српском језику, књига XVII, Београд–Сремски Карловци: издао их др Владимир Ћоровић, СКА: 151–175.
- Свети Сава (1986) = Свети Сава, „Житије Светога Симеона”, *Сабрани сйиси*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига друга, језичка верзија: Лазар Мирковић–Димитрије Богдановић, приредио проф. др Димитрије Богдановић, Београд, Просвета–Српска књижевна задруга: 95–120.
- Свети Сава (1994). *Сйуденички тйиик*, *Царосйавник манасйира Сйуденице*, превео: Томислав Јовановић, Београд, Народна библиотека Србије и Завод за уџбенике и наставна средства.
- Студенички зборник R. 4186, година 1751. и 1757–1760., Загреб, Национална и свеучилишна књижница.
- Сйуденички тйиик*, *Царосйавник Манасйира Сйуденице* (1992). Приредила Надежда Р. Синдик. Београд: Народна библиотека Србије и Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сйуденички тйиик*, *Царосйавник Манасйира Сйуденице* (1994), Приредио и превео Томислав Јовановић. Београд: Народна библиотека Србије и Завод за уџбенике и наставна средства.
- Соловјев, Александар В (1925). Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200–1202, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*; књига пета, уредник Павле Поповић. Београд: Државна штампарија Краљевине СХС.
- Првовенчани, Стефан (1988). *Сабрани сйиси*. Приредила мр Љиљана Јухас-Георгиевска. Језичка верзија текста: мр Љиљана Јухас-Георгиевска, Лазар Мирковић, Миливоје Башић. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга.
- ХАЗУ IV d 4 = Рукопис: Триод посни (крај 13 – поч. 14. века) и цветни триод (крај 14 – поч. 15. века), Загреб, Архив ХАЗУ (бивша Југославенска академија знаности и умјетности), IV (из Верковићеве збирке [Iz Verковиćeve...]) d 4.

- Синдик, Надежда Р. (1992). Поговор, у: *Сѣуденички ѿиѿик: царосѿавник манасѿира Сѣуденице*. Приредила Н. Р. Синдик. Београд: Народна библиотека Србије и Завод за уѣбенике и наставна средства: 401–418.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица (1985). Присуство групе лу у српским рукописима XIII века, *Научни сасѿанак слависѿа у Вукове дане*, Београд, Нови Сад, Приштина, Тршић: Међународни славистички центар, Филолошки факултет – Београд XIV, 1: 101–108.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица (1990). Прилог проучавању групе лу у говорима призренско-јужноморавског дијалекта, *Зборник МС за филолозију и лингвистѿику*. Књ. Нови Сад: Матица српска, XXXIII: 531–534.
- Arranz, Miguel (1969). *Le typicon du Monastere du Saint-Sauveur a Messine (Codex Messinensis gr. 115, A. D. 1131)*. Orientalia Christiana Analecta 185, Roma.
- Auvray, Emmanuel (1891). Sancti patris nostri et confessoris Theodori Studitis Praepositi *Parva catechesis...* Edidit Emmanuel Auvray et annotatione historica instruxit A. Tougard – Parisiis: V. Lecoffre.
- Chilandarec, Sava (1896). *Rukopisy a starotisky chilandarske*. V, Praze: Kralovska Česka Společnost Nauk.
- Ehrhard, Albert (1938). *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Erster Teil: Die Überlieferung, T. 1, Leipzig*.
- Leroy, J. (1957). Un nouveau temoin de la Grande catechese de saint Theodore Studite, *REB*, XV. Paris.
- Maksimović, Ljubomir (1988). „L’ideologie du souverain dans l’Etat serbe et la construction de Studenica”, зборник радова: Студеница и византијска уметност око 1200. године, уредник: Војислав Кораћ. Београд: САНУ, Научни скупови књ. XLI, Одељење историјских наука књ. 11, САНУ: 35–50.
- Mošin, Vladimir (1955). *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 1. dio: Opis rukopisa. Zagreb: JAZU.
- Obolensky, Dimitri (1988). *Six Byzantine Portraits*. Oxford: Clarendon press.
- „Prolegomena” (1903). S. Theodorus Studita, *Patrologiae Graecae tomus XCIX* (PG: 99), Parisiis: Apud garnier fratres editores, et. J. – P. Migne, successores: 9–233. (Ово је увод [Prolegomena] чији аутор није назначен)
- Vorst, Charles van de (1914). La petite catechese de S. Theodore Studite, *Analecta Bollandiana*, 33.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

QUESTION OF INTERPRETATION OF A PART OF THE TEXT IN
THE *LIFE OF SAINT SIMEON* WRITTEN BY SAINT SAVA (IX H 8 [Š 10]).

by

TIHON RAKIĆEVIĆ
Studenica Monastery
Brezova 10b, Kraljevo, Serbia
manastir.studenica@gmail.com

SUMMARY: Saint Sava wrote in 1206/7 the *Life of Saint Simeon* (Žitije Svetog Simeona) preserved as the copy no. IX H 8 [Š 10]. Saint Sava did not complete this work, but it was, to a large extent, taken from a sermon of Theodore the Studite (written before

826 AD). So far there have not been any ambiguities regarding this text, starting from the issue of Pavol J. Šafárik from 1851 onwards. However, due to the lack of a full stop between two sentences in the final part of the *Life of Saint Simeo*, there is a possibility of different interpretations of that part (sheet 116a, line 4). When comparing the aforementioned part of the text (sheet 116a, line 4) with the oldest Serbian Church Slavonic (Hilandar 387; Dečani 87; HAZU IV d 4) and ancient Greek (Ambrosianus gr. C 02 sup.; Parisinus gr. 1018; Ottobonianus gr. 251; Ambrosianus gr. E 101 sup.) manuscripts containing Studite's sentences, which Sava followed as models, previous interpretations can be questioned.

KEYWORDS: Saint Sava, Theodore the Studite, ancient Greek manuscripts, Serbian Church Slavonic copies, interpretation

ЈЕДАН МОДЕЛ КРЕИРАЊА ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ: РУСКА АКАДЕМИЈА И ВАРЈАШКО ПИТАЊЕ

ЂОРЂЕ ЂУРИЋ

Универзитет у Новом Саду,
Филозофски факултет, Одсек за историју,
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
djdjuric@yahoo.com

САЖЕТАК: У раду се обрађује настанак Руске академије наука и утицај првих академика немачког порекла на настанак Варјашког питања и Норманске теорије о пореклу руског народа. Половином 18. века почео је велики спор о овом питању с првим руским историчарима В. Н. Татишчевим и академиком М. В. Ломоносовим, који су оспоравали Норманску теорију. Ова научна полемика траје готово до наших дана, и често су на њу, кроз историју, битно утицали и идеологија и политика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историјска свест, Руска академија наука, Варјашко питање, Готлиб Зигфрид Бајер, историја 18. века, Август Лудвиг Шлецер, Норманска теорија, Михаил Васиљевич Ломоносов

Прекретницу у развоју руске историографије, као уосталом и других наука у Русији, означило је оснивање Академије наука у Петрограду, којој је касније промењено име у Руска академија наука. На идеју да у Русији оснује Академију наука Петар Велики је дошао 1718. године, када је посетио угледну француску Академију, чији је тада постао почасни члан [Березова и Берлякова 2002: 248]. Будући да у Русији у то време није постојао систем високог образовања, ни универзитет, научнике – прве чланове Академије, требало је довести са стране. Зарад тога просвећени владар није жалио ни труда ни новца. Велике суме опредељене су за набавку књига (које су стизале и као ратни плен из Шведске и Пољске) и плате и награде будућим члановима Академије. Угледни немачки филозоф Кристијан Волф¹ (Christian Wolff, *1679–†1754), који је међу научницима био

¹ Кристијан Волф, немачки филозоф, врло утицајан у Русији онога времена. Током 40-их година 18. века на руски језик преведено је више његових дела, међу којима су *Волфијанска експериментална физика* и *Разумне мисли о силама људског разума и њиховом исправном употребавању у разумевању истине* (Христиан Вольф, *Вольфианская экспе-*

позван у Русију, убедио је Петра Великог да поред већ афирмисаних научника из Европе доведе и млађе интелектуалце, који би се усавршавали на темама везаним за Русију [Ђурић 2013: 236]. Поред тога, они би преводили књиге на руски језик и у оквиру Академије држали предавања руским питомцима. То је практично значило да ће под кровом Академије бити основан први руски универзитет. Званични указ о оснивању Академије Сенат је објавио 28. јануара (8. фебруара) 1724. Почела је са радом, тек после смрти императора Петра Великог, 27. децембра 1725. Академија је била подељена на три одсека: Математички – у оквиру којег су проучавани математика, астрономија, географија, навигација и механика; Физички – одсек у којем су проучаване природне науке (физика, анатомија, хемија и ботаника); и Хуманистички – под чијим окриљем су били историја, реторика, право, политикологија и етика. На почетку рада Академија је имала 11 академика међу којима је био и славни математичар Леонард Ојлер (Leonhard Euler). У састав Академије улазили су богата библиотека, универзитет, гимназија, Кунсткамера (музеј научних реткости који је лично основао Петар Велики и у чијој је згради било седиште Академије), штампарија, опсерваторија, ботаничка башта и лабораторије за природне науке. Први председник петроградске Академије био је лекар немачког порекла Лаврентије Блуменрост (Лаврентий Лаврентьевич Блюменрост) [Осипов 1999: 14–22; Березовая и Берлякова 2002: 249–251]. За првих петнаестак година рада Академије, у делу руске историографије одомаћио се термин *духовна бироновщина*, који је алудирао на апсолутну превласт странаца, углавном Немаца, у овој установи². Они су у Русију долазили с осећајем супериорности и интелектуалне надмоћи. Овај период поклапао се и са периодом политичке бироновштине (1730–1740) и највећег утицаја странаца, опет углавном Немаца, на вођење државних послова и заузимање највиших положаја у државној администрацији [Алпатов 1985: 10–11].

Према првобитном Статуту, најмање један од академика из Хуманистичког одсека морао се бавити историјом „древном и садашњом”. У почетку је на тој дужности био Немац И. Кол, стручњак за црквену историју, који је проучавао рукописе из синодалне библиотеке. Међутим, будући да није знао руски језик, његов учинак био је веома мали [Сидоренко 2004: 58].

Делатност Академије била је многострана и импресивна (на пример: Берингове експедиције на Камчатку, у Сибир, Чукотку, Аљаску итд.). Један од прокламованих циљева рада Академије био је и прикупљање историјских извора и писање руске историје. Већ у почетним годинама рада на овом пољу постигнути су значајни резултати, али су отворени и спорови

риментальная физика, превод М. В. Ломоносова, Санктпетербург 1746; *Разумные мысли о силах человеческого разума и их исправном употреблении в познании правды* /превод с латинског/, Санктпетербург 1765). Имао је велики утицај на Василија Никитича Татишчева, оца руске историографије. Татишчеву су били доступни и непреведени Волфови радови које је, по сопственим речима, веома ценио.

² По Ернесту Јохану Бирону (1690–1772) (Ernst Johann von Biron). Био је немачког порекла, високи чиновник, а потом и регент у време владавине царице Ане Ивановне (1730–1740). Бирон је био познат по фаворизовању странаца, углавном Немаца у руској државној управи.

око тзв. *Варјацког њишања*, које ће у наредних, готово, 300 година, све до данас, заокупљивати пажњу историчара и изазивати поделе међу њима.

Варјацко њишање обухвата низ недоумица и теорија које се односе на то: ко су били Варјази (и јесу ли уопште постојали), каквог су етничког порекла били и којим језиком су говорили, која и колика је њихова улога у формирању руске државе и у етногенези Руса. У првим деценијама рада петроградске Академије из овог питања проистекла је и *Норманска теорија*, која пресудну улогу у развоју руске државе, њених институција па и етногенези Руса приписује Скандинавцима или чак Немцима. Овим сплетом питања бавила се свака генерација руских историчара (и странаца који су проучавали руску историју), често се према њима одређујући аршинима свога времена па и политичким и цивилизацијским критеријумима³, више него научним аргументима.

Ове теорије ослањају се на тумачења Нестора Летописца из 12. века, који у свом славном делу *Повесѣ минулих лѣтѣ* (Несторова хроника) [Оболенски и Греков 2003; Lavrik 2009], у хроници за 6370 (862. године после Христа) каже следеће: „*Изгнаше Варјаѣ преко мора⁴ и не дадоше им данак, и ѡчеше сами собом да владају. И не би међу њима ѡравде, и усѣа род на род, и бијаху међу њима сваѣ, и райовати сѣадоше једни с другима. И рекоше сами себи: Поѡражиѣмо себи кнеза који би владао нама и судио ѡ ѡравди. И иѣаху преко мора ка Варјазима, ка Русима. Ови се Варјази, наѣме, називаху Руси, као ѡѣо се други зову Швеѣди, а други ѡак Нормани и Анѣли, а јоѣ други Гоѣланѣани; ѡако и ови. Казаѣше Русима Чуди, Словени, Кривичи и Вјеси: Земља је наѣа велика и боѣаѣа, а реда у њој нема. Доѣиѣе да кнезуѣѣе и владаѣе нама. И изабраѣе ѡри браѣа с родовима њиховима и узеше они са собом све Русе, и доѣоше и седе наѣѣтариѣи Рјурик у Новѣгороду, а други Синѣус на Белоозѣру, а ѡреѣѣи Трувор у Изборску. И од ових Варјаѣа назва се Руска земља...*” [Оболенски и Греков 2003: 13–14; Lavrik 2009: 20–21].

Овај Несторов збуњујући пасус покренуће велике расправе у руској историографији које ни до данас нису потпуно разрешене. Приврженици Норманске теорије – ослањајући се на овај Несторов исказ, али и на неке грчке, арапске и скандинавске изворе (једнако нејасне), као и на неке лингвистичке теорије – тврдили су да су руску државу основали Скандинавци (неки од њих говорили су: „Варјази, у ствари Немци”). С друге стране, противници Норманске теорије, користећи готово исте изворе али их тумачећи другачије, тврдили су да су Варјази словенског порекла и да су они словенско племе које је живело на Балтичком мору, или да су пореклом Финци како је говорио Василиј Никитич Татищев претеча модерне руске историографије [Ђурић 2009: 87–91]. Било је и оних који су Несторов извештај сматрали легендом.

Поред спора око порекла Варјага присталице Норманске теорије и њени противници жестоко су се спорили око улоге Варјага у оснивању

³ У смислу припадања одређеном цивилизацијском кругу.

⁴ Летописац мисли на Чуде, Словене, Мере и Кривиче, који су према истом Летопису, 6367. плаћали данак Варјазима.

и развоју руске државе и њених институција. Први су је пренаглашавали, а други умањивали.

Овај спор почеће управо под кровом петроградске Академије расправом између академика, пореклом Немаца, Готлиба Зигфрида Бајера (Gottlieb Siegfried Bayer), Герхарда Фридриха Милера (Gerhard Friedrich Müller) и Августа Лудвига Шлецера (August Ludwig von Schlözer) с једне стране, као заступника и утемељивача Норманске теорије, и Михаила Васиљевича Ломоносова (Михаџл Васиљевич Ломоносов), противника ове теорије [Алпатов 1985: 9–82].

У већини литературе оснивачем Норманске теорије сматра се Готлиб Зигфрид Бајер (1694–1738). У новијој руској литератури [Сахаров 2003: 11–13; Кузмин 2003: 71–72; Фомин 2006: 22; Грот 2007], указује се да претече ове теорије треба тражити још код шведских историчара 17. века, на пример у делу П. Петреја: *Истѳорија великоѳ кнежевсѳтва московскоѳ* (*Regni muschovitici sciographia*), објављеног 1615. у Стокхолму на шведском језику, а потом 1620. у Лајпцигу на немачком језику. Иако је написао велики број радова чија се тематика односи на проучавање старина Далеког истока и Византије, Бајер је остао упамћен по неколицини редова који се тичу ране руске историје. Њих је изнова изучавала свака генерација руских историчара.

Готлиб Зигфрид Бајер рођен је 1694. године у Кенигсбергу, у Пруској, у породици сиромашног сликара, верског емигранта из Угарске. Школовао се на Кенигсбершком универзитету, али и у Данцигу (Гдањску), Берлину, Халеу, Лајпцигу, Витенбергу и Јени. Стекао је импресивно образовање. Одлично је говорио латински језик и знао античку књижевност. Проучавао је Библију и источне старине због чега је неколико година учио семитске језике. Једно време учио је чак и кинески језик носећи се мишљу за путовање на Далеки исток ради проучавања кинеских старина. Затим је у Данцигу изучавао византијске изворе. Докторирао је 1715. у Кенигсбергу темом о Христовим речима на крсту. Све време свога школовања имао је материјалних потешкоћа. На позив председника петроградске Академије Блументроста, фебруара 1726. стигао је у Петроград. У оквиру Академије преузео је катедру за проучавање старина и источних језика. Тиме су коначно били решени и његови материјални проблеми, будући да је добио, за оно време, велику плату у износу од 600 рубаља годишње, као и стан и друге материјалне погодности. После одласка поменутог И. Кола из Петрограда, од 1727. преузео је и управу над Академијином гимназијом. Неколико пута био је приман и на Руском двору, где је уживао велики углед о чему сведочи и то да је 1728. написао уџбеник историје за образовање престолонаследника Петра II (*Auszug der älteren Staats-Geschichte: Zum Gebrauch Ihro Kayserl. Majestät Petri des II*). Блиско је сарађивао с вицеканцеларом Остерманом и најутицајнијим човеком у Синоду Теофаном Прокоповичем⁵. Учествовао је у писању Академијиног устава 1732. године.

⁵ По неким претпоставкама Бајер би могао бити један од аутора или бар извора за писање анонимног списка *Vita Theophanis Prokopoviz*, који је Јохан Бенедикт Шерер објавио у својим *Nordische Nebenstunden* 1776. године.

После неколико позива с Универзитета у Халеу, где је требало да преузме Катедру реторике, Бајер је 1737. одлучио да напусти Русију. Своју богату библиотеку пребацио је у Кенигсберг. Изненада се разболео и 1738. умро у Петрограду [Пекарски 1870: 180–196]. Најзначајнији извор за Бајеров животопис су његови аутобиографски рукописи, који се чувају у тзв. Милерофским портфељима у Архиву Руске академије наука.

Дошавши у Петроград, Бајер је намеравао да поред редовних дужности у Академији настави да се бави кинеским старинама, али су га научна интересовања одвукла на другу страну. Почео је постепено да се занима за руску тематику, мада је врло чудно што овај ерудита и одличан зналац више живих и неживих језика, на платном списку руске Академије, није покушао да научи и руски језик. Штавише, неколико пута је јавно рекао да и не намерава да га учи. Ослањајући се на латинске преводе руских извора, и на византијску и скандинавску грађу, написао је неколико радова о Скитима и Кимерцима, будући да је сматрао да је њихова историја била у вези с пореклом руског народа.

Други циклус Бајерових радова, настао за време рада у Академији, односи се на древну руску историју и представљао је камен темељац за Норманску теорију. То су радови: *О Варјазима*; *О њрвом њоходу Руса на Цариград*; *О Венедима на реци Еридан* и *Порекло Руса*. Томе треба додати и неке друге радове из области историјске географије који су поткрепљивали његову теорију, а међу којима је најзначајнији *Географија Русије и њених суседних њеријорија*.

Бајер се ослонио на немачки превод *Повесѝи минулих леѝа* и из цитираног пасуса овог списка (који је настао у 12. веку, а у поменутом случају описује догађаје из 9. века) у којем се говори о позиву Варјазима да дођу да владају Словенима и њиховим суседима, извео је далекосежне закључке. Лако је доказао да је теорија која је била распрострањена у Русији 16. века, по којој Рјурик води порекло из Пруске и далеки је потомак Августа⁶ – нетачна [Фомин 2006: 344–345]. Без много двоумљења Варјаге је на основу поменутог и још неких скандинавских извора прогласио Скандинавцима [Алпатов 1985: 17–18]. Посебну пажњу посветио је начину долазака Варјага у руске земље. Иако је у претходном случају дело *Повесѝи минулих леѝа* сматрао поузданом, тврдио је да Варјази нису позвани, него су освојили територије којима су управљали – закључујући да Скандинавци – Нормани, нигде нису позивани већ су освајали територије. Оно што су генерације антинорманиста касније замерале Бајеру било је то што је преувеличао значај доласка Варјага изједначавајући га с настанком државности Русије. Није обраћао пажњу да су у то време код Словена постојале бројне институције које би се пре могле повезати с државношћу него с тренутном владавином било којег кнежевског рода. Овакве Бајерове ставове, противници његове теорије, посебно у совјетско време, називали су „научном бироновштином која је владала међу зидо-

⁶ Средином 17. века на ово је указивао и Јурај Крижанић, пореклом Хрват, кога је Римокатоличка црква послала као неку врсту политичког мисионара у Русију. Тамо је, ипак, већи део боравка провео као заточеник у Сибиру.

вима петроградске Академије”. Може бити да су ови ставови претерани. Међутим, тешко да би било којег „патриотски настројеног” руског историчара равнодушним могле оставити прве речи у Бајеровој студији *О Варјазима* које гласе: „*Од њочейџа, Руси су имали владаре Варјаџе*” [Бајер 2006: 344]. На ову студију (први пут објављену 1735) први је одговорио, Василиј Никитич Татишчев у оквиру 33. главе своје *Историје*, још 1739. када је Академији предао прву верзију свог рукописа [Ђурић 2009: 90–92]. Многи су управо у чињеници да она није штампана неколико деценија видели „научну бироновштину” тадашње Академије.

Бајеров савременик и колега Герхард Фридрих Милер (1705–1783) такође је био присталица и један од утемељивача Норманске теорије.

Герхард Фридрих Милер или Фјодор Иванович Милер – како су га у Русији звали, рођен је 1705. у месту Херфорд у грофовији Равенсберг (Вестфалија). Отац му је био управник гимназије, а мајка кћи професора богословије, па је још у детињству добио одлично образовање. Студирао је на универзитету у Лајпцигу где му је историју предавао тада чувени Јохан Буркарт Менке. На његову препоруку и уз помоћ секретара петроградске Академије Шумахера, Милер је дошао у Петроград. Већ прве године по доласку Милер је у Академијиној гимназији предавао латински језик, географију и историју, а поверено му је и уређивање *Санктѿейѿербурѿких вѿведомосѿти* (Санкт-Петербуршке Вести), које је Академија издавала за шири круг читалаца. Године 1731. постао је пуноправни члан Академије и професор историје на Академијином универзитету. Већ следеће, 1732. године покренуо је и уређивао први руски историјски часопис *Sammlung rusischer Geschichte*, који је излазио на немачком језику од 1732. до 1765 [Рогожин 2004: 120]. Делимично због интересовања за источне области Русије, а делимично и због сукоба са својим дотадашњим заштитником, секретаром Академије Шумахером, Милер је 1733. одлучио да се прикључи Академијиној Другој експедицији на Камчатку. То је била вероватно највећа научна експедиција у дотадашњој историји. Преко 3.000 људи под вођством Беринга изучавало је географију, али и етнографију, језике и историју источног Сибира, руског Далеког истока и Камчатке, тражећи пловне путеве према Аљасци и Јапану. Експедиција је трајала девет година, а резултати су дали велики допринос не само руској него и светској науци [Ваксель 1940: 120–126]. Сразмеран томе био је и Милеров учинак за руску археографију и историјску науку.

Милер није стигао до Камчатке, али је обишао најважнија места западног и источног Сибира. Од 1733. до 1743. обишао је пределе Березова, Усте, Каменгорска, Нерчинска и Јакутска, и пропутовао око 35.000 километара. За то време сакупио је огромну збирку старих рукописа, међу којима и *Ремезовљев Сибирски лейојис*. Обишао је преко 20 архива у сибирским градовима, где је нашао и бројна акта Централне управе. Поред тога, ревносно је записивао податке о обичајима и култури сибирских народа, њиховим језицима⁷, локалним археолошким налазиштима,

⁷ Његови записи једина су сведочанства о неким из групе изумрлих јенисејских језика.

тадашњем изгледу области. Овај богати материјал сабрао је у делу *Ойис Сибирскоѡ царсѡйва и доѡађаја у њему од ѡочейшка, а ѡособно од његовоѡ уласка у руску државу до данашњих времена*. Први део овог дела на руском је објављен 1750, док су делови другог тома објављивани у периодичним публикацијама. На немачком језику први том је објављен 1761, а други 1763. Ово дело дуго није било превазиђено. У целости је прештампано тек у совјетско време (I том 1937; II том 1941), а најновије издање је из 2005. године.

После повратка из Сибира 1747. Милер је био именован за историографа Русије, будући да је после реорганизације Академије било укинато Историјско одељење. Исте године постао је и ректор Академијиног универзитета. Следеће године, 1748, примио је руско поданство. Каснији противници Норманске теорије су наглашавали да Милер, иако је био њен заговорник, за разлику од Бајера и Шлецера није презирао Русију и Русе, већ ју је сматрао земљом с великом будућношћу. Он се посветио и учењу руског језика. Два Милерова сина служила су у руској војсци, а он сâм је цео радни век до смрти провео у Русији.

Милерову даљу судбину и рад одредило је његово бављење Варјашким питањем. За празник Тезоименства царице Јелисавете Петровне 1749. године требало је одржати свечану седницу Академије, и планирано је да на њој Милер одржи предавање с насловом *Порекло рускоѡ имена и народа*. Међутим, када је Милер написани реферат поднео Академији на одобрење, настале су жучне раправе које су трајале од октобра 1749. до марта 1750. Академици Ломоносов, Крашеников и Попов одлучно су се супротставили Милеровим ставовима о Варјашком питању. Милер је у овом реферату изнео следеће ставове: за Варјаге сматра да су Скандинавци; тврди да су Варјази и „Руси” исто и да су Варјази дали владаре Русима; да су Словени с Дунава на Дњепар дошли тек у „хришћанско време” — никако пре Јустинијана [Джаксон 1995: 130–136]. Његови противници, иако се Ломоносов једини од њих истраживачки бавио историјом, оценили су да овај реферат вређа руску историју. С друге стране, ни Милер није штедео своје опоненте, на неке је викао и вређао их. Ова „расправа” под кровом Академије завршена је одлуком њене управе да се цео одштампани тираж Милерове расправе уништи. Милер је у Академији деградиран и смањена му је плата са 1000 на 860 рубаља. Присталице Норманске теорије касније су тврдиле да Ломоносов није имао научних аргумената, него да је цео „случај” заправо био одијум на „политичку и научно-академску бироновштину”, који је био могућ у време нове владарке Јелисавете Петровне. То је било време у којем је осуђиван превелик немачки утицај у Академији. По једној анегдоти, утицајни Никита Панин, будући васпитач царевића Павла Петровића, изјавио је да би „ти академици” писали и у корист татарског кана ако би им се платило [Осипов 1995: 14–22]. Ова Милерова студија, која је уништена 1750, поново је објављена на немачком језику 1768. године [Origines... 1768].

Све те непријатности нису обесхрабриле Милера — наставио је да се бави Варјашким питањем. Написао је још неколико студија међу којима

су најзначајније: *О њрвом руском леѣойисцу ѡрејодобном Несѣору и његовим насѣављачима* (1755), *Крајко извеѣће о насѣанку Новѣгорода и ѡпореку рускоѣ народа* (1761) и *О народима, који су живели у Русији од древних времена* (1773). У овим радовима одбацио је тезу да су Варјази позвани да преузму власт у словенским крајевима, а претпоставио је да су Рјурик и његова браћа били предводници најамних дружина у Новгороду и да су потом узурпирали власт. Такође је одустао од тезе да су Варјази по етничком пореклу били Скандинавци и прихватио тезу (коју је заступао Ломоносов) да су они били пореклом из словенског племена Роксолана [Алпатов 1985: 24–25].

Поред педагошког рада, уређивања часописа и Академијиних збирки, бављења историјом Сибира и Варјашким питањем, Милер је имао низ других поља интересовања. Бавио се и „новијим” периодом руске историје. Истраживао је период цара Фјодора Ивановича и Бориса Годунова, доласка Романова на власт, па и период Петровских реформи. Објавио је неколико текстова који су се односили и на историју Украјине и козаштва [Рогожин: 122–124].

Уз Ломоносова Милер је сарађивао с Волтером на писању Волтерове историје Петра Великог. Учествовао је у одабиру великог броја архивских докумената Петровске епохе који су били послати Волтеру. Међутим, овај је „прошао мимо њих”, како је Милер касније записао. Многе Милерове замерке на рукопис овог дела Волтер није уважио па је касније дошло до сукоба између њих. Руска научна јавност била је сагласна у томе да Волтерово дело није испунило очекивања. То је, између осталих, био и један од разлога због којих је Захарија Орфелин написао своју двотомну биографију Петра Великог.

Занимљиво је да и у Милеровом схватању историје можемо наћи неке елементе цикличне теорије. Тако је он, на свечаности у Академији поводом ступања на престо Катарине II, говорио да „наука прелази од једног народа ка другом... Преселивши се из Египта у Грчку, а из Грчке у Рим па се раширила по Европи”. На тај начин је стигла и у Русију која „са усхићењем гледа у будућност у којој она у науци неће заостајати ни за најпросвећенијим народима” [Алпатов 1985: 22].

Неуморни Милер је приредио и штампао рукопис Татишчевљеве *Руске исѣорије* који се чувао у Академији од 1739. године. Такође је објавио 1770. и дело А. И. Манкијева *Језѣро руске исѣорије* (Алексей Ильич Манкиев, *Ядро российской истории*). Поред свега поменутог, иза Милера је остала богата збирка извора и рукописа, тзв. Милерови портфељи који се чувају у архиву руске Академије и представљају незаобилазну грађу за готово сваког истраживача који се бави старијом историјом, геологијом или етнографијом Русије [Голицын: 1899]. Последње године живота провео је у Москви, где се прво бавио педагошким радом а потом управљао архивом иностране колегије. Умро је у Москви 1783. године.

Поред Зигфрида Бајера и Герхарда Фридриха Милера, међу утемељиваче Норманске теорије можемо убројити и Августа Лудвига Шлецера (1735–1809), такође пореклом Немца. Будући да је био нешто млађи од

претходне двојице, он је касније дошао у Русију у чијој је науци оставио такође дубок траг. Шлецер је као историчар, статистичар, публициста и филолог у европским оквирима остварио значајну каријеру и сматран је једним од највећих ауторитета свога времена за ове области. Његово животно дело *Несѣор*, објављено у пет томова (1802–1809), садржи све до тада познате верзије Несторовог летописа уз коментаре, поређења с другим изворима који се односе на стару руску историју и Шлецерове погледе на методологију историјских истраживања и филозофију историје⁸.

Шлецер је рођен 1735. године у грофовији Хоенлое-Кирхенберг (Баден-Виртемберг). Његови преци су у неколико генерација били протестантски свештеници, што је знатно утицало на његове погледе на свет. Студирао је теологију на универзитету у Витенбергу, где је одбранио дисертацију *О живојѣ Боѣа* (*De vita Dei*). Школовање је наставио на универзитету у Гетингену студирајући географију и оријенталне језике⁹. То је сматрао припремом за студијско путовање на Блиски исток којим се заносио готово читав живот. Велики утицај на њега током студија, али и касније на читаву каријеру, имао је И. Михаелист, тадашњи велики ауторитет за филозофију историје. Да би зарадио средства за планирано путовање отишао је 1755. у Шведску и три године радио као кућни учитељ. Тамо се посветио проучавању шведског језика и историје [Schlözer 1828: 24–41]. Као резултат рада на шведском језику је објавио *Озглед оѣиѣе истѣорије ѣрѣовине и морейловѣѣа у сѣаром веку* (1758), а његова *Новѣја истѣорија науке у Шведској* објављена је на немачком језику у Роштоку (1756–1758). Потом се вратио у Гетинген где се и даље бавио припремама за пут на Блиски исток. Наставио је студије слушајући Мојсијево законодавство, феудално право, филозофију права, метафизику, математику [Бестужев-Рюмин 1997: 148–151]. Његову даљу судбину предодредио је Милеров позив да дође у Петроград, где би радио као кућни учитељ али и као Милеров помоћник у раду на руској историји. Овај позив је такође прихватио као начин да прикупи потребна средства за пут на Блиски исток. У Русију је стигао 1761. и ту ће остати до 1767. Боравак и рад у Русији у потпуности ће изменити његова научна интересовања. Уместо намере да проучава Палестину, заинтересовао се за стару руску историју и њоме се бавио до краја живота. Убрзо је дошао у сукоб с Милером код којег је напустио службу да би постао асистент у петроградској Академији (1762) где је могао да отпочне сакупљање летописа. С просветитељским жаром настојао је да унапреди образовање у Русији. Сматрао је да то треба да буде постепено и да треба унапређивати оне области које су до тада биле запостављене. Тако је предлагао да сваки спахија треба да ишколује једног лекара, који би се бринуо о здрављу његових кметова. По његовом мишљењу требало је писати и преводити дела мањег обима, а не непросвећеним масама одмах понудити, на пример, Римску историју

⁸ *Несѣоръ, Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache vergleichen, übersetzt und erklärt von August Ludwig Schlözer, Göttingen 1802–1809.*

⁹ Дуго је најпознатији извор за Шлецерову биографију његова делимично завршена аутобиографија *Јавни и ѣриваѣни живоѣи* коју је довршио његов син Кристијан.

у 26 томова. За овај период везан је и један његов план изучавања руске историје који је поднео Академији. По том плану требало би се посветити: 1) *изучавању домаћих извора* (сакупљање свих верзија летописа, њихова филолошка анализа, сравњивање разних верзија и утврђивање истинитости података које они доносе), 2) *изучавању сѝраних извора о руској исѝиорији*, и 3) *иѝсању руске исѝиорије на основу обе ђруиѝе извора*. Овако написана синтеза руске историје требало је да буде основ за писање популарних дела из историје, географије и статистике. Академија није прихватила овај његов план, али ће га сѝм Шлецер, до краја своје каријере, готово у потпуности спровести.

У професора историје унапређен је 1765, а у академика 1767. Убрзо након тога тражио је и добио одсуство и вратио се у Гетинген. Руску службу коначно је напустио 1769. и заменио је местом професора историје и статистике, а касније и државног права на универзитету у Гетингену. Тамо је предавао до краја живота, изузев одсуства током кратких путовања у Француску (1773–74) и Италију (1781–82). Сматран је за једног од највећих мислилаца епохе просвећености и као професор био је веома популаран. Због свега тога у Гетингену су његова предавања слушали и студенти из Русије и Источне Европе, али и студенти из Западне Европе [Истринѝ 1910: 7; Истринѝ 1912: 78–79]. Последњих деценија 18. и почетком 19. века, укупно око 900 студената из целе Европе слушало је његова предавања. Међу његовим ученицима били су бројни будући политичари (као, на пример барон фон Штајн, покретач чувене *Monumenta Germaniae Historica*, председници влада: Харденберг, грофови Стадион, Генц и Рехберг), научници, правници и други „неимари” 19. века. Оставио је значајног трага на пољима политикологије, публицистике, права и статистике. Међу пасиониране читаоце његових дела многи аутори убрајају и царицу Марију Терезију и њеног сина Јосифа II.

Шлецерови политички погледи били су дефинисани епохом просвећености. Био је присталица теорије природног права, а прихватао је и Монтескјеву доктрину поделе власти. Осуђивао је феудализам и кметство у Русији, а глорификовао просвећени апсолутизам. Међутим, згражавао се над револуцијом. То је био његов став и према револуцијама у САД и Француској. Као немачки патриота, у својим последњим публицистичким радовима изражавао је огорчење због Наполеонове окупације немачких земаља и сматрао је да Русија као највећа земља просвећеног апсолутизма једина може бити равнотежа Наполеону у Европи.

Филозофију историје и методолошке поставке Шлецер је изнео у делу *Предсѝаве о универзалној исѝиорији*. Излагање почиње тумачењем теорије природног права. Будући да сви људи воде порекло од једног прародитеља – Адама, следи да су црнац у Сенегалу, Ирокез из Северне Америке и Калмик с Алтаја по рођењу једнаки с Британцем или Немцем [Schlözer 1772: 5]. Историја по њему почиње од „голог човека на голој земљи”. У почетку су земљом лутале одвојене породице које се касније окупљају у родове, области па државе, при чему су отпор освајачима или освајања имали велику улогу у том процесу [Schlözer 1772: 16–18]. Он

сматра да се универзална историја не може добити збиром историја појединих народа, већ да треба пратити најзначајније процесе код „водећих” народа у историји [Schlözser 1772: 22]. Међу ове „водеће” народе старог периода убраја Асирце, Египћане, Феничане, Картагињане, Грке и Римљане, док су новији период обележили Франци, Нормани, Словени, Арабљани, Турци, Монголи и Кинези. У истом делу даје и периодизацију историје која обухвата шест периода: 1) прасвет – праисторију (од постања до потопа), 2) тамни свет – празни период (од потопа до Мојсија и првих писаних извора), 3) предсвет – предисторију (до Персијског царства), 4) стари свет (до пропасти Римског царства 476. године), 5) средњи век (до Колумбовог открића Америке 1492. године), и 6) нови свет – Нови век [Schlözser 1772: 59–96].

Ове своје ставове разрадиће у *Несѿору*, где ће наглашавати да се цивилизација шири у таласима, и посебну улогу у историји приписиваће Римљанима, Германима и Словенима као носиоцима и примаоцима ових таласа [*Несторъ* 1809: 177–178]. Римљани су, по њему, освојили јужну трећину нашег света и раширили до Рајне и Дунава културу коју су сабрали од Етрураца, Грка, Египћана, Картагињана и азијских народа. Германима је судбина доделила улогу да у северозападној Европи шире „семе просвећивања” држећи у једној руци секиру, а у другој јеванђеље. Житељи Скандинавије су под овим утицајем, каже Шлецер, „мало по мало постали људи” [*Несторъ* 1809: 179]. Потом су ти Скандинавци, Нормани, својим разбојничким упадима „пробудили” становништво суровог североистока, које још није улазило у оквире цивилизације (Шлецер пореди Источне Словене тога доба с „дивљацима у Северној Америци”). То „буђење” словенских, финских и других племена која су по Шлецеру тамо живела, значило је настанак руске државе [*Несторъ* 1809: 181]. Шлецер наглашава да је „позвани”¹⁰ кнез ојачао раније постојеће савезе и претворио их у чврсту монархију. За разлику од Бајера и Милера Шлецер каже да полудивљи Нормани нису могли донети културу, него су се Руси за то морали обратити у Цариград [*Несторъ* 1809: 180]. На овај начин Шлецер је, заправо, Норманску теорију покушао да уклопи у своју филозофију историје, што је неминовно водило „натезању” резултата истраживања, чак и оних до којих је дошао сâм, сакупљањем извора и њиховом минуциозном обрадом [Алпатов: 31–37].

Још за време рада у петроградској Академији, Шлецер је уз помоћ преводиоца Семјона Башилова приредио зборник извора *Руска ѿ правда*. У том периоду сакупио је 12 верзија Несторових летописа и почео њихову критичку обраду, што је практично представљало почетак рада на писању његовог животног дела *Несѿор*. Он је сматрао да се критичком анализом и упоређивањем ових различитих редакција и одбацивањем нетачности „изнакажења” која су уносили каснији преписивачи може доћи до изворне верзије Несторовог текста. На том послу радио је готово 40 година.

¹⁰ Алудирајући на Несторове записе о позивању Варјага Рјурика.

У уводу *Несѣора* [Schlözer 1802: 7–11] даје основне податке о руским летописима, а потом кратко описује дотадашњу руску историографију и њен метод, при чему о њој нема баш високо мишљење. Дели је на период „летописања” и период после оснивања Академије [Бестужев-Рюмин 1997: 169]. Потом следе кратки одломци разних верзија Несторовог летописа, за којима иду његови коментари. Уз ове коментаре често износи и своје методолошке принципе. Тако, на пример, каже да постоје две врсте критике извора, спољна критика која је нижег нивоа и унутрашња која је вишег нивоа [Henkel 2006: 101–117].

У *Несѣору* се Шлецер јасно изјашњава за Норманску теорију. По њему руска историја почиње с настанком државе (из чега следи да пре тога словенска племена нису била Руси). Варјаге сматра Скандинавцима – Швеђанима. Прихвата раније Милерово тумачење да они нису позвани, него су дошли као освајачи. Затим следи већ поменуто уклапање Норманске теорије у филозофију историје изнето у делу *Представије о универзалној историји*.

Историјом других словенских народа Шлецер се бавио посредно, у популарно писаним делима и пишући о северним народима. У периоду док је боравио у Гетингену, а још није напустио службу у петроградској Академији (1765–69), написао је студију *О Леху* којом је доказао да је то митска а не историјска личност. Написао је и расправу о пореклу Чеха и Пољака. У истом периоду изашла је и његова *Историја Русије* [Schlözer 1769], популарно писана књига која се ослањала углавном на Татишчевљеву историју (тада још увек необјављену) и обрађивала је период од најстаријих времена до оснивања Москве [Вулетић 2006: 49]. Међутим, ово дело није имало већег одјека будући да и није имало научних амбиција. Сличну, апологетску сврху имала је и његова *Историја Русије под Каџарином Великом*.

У истом периоду је, пишући критику на дело које описује историју Скандинавије и које је било штампано у оквиру Гантријеве, енглеске едиције *Историје свеџа*, предложио да се тај том не преводи на немачки језик. Убрзо је написао *Северну историју*, која је обрађивала управо ту област и била под значајним Гатереровим методолошким утицајем [Бестужев-Рюмин: 161].

Због великих заслуга у проучавању руске прошлости – а вероватно и због тога што је III књига *Несѣора* посвећена цару Александру I и што је последњих година живота хвалио Русију у својим публицистичким радовима – руски цар Александар I је Шлецеру доделио титулу племића и поклатио му брилијантски прстен. Неком врстом признања може се сматрати и чињеница да је његов син Кристијан Шлецер именован за професора у Москви.

Шлецер је оставио дубоког трага у руској историографији. Његовог *Несѣора* посебно су ценили руски историчари просветитељства. Такође, о њему су се повољно изјашњавали Н. М. Карамзин, С. М. Соловјов, В. О. Кључевски и М. Н. Пагодин, најугледнији руски историчари 19. века, кога су, за разлику од свог сународника из 18. века В. Н. Татишчева, сматрали родоначелником своје науке.

Шлецерово име било је врло добро познато и међу Србима. Бројни српски студенти који су се крајем 18. и почетком 19. века школовали на протестантским лицејима и универзитетима сретали су се са Шлецеровим научним радовима, али и његовим публицистичким текстовима. О њему као великом ауторитету слушали су од својих професора међу којима је било много Шлецерових ученика. Из преписке и дела дневника Шлецерових ученика Александра Ивановича Тургењева и Андреја Сергејевича Кајсарова, сазнајемо о Шлецеровим везама с митрополитом Стефаном Стратимировићем [Истрињ 1915: 22]. Из ових докумената сазнајемо и то да је Шлецер био у преписци са Стратимировићем, да је вероватно он препоручио својим студентима да посете „ученог” митрополита „који се и сам бави старом словенском историјом”¹¹. Тургењев и Кајсаров су у пролеће 1804. из Гетингена кренули да се упознају са „словенским земљама”. Пропутовали су Лајпциг, Дрезден, Праг, Беч, Пешту, Сремске Карловаце, Земун, Београд, Даљ, Осијек, Загреб, Ријеку и Трст. Оставили су веома занимљиве записе о Стратимировићу, Срему, фрушкогорским манастирима, српском свештенству и монаштву, положају српске цркве и уопште народа у Аустрији, али и о Земуну и београдској тврђави¹². Да ли су ови, касније познати слависти, поред научних разлога имали 1804. године и неке друге – политичке – разлоге за посету Стратимировићу, можемо само да нагађамо.

Стратимировић је оспоравао Шлецереve наводе да су Варјази били Нормани, тврдећи да су се Словени још у 5. веку населили на север. Даље је тврдио да су у 3. и 4. столећу свуда били познати Франци као поморски разбојници, али име Франци се односило на све житеље севера не делећи их по народностима. Будући да је Словенима страно слово *ф*, они су их звали Вранги – из чега је произашло име Варјага¹³. По записима Кајсарова, Стратимировић је сматрао како је највероватније да су Словени били распрострањени у Пољској, Бохемији, Илирији. У разговору са Шлецеровим студентима митрополит је указивао и на неке словне грешке у *Несѣору*¹⁴. Тургењев наводи како је Стратимировић њему и његовом сапутнику предао књиге и неке списе које је сâм прикупио а односе се на стару словенску историју.

Високо ценећи Стратимировићеву ученост и његов рад на просвећењу српског народа Шлецер је другу књигу свога *Несѣора* посветио српском митрополиту [Schl  zer 1802, II: 1–2 пре прве стр.]. У посвети подстиче митрополита да настави рад у науци, како би српски народ добио штампану граматику и речник а помиње и Стратимировићеве заслуге у издавању Рајићеве *Исѣорије* и Стојковићеве *Фисике* (која је изашла само годину дана пре овог Шлецеровог тома) [Schl  zer 1802, II: 3 пре прве стр.].

¹¹ А. И. Тургенев – И. Тургеневу, Карловицъ вѣ Симѣи. Окт. 5 / Сент. 23. 1804.

¹² А. И. Тургенев – И. Тургеневу, Карловицъ вѣ Сирмѣи. Окт. 5/ Сент. 23. 1804; А. И. Тургенев – И. Тургеневу, Карловицъ вѣ Сирмѣи. Окт. 3/15; *Записки и писъма А. С. Кайсарова*, 7 Отабъра старогѣ стила 1804.

¹³ *Записки и писъма А. С. Кайсарова*, Карловицъ 1804. 20. Сентябъра/2. Октабъра.

¹⁴ *Исѣо*.

Показано је како су настали Варјашко питање и Норманска теорија у 18. веку. Током 19. века ове теорије прихватиће, уз одређене измене, најугледнији руски историчари, Карамзин, Кључевски, Пагодин и други. У време владавине большевика ове теорије биле су одбачене или појединостављено свођене на социјалну компоненту да је руски народ био потлачен, а да је већи део елите која га је експлоатисала била страног порекла. И у Француској у време Буржоаске револуције, постојала су тумачења по којима се, наводно, владајући слој разликовао од већине становништва не само по социјалном положају, већ и по етничком пореклу.

Новија руска историографија недвосмислено је доказала да су државне институције и државност на руским територијама постојали много пре легендарног „позивања Варјага” и да они никако нису могли бити творци државности у Русији [Сахаров 2011: 35–36], нити да су имали значајну улогу у етногенези руског народа. Међутим, питање етничког порекла Варјага и даље није до краја разрешено, упркос мултидисциплинарном приступу који је подразумевао подробне филолошке анализе и тумачења најновијих археолошких налаза. Велики број савремених аутора сматра да реч *варјаг* пре може означавати професионалну припадност (они који варе со из морске воде, тј. произвођаче и трговце сољу) него етничко порекло, али ово питање остало је отворено за будуће генерације норманиста и антинорманиста¹⁵ [Анохин 2000: 51–61].

Као и код тумачења и интерпретације многих историјских догађаја и процеса, тако и у случају Варјашког питања и Норманске теорије време у коме је аутор писао, његови политички и идеолошки ставови имали су велики утицај на закључке и тумачења. То је у овом случају можда било и израженије јер се радило о веома значајним – „државотворним” темама, питањима порекла и етногенезе руског народа и изградње руске државе и њених институција.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Алпатов, М. А. (1985). *Русская историческая мысль и западная Европа, XVIII – первая половина XIXв*, Москва: Наука.
- Анохин Г. И. (2000) *Новая гипотеза происхождения государства на Руси*, Вопросы истории 3: 51–61.
- Байер, Г. З. (2006). „О Варягах”, превод на савремени руски језик у: В. В. Фомин, *Ломоносов, Гений русской истории*, Москва.
- Березовая, Л. Г. и Н. П. Берлякова (2002). *История Русской культуры*, ВЛАДОС, Москва.
- Бестужев-Рюмин (1997). К. *Биографии и характеристики (Летописцы России)*, Век, Москва (репринт).
- Ваксель, Свен (1940). *Вторая Камчатская экспедиция Витуса Беринга*, Москва.
- Вулетић, Витомир (2006). *Руски историчар о Јужним Словенима*, Настава и историја, 5: 47–55.
- Голицын, Н. В. (1899). *Портфели Г. Ф. Миллера, Описание рукописной коллекции историка и археографа Герхарда Фридриха Миллера (1705–1783)*, Москва.

¹⁵ Ову хипотезу први је још у 19. веку изнео историчар Васиљев.

- Грот, Лидия (2007). *Истоки норманизма: шведская гипербориада и Г. З. Байер*, Москва.
- Джаксон, Т. Н. (1995). *Герард Фридрих Миллер, Историки России XVIII–XX вв.* Вып. 1. *Архивно-информационный бюллетен* 9, Приложение к журналу, *Исторический архив* Москва.
- Ђурић, Ђорђе (2013). Писци Руске историје – М. В. Ломоносов и Н. М. Карамзин, *Исцртаживања*, Нови Сад: Филозофски факултет, 24: 235–246.
- Ђурић, Ђорђе (2009). Руски утицаји на српску историографију у другој половини XVIII века у: *Извори о историји и култури Војводине*, Зборник радова, Нови Сад: Филозофски факултет, 87–98.
- Истринъ, В. М. (1915). Архивъ братьевъ Тургеневыхъ, *Путешествие А. И. Тургенева и А. С. Кайсарова по Славянскимъ землямъ въ 1804. году*, подъ редакцией В. М. Истрина, Санктпетербургъ.
- Истринъ, В. (1912). Русские Путешественники по славянскимъ землямъ въ начале XIX века, *Журналъ министерства народноаго просвѣщенія*, 9 (сентябрь), отдел 2.
- Истринъ, В. (1910). Русские студенты въ Геттингене въ 1802–1804. гг., *Журналъ министерства народноаго просвѣщенія*.
- Несторъ, Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt von August Ludwig Schlözer* (1802–1809), Göttingen.
- Несторъ, Русские летописи на древле-словенскомъ языке, сличенные, ꙗреведенные и объясненныя Августомъ Лудовикомъ Шлѣцеромъ* (1809–1819). Пер. с нем. Дм. Языкова, Т II, Санктпетербургъ.
- Оболенски, Димитрије и Борис Греков (2003). Приредили: Нестор Летописац, *Повјесѣ минулихъ љѣта или Несѣјоровъ Љѣтопис*, Београд.
- Осипов, Ю. С. (1999). *Академия наук в истории Российского государства*, Москва: Наука.
- Пекарский, П. П. (1870–1873). *История Академии Наук*, Т. I, Санктпетербургъ.
- Рогожин, Н. М. (2004). *Петровские реформы и русская историография* у: М. Ю. Лачаева, *Историография истории России до 1917. года*, Москва: Владос.
- Сахаров А. Н. (2003). *Рюрик, варяги и судьбы российской государственности*, зборник РИО, Т. 8, Москва.
- Сахаров, А Н.; Л. Е. Морозова, М. А. Рахматуллин и др. (2011). *История России, С древнейших времен до начала XXI в.*, Москва.
- Сидоренко, О. В. (2004). *Историография IX-нач. XX вв. Отечественной истории (учебное пособие)*, Издательство Дальневосточного университета Владивосток.
- Фомин, В. В. (2006). *Ломоносов, Гений русской истории*, Москва.
- Becher, Ursula A. J. (1980). August Ludwig von Schlözer, у: Hans-Ulrich Wehler (Herausgeber), *Deutsche Historiker*, Band VIII, Göttingen.
- Henkel, Thomas (2006). *Der vernünftige Mönch*, Die Funktion der Nestorchronik für August Ludwig von Schölzers Selbstverständnis, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 54.
- Istorija starog vremena* (povjest vremenih ljet), *I druga dela staroruske književnosti* (2009). Izbor, prevod, komentari i objašnjenja Andrij Lavrik, Beograd: Dereta.
- Origines Rossicae (1768). *Allgemeine historische bibliothek*, Berlin, IV.
- Schlözer, → August Ludwig Schlözers (1776–1782), *Briefwechsel, meist historischen und politischen Inhalts*, Göttingen.
- Schlözer, August Ludwig von (1793). *Allgemeines, Statsrecht und Stats Verfassungs Lere*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen
- Schlözer, August Ludwig von (1828). *Offentliches und Privatleben, aus Originalurkunden, von dessen ältestem Sohne Cristian von Schlözer*, Leipzig.
- Schlözer, August Ludwig von (1804). *Stats Anzeigen*, Göttingen.
- Schlözer, August Ludwig von (1802–1809). *Несѣоръ, Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt von August Ludwig Schlözer*, Göttingen.
- Schlözer's, August Ludwig von (1772). *Vorstellung Seiner Universal-Historie*, Göttingen.
- Schlözer, August Ludwig (1769). *Geschichte von Russland*, Erster Teil, Göttingen, Gotha.

A FORM OF CREATING HISTORICAL CONSCIOUSNESS:
THE RUSSIAN ACADEMY AND VARANGIAN QUESTION

by

ĐORĐE ĐURIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy,

Department of History

Dr Zorana Đindića 2, Novi Sad, Serbia

djdjuric@yahoo.com

SUMMARY: The establishment of the Academy of Sciences in St. Petersburg gave a great impetus to the development of historiography in Russia, and likewise to the development of other sciences. The idea of establishing the Academy of Sciences in Russia came from Peter the Great. Because there did not exist a system of higher education or a university in Russia at that time, scientists who were to become the first members of the Academy, had to be brought in from abroad. The enlightened ruler did not regret spending effort and money for this purpose. Large sums of money were assigned to the purchase of books and to the salaries and awards of the future members of the Academy. The Academy started its activities in December 1725, and during the first few decades it was led by scientists from abroad, mainly from German countries. That was also the case with the Humanities Section, which, among other things, supposed to deal with Russian history. The bases for work at the Russian Academy in St. Petersburg in the following decades were set by: Gottlieb Siegfried Bayer, Gerhard Friedrich Müller and August Ludwig von Schlözer. On the bases of the Russian historical material that they collected, primarily *Nestorov letopis* (*Nestor's chronicle*) that describes the events of the 9th century, they came to far-reaching conclusions about the origin of the Russian people and the establishment of the Russian state and its institutions. This way was opened the so called Varangian question and formulated Norman theory of the origin of the Russians. In the first half of the 18th century, Russian historian Vasily Nikitich Tatishchev, academician Mikhail Vasilyevich Lomonosov and other Russian scientists opposed to these theories. During the 19th century, these theories were accepted, with certain modifications, by the most distinguished Russian bourgeois historians Karamzin, Soloviev, Pagodin and others. The Bolsheviks mostly rejected these theories or they were simplified and reduced to the social segment that the Russian people were oppressed, and that the majority the oppressor elite was of foreign origin. As is the case with the interpretations of many historical events and processes, the conclusions related to the Varangian question and Norman theory were widely influenced by the time in which the author wrote, and by his political and ideological attitudes. That was perhaps more pronounced in this case, because it was the question of the origin and ethnogenesis of the Russian people and the establishment of the Russian state and its institutions.

KEYWORDS: Historical consciousness, Russian Academy of Sciences, Varangian question, Gottlieb Siegfried Bayer, History of the 18th century, August Ludwig von Schlözer, Norman theory, Mikhail Vasilyevich Lomonosov

ОБЈЕКТИВИЗОВАЊЕ МОРАЛНЕ ШТЕТЕ

МАРИЈА КАРАНИКИЋ МИРИЋ

Универзитет у Београду, Правни факултет
Булевар краља Александра 67, Београд, Србија
marija@ius.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У српском позитивном праву прихваћен је најчистији облик субјективне концепције моралне штете: под моралном (неимовинском, нематеријалном) штетом мисли се на бол (телесни или душевни) и страх довољног трајања и интензитета. Моралну то јест неимовинску штету не чини сама повреда личног добра или објекта неког неимовинског права, већ бол или страх, повреда интимне сфере која са собом носи поремећај у психичкој равнотежи оштећеника. Под објективизацијом моралне штете мисли се на промену овог схватања, то јест на разумевање нематеријале штете као повреде личног добра или објекта неимовинског права или самог неимовинског права или правом заштићеног интереса, а у сваком случају, без обзира на то да ли је та повреда имала за резултат бол или страх односно трпљење у интимној сфери оштећеника. Овом схватању 2005. године окренуо се хрватски законодавац, дефинишући неимовинску штету као повреду права личности. Комисија за израду Грађанског законика разматра, између осталог, могућност потпуног или делимичног објективизовања моралне штете у српском праву. У овом раду преиспитују се разлози за такву промену и заузима став да би за српско право била оптимална мешовита концепција неимовинске штете: останак при основној идеји о моралној штети као интимном трпљењу, уз проширење које је било предложено још Скицом – да и сама повреда личног добра односно правом заштићеног интереса може да буде вид моралне штете.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: морална (неимовинска) штета, повреда личног добра, повреда права личности, душевни бол, телесни бол, страх

Супротстављеност субјективног и објективног схватања о моралној штети одавно је позната у правној науци¹, али се сматрало да је у нашем праву она дефинитивно разрешена у корист субјективне перцепције не-

¹ Вид.: преглед схватања о неимовинској штети [Станковић 1998 (1963): 40]. Реч је о публикацији коју је уредио Зоран Ивошевић, под називом *Накнада штете*, у којој су поново штампане четири књиге Обрена Станковића: *Новчана накнада неимовинске штете*

имовинске штете². До тога је дошло под снажним утицајем теоријских ставова Обрена Станковића о појму моралне штете [Станковић 1998 (1963): 25–27], који су прихваћени и у југословенском *Закону о облигационим односима* (ЗОО)³. Предмет овог рада је објективизовање појма моралне штете, то јест свођење такве штете на повреду неимовинског права, још прецизније, на повреду објекта неимовинског права као што су телесни интегритет, здравље, част, углед, приватност и друго⁴. Ову могућност Станковић је пре доношења ЗОО испитао и одбацио [Станковић 1998 (1963): 30–33 и 84–87].

У практичном смислу, могућност да се правном лицу призна право на накнаду неимовинске штете отвара се само ако се схватање о томе шта је морална штета претходно приближи објективној концепцији. Законодавци појединих некадашњих југословенских република објективизовали су појам моралне штете и признали правном лицу право на њену накнаду⁵. Комисија за израду грађанског законика⁶ разматра могућност да се морална штета у српском праву објективизује [Комисија за израду Грађанског законика 2009: 64 и 81–82 (чл. 168, 224 и 226 *Преднацртија*)]

СУБЈЕКТИВНА И ОБЈЕКТИВНА КОНЦЕПЦИЈА МОРАЛНЕ ШТЕТЕ

У српском позитивном праву прихваћен је најчистији облик субјективне концепције моралне штете: Под моралном (неимовинском, нематеријалном) штетом мисли се на бол (телесни или душевни) и страх довољног трајања и интензитета⁷. Судови кажу⁸:

„Под нематеријалном штетом у смислу ЗОО подразумевају се физички бол, психички бол и страх. Стога се оштећеном новчана накнада на име нематеријалне штете може досудити само кад се повреда манифестовала у једном од наведених видова те

(докторска дисертација, 1963), *Накнада за појачане најоре и за умањење живојне активности* (1972), *Накнада имовинске штете* (1968) и *Накнада штете у облику рените* (1975).

² Изразе морална, нематеријална и неимовинска штета користим као синонине.

³ Вид. чл. 200 Закона о облигационим односима, *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/1978; 39/1985; 45/1989. – одлука УСЈ и 57/1989, *Службени лист СРЈ*, бр. 31/1993. и *Службени лист СЦГ*, бр. 1/2003. – Уставна повеља.

⁴ Водинелић овде задржава фину разлику између повреде каквог неимовинског права и повреде његовог објекта [Vodinelic 2012: 496–497].

⁵ Упор. чл. 149 и 207 Закона о облигационим односима Црне Горе (ЗОО–ЦГ), *Сл. лист ЦГ*, бр. 47/2008; чл. 19, 1046 и 1100 Закона о обвезним односима Хрватске (ЗОО–ХР), *Народне новине*, бр. 35/2005, 41/2008 и 125/2011. Вид.: поређење југословенског и хрватског ЗОО [Josipović i Nikšić 2008: 61–94].

⁶ Одлука Владе Републике Србије о образовању посебне Комисије ради кодификације грађанског права и израде Грађанског законика, *Службени гласник РС*, бр. 104/2006; 110/2006 и 85/2009.

⁷ „Штета је умањење нечије имовине (обична штета) и спречавање њеног повећања (измакла корист), као и *наношење друге физичке или психичке бола или страха (нематеријална штета)*.” Чл. 155 ЗОО.

⁸ Закључак саветовања представника Савезног суда, врховних судова република и аутономних покрајина и Врховног војног суда од 15. и 16. октобра 1986.

штете и под условом да јачина и трајање болова и страха и друге околности то оправдавају, да би се код оштећеног успоставила нарушена психичка равнотежа. Оштећеном се због повреде (нематеријалних) права личности новчана накнада може досудити само кад су се последице те повреде манифестовале у једном од видова нематеријалне штете. И када је неки од видова нематеријалне штете настао, оштећеном се новчана накнада може досудити само када јачина и трајање болова и страха или друге околности случаја то оправдавају, да би се код оштећеног успоставила нарушена психичка равнотежа.”

Моралну то јест неимовинску штету не чини сама повреда личног добра или објекта неког неимовинског права, већ бол или страх, повреда интимне сфере која са собом носи поремећај у психичкој равнотежи оштећеника [Станковић 1998 (1963): 150]. Другим речима, морална штета не састоји се у повреди неког личног неимовинског права оштећеника, па ни у повреди објекта тог његовог права, него у једном интимном трпљењу, до којег често долази баш поводом овакве повреде. Морална штета може да се састоји и у повреди неких моралних интереса и осећања која нису објекат ниједног субјективног неимовинског права односно којима не кореспондира ниједно именовано право личности [Carbonnier 2004: 2272–2273]⁹. Међутим, ако поводом повреде права личности или објекта права личности не дође до бола или страха довољног интензитета, онда нема ни моралне штете. Реч је о снажном и трајном субјективном трпљењу, болу или страху, који ремете емоционални еквилибријум индивидуе [Станковић 1998 (1963): 25–27].

Уштрб нематеријалног добра може да има за последицу како имовинску, тако и неимовинску штету. Повреда тела може да има за последицу трошкове лечења, с једне, и телесни бол, с друге стране. Неимовинска штета своди се на човеково психичко узнемиравање, у виду душевног или физичког бола, патње, страха, неугодних осећања, изазвано повредом неког његовог личног, неимовинског добра [Радишић 2004: 199]¹⁰. Психички, то јест душевни бол одређеног трајања и јачине јесте један од облика моралне штете. Међутим, није ни сваки довољно снажан и довољно дуготрајан душевни бол признат као штета у правном смислу, него само онај који настаје услед умањења животне активности, наруже-

⁹ Има у нас и аутора који сматрају супротно: да су бол или страх манифестација неимовинске штете, али да је суштина увек у повреди права личности. Другим речима, да није свака повреда права личности – нематеријална штета, али да нематеријалне штете не може да буде без повреде права личности оштећеника [Petrović 1996: 12].

¹⁰ Према неким ауторима морална штета (бол или страх) може да настане и поводом повреде неког имовинског добра. Као пример они наводе правило из чл. 189 ст. 4 ЗОО: *Када је ствар унишћена или оштећена кривичним делом учињеним с умишљајем, суд може да одреди висину накнаде према вредности коју је та ствар имала за оштећеника* [Đorđević i Stanković 1987: 354]. Међутим, постоји теоријски спор о томе да ли је поменутом нормом законодавац прописао посебан, субјективан критеријум за процену стварне штете (као облика имовинске штете), или право на накнаду за интимно трпљење услед уништења или оштећења ствари [Karanikić Mirić 2011: 67–87].

ности, повреде угледа, части, слободе или права личности, смрти или тешког инвалидитета блиског лица, те посебан душевни бол који трпе жртве кривичних дела против полне слободе (чл. 200 и 202 ЗОО).

Речено је да сама повреда права личности односно неимовинског добра није штета; штета је тек психички бол поводом ове повреде. Међутим, постоји и правно средство за отклањање повреде права личности као такве: Суд може да нареди да се на трошак штетника објави пресуда или исправка или да штетник повуче изјаву којом је учињена повреда, односно да се учини нешто друго¹¹ чиме се може остварити иста сврха (чл. 199 ЗОО). Међутим, новчана накнада штете може се досудити само ономе који – зато што му је повређено неко право личности – подноси душевни бол.

Под објективизацијом моралне штете мисли се на промену овог схватања, то јест на разумевање нематеријале штете као повреде личног добра или објекта неимовинског права или самог неимовинског права или правом заштићеног интереса, а у сваком случају, без обзира на то да ли је та повреда имала за резултат бол или страх или трпљење у интимној сфери оштећеника¹². Овом схватању се 2005. окренуо хрватски законодавац, дефинишући неимовинску штету као *повреду права личности*¹³.

Под правима личности (*особности*), према чл. 19 ЗОО–ХР, подразумевају се право на живот, телесно и душевно здравље, углед, част, достојанство, име, приватност личног и породичног живота, слобода и друго. Наведена права признају се и правном лицу изузев оних која су везана за биолошку суштину физичког лица. Хрватски законодавац посебно истиче право правног лица на углед, част, име, пословну тајну и слободу привређивања. Поред свега наведеног, новим законом признато је право на накнаду неимовинске штете изазване повредом уговорне обавезе¹⁴. Душевни и телесни бол и страх више не представљају појавне облике неимовинске штете, они нису морална штета по себи, већ имају значај мерила, критеријума за оцену колико је тешка конкретна повреда права

¹¹ Рецимо, да се уместо пресуде објави текст садржине коју предлаже тужилачка страна. Пресуда Врховног суда Србије Рев. 229/2004/2 од 21. априла 2004.

¹² На маргини: У немачком праву новчана накнада неимовинске штете може се захтевати само у случајевима који су одређени законом (§ 253 Грађанског законика). Овом параграфу је 2002. године дописан још један став – да се новчана накнада може захтевати увек када је неимовинска штета настала услед повреде тела, здравља или слободе сексуалног самоодређења. Истовремено је укинут § 847 у којем је раније стајала слична одредба. Пропуштена је прилика да се позакони правило о праву на правичну новчану накнаду неимовинске штете проузроковане повредом *allgemeines Persönlichkeitsrecht* (*allgemeines Persönlichkeitsrecht*), које су судови *praeter legem* признали још 1958. године, екстензивним тумачењем § 823 ал. 1 Грађанског законика. Ипак, ово пропуштање се не интерпретира као одустанак од затеченог становишта судова о праву на накнаду неимовинске штете узроковане повредом општег права личности [Magnus 2003: 4]. Немачки судови разликују три типа повреде права личности: повреду индивидуалне сфере (*Individualsphäre*), повреду приватне сфере (*Privatsphäre*) и повреду интимне сфере (*Intimsphäre*) [Magnus and Fedtke 2001: 121].

¹³ „Штета је умањење нечије имовине (обична штета), спречавање њезина повећања (измакла корист) и повреда права личности (неимовинска штета).” Чл. 1046 ЗОО–ХР. Детаљну анализу појма и функције неимовинске штете према новом Закону о обвезним односима Хрватске дао је Марко Баретић [Baretić 2006: 464–471].

¹⁴ Вид.: Чл. 346 ЗОО–ХР.

личности, што је даље битно за одређивање износа правичне накнаде¹⁵. Другачије речено, када се морална штета разуме објективно, онда бол и страх не представљају штету, него су то чињенице које, заједно с другим околностима, утичу на оцену суда о томе да ли је право личности повређено у довољној мери да оштећеник стекне право на правичну новчану накнаду за његову повреду [Klarić i Vedriš 2006: 591].

Ово је у теорији критиковано. Тако Радоловић пише да је штета што је нови ЗОО–ХР мало заборавио на своју нову и правилну оријентацију *иа је поновио ствару одредбу да висина новчане накнаде зависи о јачини и трајању болова: Требало је само рећи да висина новчане накнаде зависи од ступња повреде права личности* [Radolović 2006: 158]. У сваком случају, Хрватски судови су спори у прихватању ове промене: они се и даље држе субјективног схватања о неимовинској штети, што теорија запажа и оштро им замера. Тако се може прочитати да судови остају при старој концепцији моралне штете зато што увођење промена захтева интелектуални напор да се оне схвате и прихвате [Ђурковић 2010: 1]. Међутим, институционални отпор новинама може да буде знак да нешто с предложеним променама није у реду. То што се судови држе старог схватања не значи нужно да су инертни, или да беже од интелектуалног напора. Српски законодавац све ово треба да узме у обзир ако се буде упуштао у радикалну промену законског појма неимовинске штете.

Теорија опомиње да одлука о основаности захтева за накнаду штете треба да зависи на првом месту од тежине повреде права личности: То што повреда права личности у конкретном случају нема психичку еманиацију, што се не испољава као душевни или телесни бол те страх – не значи по себи да је одштетни захтев неоснован [Baretić 2006: 472]. Када оцењује да ли је право личности повређено у довољној мери, суд може да узме у обзир сваки психички бол довољног трајања и јачине, а не само болове који потичу од таксативно побројаних узрока [Baretić 2006: 475]. У субјективној конструкцији се као правом призната штета сматрају само душевни болови из законског каталога (рецимо, душевни бол услед наружености, душевни бол због смрти блиског лица и остало)¹⁶. У објективној конструкцији, приликом процене колико је тешка повреда права личности, суд је слободан да узме у обзир сваки довољно јак и дуготрајан душевни бол који је настао поводом повреде законом заштићеног неимовинског добра.

¹⁵ Вид.: Чл. 1100 ст. 2 ЗОО–ХР: „Pri odlučivanju o visini pravične novčane naknade sud će voditi računa o jačini i trajanju povredom izazvanih fizičkih boli, duševnih boli i straha, cilju kojemu služi ta naknada, ali i o tome da se njome ne pogoduje težnjama koje nisu spojive sa njezinom paravi i društvenom svrhom.”

¹⁶ Примера ради, Врховни суд Србије не досуђује накнаду за душевни бол услед губитка ствари, чак ни када је реч о уметничком делу, зато што то није законом признат облик моралне штете. Решење Врховног суда Србије, Рев. I 2749/2004 од 25. новембра 2004. У истом кључу: Основан и интензиван страх родитеља за судбину детета није правно призната нематеријална штета. Закључак саветовања грађанских и грађанско-привредних одељења Савезног суда, врховних судова република и покрајина и Врховног војног суда од 14. и 15. септембра 1983.

КРИТИКА ИЗЛОЖЕНИХ СХВАТАЊА И МЕШТОВИТА КОНЦЕПЦИЈА МОРАЛНЕ ШТЕТЕ

Основна замерка свођењу неимовинске штете на каталог субјективних права за чију повреду може да се дугује накнада упућује на коначност тог каталога. Станковић нарочито истиче ту коначност као мањкавост:

„Људска личност је тако суптилна и сложена и њене манифестације тако многобројне и разноврсне да ни најгениознији систем таквих субјективних права не би био у стању да покрије све случајеве неимовинских штета” [Станковић 1998 (1963): 30].

За Станковића схватање о неимовинској штети као повреди права личности сувише је рестриктивно: он сматра да има много више појавних облика психичког бола него права личности која би могла да буду повређена, из чега закључује да би у објективној конструкцији неимовинске штете многе повреде остале непокривене. Ова критика почива на погрешном схватању о затвореном кругу субјективних права или права личности који је сувише узак да обезбеди заштиту у свим случајевима када би требало, а то је увек када неко лице трпи патњу у интимној сфери. Прво, број личних права није коначан, он се развија [Krnetić 2007 (1957): 263; Vodinelić 2012: 253]. И друго, у поступку квалификације појединачног случаја и интерпретације правила које треба применити – редовно се коригују садржина и обим појма штете и ограничава или проширује додешај установе одговорности. Све и да то жели, законодавац не би могао да заустави ове процесе, то јест да у неком објективном схватању исцрпним набрајањем права личности или објеката тих права спречи судове да квалификују чињенице и тумаче правила и да на тај начин појам штете увек изнова одређују.

Нека форма каталога правом признатих штета не може се избећи, било да је реч о кругу личних права или објеката тих права, било да је реч о кругу правом признатих манифестација психичког бола: Ако ограниченост каталога правом признатих неимовинских штета представља проблем, тај проблем постоји како у објективном, тако и у субјективном схватању неимовинских штета. Питање које се може поставити тиче се технологије ширења круга правом признатих штета. Да би до тога дошло у објективном моделу, неопходно је да се призна ново или пак шире тумачи већ признато право личности. Да би до истог дошло у субјективном моделу, треба правом признати нов или шире тумачити већ признати случај интимне патње (бола или страха).

Субјективност субјективног схватања о моралној штети у практичној равни поприма формализован, деперсонализован облик. Постериорно утврђивање туђег бола или страха по природи ствари није могуће: не може се знати да ли је одређено лице у одређеном тренутку у прошлости заиста трпело бол или страх и коликог интензитета. Највише што се може јесте да се утврди ситуација у којој се други био нашао и да се оцени да ли би у таквој ситуацији хипотетички човек који је узет као стандард

осетио бол или страх и које силине. И када се крећу у оквирима крајње субјективног схватања, судови су принуђени да квантификују примерену накнаду за бол или страх. Нужност квантификације не престаје ни када се схватање промени. (1) У субјективном моделу судови утврђују износ правичне накнаде која треба да пружи сатисфакцију оштећенику за дефинитиван морални губитак, то јест да му омогући да себи прибави неко друго добро које ће му олакшати повреду коју је претрпео у интимној сфери. (2) У објективном моделу судови утврђују накнаду која је примерена једној неопипљивој, сасвим апстрактној повреди, одређују износ који би требало да представља правичан одговор на повреду права личности¹⁷.

У *Скици за законик о облигацијама и уговорима* Константиновић је оставио простора за отклон од чисто субјективног схватања моралне штете. Он је моралну или неимовинску штету широко одредио као (1) повреду сваког законитог интереса, (2) повреду права личности: слободе, части, угледа, стида, личног и породичног мира и других личних добара, и (3) наношење другог физичког или психичког бола (чл. 124 *Скице*). То одређење допушта искорак из сфере интимног трпљења у случају да је повређено неко оштећениково лично добро или законити интерес, а без обзира на то да ли је таква повреда праћена душевним или телесним патњама. Ипак, домаћи законодавац је редуковао *Скицом* предложени појам моралне штете на проузроковани бол или страх, а то ће рећи на телесне и душевне патње довољног трајања и интензитета. У случају повреде угледа, части, слободе или права личности сматра се да морална штета постоји само ако је услед те повреде оштећеник трпео психички бол (чл. 200 ЗОО).

У *Скици* је, дакле, уграђена мешовита концепција моралне штете. Константиновић је ту концепцију изложио већ у *Бележкама*: Морална штета је одређена као душевни или телесни бол и то само онај бол који је објективним правом признат као штета. Прецизније, признаје се само онај бол који настаје односно који се подноси из правом признатих разлога: рецимо, душевни бол *услед смрти блиског лица* или телесни бол *услед повреде њела*. Међутим, у неким случајевима морална штета се састоји већ у самој повреди законом заштићеног неимовинског добра [Константиновић 1969: 84]. Мешовито је и Карбонијево (Carbonnier) схватање моралне штете: Морална штета се не тиче имовине. Она се односи на повреду неимовинских или основних права, као што су право на име, лик, част и др. Међутим, морална штета се односи и на повреду неких моралних интереса и осећања која нису објекат ниједног субјективног неимовинског права односно којима не кореспондира ниједно

¹⁷ Оба модела (субјективан и објективан) познају унапред одређене тарифнике или скале (*les barèmes*). Овај назив добиле су по француском математичару из 17. века који се звао Франсоа Барем (*François Barrême*) [Serverin 2004: 124–127]. То су смернице на које се судови ослањају када утврђују висину накнаде моралне штете. Схватања француске правне доктрине о овим тарифницима су подељена, о њима се пише афирмативно [Tunc 1981: 23], али и веома критички [Coutant-Lapalus 2002: 305]. Тарифници умногоме компромитују идеју о субјективној природи моралне штете.

именовано право личности. Треба рећи и да се у моралну штету не убрајају повреде које су последица чисте оштећеникове преосетљивости [Carbonier 2004: 2272–2273]. Остаје питање шта, у оквирима мешовите концепције, треба да буде полазна позиција: неимовинска штета као интимно трпљење или повреда права личности. Када један правни систем (попут нашег) од крајње субјективне концепције моралне штете крене ка њеном објективизовању, онда треба задржати затечену идеју као основну (*морална штета је довољно интензиван и дуготрајан телесни или душевни бол или страх*), па њу проширити тако да неимовинска штета може да се манифестује још и као повреда права личности, односно повреда личног добра које је објекат таквог права.

ОБЈЕКТИВИЗОВАЊЕ МОРАЛНЕ ШТЕТЕ *DE LEGE FERENDA*

За разлику од потпуне објективизације појма неимовинске штете (њеног свођења у свему на повреду права личности), до чега је дошло у хрватском праву, црногорски законодавац проширио је појам неимовинске штете тако да сада, поред бола и страха, она обухвата и повреду права личности и повреду угледа правног лица (чл. 149 ЗОО–ЦГ). Овакво мешовито одређење неимовинске штете допушта да услов постојања штете буде задовољен било тако што ће се стећи субјективни услови (патња у субјективној сфери), било тако што ће постојати повреда права или правом заштићеног личног добра. Ту појам моралне штете није објективизован на начелном нивоу (није укинут сваки значај бола и страха), него је промењена структура тог појма, па се под неимовинском штетом мисли на (1) повреду унутрашње сфере оштећеника (бол, страх), као и на (2) повреду неког његовог права или правом заштићеног интереса. Ово друго сматра се штетом независно од тога да ли је изазвало интимну патњу оштећеника.

У настојању да објективизује појам моралне штете црногорски законодавац кретао се ка решењу из чл. 124 *Скице* па је усвојио редуковану верзију тог решења. Намера хрватског законодавца такође је била да промени затечену концепцију неимовинске штете, али се он у том послу кретао у супротном смеру па се сасвим одрекао субјективног елемента. Када је реч о Србији, Комисија за израду грађанског законика понудила је на јавну расправу алтернативне прадлоге. Ниједан од њих не значи потпуно одрицање од субјективног елемента. Први предлог подразумева да се у будућем грађанском кодексу штета дефинише на начин на који је то био учинио Констатиновић одредбом чл. 124 *Скице*. Други предлог састоји се у ширењу појма неимовинске штете из чл. 155 ЗОО, тако да, поред бола и страха, обухвати и повреду зајемчених права личности. У потоњем случају „зајемчена права личности” требало би да буду одређена општим делом будућег грађанског законика као права личности која су гарантована Уставом, потврђеним међународним уговорима и општеприхваћеним правилима међународног права. Потпуна објективизација моралне штете се и не разматра. Размишља се о мешовитој струк-

тури моралне штете, односно о оптималном начину да се субјективно схваћена морална штета прошири тако да обухвати и одређене објективне компоненте. Тражи се начин да, уз досадашње трпљење у интимној сфери оштећеника (душевни бол, телесни бол, страх), морална штета обухвати још и апстрактну повреду зајемчених права личности односно уштрб на законом заштићеним личним (неимовинским) добрима.

Због чега је хрватски законодавац направио потпуни заокрет у разумевању моралне штете? Који су разлози превагнули? Прво, правном лицу не може се признати право на накнаду моралне штете све док се она разуме као бол или страх. Управо ово хрватски правни писци и наводе као разлог за промену схватања о неимовинској штети [Baretić 2006: 472]. Међутим, за то није неопходна потпуна објективизација појма моралне штете, њено апсолутно свођење на повреду права личности, него је довољно да се субјективно схваћена неимовинска штета прошири онако како је то учинио црногорски законодавац, те да се прихвати да у *неким случајевима* морална штета није ништа друго до апстрактна повреда неимовинског права, или објекта таквог права, или правом заштићеног неимовинског интереса. Ипак, јасно је да без минималног помака у смеру објективизовања појма моралне штете није могуће да се право на њену накнаду призна и правним лицима. Шта више, објективизација моралне штете олакшала би одлуку да се свим правним субјектима, па и правним лицима, призна право на накнаду моралне штете изазване повредом уговорне обавезе¹⁸.

Друго, указује се на то да је повреда права личности правни а не медицински појам, па прихватање објективне концепције моралне штете треба да омогући да о висини накнаде одлучује суд а не вештак [Radolović 2006: 158]. Овај аргумент не стоји. Штета је правни појам у сваком случају. Када се штета схвати субјективно, као бол или страх, питање за вештака медицинске струке може да буде да ли у ситуацијама каква је оштећеникова нормално долази до трпљења у интимној сфери, и какво је то трпљење у погледу интензитета и трајања. Суд цени налаз и мишљење вештака слободно, заједно с другим доказима. Домаћи аутори кажу да би изједначавање вештака с јавном исправом у погледу доказне снаге значило потчињавање суда вештаку, што је неприхватљиво [Poznić i Rakić-Vodinelić 1999: 263], а француски правни писци истичу да суд (мора да) има далеко више слободе при утврђивању висине штете и износа накнаде када је у питању неимовинска штета, него када је у питању имовинска штета [Carbonnier 2004: 2273]. Вештак не одлучује ни о чему, па ни о висини накнаде на коју оштећеник има право. Другим речима, и субјективно схваћена морална штета је правни конструкт, а суд је тај који утврђује да ли је до ње дошло и колика накнада може да пружи сатисфакцију оштећенику, то јест да му помогне да лакше поднесе коначан, непоправљив губитак у моралној сфери. Овако схваћена сатисфакција представља сврху новчане накнаде неимовинске штете [Carbonnier 2004: 2272]. Речима угледног швајцарског писца, накнада моралне штете је

¹⁸ Хрватски законодавац донео је и ту одлуку, вид. чл. 346, ст. 1, ЗОО–ХР.

мелем за срце оштећеника: *[La réparation morale] veut mettre du baume sur le coeur du lésé* [Engel 1997: 525].

Радоловић тврди да је *политичко идеолошки тоталитаризам који не признаје права личности, јер не признаје слободу појединца*, до скоро спречавао Хрватску да у довољној мери заштити права личности, па и да редифинише неимовинску штету на овај начин. О променама које је у овој области донео нови ЗОО–ХР Радоловић говори као о напору да се Хрватска прикључи заједници демократских и цивилизованих народа, за шта је још потребно створити правну културу либералне демократије, културу поштовања човека и његових вредности [Radolović 2006: 131]. *A contrario*, правна заштита коју је појединац уживао по југословенском ЗОО, док су му душевни бол, телесни бол и страх признавани као неимовинска штета, везује се за политичко идеолошки тоталитаризам и не приличи демократском и цивилизованом народу. Радоловић каже и да се већа важност даје великим и правим случајевима неимовинске штете када се она схвати као повреда права личности, него што је то био случај раније, када су се накнаде досуђивале за врло мале повреде [Radolović 2006: 158]. Прво, ово је емпиријска тврдња која би се морала чињенично поткрепити. И друго, остаје питање мерила по којем се цени шта су то велики и прави случајеви, а шта тек мале повреде.

На страну помињање *два тоталитарна сусијава које је Хрватска искусила у крајњем историјском раздобљу*, и то што Радоловић пропушта да каже на које системе мисли и да ли се они међу собом разликују по било чему, па и по односу према личним правима: Субјективна концепција моралне штете није ни творевина, ни маркантно обележје тоталитарних поредака.

Осврнимо се само на швајцарско право и правну теорију. Терсије (Tercier) каже: Морална штета (*le tort moral, der immateriale Unbil, il torto morale*) јесте физичка или психичка патња коју осећа жртва услед напада на њену личност [Tercier 2009: 252, 378]. Морална штета (*le tort moral*) је душевна или телесна патња (субјективни елемент) коју осећа оштећеник услед повреде његове личности (објективни елемент). Одговорност за моралну штету је уређена одредбом чл. 49 швајцарског Законика о облигацијама. Посебно је призната морална штета услед телесне повреде, као и морална штета услед смрти члана породице (чл. 47). Неопходно је да тежина повреде оправдава накнаду, као и да штетник није на неки други начин пружио сатисфакцију оштећенику. Има и других прописа који уређују посебне облике моралне штете и одговорност за њих [Wegro 2003: 267, 331]. У правној теорији говори се о немиру који штетникова против-правна радња може да изазове у психичкој сфери оштећеника; о стиду, тузи, бригама, нерасположењу које оштећеник трпи услед повреде части и угледа; о томе како услед телесне повреде може да настане материјална штета, али и телесни бол и умањење односно губитак радости живљења и душевног мира [Engel 1997: 523]¹⁹.

¹⁹ До моралне штете у швајцарском праву долази услед повреде личности, телесне повреде и смрти [Engel 1997: 524].

Угледни француски писци, браћа Мазо (Mazeaud), говоре о моралној штети која погађа мисли и осећања и неспорно има субјективне елементе: Уводе појам моралне имовине (*le patrimoine moral*), која представља скуп личних добара једног лица и која има своју друштвену и афекциону страну [Mazeaud *et al.*, 1998: 422–423]²⁰. Браћа Мазо моралну штету одређују као повреду друштвене или афекционе стране моралне имовине једне личности. Уз повреду друштвене стране личности (њене части, угледа, достојанства, телесног интегритета и слично) обично настаје и нека имовинска штета, али то не мора да буде случај: пример повреде која није праћена још и материјалним губитком јесте повреда етичких односно религиозних осећања. С друге стране, повреда афекционе стране личности по правилу није повезана с имовинском штетом, према браћи Мазо, него се манифестује само у интимној сфери, рецимо, као душевна патња због губитка блиске особе. Француска доктрина давно је указала на то да задатак установе одговорности у грађанском праву није да поправи *повреду* која је нанета неком правно заштићеном добру, него да отклони или ублажи *последице те повреде* које се испоље у имовини или бићу оштећеника. У том смислу се у делу правне теорије и прави разлика између појмова *le dommage* и *le préjudice*. По једном схватању ово прво је део фактичког поретка (рецимо, повреда тела, *dommage corporel*), што за последицу може да има различите правом признате имовинске или неимовинске губитке (*préjudice patrimonial*, *préjudice extra-patrimonial*) за које може да се захтева накнада [Pradel 2004: 11]. Француски Касациони суд (Cour de cassation) је још 1833. године први пут *praeter legem* признао право на накнаду неимовинске штете и од тада не одступа од једне врло широке концепције компензабилних губитака [Galand-Carval 2001: 88].

Да сумирамо: Стара грађанскоправна идеја о моралној штети као интимном трпљењу не може се приписати евентуалној тоталитарности поредака у којима је настајала или бивала прихваћена.

Субјективно схватање о моралној штети не говори против постојања неких посебних правних средстава за отклањање апстрактних повреда права личности. Каже и сâм Обрен Станковић:

„Субјективна концепција неимовинске штете не значи да таква штета не може да се проузрокује повредом неимовинског права, него да свака повреда неимовинског права не значи аутоматски и неимовинску штету. Друга ствар је то што се на сваку такву повреду мора реаговати и што понекад та реакција управо јесте досуђивање новчане суме у корист тужиоца а на рачун туженог [Станковић 1998(1963): 33].

Онај коме је повређено право личности има право на новчану накнаду моралне штете искључиво ако због те повреде подноси и душевни

²⁰ Једна критика схватања о моралној имовини може се наћи код Славице Крнете [Krneta 2007(1957), 261].

бол²¹. Међутим, већ сама повреда права личности јесте довољна да суд нареди објављивање пресуде или исправке по чл. 199 ЗОО – без обзира на то да ли је конкретна повреда изазвала и трпљење у интимној сфери²². Суд то може и када је повређено неко неимовинско добро правног лица.

Има аутора који се не слажу с овим тумачењем: По Водинелићевом мишљењу ефикасна заштита личности могућа је једино ако је за употребу свих расположивих правних средстава (а ту спадају новчана накнада моралне штете, објављивање пресуде или исправке, деманти и друго) довољна и сама повреда личних добара. Уз то онда може да се пропише и да се новчана накнада досуђује само ономе ко има способност за сатисфакцију, или само за теже повреде, и томе слично. Водинелић, дакле, сматра да важеће субјективно одређење неимовинске штете не дозвољава суду да нареди опозив, повлачење тврдње, исправку, уклањање плаката – ако повреда конкретног субјективног права није праћена телесним болом, или душевним болом, или страхом [Водинелић 1996: 400]. Међутим, то не произлази из језичког тумачења чл. 199 ЗОО, по којем у случају повреде права личности суд може да нареди да се објаве пресуда или исправка, повуче изјава или било шта друго чиме се постиже иста сврха. Нема изричитог захтева да је услед повреде права личности ималац тог права трпео још и психички или физички бол или страх²³. Иначе, судови допуштају кумулацију правних средстава за отклањање повреде права личности и новчане накнаде неимовинске штете²⁴.

Субјективна концепција моралне штете неспорно има својих слабости. Поменуте су потешкоће да се у њеним оквирима прихвати идеја да и правно лице може да трпи неимовинску штету²⁵. Поред тога, када се неимовинска штета разуме као душевни бол или телесни бол или страх, онда накнаду такве штете може да захтева само оно физичко лице које има способност за интимно трпљење. Спорни су случајеви када оштећеник услед повреде остане без свести, односно у дуготрајном или коначном стању коме, па не осећа бол и страх, или није у стању да нас о томе оба-

²¹ Вид.: Решење Врховног касационог суда Рев. 584/2010 од 11. фебруара 2010, у архиви ауторке (највиши суд, између осталог, налаже првостепеном суду да утврди да ли је поводом неоснованог лишења слободе оштећеник трпео страх чија јачина и трајање оправдава досуђивање накнаде. Неоснованост лишења слободе није довољна).

²² Исто вреди за правна средства из чл. 101 Закона о јавном информисању и медијима, *Службени гласник РС*, бр. 83/2014 (рецимо, брисање аудио или видео записа којим је повређено право на приватност).

²³ Битне чињенице за одлучивање о основаности захтева да се о трошку туженог објави изрека пресуде којом је утврђена повреда жига су: интензитет напада на повређено добро, начин и средства којима је повреда учињена, количина робе којом је повреда учињена, услови под којима правни субјекти послују, понашање одговорног лица након извршене повреде, негативне економске последице повреде по носиоца жига и томе слично. Парафраза извода из Решења Вишег трговинског суда, Пж. 6348/2008(3) од 29. јануара 2009.

²⁴ Закључак Саветовања грађанских и грађанско-привредних одељења Савезног суда, врховних судова република и аутономних покрајина и Врховног војног суда од 15. и 16. октобра 1986.

²⁵ Има аутора који то не виде као проблем. Право правног лица, као колективитета, на накнаду неимовинске штете Карбоније назива *fantasme de fantômes*, привиђањем духова, и истиче пенални карактер те установе [Carbonnier 2004: 2273].

вести, или су недовољна људска сазнања о томе шта он може да осећа, односно да ли су силина и трајање његових негативних сензација и осећања таква да оправдавају накнаду. Некада је бол који оштећеник трпи умањен или потпуно елиминисан лековима против болова [Медић 2014: 19]. Медић указује и на покушај да се то што човек због несвести губи одређени број дана у животу представи као посебан облик душевне патње, али закључује да то не може успети, јер се по правилима ЗОО новчана накнада даје за тачно одређене душевне болове. Другим речима, човек који се пробуди из коме извесно ће патити због тога што је део живота провео без свести о томе. Међутим, ту његову патњу српско право не признаје као штету [Медић 2014: 19]. Уз то, судови сматрају да је и за трпљење страха потребна свест у пуном обиму: Ако оштећени изгуби свест услед повреде мозга, а пошто дође свести не може да се сети штетног догађаја, онда он не може да осећа ни примарни, ни секундарни страх²⁶. И узраст оштећеника може да буде препрека да осети душевни бол или страх. Судови се труде да ове и друге спорне случајеве покрију ширим тумачењем законског правила, ако је то разумно могуће²⁷. Међутим, тај напор не би био потребан ако би се већ сама повреда права личности, или личног добра као објекта тог права, разумела као неимовинска штета.

Ево примера из упоредног права [Werro 2003: 336–337, 344]: Повреда личности се у швајцарском праву сматра објективним елементом моралне штете, а патња коју оштећеник подноси услед ове повреде посматра се као њен субјективни елемент. То значи да оштећеник који није у стању да осети патњу – не може да претрпи моралну штету. Међутим, у неким случајевима Савезни суд (*Tribunal fédéral*) је сматрао да је објективни елемент моралне штете важнији од субјективног: 1983. године досудио је накнаду моралне штете девојчици која је услед тешке повреде мозга трајно остала без свести. Веро (Werro) критикује ову праксу: Савезни суд је очигледно намеравао да посредно ублажи патње чланова породице повређеног детета. Досудио је накнаду за телесну патњу девојчици која није у стању то да осети – јер чланови њене породице нису имали непосредан одштетни захтев. Наиме, према одредби чл. 47 швајцарског Законика о облигацијама, чланови породице имају право на накнаду моралне штете само у случају смрти блиског лица, а девојчица није умрла него је пала у кому. И поред тога, Веро истиче да није примерено да се накнада за интимно трпљење досуђује онима који то не могу да осете. Нова пракса Савезног суда, пише Веро, с правом признаје да ближњи имају непосредан захтев за накнаду штете услед повреде њихових сопствених личних интереса, и то према новом широком тумачењу правила из чл. 49

²⁶ Пресуда Окружног суда у Ваљеву Гж. 1259/2007(1) од 13. новембра 2007.

²⁷ „Тек рођено дете има право на накнаду нематеријалне штете за претрпљене душевне болове због смрти блиског лица, јер ће оно доживљавати бол развојем свести и душевним сазревањем.” Закључак Саветовања представника Савезног суда, врховних судова република и аутономних покрајина и Врховног војног суда о проблемима нематеријалне штете од 15. и 16. октобра 1986. Досуђује се, дакле, будућа морална штета када је то могуће. Међутим, када би се радило о накнади за апстрактну повреду права личности, та накнада би морала да буде већа, јер повреда постоји *ex tunc*, а душевне боли ће тек да уследе.

Законика о облигацијама, под условом да је њихова патња услед телесне повреде блиског лица иста или већа од патње коју би трпели у случају његове смрти.

Објективна концепција неимовинске штете допушта накнаду за повређено неимовинско право и када оно није праћено психичким болом. Зато изгледа да она оштећенику пружа јачу заштиту. Међутим, субјективна концепција моралне штете допушта накнаду за правом признати претрпљени бол и када није повређено ниједно субјективно право оштећеника. Како Карбоније каже: морална штета може да се односи и на повреду моралних интереса или осећања којима не одговара ниједно дефинисано право личности односно која нису објекат ниједног таквог права [Carbonnier 2004: 2273]. Као пример може да се наведе накнада за душевни бол услед тешког инвалидитета блиског лица. Ту се ради о интимном трпљењу оштећеника услед повреде туђег личног права. Овај облик неимовинске штете је тешко оставити у оквирима објективне концепције, јер би за то било потребно да се туђи телесни интегритет сагледа као оштећениково лично добро, односно да се каже да оштећеник има лично право да не дође до повреде личног добра неког другог лица. Лакше је признати овај вид неимовинске штете у субјективној концепцији – као душевни бол који једно лице подноси због повреде која је нанета туђем личном добру. Хрватски законодавац је посебно уредио право на накнаду штете услед смрти или тешког инвалидитета блиског лица (чл. 1101 ЗОО–ХР): При крајње објективно схваћеној неимовинској штети, повреда *туђе* личног права морала је бити посебно издвојена као вид такве штете.

ЗАКЉУЧАК

Брига у вези с обимом појма штете и домаћајем гарантоване заштите решава се, на првом месту, разматрањем властитих правила и праксе тумачења норми и квалификовања случајева пре него што се пређе на поређење с другим моделом. Ако се у једном систему одштетног права појам штете готово пола века разуме на одређени начин, а јаве се сумње у погледу заштите која се пружа оштећеницима, треба почети од једноставног и рационалног, то јест од анализе и евентуалне промене у начину на који се правила тумаче и чињенице квалификују пре него што се одлучи на промену схватања и радикалну измену дефиниције штете. Стога би и српски законодавац требао да крене средњим путем: Да усвоји једну широку и мешовиту дефиницију моралне штете, примерице, управо ону коју је Константиновић предложио у чл. 124 Скице. Мешовити појам моралне штете није објективизован на начелном нивоу, него је структура овог појма мешовита, па се под неимовинском штетом мисли на повреду унутрашње сфере оштећеника (телесни бол, душевни бол, страх), као и на повреду неког његовог личног права или правом заштићеног интереса. Ово потоње сматра се штетом независно од тога да ли је изазвало интимну патњу оштећеника. На овај начин не би се напустио систем који без застоја функционише већ неколико деценија, а мањкавости тог

система би се поправиле uz минималне измене. Константиновићево схватање је већ веома добро познато домаћој правној теорији, а може се претпоставити да су за његову мешовиту концепцију спремни и домаћи судови. У сваком случају, оваква промена лакше би им пала него прелазак на сасвим ново и у потпуности објективизовано схватање о моралној штети. Тако би се, уз најмање напора, могло признати и право на накнаду неимовинске штете правном лицу, као и физичком лицу које није у стању да осети бол или страх поводом повреде личног добра која му је неспорно нанета.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аранђеловић, Драгољуб (1923). *О одговорности за накнаду штете: Објашњење главе XXX Грађанског законика*. Друго издање. Београд: Напредак.
- Водинелић, Владимир В. (1996). Сто педесет година касније: шта је још живо у Српском грађанском законикау. У: М. Јовичић (ур.), *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика 1844–1994*. Београд: САНУ.
- Јанковец, Ивица (1995). Члан 269. Примена одредаба о проузроковању штете. У: С. Петровић (ур.), *Коментар Закона о облигационим односима*. Београд: Савремена администрација.
- Комисија за израду Грађанског законика (2009). *Преднацрт. Грађански законик Републике Србије. Дружа књига. Облигациони односи*. Београд: Влада Републике Србије.
- Константиновић, Михаило (1969). *Облигационо право : Белешке с предавања*. Београд: Савез студената Правног факултета у Београду.
- Константиновић, Михаило (1982). Југословенски грађански законик – Аустријски или Црногорски законик?, *Анали Правног факултета у Београду*, 3–4 (Раније објављено у подгоричком Правном зборнику 2–3/1933).
- Медић, Душко (2014). Значај вјештачења у парницама за накнаду нематеријалне штете, *Вјештачак*, 1.
- Радишић, Јаков (2004). *Облигационо право*. Београд: Номос.
- Станковић, Обрен (1998). *Накнада штете*. Београд: Номос.
- Baretić, Marko (2006). Pojam i funkcije neimovinske štete prema novom Zakonu o obveznim odnosima, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Poseban broj, 56.
- Carbonnier, Jean (2004). *Droit civil, Tome 2. Les biens, Les obligations*. Paris: P.U.F.
- Coutant-Lapalus, Christelle (2002). *Le principe de la réparation intégrale en droit privé*. Aix-en-Provence: Institut de droit des affaires et P.U.F.
- Dordević, Živomir i Vladan Stanković (1987). *Obligaciono pravo*. Beograd: Naučna knjiga.
- Engel, Pierre (1997). *Traité des obligations en droit suisse*. Berne: Stämpfli.
- Galand-Carval, Suzanne (2001). Non-Pecuniary Loss Under French Law. In Horton Rogers (ed.), *Damages for Non-Pecuniary Loss in a Comparative Perspective*. Vienna – New York: Springer.
- Josipović, Tatjana; Saša Nikšić (2008). Novi Zakon o obveznim odnosima i hrvatsko obvezno pravo, *Evropski pravnik*, 4.
- Karanikić Mirić, Marija (2011). Odmeravanje naknade štete prema vrednosti koju je stvar imala za oštećenika, *Crimen – časopis za krivične nauke*, 1.
- Klarić, Petar i Martin Vedriš (2006). *Građansko pravo*. Zagreb: Narodne novine.
- Krnet, Slavica (2007). Pitanje mjesta ličnih prava u sistemu građanskog prava, *Odabrane teme privatnog prava*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu. Prvi put objavljeno u *Godišnjaku Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 5/1957.

- Magnus, Ulrich (2003). The Reform of German Tort Law. *Working Paper No: 127, 4.* www.indret.com. Приступљено 19. марта 2015.
- Magnus, Ulrich; Jorg Fedtke (2001). Non-Pecuniary Loss Under German Law. In: Horton Rogers (ed.), *Damages for Non-Pecuniary Loss in a Comparative Perspective*. Vienna – New York: Springer.
- Mazeaud, Henri; Léon Mazeaud, Jean Mazeaud (1998). *Obligations: théorie générale* (9e édition par François Chabas). Paris: Montchrestien.
- Petrović, Zdravko (1996). *Naknada nematerijalne štete zbog povrede prava ličnosti*. Beograd: Vojska.
- Poznić, Borivoje i Vesna Rakić-Vodinelić (1999). *Građansko procesno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
- Pradel, Xavier (2004). *Le préjudice dans le droit civil de la responsabilité*, Paris: L.G.D.J.
- Radolović, Aldo (2006). Pravo osobnosti u novom Zakonu o obveznim odnosima, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 1.
- Serverin, Evelyne (2004). Barèmes. À Loïc Cadet (dir.), *Dictionnaire de la Justice*. Paris: P.U.F.
- Tercier, Pierre (2009). *Le droit des obligations*. Zurich: Schulthess.
- Tunc, André (1981). *Pour une loi sur les accidents de la circulation*. Paris: Économica.
- Vodinelić V. Vladimir (2012). *Građansko pravo. Uvod u građansko pravo i Opšti deo građanskog prava*. Beograd: Službeni glasnik i Pravni fakultet Univerziteta Union.
- Werro, Franz (2003). Chapitre II: Des obligations résultant d'actes illicites. À Luc Thévenoz, Franz Werro (Eds.). *Code des obligations I. Art. 1–529 CO. Commentaire*. Bâle: Helbing & Lichtenhahn.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Bürgerliches Gesetzbuch. <http://www.gesetze-im-internet.de/bgb/index.html> (пречишћен текст на дан 19. март 2015).

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

OBJECTIVIZATION OF MORAL DAMAGE

by

MARIJA KARANIKIĆ MIRIĆ

University of Belgrade, Faculty of Law

Bulevar kralja Aleksandra 67, Belgrade, Serbia

marija@ius.bg.ac.rs

SUMMARY: Moral (non-patrimonial) damage in Serbian law includes physical and psychological pain and suffering, and fear of sufficient duration and intensity. This is a purely subjective concept of moral damage: the mere infringement of non-patrimonial rights, or violation of personal goods as objects of these rights, does not constitute moral damage, unless they caused the plaintiff's physical or psychological pain, or fear, and disturbed his or her mental equilibrium. Objectivization of moral damage is a change in this paradigm, towards the understanding of moral damage as an abstract infringement of a non-patrimonial right of the injured party, irrespective of any pain or fear caused by such infringement. Moral damage exists if personal (non-patrimonial) right, or personal

good, or legally protected personal interest is violated, even if the injured party did not suffer any pain or fear due to this violation. Since 2005, Croatian legislator has abandoned the long-standing subjective concept of non-patrimonial damage, and reconceptualized it as an abstract violation of personal rights, including personal rights of legal entities. The Commission appointed to draft the new Civil Code of Serbia considers several modes of either partial or complete objectivization of the concept of moral damage in the prospective codification. In this paper the author examines the reasons for such change, and offers arguments in support of the idea that Serbian legislator should decide on a mixed conception of non-patrimonial damage, that is, to adhere to the existing concept of non-patrimonial damage, but also to allow for a violation of non-patrimonial goods or legally protected interests to be recognized as a type of moral damage, regardless of any psychological suffering coming out of such infringement.

KEYWORDS: moral (non-patrimonial) damage, violation of personal goods, infringement of personal rights, psychological pain, physical pain, fear

ПЕРСОНАЛНО ПОДРУЧЈЕ ПРИМЕНЕ РАДНОГ ЗАКОНОДАВСТВА – (НЕ)ПОУЗДАНОСТ КРИТЕРИЈУМА ЗА КВАЛИФИКАЦИЈУ СУБЈЕКТА РАДНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ

ЉУБИНКА КОВАЧЕВИЋ

Универзитет у Београду, Правни факултет
Булевар краља Александра 67, Београд, Србија
ljubinka@ius.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Радни однос подразумева да запослени остварује своја искључива или претежна средства за издржавање радећи под (управљачком, нормативном и дисциплинском) влашћу послодавца, због чега радно право настоји да својим нормама спречи злоупотребе послодавчеве власти и заштитити слабију страну радног односа. За разлику од запослених, самозапослена лица уживају економску и правну независност која је неспојива с посебном заштитом, премда је појава нових облика рада ублажила оштрину линије која разграничава зависни и независни рад. То нарочито вреди за рад самозапослених лица која остварују претежна средства за издржавање на основу рада за једног наручиоца посла. Премда у већини држава, ови тзв. економски зависни радници не уживају никакву или значајнију заштиту, постоје и правни системи у којима су они асимиловани у субјекте радног права или су им приуштене одређене заштитне мере. Та новина учинила је актуелним питање (не)оправданости проширивања круга субјекта радноправне заштите, због чега је у раду, најпре, размотрен традиционалан, бинарни модел рада за другог, уз поставку да правна субординација представља поуздани критеријум за квалификацију запосленог. У оквиру посебних поглавља указано је на потребу за потпуном радноправном заштитом тзв. лажних самозапослених лица, а, затим, и на дилеме које прате захтеве за ограниченом заштитом економски зависних радника, уз испитивање поузданости критеријума за њихову квалификацију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: запослени, самозапослено лице, привидни независан рад, економски зависан радник, заштита слабије стране

У радном праву, људски рад се класификује на различите начине, при чему посебан значај имају разликовање плаћеног и бесплатног рада, разликовање зависног рада и јавне функције, и, нарочито, разликовање

подређеног, зависног рада и независног рада [Supiot 1998: 6]. Потоње разликовање представља, штавише, *summa divisio*, будући да је зависност једно од основних обележја рада у оквиру радног односа. Она подразумева да запослени радећи за послодавца остварује своја искључива или претежна средства за издржавање, као и да, заснивањем радног односа, преузима обавезу да ради у име, за рачун и *под влашћу* послодавца. Ово стога што послодавцу, поред фактичке власти испољене у његовој економској доминацији, припадају и правом призната овлашћења за организацију, усмеравање и контролу рада запосленог, као и за његово дисциплинско кажњавање и уређивање права, обавеза и одговорности из радног односа, без чега обављање послодавчеве делатности не би ни било могуће [Шундерић 1990: 26]. Правна субординација, отуд, представља битан елемент радног односа и критеријум за правну квалификацију запосленог. Истовремено, она производи и потребу да се одговарајућим радноправним оквиром ублажи неједнакост субјеката радног односа [Јовановић 2012: 466], што нарочито укључује стварање и примену норми које ће спречити злоупотребе власти послодавца као јаче стране радног односа. Круг субјеката радноправне заштите се, стога, традиционално ограничава на запослене, док се на рад независних радника примењују правила грађанског, пословног или неке друге гране права. Самозапослена лица, наиме, сама бирају средства, начине и поступке који ће довести до наложеног циља [Шогоров 2012: 546], сnose ризик своје активности и имају шансу за остваривање профита. Економска и правна независност коју уживају (*par in parem non habet imperium*) неспојиве су с посебном заштитом каква се обезбеђује у корист запослених, што се сматра довољним разлогом за њихово изузимање из подручја радноправне заштите.

У једном делу литературе, одустаје се, међутим, од овог *традиционалног, бинарног модела рада за друго* (*зависни рад – независни рад*), те се, поред запослених и самозапослених лица, уочава и трећа категорија радника. Реч је о тзв. економски зависним радницима (енгл. *economically dependent workers*, fr. *travailleurs économiquement dépendants*) који остварују претежна средства за издржавање на основу рада за једног наручиоца посла, што их чини особеном групом самозапослених лица и приближава запосленима. Ипак, ови предлози не остају само на терену науке, већ су економски зависним радницима у појединим правним системима приуштени и неки аспекти заштите у вези с радом. Та новина скопчана је с проблемом утврђивања поузданих критеријума за квалификацију запосленог и, евентуално, других субјеката радноправне заштите, тим пре што и неки нови облици запослења пружају запосленима висок степен самосталности на раду приближавајући их самозапосленим лицима.

ТРАДИЦИОНАЛНА КОНЦЕПЦИЈА СУБЈЕК(А)ТА РАДНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ

Радно право је конституисано као самостална грана права крајем 19. века, убрзо након првих законских интервенција у свету рада. Оне су

биле неопходне, јер класично уговорно право, с најамном концепцијом радног односа и начелима једнакости уговорних страна и равноправности њихових воља, није могло да обезбеди неопходну заштиту личности, физичког интегритета и достојанства радника. Тај талас државног интервенционизма био је довољно моћан да „раствори” грађанскоправна начела и концепције на којима је почивало уређивање радног односа [Font 2009: 4]. Овај заокрет укључио је и афирмисање идеје о субординацији, чије је прихватање имало за последицу ограничавање предмета радног права на *зависни, подређени рад*, док је као основни циљ ове гране опредељена заштита запослених [Kahn-Freund 1972: 8; Veneziani 1986: 71–72]. То је и разлог што се у литератури, подређеност запосленог разуме као „историјско објашњење и логичко оправдање за образовање посебне гра-не права”, која уређује „све правне односе проистекле из обављања рада за другог, увек када је извршавање рада праћено подређивањем послодавцу” [Durand *et al.*, 1950: 5].

Имајући у виду тако одређен предмет радног права, субјект радно-правне заштите могао је бити искључиво запослени, при чему је историју радног права обележило *јосићейено йроцииривање круђа зайослених лица*. Тако су у подручје примене радног законодавства, најпре, ушле најосетљивије категорије радника – малолетници и жене, а, за њима, и сви квалификовани радници, испрва, само у индустрији, а, касније и у другим радним срединама. Почетком 20. века, у круг субјеката радно-правне заштите укључени су и неквалификовани радници, а затим, и пољопривредни радници, помоћно кућно особље, које обавља плаћени рад у домаћинству послодавца и радници који раде ван просторија послодавца. Ипак, на овај начин нису биле избрисане све разлике између појединих категорија запослених. Оне су, штавише, у законодавству неких држава биле и изричито потврђене, поглавито, кроз диференцијацију „радника” (фр. *ouvriers*, нем. *Arbeiter*), као запослених који обављају претежно мануелне послове, и „намештеника” (фр. *employés*, нем. *Angestellten*), као запослених који обављају пре свега интелектуалне (умне) послове [François 1963: 352–374]. Ова разлика била је значајна у прошлости, будући да су одређена права из радног односа, попут права на плаћени годишњи одмор, испрва, била зајемчена само у корист намештеника [Supiot 2007: 34]. У савременом радном законодавству, намештеници, по правилу, не уживају привилегован положај, већ се успоставља јединствени правни режим радног односа (и уговора о раду), који важи за све запослене код послодавца са својством приватног лица, независно од врсте послова које обављају, и независно од тога што је у неким државама опстала, истина, само формална разлика између намештеника и радника (на пример, у Белгији, Италији и Немачкој). Истовремено, у неким државама, одређене категорије запослених имају специјалан радноправни положај, због чега се на њих примењују посебни прописи, као што је то, примерице, случај с поморцима, помоћним кућним особљем или запосленима који раде код куће. То представља израз тенденције признавања аутоноmog положаја појединим категоријама запослених, што, међутим, прати

ризик од њихове дискриминације у односу на остале запослене у општем режиму радног односа, због чега је и изражено настојање да се њихов правни положај усагласи. Тиме се, међутим, не исцрпљују и сви случајеви диференцијације запослених, посебно што је последњих деценија она нарочито изражена у погледу запослених с атипичним (флексибилним) радним односом, којима радно право настоји да обезбеди једнака права и услове рада као и запосленима са стандардним радним односом¹.

Премда појам „запослени” обухвата велики број различитих категорија радника, свим запосленима заједничко је то што раде за другог и под влашћу другог, иако степен њихове подређености послодавчевим овлашћењима може бити различит, зависно од природе послова које обављају. Ово тим пре што припадност одређеној професији може претпостављати значајну техничку независност запослених на раду, као што је то нпр. случај с лекарима, инжењерима или новинарима. С тим у вези, треба имати у виду да је традиционална концепција субординације развијена као средишњи елемент јединствене правне концепције радног односа како би се њоме обухватила многољудна популација лица који обављају читав низ разноврсних (мануелних и интелектуалних) послова у различитим професијама. Истовремено, ваља уочити да је одређивање појма запосленог деликатан задатак, што законске дефиниције овог појма чини изузетно значајним, јер од њих зависи и одређивање персоналног подручја примене извора хетерономног радног права, али и социјалног и пореског законодавства, као и законодавства о уређењу судова. Ипак, и поред таквог значаја, законодавци неретко пропуштају да одреде овај појам, док се други одлучују за широке, чак, и неодређене, дефиниције, које, по правилу, „иду на руку” јачој страни радног односа. Ово стога што послодавац располаже довољним овлашћењима за структурирање односа на начин који оставља сумњу о положају радника, док финансијски разлози и неуједначеност судске праксе (и неизвесност исхода судског поступка) одвраћају запослене од покретања радног спора [Davidov 2014: 565–566].

КРИТЕРИЈУМ ПРАВНЕ СУБОРДИНАЦИЈЕ

Појам правне субординације изграђен је у судској пракси француских судова у другој половини 19. века и то као критеријум за одређивање круга лица која уживају законску заштиту у случају незгода на раду

¹ Ово понајпре стога што је радно законодавство традиционално конципирано по моделу радног односа заснованог на неодређено време и са пуним радним временом и што су, по правилу, запослени са атипичним радним односом слабије интегрисани у радну средину, што их суочава са особеним проблемима и ствара посебне потребе. Рад ових лица наткриљује и ризик *‘legislative precariousness’* (енгл. *legislative precariousness*), који подразумева „посебну рањивост одређених категорија радника створену њиховим изричитим искључењем из заштитног законодавства или нижим степеном заштите” [Mantouvalou 2012: 1]. Она, примера ради, постоји у позитивном праву многих држава, укључујући Републику Србију, у погледу искључивања запослених који обављају плаћени рад у домаћинству из подручја примене законодавства о безбедности и здрављу на раду, и то због погрешне претпоставке да домаћинство послодавца представља безбедну и здраву радну средину [International Labour Conference 2010: 216].

[Chauchard 2003: 24]². Тиме се, међутим, не завршава и развој идеје о субординацији у радном односу, већ њена еволуција траје до данас. Значајне заслуге за то припадају, управо, судској пракси, која је уживала и значајну помоћ доктрине. Ово стога што су у правној књижевности, почевши од радова Гиркеа (Otto Gierke) и Менгера (Anton Menger), субординацији приписиване нове функције, посебно функције критеријума за правну квалификацију уговора о раду (и његово разграничење од уговора о делу и других сличних уговора), битног елемента радног односа, те мерила за правну квалификацију запосленог. Потоња функција субординације је, штавише, проширена и у правцу мерила за правну квалификацију samozапосленог лица, које се, по правилу, одређује на негативан, односно на резидуалан начин, тј. као лице које обавља сваки облик рада који није подређени рад [Zylberberg 2008: 3].³

У савременом праву, концепција субординације је широко прихваћена у теорији, законодавству и пракси. У државама с европско-континенталном правном традицијом, то је учињено експлицитно, квалификацијом субординације као обележја уговора о раду, зависног рада или појма запосленог, док је у радном праву држава с англосаксонском правном традицијом, субординација присутна посредно, будући да се битни елементи субординације „откривају” посредством тестова које судије користе приликом одлучивања о правној квалификацији запосленог. Но, независно од националних разлика, садржина субординације у радном односу испољава се превасходно у извршавању рада под влашћу послодавца, што се сматра основним обележјем правне субординације [Durand *et al.*, 1950: 423; Rivero *et al.*, 1956: 95; Rouast *et al.*, 1963: 130; Pélissier *et al.*, 2002: 957–960]. Поред овог, могуће је уочити и низ других, споредних (додатних) обележја (индикатора, критеријума, индиција) субординације у радном односу. Тако, у неким државама, судови „откривају” постојање субординације на основу низа објективних индикатора који, када се посматрају изоловано, не представљају поуздан критеријум за квалификацију правне субординације, али могу да помогну у процени постојања овог елемента радног односа⁴. Премда такав приступ може бити интере-

² Француским законом из 1898. године (Loi du 9 avril 1898 sur l'indemnisation des accidents du travail) била је зајемчена заштита радника (*ouvriers*) и намештеника (*employés*) од сваке незгоде која се догоди у радно време и на месту рада. У потрази за критеријумима за квалификацију радника и намештеника, француске судије су као „најкарактеристичнији елемент” уговора на основу којих се ангажују ова лица уочиле њихову подређеност власти послодавца. Због тога је закључено да се законска заштита ових лица за случај несреће на раду обезбеђује као својеврсна „противпрестација за инфериорност која произлази из таквог њиховог положаја” [Planiol *et al.*, 1954: 15–16].

³ „Основно обележје радног односа представља чињеница да, током одређеног периода, једно лице обавља послове за и под управом другог, добијајући заузврат накнаду”, због чега, „свака активност коју лице обавља ван односа субординације мора бити квалификована као активност која се обавља у својству samozапосленог лица” [Пресуда Европског суда правде у предмету бр. C-268/99 (*Aldona Malgorzata Jany et al. v. Staatssecretaris van Justitie*), од 20. новембра 2001. године (*European Court Reports* 2001, I-8615, стр. 34].

⁴ Тако се примера ради, у судској пракси Социјалног одељења француског Касационог суда, постојање субординације може доказати на основу следећих елемената: а) по-

сантан и користан за сазнавање садржине правне субординације, чини се да се сви различити елементи субординације, који се у литератури и судској пракси наводе и користе као докази, индикатори или услови постојања субординације могу сврстати у једну од следећих група обележја (елемената) правне субординације у радном односу: *подређености запосленог послодавчевој управљачкој, нормативној и дисциплинској власти*; (функционална и техничка) *интеграција запосленог у организован радни процес*; *искључива одговорност послодавца за ризик посла* (*Cuius commoda, eius et incommoda*). Први од ових елемената, притом, треба сматрати битним елементом, док други и трећи елемент представљају споредне (допунске) елементе субординације који су посебно значајни за квалификацију запослених који уживају висок степен (техничке) аутономије на раду [Ковачевић 2013: 138–139].

И, најзад, ваља имати у виду да је концепција правне субординације врло фрагилна и зависна од промена у свету рада, због чега захтева стална преиспитивања. Тако су и нови модели организације и управљања радом запослених (рад на даљину, прелазак с пирамидалног на партиципативни модел управљања и др.) довели у питање традиционалну концепцију субординације. Реч је, наиме, о новим начинима извршавања рада, који запосленима обезбеђују виши степен аутономије на раду, посебно када је реч о (високо)квалификованим радницима, будући да се послодавчева управљачка овлашћења не односе толико на начин, колико на услове извршавања престације рада. Стога се у судској пракси неких држава, процена о постојању радног односа преусмерава ка испитивању присуства више различитих индикатора подређеног рада (начин исплате зараде, организација радног времена, врста и интензитет контроле и др.), што води растакању традиционалне концепције субординације [Јашаревић 2013: 242]. Исту последицу производи и увођење законске фикције о својству запосленог у корист одређених категорија радника, будући да претпоставља потискивање критеријума субординације. Иако су ове промене већ сада видљиве, нема места закључку, који афирмишу поједини аутори, да се концепција субординације „истопила” до непрепознатљивости. Уместо тога, може се закључити да у неким случајевима зависног рада, субординација задобија нове облике, односно показује своја „нова лица” [Supiot 2000: 131]. Ти случајеви „модернизације” концепције субординације не могу се, међутим, сматрати правилом, тим пре што је и њима својствено подређивање запосленог овлашћењима послодавца која су понекад, чак, и интензивирани (нпр. због употребе нових технологија за надзор над радом запослених).

штовања одређених материјалних услова за извршавање престације рада, попут унапред утврђеног места рада и распореда радног времена, б) обавезе запосленог да лично обавља послове, в) обавезе запосленог да послодавцу „полаже рачуне”, г) послодавчеве обавезе да обезбеди средства за рад, д) обавезе запосленог да поступа по налозима послодавца, ђ) контроле рада запосленог [Font 2009: 7–8].

ЗАШТИТА ТЗВ. ЛАЖНИХ САМОЗАПОСЛЕНИХ ЛИЦА

Задатак одређивања субјеката радноправне заштите постаје посебно деликатан ако се има у виду рад тзв. лажних самозапослених лица (енгл. *false/bogus self-employed*, фр. *faux travailleurs indépendants*). Она стварно раде под влашћу наручиоца посла, иако су ангажована на основу уговора о делу или неког другог уговора о независном раду. Основни разлог за закључење *симулованог правног йосла*, притом, ваља тражити у настојању послодаваца да сниже трошкове рада и избегну обавезе предвиђене пореским, социјалним и, нарочито, радним законодавством. Захтеви за флексибилнијом организацијом и уређивањем рада и одговарајући притисци с којима се послодавци суочавају, не могу, међутим, представљати оправдање за ускраћивање радноправне заштите лицима којима је она потребна. Кључни правни проблем у погледу лица која обављају привидни независни рад се, отуд, тиче правне квалификације уговора на основу којег су радно ангажована. Овај проблем решава се применом правила о превасходству стварне у односу на декларативно изражену вољу уговорних страна, што је, на нивоу Међународне организације рада, потврђено као начело чињеничног првенства (енгл. *principle of primacy of fact*, фр. *principe de réalité/primauté des faits*). Оно подразумева захтев да се приликом одлучивања о постојању радног односа морају узети у обзир *чињенице*, а не назив или форма коју су одређеном правном односу дале његове стране [International Labour Conference 2006: 7–8]. То је потврђено и у законима појединих држава, попут Словеније, где је изричито забрањено обављање рада на основу уговора грађанског права онда када постоје елементи радног односа [ZDR: чл. 13, ст. 2]. У државама у којима ово правило није законом потврђено, судови се позивају на начело чињеничног првенства, уз могућност одрицања квалификације уговора коју су определили су-контрахенти ако услови уговора не одговарају њиховој стварној намери.

ЗАШТИТА ТЗВ. ЕКОНОМСКИ ЗАВИСНИХ РАДНИКА

Поред сузбијања привидног независног рада, одређивање персоналног подручја примене радног законодавства прати још један правни проблем. Он се тиче рада лица која, иако нису правно подређена другом, имају потребу за неким аспектима радноправне заштите, будући да, попут запослених, економски зависе од једног наручиоца посла. То је и разлог што се у једном делу литературе, као и у законодавству неколико европских држава, доводи у питање традиционални, бинарни модел рада за другог. За неке писце и законодавце, ово одступање подразумева издвајање још једне категорије радника која се означава различитим терминима: у немачком праву прихваћен је термин „лица слична запосленима” (*arbeitnehmerähnliche Personen*), у италијанском праву користи се термин „пара-субординирана лица” (*parasubordinati*), док се на нивоу Европске уније усталио израз „економски зависни радници”.

КРИТЕРИЈУМИ ЗА КВАЛИФИКАЦИЈУ ЕКОНОМСКИ ЗАВИСНИХ РАДНИКА

Одређивање појма „економски зависни радник” не представља лак задатак, између осталог, и стога што њихов положај није целовито уређен. Притом је неспорно да овим појмом нису обухваћена лица која обављају привидни независни рад, јер њихово радно ангажовање стварно одликује правна субординација, због чега пред судом могу захтевати утврђење постојања радног односа. Повлачењу јаснијих граница појма „економски зависни радник” могу допринети и критеријуми њихове квалификације у државама које им обезбеђују одређени обим радноправне заштите. Према и ту постоје разлике, као најважније критеријуме за квалификацију економски зависног радника могуће је уочити одсуство правне субординације, рад за једног наручиоца посла, континуитет рада и превасходно лично обављање рада [Perulli 2003: v].

Економски зависни радник је, дакле, слободан да организује свој рад како жели, с тим што између његовог рада и активности наручиоца посла постоји посебна функционална веза. Ово стога што рад економски зависног радника чини саставни део једног производног или услужног циклуса, што у пракси, међутим, није лако идентификовати, посебно због сличности овог обележја економски зависног рада с интеграцијом запосленог у организован производни процес послодавца. Стога ваља имати у виду да, за разлику од запосленог, који је технички и функционално укључен у послодавчев производни процес, економски зависни радник организује свој рад зависно од активности наручиоца посла (нпр. возач камиона који превози производе искључиво једног произвођача или продуцент који ради само за одређени телевизијски канал). Ова врста радника, притом, остварује *основне приходе* радећи за једног наручиоца посла. У упоредном праву, та чињеница се, по правилу, изражава нумерички, као минимални проценат прихода који радник остварује радећи за једно лице (нпр. најмање 80% прихода у Словенији, 75% прихода у Шпанији или 50% прихода у последњих шест месеци у Немачкој), иако се у неким државама, као основни чинилац економске зависности појављује временски критеријум (број радних сати, дана, недеља или месеци током којих радник ради за једно лице), што је важно за квалификацију радника чији посао захтева продужену радну активност (нпр. у италијанском праву).

Иако се у претежном делу литературе, а исто вреди и за законодавце који су обезбедили селективну радноправну заштиту економски зависних радника, као критеријум за њихову квалификацију уочава и рад за једног наручиоца посла, неки аутори упозоравају на неправичност таквог критеријума. Ово стога што његова примена искључује из домена заштите немали број економски зависних радника, који, поред једног „главног” наручиоца посла, остварују и низак, али редован, приход од другог „мањег” наручиоца [Gyulavári 2014: 15]. Према овај приговор умногоме отклања правило о минималном проценту прихода који радник остварује на основу рада за једног наручиоца, поједини писци верују да се

неправичне последице могу превазићи напуштањем критеријума (и претпоставке) рада за једног наручиоца посла у корист критеријума дисперзије тржишних ризика [Gyulavári 2014: 15]. То, наиме, значи да, за разлику од осталих samozапослених лица, која имају контакте с различитим клијентима, потрошачима, снабдевачима и другим лицима, економски зависни радници не уживају све предности на тржишту, већ код њих постоји неправедан однос предузетничког ризика и шанси [Antonmattei *et al.*, 2009: 222].

Однос који се успоставља између економски зависног радника и наручиоца посла мора бити континуиран, што се разуме као захтев за постојањем „стабилне” радне активности. Примера ради, у италијанском праву, предметни захтев подразумева да „престација рада има за циљ задовољавање трајније потребе друге стране”, тј. да рад „не може да се оствари наједанпут, већ се обавља током одређеног временског периода”, који у пракси траје најкраће неколико месеци [Perulli 2003: 80, 106]. С друге стране, немачка судска пракса сматра да економски зависни рад треба да се обавља дуже од једне године, уз изузетак рада организатора фестивала [Perulli 2011: 180]. Коначно, листи критеријума за квалификацију економски зависних радника треба додати и чињеницу да, уз ретке изузетке, они *лично обављају послове*. Због тога се у неким законодавствима из ове категорије радника искључују лица која за обављање послова користе туђу помоћ (нпр. у Шпанији) или се ограничава број њихових помоћника (нпр. на два у Холандији), док се у Италији захтева да допринос економски зависног радника обављеном послу буде „суштински и незаменљив”, чак и ако у раду ужива туђу помоћ [Senčur Peček 2012: 236–237].

ДА ЛИ ЈЕ ЕКОНОМСКИ ЗАВИСНИМ РАДНИЦИМА ПОТРЕБНА РАДНОПРАВНА ЗАШТИТА?

Премда у већини држава, економски зависни радници не уживају никакву или значајнију заштиту, постоје и правни системи у којима су овим лицима приуштени неки аспекти заштите, и то на основу асимилације samozапослених лица у круг субјеката радноправне заштите или путем проширења појединих заштитних мера и на ова лица [Perulli 2011: 181–185]. *Асимилација samozапослених лица у круг субјеката радноправне заштите*, притом, подразумева увођење претпоставке о постојању зависног рада у корист припадника одређених професија (нпр. професионалних новинара, уметничких извођача, манекена и трговачких путника у француском праву [Hascot 2010: 401]), док *селективно проширење радноправне заштите* подразумева два могућа начина посебне заштите ових лица. Први начин претпоставља да се, и поред очувања традиционалног „затвореног” разликовања зависног и независног рада, у корист samozапослених лица обезбеђују поједине заштитне мере, посебно, у погледу забране дискриминације и заштите безбедности и здрављу на раду, права на ограничено радно време и минималну накнаду за рад. За разлику од овог решења, малобројне западноевропске државе изричито

издвајају категорију економски зависног рада и постепено обезбеђују поједине аспекте радноправне заштите у корист лица која га обављају. Тако су, примера ради, у Немачкој, економски зависним радницима призната одређена процесна права (сходна примена правила о радном спору), као и права на плаћени годишњи одмор, одсуства, безбедност и здравље на раду и социјалну сигурност, а одскора, и заштита од сексуалног узнемиравања на раду [Countouris 2011: 43–44]. Постепеност у ширењу заштитних мера представља и основно обележје развоја заштите парасубординираних радника у Италији, где се прва законска интервенција састојала у проширењу примене правила о радним споровима, за којим је уследило и признавање одређених права у области безбедности и здравља на раду, као и пензијског осигурања, уз оснивање специјалног јавног пензијског фонда за парасубординиране раднике [Perulli 2011: 166]. Економски зависни радници уживају поједине аспекте радноправне заштите и у Шпанији (право на колективно преговарање и заштита од неоправданог отказа), Аустрији (заштита пред судовима за радне спорове и забрана дискриминације), Португалији (забрана дискриминације и заштита безбедности и здравља) и Холандији (минимална накнада за рад и заштита за случај отказа из економских разлога). Исто вреди и за Словенију, која је недавно, у свој правни систем, увела појам економски зависних лица [ZDR: чл. 213–214], обезбедивши им заштиту од дискриминације и неоправданог отказа и гаранتيју накнаде за упоредиви рад [Senčur Peček 2013: 443]. Притом, ваља имати у виду да, и поред разлика које постоје у овим државама, у погледу обима и врсте заштите економски зависних радника, њено остваривање прати проблем изостанка јасних критеријума за селективно проширење подручја примене радног законодавства, као и проблем неделотворности санкција којима су запрећене повреде одговарајућих законских норми [Perulli 2011: 185].

Сагласности о заштити економски зависних радника нема ни у литератури, али је, најопштије посматрано, могуће издвојити четири најзначајнија предлога о овом питању:

– Први од њих подразумева да се довољна заштита економски зависних радника од злоупотреба овлашћења наручилаца послова може обезбедити позивањем на начело савесности и поштења и друга општа правна начела, због чега није потребно проширивати круг субјеката радноправне заштите овим лицима [Perulli 2003: 112],

– Други предлог почива на идеји да економски зависни радници раде у оквиру тзв. квазирадног односа, као посебне врсте рада за другог која се разликује од радног односа и рада samozапослених лица по критеријуму одговорности за заштиту од професионалних и личних ризика. Наиме, верује се да је, за разлику од радног односа, у којем послодавац обезбеђује заштиту запослених од ризика, и рада samozапослених лица, која сама обезбеђују заштиту од ризика, у тзв. квазирадном односу терет ризика подељен између радника и наручиоца посла због чега је неопходно проширивање неких аспеката радноправне и социјалноправне заштите и на лица која раде на овај начин [Perulli 2003: 113],

– Трећи предлог заснован је на идеји о проширењу концепције радног односа, у циљу њеног прилагођавања промењеним економским и друштвеним приликама [Perulli 2003: 113]. То претпоставља и потискивање критеријума правне субординације у корист других критеријума за квалификацију радног односа, посебно критеријума економске зависности, не би ли се омогућила радноправна заштита економски зависних радника,

– И, најзад, четврта група аутора предлаже стварање једног *чврстог језгра социјалних права* која би била призната *свим* радницима, с тим што би, поред овог каталога фундаменталних права, биле издвојене и различите групе права која би се обезбеђивала само појединим категоријама радника, сразмерно степену зависности њиховог рада [Tiraboschi *et al.*, 2004: 153–154].

Међу овим предлозима, последњи предлог чини се најприхватљивијим. Ово стога што ослањање искључиво на општа правна начела, поред правне несигурности, прати и ризик недовољне и неделотворне заштите свих економски зависних радника. Таква заштита претпоставља законску интервенцију, јер у супротном постоји ризик да ће поједини наручиоци посла бити у прилици да остварују конкурентску предност на тржишту на рачун економски слабијих субјеката и злоупотребе њихове зависности [Perulli 2003: 116]. Ово тим пре што задовољавајућа заштита не може да се обезбеди ни у поступку колективног преговарања, посебно ако се имају у виду тешкоће које прате синдикално организовање и деловање економски зависних радника. Подршку би требало ускратити и другом предлогу, јер је напуштање бинарног модела рада за другог скопчано с бројним правним проблемима. Када је, пак, реч о предлогу за увођење критеријума економске зависности, ваља имати у виду да то не би утицало на заштиту запослених, будући да је велика већина њих економски зависна од послодавца, али би, у том случају било потребно да законодавац услови постојање радног односа још неким критеријумима, пре свега личним обављањем послова за другог. Стога се овом предлогу може приговорити да неоправдано проширује традиционалну концепцију радног односа. Ипак, ваља имати у виду да је и четврти предлог скопчан с одређеним изазовима, од којих је најозбиљнији правилно и правично утврђивање каталога фундаменталних права свих радника.

* * *

Одређивање персоналног подручја примене радног законодавства представља изузетно осетљив задатак, превасходно због потребе да радноправна заштита буде доступна *свим* лицима која, независно од номинално закљученог уговора, стварно обављају подређени рад. Иако се у новијој судској пракси неких држава, примена критеријума правне субординације потискује пред другим критеријумима за квалификацију запосленог, посебно пред критеријумима економске зависности и укључивања у организовани радни процес, нема места закључку да се концепција субординације „разводњила” до непрепознатљивости и да су све ређи случајеви рада запосленог по налозима и под надзором послодавца,

како тврде неки аутори. Уместо тога, субординација у појединим случајевима може задобити нове облике, али и даље представља поуздани критеријум за квалификацију запосленог, јер ће, докле год буде постојао уговор о раду, и послодавац бити овлашћен да доноси одлуке, издаје налоге и изриче дисциплинске мере које се односе на запосленог, што су довољни елементи за успостављање власти као правне категорије. То не искључује, међутим, потребу да се поједина радноправна правила учине јаснијим и извеснијим, тим пре што неки послодавци остварују много већи фактички утицај на запослене него што их право на то овлашћује. Услед тога, многа лица која улазе у подручје примене радног законодавства, фактички остају ускраћена за могућност уживања радноправне заштите, што се може објаснити и чињеницом да су, под утицајем економских чинилаца, послодавци решени да по сваку цену сниже трошкове рада и избегну обавезе и одговорности које за њих произлазе из радног законодавства. Томе погодује и слабљење улоге синдиката, превасходно због пада стопе синдикализације и неагилности синдиката у погледу обезбеђивања делотворне примене радног законодавства [Davidov 2014: 548–549].

Назначени проблеми оптерећују и радноправну праксу у Републици Србији, у чијем је законодавству доследно примењен класични, бинарни модел уређивања рада за другог. Ипак, ваља имати у виду да су у српском праву, поједини аспекти радноправне заштите приуштени и samozапосленим лицима (заштита безбедности и здравља на раду [ЗБЗР: чл. 4, тач. 1], заштита од злостављања [ЗСЗР: чл. 2] и дискриминације на раду [ЗЗД: чл. 16, ст. 1; ЗРП: чл. 15, 20]), али без увођења нове законске категорије економски зависних радника⁵. Премда би признавањем још неких права (нпр. права на ограничено радно време, минималну накнаду за рад и отказни рок) могла бити постигнута прикладнија мера заштите лица којима је она неопходна, чини се да још нису сазрели услови за отварање овог питања. Ово, најпре, стога, што би, због таквог настојања, наручиоци посла били оптерећени прекомерним захтевима (и трошковима), што би се негативно одразило на функционисање тржишта рада, поглавито кроз њихово одвраћање од ангажовања лица за рад ван радног односа, уз сразмерно повећање броја лица ангажованих за тзв. привидни независни рад и фактички рад [Тићар 2013: 160]. Осим тога, ваља имати у виду да циљеви скорашње реформе српског радног права не укључују заштиту лица која раде ван радног односа. То, нарочито, вреди за настојање да се, посредством флексибилнијег уређивања и организације рада, утиче на снижавање трошкова рада, повећање страних инвестиција и подстицање запошљавања⁶.

⁵ Дobar пример посебне заштите samozапослених лица представља Посебан колективни уговор за радно ангажовање естрадно-музичких уметника и извођача у угоститељству, дискографији и концертној делатности (*Службени гласник РС*, бр. 42/07), који лицима ангажованим на основу уговора о извођачком раду пружа значајне гаранције економске сигурности (правила о цени рада), као и права на недељни одмор, безбедност и здравље на раду и заштиту од злостављања на раду.

⁶ Изгледни да ће остваривању тих настојања допринети најновије измене и допуне Закона о раду (*Службени гласник РС*, бр. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13 и 75/14) су, нажалост, минималне, будући да је за повећање запослености неопходна, између осталог, озбиљнија

Такође, проширивање заштите економски зависних радника не подразумевају ни напори усмерени на усклађивање домаћег законодавства с правом Европске уније, будући да су извори радног права ове организације усмерени искључиво на унапређење заштите запослених, чиме се још оштрије подцртава линија разграничења између запослених и samozапослених лица [Gyulavári 2014: 9–11, 21].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Закон о безбедности и здрављу на раду /ЗБЗР/ (2005). *Службени гласник РС*, бр. 101/05.
 Закон о спречавању злостављања на раду /ЗСЗР/ (2010). *Службени гласник РС*, бр. 36/10.
 Закон о забрани дискриминације /ЗЗД/ (2009). *Службени гласник РС*, бр. 22/09.
 Закон о равноправности полова /ЗРП/ (2009). *Службени гласник РС*, бр. 104/09.
 Јашаревић, Сенад (2013). Радни однос – тенденције у пракси и регулативи, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3: 237–255.
 Јовановић, Предраг (2012). Радноправне границе слободе рада, *Право и њивреда*, 7–9: 464–482.
 Ковачевић, Љубинка (2013). *Правна субординација у радном односу и њене границе*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
 Пресуда Европског суда правде у предмету бр. С-268/99 (*Aldona Malgorzata Jany et al. v. Staatssecretaris van Justitie*), од 20. новембра 2001. године. *European Court Reports* 2001, стр. I-8615.
 Шогоров, Стеван (2013). О појму послопримца (запосленог) у радном праву, *Право и њивреда*, 7–9: 539–547.
 Шундерић, Боровоје (1990). *Радни однос: теорија, норма, пракса*. Београд: Култура.
- Antonmattei, Paul-Henri et Jean-Christophe Sciberras (2009). Le travailleur économiquement dependant: quelle protection? *Droit social*, 2: 221–233.
 Chauchard, Jean-Pierre (2003). La subordination du salarié, critère du contrat de travail, у: Jean-Pierre Chauchard & Anne-Chantal Hardy-Dubernet (dir.). *La subordination dans le travail: Analyse juridique et sociologique de l'évolution des formes d'autonomie et de contrôle dans la relation de travail*. Paris: La Documentation française, 21–31.
 Countouris, Nicola (2011). The employment relationship: a comparative analysis of national judicial approaches, у: Giuseppe Casale (ed.). *The employment relationship: a comparative overview*. Hart Publishing: Oxford Portland, Oregon and International Labour Office: Geneva, 35–68.
 Davidov, Guy (2014). Setting labour law's coverage: Between universalism and selectivity. *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 34, 3: 543–566.
 Durand, Paul et André Vitu (1950). *Traité de droit du travail*. Tome II. Paris: Dalloz.
 European Committee of Social Rights, Decision on the merit (2012). *General Federation of employees of the national electric power corporation (GENOP-DEI) and Confederation*

индустријска политика, делотворнија јавна управа и снижавање трошкова запошљавања. Ово тим пре што искуства више европских држава сведоче да је флексибилизација рада коју нису пратиле делотворне мере за запошљавање и заштиту од социјалних ризика имала за последицу продубљивање социјалних неједнакости и маргинализацију најосетљивијих категорија радника. На то упозорава и Европски комитет за социјална права, када закључује да економска криза може представљати легитиман разлог за измене важећих закона и праксе у циљу ограничавања јавних трошкова или ублажавања терета са којима се суочавају послодавци, али не по цену прекомерне несигурности радника и повреде суштине њихових основних социјалних права [European Committee of Social Rights 2012, ст. 18].

- of Greek Civil Servants' Trade Unions (ADEDY) v. Greece* (Complaint No. 65/2011), 23 May 2012.
- Font, Nicolas (2009). *Le travail subordonné entre droit privé et droit public*. Paris: Dalloz.
- François, Lucien (1963). *La distinction entre employés et ouvriers en droit allemand, belge, français et italien*. La Haye: Faculté de droit de Liège – Martinus Nijhoff.
- Gyulavári, Tamás (2014). A bridge too far? The hungarian regulation of economically dependent work. *Hungarian Labour Law E-Journal*, 1: 252–304.
- Hascoët, Marie (2010). *Le 'contrat de travail' précaire en droit italien: droit comparé italien et français*, Aix-en-Provence: Presses Universitaires d'Aix-Marseille.
- International Labour Conference (2006). *95th Session, Report V(1). The employment relationship*, Geneva: International Labour Office.
- International Labour Conference (2010). *99th session, Report IV(1), Decent work for domestic workers*, Geneva: International Labour Office.
- Kahn-Freund, Otto (1972). *Labour and the law*. London: Stevens & Sons.
- Mantouvalou, Virginia. Human rights for precarious workers: The legislative precariousness of domestic labour. *UCL Labour Rights Institute On-Line Working Papers*, бpoj 2/2012: 1–24.
- Pélissier, Jean, Alain Supiot & Antoine Jeammaud (2002). *Droit du travail*. Paris: Dalloz.
- Perulli, Adalberto (2003). *Economically dependent/quasi-subordinate (parasubordinate) employment: legal, social and economic aspects. Study for the European Commission*, <http://www.coess.org/documents/parasubordination_report_en.pdf>, 27. 9. 2010.
- Perulli, Adalberto (2011). Subordinate, autonomous and economically dependent work: a comparative analysis of selected European countries, y: Giuseppe Casale (ed.). *The employment relationship: A comparative overview*. Hart Publishing: Oxford & Portland, Oregon and International Labour Office: Geneva, 137–187.
- Planiol, Marcel et Georges Ripert (1954²). *Traité pratique de droit civil français*. Tome XI. Paris: Librairie générale de droit et de jurisprudence.
- Rivero, Jean et Jean Savatier (1956). *Droit du travail*. Paris: PUF.
- Rouast, André & Paul Durand (1963³). *Précis de droit du travail*. Paris: Dalloz.
- Senčur Peček, Darja (2012). Delavci – zunanji izvajalci?. *Delavci in delodajalci*, vol. XII, 2–3: 223–244.
- Senčur Peček, Darja (2013). Spremembe in novosti, ki jih prinaša ZDR-1. *Podjetje in delo*, vol. XXIX, 3–4: 414–445.
- Supiot, Alain (1998). *Le travail en perspectives: une introduction* y: A. Supiot (sous la direction de), „Le travail en perspectives”, L.G.D.J.: Paris, 1–14.
- Supiot, Alain (2000). Les nouveaux visages de la subordination, *Droit social*, 2 : 131–145.
- Supiot, Alain (2007²). *Critique du droit du travail*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Tičar, Luka. Delovnopravno varstvo ekonomsko odvisnih oseb – novost ZDR-1. *Delavci in delodajalci*, vol. XIII, 2–3: 151–167.
- Tiraboschi, Michele and Maurizio Del Conte (2004). Employment contract: Disputes on definition in the changing Italian labour law. In: Takashi Araki & Shinya Ouchi (eds.). *The Mechanism for establishing and changing terms and conditions of employment/The scope of Labour Law and the notion of employees* (2004). Tokyo: The Japan Institute for Labour Policy and Training, 153–158.
- Veneziani, Bruno (1986). The evolution of the contract of employment. In: Bob Hepple (ed.). *The making of labour law in Europe – A comparative study of nine countries up to 1945*. London & New York: Mansell, 31–72.
- Zakon o delovnih razmerjih /ZDR/ (2013). *Uradni list RS*, št. 21/13.
- Zylberberg, Mathilde (2008). La distinction travail indépendant/salariat – Etat de la jurisprudence. *Bulletin trimestriel de droit du travail*, 83: 3–11.

PERSONAL SCOPE OF LABOUR LEGISLATION – (UN)RELIABILITY
OF THE CRITERIA FOR QUALIFICATION OF SUBJECTS
OF LABOUR LAW PROTECTION

by

LJUBINKA KOVAČEVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Law
Bulevar kralja Aleksandra 67, Belgrade, Serbia
ljubinka@ius.bg.ac.rs

SUMMARY: Establishing the personal scope of labour legislation is a delicate task, primarily because of the need to make labour law protection available to all people, who actually perform dependent work. Labour law protection is therefore traditionally limited to people working under the power of another, although, depending on the nature of their work, the degree of their subordination to the employer's (managerial, normative and disciplinary) prerogatives may vary. This is the main reason why legal subordination was developed as a reliable criterion for the qualification of employees. However, certain legal systems have recently started defining this term based on other characteristics of subordinated work, which leads to dilution of the traditional concept of subordination. Besides, the dilution of this concept is also caused by the introduction of legal fiction regarding employee status in favour of certain categories of workers. Although these changes have been implemented in court practices of certain countries, there is no reason to conclude that the subordination concept has been diluted beyond recognition. In this regards, one should be aware of the need to protect the persons who are engaged in a disguised employment relationship, which is why the principle of primacy of fact should be applied here. On the other hand, the emergence of new forms of work significantly dulls the edge that delineates the dependent from independent work, especially if we take into account the self-employed persons whose means of subsistence come predominantly from one employer, making them economically dependent and thereby creating the need for their special protection.

KEYWORDS: employee, self-employed, disguised employment relationship, economically dependent worker, protection of the weaker party

ФИДУЦИЈАРНО ОБЕЗБЕЂЕЊЕ ПОТРАЖИВАЊА У СРПСКОМ ПРАВУ

БОЈАН ПАЈТИЋ

Универзитет у Новом Саду, Правни факултет
Трг Доситеја Обрадовића 1, Нови Сад, Србија
pajticb@gmail.com

САЖЕТАК: Фидуцијарни споразуми представљају неименоване правне послове чија је основна функција обезбеђење повериоцевог потраживања. Ови уговори показују вишеструке предности у односу на већину других средстава обезбеђења. Најважнија предност огледа се у чињеници да се, због преношења права својине на повериоца у тренутку закључења споразума, знатно убрзава процес наплате повериоцевог потраживања, и повећава степен правне сигурности. У раду су, поред ових, истакнути и други разлози због којих би било корисно да наш законодавац фидуцијарне споразуме integriше у наше позитивне правне прописе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фидуцијарно обезбеђење, потраживање, право својине

Фидуцијарни споразуми су класично средство обезбеђења потраживања које показује низ предности у односу на друга, како персонална, тако и реална средства обезбеђења. Упркос томе, домаћа теорија веома штуро се бавила анализом овог института, што је и један од разлога за избор теме рада. У правној и пословној пракси фидуцијарно обезбеђење наилази на све чешћу примену, јер закључивањем фидуцијарних споразума обезбеђује, како виши степен правне сигурности повериоца, тако и ефикаснија наплата његових потраживања. Међутим, овај правни посао није регулисан српским позитивним законодавством, што доводи до тога да наши судови често декларишу фидуцијарне споразуме као ништавне. Рад указује на овај, веома значајан проблем, и садржи предлоге како они могу бити премошћени, уз примену решења сличних онима које сусрећемо у другим континенталним правним системима.

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ИНСТИТУТА

Фидуцијарно обезбеђење потраживања своје историјске корене има у институцији римског права *fiducia cum creditore contracta*. Етимолошки, фидуцијарни споразуми свој назив дугују речи *fides*, која значи поверење, односно веру. Још за римско право било је карактеристично схватање да се овим правним пословима обезбеђују потраживања из основног уговора, и то тако што се неко дужниково добро преноси у својину повериоца, до испуњења дужникове обавезе, а поверилац је дужан да, након извршења, пренето добро врати дужнику. Однос поверења га спречава да предмет фидуцијарног споразума отуђи, иако би, као субјект који поседује сва својинска овлашћења на добру, могао њиме располагати непосредно након преноса. Наведени однос поверења је, сходно већ наведеном, и разлог зашто је институт фидуцијарног обезбеђења овако назван¹. Међутим, осим етимолошког тумачења назива овог средства обезбеђења, у римском праву није било интенција да се определи дефиниција која би јасно прецизирала појам фидуције, већ се прибегавало казуистичном набрајању правних ситуација у којима се сусреће ова правна установа. Јасно је да разлог лежи у томе што је фидуцијарни споразум у Римском царству имао више функција. Обезбеђење повериоцевог потраживања је само једна од њих. Примењивао се, како у облигационом, тако и у породичном, наследном и стварном праву.

Цивилисти различито димензионирају историјски период у којем је настао овај институт. Његов настанак везују за период од пре готово две и по хиљаде година, и износе тезу да „је фидуција постојала већ у времену XII таблица” [Гамс 1960: 25], док процесну заштиту овог правног посла смештају у период који наступа две стотине година касније².

Средњовековно право карактерисала је натурална привреда, подељеност својинских овлашћења на ствари, која је отежавала и практично онемогућавала правни промет. У овом периоду наслеђивање је било доминантан облик преноса својинских овлашћења. Тек развојем робноновчаних односа на западу Европе, долази до рецепције римског права, односно, пре свега преторског права које је (за разлику од *ius civile* које је било оптерећено формализмом) развило низ института прилагођених захтевима динамичне тржишне привреде. У овом периоду није дошло до афирмације фидуцијарних споразума као средства обезбеђења потраживања, али сусрећемо неке институте који су слични фидуцији. Тако, у француском праву, до изражаја долазе институти: *vif gage* и *mort gage*. Први се односио на пренос покретних ствари у својину зајмодавца. Употреба ствари и вредност плодова омогућавали су смањивање, односно отплату главнице дуга. Други је означавао пренос својине на непокретности у

¹ Стојчевић у свом уџбенику износи да фидуција овакав назив добија „отуда што у прво време обавеза на враћање ствари није рађала облигациони однос – није била правом заштићена – него је почивала на моралним нормама – на грађанској савести (*fides*)” [Стојчевић 1985: 250].

² Тако, Биро тврди да се може „већ у време Плаута на основу *fiducia* покренути тужба (процес)” [Биро 1967: 28].

својину зајмодавца. Плодови непокретности подмиривали су камате, а зајмопримац је имао право прекупа продате ствари. У средњем веку налазимо и на уговарање фидуцијарног отуђења *cum amico*, произашлог „из жеље да се земља избави од неке дажбине или опасности: феудалних дажбина, конфискација у знак репресије у току Рата две Руже, закона о добрима мртве руке. Тако је крсташ поверавао земљу свом брату *ad opus puerorum suorum*” [Guisan 1937: 111].

Континентални правни системи својим позитивноправним прописима најчешће не обухватају институт фидуцијарних споразума. То не чине ни велики грађански законици, настали у време развоја тржишне и поновне афирмације робноовчаних односа. Тако, „појам фидуције се не налази како у Грађанском законнику, тако ни у било ком закону Француске. То изостављање се чини жељеним. Разлог због ког аутори Наполеоновог Законика нису сачували таквој институцији независно постојање, јесте да су веровали да у њу треба сумњати” [Savatier 1937: 59]. Немачки грађански законик посредно дозвољава закључивање ових уговора односно преношење својинског овлашћења ради обезбеђења потраживања. У параграфу 223, истиче се да „ако је ради обезбеђења потраживања пренесено које право, онда се понован пренос не може тражити на основу застарелости потраживања.” Нема, међутим, именовања овог правног посла. Фидуцијарни споразуми „у немачком праву се често користе у уговорној пракси, нарочито код привредних уговора и служе као средство обезбеђења кредитних потраживања. Дужник кредита уступа своју робу (производе) кредиту ради обезбеђења кредитног потраживања, заснованог на посебном уговору. Таква роба често не прелази у посед повериоца (кредитора), али се посебно означава. У случају неизмирења обавезе из кредита, кредитор се може намирити јавном продајом фидуцијарне робе” [Салма 1998: 387]. Италијанска теорија дефинише фидуцијарне споразуме као „акт аутономије и манифестације воље, озбиљно исказане, којом један субјект – фидуцијант, ставља фидуцијара у правну позицију у којој он може више него што сме, дакле, могућности располагања фидуцијарним добром премашују границе намеравање употребе, коју у уговору дефинишу уговорне стране. Фидуцијар ће користити своју позицију у оквиру одређених временских или садржинских ограничења” [Липари 1971: 64]. Ово средство обезбеђења није нашло своје место ни у Аустријском грађанском законнику, по чијем је узору написан и Српски грађански законик.

ФИДУЦИЈАРНО ОБЕЗБЕЂЕЊЕ У НАШЕМ ПРАВУ

У законодавству прве Југославије наилазимо на имплицитно помињање фидуцијарног обезбеђења потраживања. Стечајни закон Краљевине Југославије из 1929. године у параграфу 10 истакао је да: „Уколико овај закон што друго не наређује, вреде наређења о разлучним веровницима и за оне личне веровнике стечајног дужника, који су ради обезбеђења својих захтева стекли извесне предмете његове имовине, нарочито његове тражбине по књигама.” Одредба о уступању потраживања ради обез-

беђења, коју налазимо у члану 445 Закона о облигационим односима, такође регулише један облик фидуције, нагласивши да: „кад је уступање извршено ради обезбеђења пријемниковог потраживања према уступиоцу, пријемник је дужан да се стара са пажњом доброг привредника, односно, доброг домаћина о наплати уступљеног потраживања и да по извршеној наплати, пошто задржи колико је потребно за намирење сопственог потраживања према уступиоцу, овоме преда вишак.” Један од ретких закона који, не само да обухвата овај институт, већ је цео посвећен фидуцијарном обезбеђењу потраживања јесте црногорски Закон о фидуцијарном преносу права својине, из 1996. године. Овим је црногорски законодавац разрешио спорове око тога да ли су фидуцијарни споразуми допуштени, или не, и тиме у правни промет експлицитно увео ове правне послове, који представљају „ефикасније средство обезбеђења наплате потраживања, него што су то омогућавале институције заложног права” [Борковић-Стојановић 1998: 377].

Наша правна теорија дефинише фидуцијарне споразуме као правне послове којима фидуцијант преноси право својине на некој ствари или потраживању, ради обезбеђења свога дуга из основног уговора, а фидуцијар преузима својинска овлашћења на тој ствари или потраживању, при чему је ограничен забраном располагања фидуцијарним добром до доспелости обавезе фидуцијарног дужника. Уколико дужник изврши своју обавезу из главног правног посла, фидуцијар враћа фидуцијарно добро у својину фидуцијанта, односно дужника. Из наведеног произлази да фидуцијарни споразум има акцесоран карактер, јер дели правну судбину основног посла. Предмет фидуцијарног преноса својине могу бити покретне и непокретне ствари, као и дужникова потраживања из неког другог уговора. Фидуцијарним споразумом преноси се, како право својине на целој ствари, тако и својина на њеним плодовима док су неодвојени, као и на другим саставним деловима и припатцима. Црногорски закон о фидуцијарном преносу отишао је корак даље, преуевши категорију „робног лагера” из параграфа 929 Немачког грађанског законика, и предвидевши да и „робни лагер” може бити предмет фидуцијарног преноса својине. Робни лагер могу чинити машине, аутомобили, али и робне залихе, стока на фарми и слично. Правним послом се утврђује минимум робе чија вредност обезбеђује потраживање, и која се непрекидно налази у лагеру. „Утврђивањем овог минимума истовремено се испуњавају два захтева: фиктивна предаја ствари и одређеност предмета фидуцијарне својине” [Ђуровић 1998: 817].

Фидуцијарни споразум у српском праву има карактер неименованог уговора, зато што ниједан закон није предвидео могућност склапања оваквог правног посла. Залога и хипотека, од римског права до данашњих дана, потиснуле су ово средство обезбеђења потраживања. У свим континенталним законодавствима, па и у нашем праву, залога и хипотека су веома широко нормиране, а фидуцијарни споразуми се у упоредним позитивним прописима грађанскоправног карактера не помињу, или се помињу спорадично. Фидуцијарни споразуми се, међутим, закључују у пракси, у складу са начелом слободе уговарања уговорних страна, и нема

основа да се слобода сауговарача омеђи, будући да су овакви контракти у складу са принудним прописима, јавним поретком и добрим обичајима, односно моралом. Њиховим склапањем не вређа се интерес заједнице, нити се крши било која когентна норма закона. Спадају у двострано обавезне правне послове, зато што је, на основу њих, фидуцијант дужан да пренесе својинско овлашћење на фидуцијарном добру на фидуцијара, а фидуцијар је дужан да врати фидуцијанту право на ствари, под условом извршења престације из основног уговора. Фидуцијарни споразум је апстрактан правни посао зато што код ових уговора није назначен правни циљ њиховог закључивања. Присталице каузалистичке теорије оспоравају овај контракт инсистирајући на томе да кауза не постоји, односно да је овакав уговор неважећи, јер нема за последицу стицање својине. Када је у питању форма у којој се склапа овај контракт, нема дилеме да се ради о консенсуалном правном послу, односно, о таквој врсти уговора која настаје сагласном изјавом воља сауговарача. Наши позитивноправни прописи нису регулисали фидуцијарне споразуме па, сходно томе, фидуцијант и фидуцијар нису обавезни да их склопе на формалан начин. Претпоставка консенсуалности односи се, по природи ствари, на ситуације у којима је фидуцијарно добро – покретна ствар. Уколико се фидуцијарним споразумом преноси право на непокретности, неопходно је поштовање форме, односно уписа у катастар непокретности. Црногорски Закон о фидуцијарном преносу својине прописао је обавезну писану форму за Уговор о фидуцијарном преносу права својине, а када су у питању непокретности, обавезао је сауговараче да правни посао овере у суду. Уз наведено, према члану 23 поменутог закона, „Уговор о фидуцијарном преносу права својине уписује се у јавни регистар који води специјализована агенција.”

ДЕЈСТВО ФИДУЦИЈАРНИХ СПОРАЗУМА

Најважнија специфичност фидуцијарних споразума као средства обезбеђења потраживања произлази из чињенице да се код ових правних послова разилазе економско и правно дејство³. Дакле, долази до разилажења правне форме уговора и економске садржине фидуцијарним споразумом пренете својине, односно до „неслагања и нехомогености између средстава и циља или између усвојеног правног инструмента и практичне намере, којој теже уговорне стране.”⁴ Овакво разилажење није у сагласности са континенталним концептом стварних права. Из наведеног произлази да код ових правних послова „једна странка уговором преноси на другу више правне власти него што тражи економска сврха посла. Ова разлика између правне моћи и економског оправдања, односно потребе, јесте оно што је стицатељу поверено. Зависи од његовог поштења и свести

³ Ђуровић резимира ову правну ситуацију тезом да је „фидуцијант економски, а фидуцијар правни власник” [Ђуровић 1998: 823].

⁴ Липари, бавећи се фидуцијарним споразумом као средством обезбеђења облигационоправних потраживања, посебно наглашава дистинкцију између економске форме и нормативне садржине ових контраката [Lipari 1971: 67].

о одговорности да ли ће он то поверење оправдати, или ће га изиграти. Заједнички разлог таквом диспаритету јесте очито тај да међу постојећим институтима одређеног правног система нема таквих који би задовољили странке у конкретном случају” [Шмалцељ 1969: 120]. Фидуцијант (дужник из основног правног посла) најчешће има право употребе ствари која представља предмет фидуцијарног споразума, али нема овлашћење да њоме располаже. Фидуцијар (поверилац из главног, односно обезбеђеног уговора), по правилу, нема право коришћења ствари нити убирања њених плодова, нема државину на њој, али има право располагања, додуше, лимитирано до тренутка када дужник не плати свој дуг о доспелости.

Фидуцијарне споразуме наши судови често декларишу као ништаве, јер их доживљавају као институте којим се крши забрана уговарања *lex commissoria*⁵. Ова забрана дефинисана је одредбом члана 973, став 1 Закона о облигационим односима, која износи да је ништава „одредба уговора о залози да ће заложена ствар прећи у својину повериоца ако његово потраживање не буде намирено о доспелости, као и одредба да ће у том случају поверилац моћи по унапред одређеној цени продати заложеноу ствар или је задржати за себе”. Забрана отуђења заложене ствари није новост. Њу је предвидела још једна од Константинових конституција (Ц 8, 34, 3). Упркос оваквом, релативно честом ставу судске праксе, фидуцијарни споразум и залога представљају два по много чему различита института, па се поменута забрана не може аналогно примењивати на фидуцијарно обезбеђење потраживања.⁶ Поред тога, очигледна је и разлика између комисорног пакта и фидуцијарног споразума. Наиме, код *lex commissoria* уговорне стране дефинишу да ће ствар, која представља предмет Уговора

⁵ Пресудом Вишег привредног суда у Београду, Пж 199/97 од 5. марта 1997. године, изражен је став да фидуцијарни споразуми нису дозвољени, односно да је спорни Уговор о преносу права власништва на непокретности ништав. Виши привредни суд одлучивао је по жалби на пресуду првостепеног суда, којом је одбијен тужбени захтев којим се тражило утврђивање права банке (као даваоца кредита и повериоца) да, ради намирења свог потраживања прода непокретности туженог. Виши привредни суд одбио је жалбу тужиоца и потврдио пресуду првостепеног суда, изnoseћи следећу аргументацију: „Према становишту Вишег привредног суда, Врховног суда Србије и закључку Савезног суда број 2/93, одредбе уговора о преносу власништва којим заложена ствар прелази у својину повериоца, ако његово потраживање не буде намирено до доспелости, не уживају правну заштиту. Ништаве су одредбе уговора према коме су странке сагласне да давалац кредита стиче право својине на заложеној ствари уколико корисник о року утврђеном уговором не исплати доспеле рате. То значи да је ништава свака одредба уговора којом се у тренутку закључења уговора о залози на непокретној ствари (хипотека), предвиђа да ће заложена ствар прећи у својину повериоца, ако његово потраживање не буде намирено у моменту доспелости. Одредбом члана 973. став 1 Закона о облигационим односима предвиђено је да је ништава одредба уговора о залози, по којој ће заложена ствар прећи у својину повериоца ако његово потраживање не буде намирено о доспелости, као и одредба да ће у том случају поверилац моћи по унапред одређеној цени продати заложеноу ствар или је задржати за себе. Према томе, правилан је став првостепеног суда да је уговор о преносу права власништва непокретности ради обезбеђења потраживања ништав и да фидуцијарни правни послови нису дозвољени, из чега следи да захтев тужиоца није основан.”

⁶ Бокшан истиче, (говорећи о правној допуштености фидуцијарних споразума и о чињеници да се забрана уговарања *lex commissoria* не може односити на фидуцијарно обезбеђење), да „судска пракса овај познати институт римског права једноставно подводи под ту одредбу а који уопште није тај институт” [Бокшан 1996: 26].

о залози (независно од тога да ли је покретна или непокретна), прећи у својину повериоца уколико његово потраживање дужник није намирио о доспелости, а када се склапа фидуцијарни споразум, поверилац стиче својину на ствари у тренутку закључења правног посла. Фидуцијарно обезбеђење омогућава повериоцу да реализује своје потраживање без учешћа суда. И у упоредној теорији наглашава се да „у случају када дужник не испуни главну уговорну обавезу по протеклу предвиђеног рока или уговореног услова, ово средство обезбеђења директно и одмах, тј, непосредно, обезбеђује повериоца.”⁷ С друге стране, Закон о облигационим односима јасно је у члану 980 назначио да, када је између уговорних страна из основног правног посла склопљен уговор о залози, ако повериочево потраживање не буде намирено о доспелости, поверилац може захтевати од суда одлуку да се ствар прода на јавној продаји, или по текућој цени, кад ствар има берзанску или тржишну цену.

ПРЕДНОСТИ И МАНЕ ФИДУЦИЈАРНИХ СПОРАЗУМА У ОДНОСУ НА ДРУГА СРЕДСТВА ОБЕЗБЕЂЕЊА ПОТРАЖИВАЊА

Пре него што се укаже на дистинкције између фидуцијарних споразума, и залог, односно хипотеке, као фидуцији сродних института, указаће се на несумњиве предности реалних (стварних) средстава обезбеђења потраживања у односу на персонална (лична) средства. Разлика између ове две групе средстава огледа се, најкраће, у дефиницији по којој се: „стварна средства обезбеђења извршења имају предати повериоцу (на пример – предмет капаре), док се лична средства обезбеђења обећавају, оба у тренутку закључења уговора” [Салма 1999: 391]. Реална средства несумњиво пружају повериоцу виши степен правне сигурности него персонална. Поверилац има државину на ствари дужника чак и пре доспелости дужникове обавезе. Код личних средстава обезбеђења, обећана ствар, односно вредност, предаје се повериоцу тек уколико дужник није благовремено и правилно извршио своју престацију, односно ако није о доспелости испунио своју обавезу. Поверилац је код стварних средстава обезбеђења у бољем положају и зато што, у случају инсолвентности дужника (који није испунио уговор) поверилац није угрожен, јер се може наплатити из предате ствари. Код персоналног обезбеђења, у случају наступања инсолвентности несавесног дужника, поверилац остаје кратких рукава у погледу реализације својих права. Чак и кад неко треће лице јемчи за испуњење дужникове обавезе, инсолвентност јемца може довести повериоца у ситуацију да не може исходovati ништа од престације која му по слову основног правног посла припада. Уговарање заложног обезбеђења потраживања (на покретним или непокретним стварима), као и предаја капаре, отклањају овакве ризике (посебно велике у временима глобалне рецесије).

⁷ Опширније: [Burdese 1949: 225].

Реална средства показују низ практичних предности у односу на персонална. Међутим, чињеница да, у случају да је уговорено заложно право на ствари, поверилац (након што је дужник пропустио да изврши своју обавезу) само путем суда може захтевати да се ствар прода, а он из њене вредности намири, говори о томе да ни стварна средства нису довољно ефикасна, с обзиром на брзину којом се у данашње време одвија правни промет. Из већ наведеног произлази да се предност фидуцијарних споразума у односу на реална средства обезбеђења потраживања огледа у бржој наплати потраживања⁸ у односу на принудну наплату код заложног обезбеђења.⁹ Поред вишег степена ефикасности, односно, веће брзине наплаћивања потраживања, фидуцијарни споразум има, у односу на хипотеку, још неке компаративне предности. Једна од њих је, свакако, и већа правна сигурност, јер, код хипотеке се догађа да због реда првенства поверилац не буде у прилици да се намири, односно да делимично или у потпуности реализује своје потраживање, док код фидуцијарног споразума такав ризик не постоји „због тога што се код фидуцијарног намирења повериоца првенство намирења претпоставља, јер је поверилац стекао право својине на оптерећеној ствари.”¹⁰ Даље, овај институт и из угла дужника показује предности и у односу на залогу као реално средство обезбеђења. Наиме, код залоге као стварног средства предмет обезбеђења предаје се повериоцу након закључења правног посла (под условом да залога, као у нашем Закону о облигационим односима има консенсуалан карактер – уколико је реална, предаје се у тренутку склапања уговора). У сваком случају, предаја ствари доводи дужника у ситуацију умањења кредитне способности и евентуалног онемогућавања вршења делатности (уколико предмет залоге представља основно средство за рад). Код фидуцијарних споразума фидуцијант може задржати у поседу ствар која представља предмет правног посла. Тиме дужник из основног уговора стиче могућност да користи пренету ствар, и да чак, уколико се ради о машини, алату или некој другој ствари која служи за привређивање – употребљавајући ту ствар ствара материјалне предуслове за извршење своје престације из главног уговора. Ручна залога као средство обезбеђења доводи повериоца у обавезу складиштења и чувања предмета залоге, што код фидуције, по правилу, није случај. И у овом сегменту, фидуцијарни споразум представља адекватнији одговор на захтеве тржишта, него уговор о залози.

⁸ Тако, Велимировић истиче да је „код фидуцијарног преноса својине повјерилац стекао право својине на оптерећеној ствари, па може да намири из ње своје потраживање без конкуренције других повјерилаца и без судског одобрења продаје ствари” [Велимировић 1998: 534].

⁹ Када говори о овој теми, Аранђеловић истиче да „код нас поверилац и кад има извршну судску пресуду о плаћању дуга или судско поравнање о томе, још није сигуран да ће се, у догледном времену, та пресуда или то поравнање извршити”. Иако је Аранђеловић своје дело написао у првој половини прошлог века, тешко је отети се утиску да је ова теза и данас изузетно актуелна [Аранђеловић 1926: 338].

¹⁰ О томе је писао и Велимировић, у чланку у којем се посебно бавио Уговором о фидуцијарном обезбеђењу потраживања [Велимировић 1998: 527].

Фидуцијарни споразуми показују и одређене мане. Највећа је, свакако, то што у ситуацији у којој долази до фидуцијарног преноса својинских овлашћења, постоји дефицит јавности. Недостатак публицитета може довести у заблуду трећа лица, која нису у прилици да имају сазнања о преносу својине на фидуцијарном добру, са фидуцијанта на фидуцијара, односно са дужника из основног правног посла, на повериоца. Вероватноћа да ће трећа лица упасти у заблуду око својинског статуса ствари, већа је утолико што фидуцијант, по правилу, задржава државину на фидуцијарном добру. Ове околности могу довести треће лице у ситуацију да погрешно процени солвентност дужника из главног уговора, и са њим закључи неки нови контракт, који не би склопили да су знали за право материјално стање фидуцијанта, односно да су били свесни да је немогућа реализација принудне наплате на ствари (фидуцијарном добру) у случају да фидуцијант не изврши престацију из новог правног посла. Црногорски закон о фидуцијарном преносу својине разрешио је овај проблем на адекватан начин – увођењем обавезе уписа фидуцијарних споразума у јавне регистре.

ЗАКЉУЧАК

Аргументи изнети у овом раду недвосмислено наводе на закључак да би имплементирање фидуцијарних споразума (као средства обезбеђења облигационоправних потраживања) у Закон о облигационим односима, или неки други позитивноправни пропис, разрешило дилеме које се поводом закључивања ових уговора у пракси појављују. Сврставање ових правних послова у ред именованих уговора довело би до масовније примене овог средства обезбеђења, које показује низ предности у односу на персонална и реална средства која егзистирају у нашем праву и пракси.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аранђеловић, Драгољуб (1926). О фидуцијарним правним пословима, *Архив за љравне и друшћивене науке*, 5–6: 338.
- Бокшан, Б. (1996). Фидуцијарни правни послови и залога, *Судска љракса љривредних судова* (тематско издање), Београд, 3: 25.
- Борковић-Стојановић Душанка, (1998). Својина ради обезбеђења, *Правни живоѝ*, 10: 381.
- Велимировић, Михаило (1998). Уговор о фидуцијарном обезбјеђењу тражбине, *Правни живоѝ*, 11: 527.
- Гамс, Андрија (1960). Нешто о фидуцијарним правним пословима, *Анали Правноѝ факулћетѝа у Беоѝраду*, 1–2: 24.
- Ћурђић, Тамара (2011). Фидуцијарни пренос права својине, *Зборник радова Правноѝ факулћетѝа*, Нови Сад, 2: 473.
- Ћуровић, Љиљана (1998). Уговор о фидуцијарном преносу својине, *Правни живоѝ*, 10: 811.
- Медић, Душко (2007). *Расѝраве из ѝрађанскоѝ и ѝословноѝ љрава*, *Фидуцијарни љренос власнишћѝа*, Факултет правних наука, Бањалука, 53.
- Салма, Јожеф (1999). *Облиѝационо љраво*, Правни факултет у Новом Саду, Центар за издавачку делатност.

- Стојчевић, Драгомир (1985). *Римско приватно право*, Савремена администрација, Београд.
- Тешић, Ненад (2002). Фидуцијарни пренос својине као средство обезбеђења потраживања, *Правни животи*, 10: 107.
- Хаџимановић, Наташа (2012). Критички прилог о питању могућности некаузалног и неакцесорног уређења права обезбеђења – истовремено испитивање пожељности феномена фидуције у југоисточној Европи, *Нова правна ревија*, 2: 32.
- Шмалцел, Желимир (1969). Фидуцијарни уговори (уговори повјерења) у имовинском праву, *Наша законџоси*, бр. 2–3.
- Biro, János (1967). *Az actio fiduciae és alkalmazási köre a praeklasszikus jogban*, A Szegedi József Attila Tudományegyetem és Jogtudományi Kara, Szeged.
- Burdese, Alberto (1949). *Lex commissoria e ius vendendi nella fiducia e nel pignus*, Giappichelli G. Editore, Torino.
- Ernst, Hano i Romana Matanovac Vučković (2012). Prijenos prava radi osiguranja – nedorečenosti i nedovršenosti, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka*, 1: 145.
- Guisan, Henri (1937). *La fiducie en Droit Suisse*, Association des juristes de langue Française, Paris.
- Lipari, Nicolo (1971). *Il negozio fiduciario*, Dott. A. Giuffrè editore, Milano.
- Savatier, René (1937). *La fiducie en droit Français*, Rapport Préparatoires a la semaine internationale de droit, Paris.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SECURING OF CLAIMS BY MEANS OF FIDUCIARY AGREEMENTS IN THE SERBIAN LAW

by

BOJAN PAJTIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Law
1 Dositej Obradović square, Novi Sad, Serbia
pajticb@gmail.com

SUMMARY: Fiduciary agreements represent innominate legal affairs the basic function of which is to secure the trustor's claims. Fiduciary security of claims is historically rooted in the Roman law institute "fiducia cum creditorecontracta". These contracts demonstrate numerous advantages in relation to most other forms of collateral security. The most prominent benefit is proved by the fact that, due to the transfer of the property title to the trustor in the moment of entering into agreement, the process of payment of the trustor's claims is considerably accelerated and the level of legal security increased. However, this legal transaction is not regulated under the positive Serbian legislation, which leads to the fact that our courts often proclaim the fiduciary agreements null and void. This paper points to this rather significant issue and contains some proposals on how to successfully deal with it using the solutions similar to those found in other continental legal systems. In addition to the aforementioned arguments, the paper also presents other reasons proving that it would be advisable for our legislator to integrate fiduciary agreements into our positive legislation.

KEYWORDS: fiduciary security, Law of Contract and Torts, claims

ГЛОБАЛИЗАЦИЈСКИ ИЗАЗОВ ДЕМОКРАТИЈИ

МИЛОРАД ЂУРИЋ

Браће Рибникара 56/401, Нови Сад, Србија
miloraddjuric1@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду анализираће се веза глобализације и функционисања демократских система. Идеја да добровољна сагласност већине грађана даје валидност и легитимност власти у управљању друштвеним животом има централно место у нашем разумевању демократије. Добровољна сагласност изражава се путем избора, који се периодично одржавају на дефинисаној територији с унапред познатим бројем грађана/гласача („релевантна заједница”). Али, глобални проблеми нужно постављају питање шта је „релевантна заједница” у случају њиховог решавања, односно, постављају све озбиљније изазове постојећој констелацији националних држава као оквиру у којем се конституише демократски поредак. Наше претпоставке су да националне државе више нису ексклузивни контролори сопствених територија; да су, самим тим, измењени услови функционисања демократских поредака и да се појављује легитимацијски дефицит и да је у складу с тим, неопходно размотрити могуће нове облике демократског одлучивања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: глобализација, демократски поредак, територија, национална држава, космополитска демократија

ТЕРИТОРИЈА, НАЦИЈА, ДЕМОКРАТИЈА...

Cujus regio, ejus religio – „чија је територија, његова је религија”, није само ефектна парола Вестфалског мира¹ којим је, 1648. године, окончан Тридесетогодишњи рат (несумњиви знак да је настала криза епохе и почео распад политичке легитимности европског хришћанског поретка), већ принцип који ће имати велики утицај на стварање нацио-

¹ Вестфалским миром по први пут утемељен је принцип територијалног суверенитета у међудржавним односима. „Свет” (у суштини реч је о Европи) је подељен на суверене државе које не признају било какву вишу власт; процеси доношења закона и решавање спорова су у рукама држава, а спорови међу државама се у крајњем исходу решавају силом. По Хелду [1997], овај модел је, практично, био на снази од 1648. па до стварања Уједињених нација, 1945. године.

налних држава, политичког амбијента у оквиру којег се, касније, рађа модерна демократија. *Regio*, територија, тло, тако (поново) постаје темељни основ и оквир за креирање колективних идентитета и критеријум за друштвено укључивање/искључивање појединца.

На овом темељу почива процес територијализације политике, којим се уводи облик колективног права на територију, што је генерички повезано с политичком вољом нације на самопотврђивање [Podunavac 2007]. С друге стране, популација одређене територије (али не било које територије, већ историјског тла, тла које је било сведок процвата нације) улази у погодбени однос с владарем, постепено секуларизујући легитимизацијску формулу владања и творећи принцип грађанства – друштва „једнаких” са „једнаким” могућностима да учествује у присвајању и расподели политичких добара [Podunavac 2007].

Тиме су створене претпоставке за трансформацију предмодерних типова владања у модерни политички поредак, а крајње консенквенце овог историјског кретања бивају оличене у две велике модерне политичке револуције – Америчке и Француске. Главни политички продукти ових револуција су централизација и републиканизација политике [Tokvil 2002]. Централизација, као искључива власт коју држава има над својом територијом, као моћ да одржи ред унутар граница и да те исте границе одбрани од спољних опасности, да победи унутрашње конкуренте, а да се на међународном плану држава представи као равноправни такмац; а републиканизација политике, као процес постепеног освајања грађанских и политичких права, у којем „идеја самозаконодавства, по којој су адресати закона истовремено и његови аутори, добија политичку димензију друштва које утиче на само себе” [Хабермас 2003: 140]. Друго име ове симбиозе централизације и републиканизације политике је – национална држава, у којој се и с којом се конституише модерна демократија.

Трансформација предмодерних² поредака у демократске режиме није ни једноставна ни брза – одвија се постепено и тешко је прецизно утврдити када прве модерне демократије бивају успостављене. Ипак, Хантингтон [2004] лоцира председничке изборе у Сједињеним Америчким Државама 1828. године као почетак првог таласа демократизације. Тада је на изборима први пут учествовало више од 50 процената одраслих мушкараца. Током следећих деценија, све више држава уводило је и проширивало право тајног гласања и установљавало одговорност влада према парламенту: Швајцарска, Велика Британија, Француска, прекоморски енглески доминиони. После Првог светског рата, демократски режими успостављају се у државама насталим на рушевинама династија Хабзбурга, Романова и Хоенцолерна.

Иако је тридесетих година 20. века талас демократизације озбиљно доведен у питање, после Другог светског рата наставља се тренд успостављања демократских режима. Савезничка победа у рату произвела је

² Предмодерним поретком ћемо у овом тексту сматрати онај тип система у којем је становништво одређене територије повезано персоналном лојалношћу према владару. Основу лојалности оваквих политичких формација чини формула божанског утемељења власти.

демократске системе у Западној Немачкој, Италији и Јапану. Такође, у Латинској Америци је поново успостављен демократски поредак у многим државама. Неколико нових држава су такође свој независни живот почеле као демократије – Индија, Израел, Филипини и др.

Трећи талас демократизације, по мишљењу Семјуела Хантингтона [2004] кренуо је из Португалије 1974. године, рушењем Салазарове диктатуре, а настављен је у Шпанији, Латинској Америци и Азији. Рушење Берлинског зида допринело је да нови демократски талас заплусне додашњи комунистички свет – слободни избори се одржавају Пољској, Чехословачкој, Мађарској, Румунији, Бугарској и др.

Крајем 20. века демократија има планетарну доминацију. Несумњиво је да живимо у демократском добу. Френсис Фукујама (Yoshihiro Francis Fukuyama) сматра „...да се сагласност о легитимности либералне демократије као система владавине изузетно проширила светом током неколико последњих година, када је ова идеја победила противничке идеологије као што су наследна монархија, фашизам и, недавно, комунизам” [Fukuyama 1997: 19]. Квантитативни израз ове доминације изражен је у чињеници да данас две трећине држава у свету има демократски систем. Данас, чак и несумњиво недемократски изабрани лидери покушавају да својој владавини обезбеде било какав демократски легитимитет. „Кад и непријатељи демократије декламују њену реторику и подражавају њене ритуале”, каже Фарид Закарија (Fareed Zakaria), „знате да је она добила пат” [Zakaria 2004: 13].

Међутим, у тренутку несумњивог тријумфа либерално-демократског концепта, крајем 20. и почетком 21. века, серија масовних протеста, означена као антиглобалистички покрет, на врло експлицитан начин показује да се суочавамо с озбиљним политичким проблемима. Усмерени, пре свега, против симбола глобализације – Светске банке, ММФ-а, Г7 и Г8, НАТО-а, ови протести су илустровали висок степен фрустрације стањем политичких система у многим државама либералне демократије. Парола *Они које смо изабрали немају моћ, а оне који имају моћ нисмо изабрали*, коју је на свом транспаренту написао један од демонстраната, прецизније од свих анализа и прогласа лоцира проблем у којем се нашла национална држава у глобалном добу. Заједнички извор свих тих фрустрација је понижавајући осећај да је угрожено самопоштовање и дигнитет грађана у либерално-демократском поретку, односно, да је угрожена идеја самозаконодавства, идеја друштва које нормира само себе.

Јер, ако је либералну демократију, данас, немогуће одвојити од концепта националне државе, онда је несумњива десуверенизација националне државе (оличена у императиву сталне надржавне координације у циљу решавања проблема који надилазе границе националне државе) у експлицитној вези са степеном легитимности демократског одлучивања унутар сваке појединачне државе. Другим речима, важност и број тема које се трансферишу у поље надржавног преговарања, обрнуто су пропорционалне степену легитимацијског утемељења у оквиру националне државе.

Због свега тога, сматрамо да је необично важна анализа везе глобализације и демократије, односно, анализа утицаја који глобализацијски процеси имају на досадашње услове функционисања/конституисања демократских система. Наше полазне претпоставке су: а) да динамика глобализације – комуникацијска експлозија, успостављање светског тржишта и јачање мултинационалних корпорација, безбедносни и еколошки ризици на планетарном нивоу – поставља све озбиљније изазове постојећој констелацији националних држава, да националне државе више нису искључиви политички контролори сопствених територија, б) да су, самим тим, измењени услови функционисања демократских поредака, односно, да се појављује легитимацијски дефицит јер се кругови оних који учествују у доношењу одлука не поклапају с круговима оних које те одлуке дотичу, и в) да је, у складу с тим, неопходно размотрити могуће нове облике демократског одлучивања.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА – ГДЕ ЈЕ ТО?

За Ентони Гиденса (Anthony Giddens) глобализација је „...интензификација друштвених односа на светском плану, која повезује удаљена места на такав начин да локална збивања уобличавају догађаји који су се одиграли километрима далеко и *vice versa*” [Giddens 1998: 69]. Из мноштва дефиниција глобализације, изабрали смо ову, јер, по нашем мишљењу, указује на два битна момента: на интензивирање друштвених односа и релативизацију просторних, тамо/овде, релација.

Интензивирање друштвених односа је, заправо, интензивирање комуникације. Уколико се сложимо да је „...елементарни процес који друштвено конституише као посебну стварност – процес комуникације” [Luman 2001: 206], утолико ћемо промене у начину произвођења комуникације разумети као промене у произвођењу самог идентитета друштва. Глобална комуникација, дакле, нужно производи глобално друштво.

У том смислу, интензивирање друштвених односа/комуникације представља темељну претпоставку глобализације. У историји човечанства могуће је одредити неколико кључних момената који су суштински представљали технолошки напредак у комуникацији. Ипак, сви ови цивилизацијски скокови (писана реч, штампарска преса, телеграф, „обични” телефон, чак и „земаљска” телевизија), без обзира на огромне ефекте које су имали на начине живота, нису докинули суштинску везу између тла и комуникације. Физичка територија друштва/државе истовремено је и потенцијални оквир/граница комуникације. Суштинска промена настаје појавом сателитских телекомуникација³, развојем компјутерских технологија и интернета. По мишљењу Маршала Маклуана, „након три

³ Маја 1962. године у земљину орбиту лансиран је први комерцијални телекомуникациони сателит „Телстар”. Упркос скромним перформансама, „Телстар” је, несумњиво, означио почетак нове епохе. Успостављањем сателитске комуникације дефинитивно је прекинута веза између информације и тла. Ово раздвајање створиће претпоставке за нове облике социјалног и политичког искуства.

хиљаде година експлозије, посредством фрагментарних и механичких технологија, западни свет имплодира. Током тих механичких столећа продужили смо своја тела у простору. А, данас, после више од једног века електричне технологије, продужили смо и сами свој централни живчани систем у једном обухвату светских размера, укидајући време и простор у односу на нашу планету” [Makluan 1971: 37].

Комуникација која је детериторијализована, физички одвојена од тла, утицала је да државе престану да буду искључиви контролори система друштвеног произвођења комуникације. Док су у претходним технолошко-комуникационим епохама комуникацијска поља била смештена унутар државе, сада се државе, *de facto*, налазе унутар комуникацијских поља. То је, нужно, довело до кризе у систему утемељеном на концепцији националних држава. Другим речима: D (држава) < $KП$ (комуникацијско поље) = $ПК$ (политичка криза).

Јер, технолошки напредак није произвео промене само у комуникацијама. Експоненцијални раст индустријске производње, мултинационалне компаније, транснационалне финансије, арсенали нуклеарног оружја, нуклеарне електране, тероризам – сви ови ризици добијају глобални карактер и на њих се не може реаговати локално. Глобални изазови захтевају глобалне одговоре, или бар глобалну координацију у њиховом решавању.

Немоћ националних држава да решавају глобалне проблеме неминуовно је довела до стварања наднационалних организација. Пораст њиховог значаја је очигледан: међународни судови изводе на оптуженичку клупу чак и председнике држава [Orlović 2010], владе се кажњавају због неиспуњених обавеза према Међународном монетарном фонду, НАТО и различите верзије међународних „коалиционих снага” интервенишу широм планете, поједине државе мењају своје законе у процесу укључивања у Европску унију и сл. „Ако су некада међународне организације биле креиране од стране држава (чланица) оне данас креирају и саме државе” [Orlović 2010: 268]. Ауторитет националне државе је у незадрживом опадању. Дејвид Хелд, на пример, тврди да су „националне владе у великој мери немоћне и да контролишу оно што се дешава унутар њихових граница и да реализују очекивања својих грађана. Штавише, пошто институције глобалне и регионалне власти стичу све важнију улогу, суверенитет и аутономија државе све више еродирају” [Held 2003: 58]. Коначно, међународно право престало је да буде искључиво право између држава. Индивидуе, грађани, захваљујући документима као што су статuti Токијског и Нирнбершког суда за ратне злочине, Универзална декларација о људским правима, Европска конвенција о људским правима, почињу да бивају субјекти међународног права.

Иако национална држава није нестала, њена улога дубоко се трансформише. При томе, процес десуверенизације не погађа све државе подједнако. Неуређене и слабе државе свакако су мање отпорне на изазове глобализације. Уосталом, још је Тукидид (Θουκυδίδης, око 454–око 396 п.н.е.) сматрао да „велике државе раде оно што могу, а мале оно што морају”. Ипак, велике или мале, државе су дефинитивно изгубиле право

и моћ да буду ексклузивни политички контролори сопствених територија. Златно доба националних држава је прошло. У свету који се незадрживо мења, ни државе нису могле да остану исте.

ДЕМОКРАТИЈА – КО ЈЕ ТО?

Парафразирали смо наслов Сарторијевог дела [Sartori 2001], јер друго најважније питање сваког политичког уређења, поред оног *како*, је – *ко* влада. Демократија је владавина народа, или како је то дефинисао Абрахам Линколн, у свом чувеном говору у Гетисбургу 1863. године: „владавина народа, од народа за народ”. Међутим, треће најважније питање је – *ко*, у ствари, чини народ. Одговор на то питање представља уједно и дистинкцију између различитих модела демократије који су се појављивали током историје.

Питања природе и граница политичке власти, закона, права и дужности, главна су обележја модерне демократије, која је сада уоквирена националном државом. „Модерна демократија је демократија националне државе” [Orlović 2010: 6]. За разлику од античког доба у којем, како примећује Сартори [2001], демократија престаје тамо где престаје могућност директног учешћа грађана, у модерној демократији се уводи принцип политичке репрезентативности. Тиме је превазиђен проблем величине територије и броја грађана, а демократски принцип је постао могућ и за државе са великом територијом. Међутим, и модерна верзија демократије није одмах укључивала већину становништва (жене нису имале право гласа, била су присутна имовинска ограничења). Тек у 20. веку, у оквиру појединачних националних држава, проширивањем бирачког права, број оних који су укључени у доношење одлука већи је од оних који нису укључени. А тек крајем 20. века, број демократских држава већи је од оних које немају демократско уређење.

Идеја да добровољна сагласност већине грађана даје валидност и легитимност власти у управљању друштвеним животом има централно место у нашем разумевању демократије. Добровољна сагласност изражава се путем избора који се периодично одржавају на дефинисаној територији и у којима учествује унапред познат број грађана. Дефинисана територија и унапред познат број грађана/бирача представљају „релевантну заједницу” [Held 1997] у чијем оквиру се спроводе демократске процедуре. Али, глобални проблеми нужно постављају питање шта је „релевантна заједница” у случају њиховог решавања? Који грађани, из којих држава, би требало да буду укључени у доношење одлука у вези са глобалним загревањем, киселим кишама, необновљивим природним ресурсима или транснационалним финансијским токовима? Какве су процедуре доношења одлука у оваквим случајевима и коме одговарају доносиоци ових одлука?

Импресивни ход демократије кроз другу половину 20. века поклопио се са све већим степеном глобализације, односно, све већом међузависношћу и повезаностју. Императив сталне међудржавне координације у

циљу решавања проблема који надilaze границе националних држава (финансије, екологија, безбедност) нужно производе структурне дефиците и у пољу легитимности (потреба за сталном „хармонизацијом” закона) и у пољу легитимности. Хабермас [2003] указује на чињеницу да „у погледу демократске потребе за легитимацијом дефицити настају увек када се круг оних који учествују у демократском одлучивању не поклапа с кругом оних које те одлуке погађају”. С друге стране, појављује се и проблем легитимацијског дефицита „одоздо”, када локалне групе и покрети на субнационалном (али и на прекограничном, међудржавном) регионалном нивоу доводе у питање одлуке које су донете на нивоу националне државе.

Све ово показује да је национална држава, као суштинска и формална претпоставка модерног демократског поретка, у двоструком проблему изазваном глобализацијским процесима. Несумњиво је да се налазимо у својеврсном транзиционом периоду на глобалном нивоу у којем се формира, како примећује Урлих Бек [2003], „светско друштво, без светске државе, без светске владе”, као што је и очигледно да се „демократска политика мора преобликовати на локалном, националном, регионалном и глобалном нивоу, јер сваки од ових нивоа одговара различитој врсти јавних проблема” [Held 1997: 13].

МОГУЋИ ОДГОВОР – КОСМОПОЛИТСКА ДЕМОКРАТИЈА

У мноштву дилема, оно што је несумњиво – то је потреба да се размишља о новим решењима. Ипак, проблем и није тако нов – у свом есеју *Идеја опшће историје усмерене ка остварењу светског грађанског поретка*⁴, Кант је, разматрајући однос спољне и унутрашње политике, у девет теза образложио претварање просветитељске чежње за миром у теорију универзалног (светског) грађанског друштва. По његовом мишљењу: „Највећи проблем за људску врсту, на чије решење је природа нагони, јесте да оствари грађанско друштво којим ће се управљати по општем праву” [Кант 1974: 33]. У том настојању, принципе грађанства нужно је применити и на међусобне односе појединачних држава. Кант сматра да би „савез народа” у почетку морао бити комбинација федералног и конфедералног система, имајући у виду да државе жестоко бране свој суверенитет. Али, то би се временом претворило у јединствено светско друштво, светску државну структуру.

Јер, по Кантовом уверењу: „Проблем устројства савршеног грађанског поретка зависан је од проблема законитог спољашњег односа међу државама, и без њега се не може решити” [Кант 1974: 34]. Међутим, Кант се такође и пита да ли вреди изграђивати светски грађански поредак, ако ће иста она недруштвеност, која је људе натерала на удруживање, опет бити узрок неограничене слободе коју једна политичка заједница (држава) има у односу на друге. „Природа је”, наставља Кант, „дакле, нетрпељивост људи, па чак и великих друштава и држава те врсте створења,

⁴ Урлих Бек овај есеј сматра „тајним утемељивачким текстом данашњице”.

опет употребила као средство да у неизбежном антагонизму између себе пронађе стање мира и безбедности; односно, ратовима, претераним припремама за њих које никада не попуштају, недаћама које на крају свака држава мора осећати у себи чак и у стању потпуног мира, природа тера људе да у почетку чине несавршене покушаје, да би на крају, после много пустошења, падова, па чак и општег унутрашњег исцрпљивања својих снага, учинили оно што им је ум и без толико жалосних искустава могао рећи: да изађу из стања безакоња и да ступе у савез народа” [Кант 1974: 34]. У том савезу народа би, по Канту, све, па и најмање државе биле сигурне захваљујући уједињеној моћи базираној на заједничким законима.

Нема сумње да је Кантова пројекција напретка човечанства према светском грађанском друштву утицала и на Дејвида Хелда (David Held) у настојању да промисли карактер и смисао демократије у контексту темељних политичких промена, у настојању да сагледа важност демократског наслеђа и одреди његове вредности и границе. У свом делу *Демократија и глобални поредак*, Хелд сматра да „постојећи системи глобалног управљања нису успели да пруже делотворне механизме политичке координације и промена. Вестфалски модел утемељен на принципу делотворне моћи – тј. принципу према којем у крајњој линији сила одређује право у међународној политици – у потпуној је неслагласности с потребом сталног демократског преговарања између чланова међународне заједнице (...). Насупрот томе, Уједињене нације представљају потенцијални форум за разматрање горућих међународних проблема, али оне су исувише често биле поткопане као самостална, аутономна институција” [Held 1997: 310]. Иако је скептичан у погледу ефикасности Уједињених нација, Хелд сматра да су први кораци у правцу глобалне демократске заједнице ипак у домаћају светске организације. Под условом, наравно, да делују у складу са својом Повељом. То подразумева спровођење најважнијих елемената Конвенције ОУН о људским правима, забрану дискреционог права употребе силе, као и активирање колективног система одбране предвиђеним Повељом ОУН. Поред тога, модел заснован на Повељи ОУН укључио би оснивање нових међународних судова, претварање консензуса у Генералној скупштини у легитиман извор међународног права, модификација вето система и реформисање представничког система на којем почива Савет безбедности, како би се обезбедила боља регионална заступљеност и одговорност [Held 1997: 312].

Космополитски модел демократије, који предлаже Дејвид Хелд, као дугорочно решавање противречности у односу глобализације и демократије, укључио би и утемељење космополитског демократског права које би било уграђено и у уставе на националном и међународном нивоу; нужно би било стварање ефикасних транснационалних законодавних и извршних тела (поред већ постојећег Европског парламента, основали би се и парламенти Африке, Јужне Америке, Северне Америке, и др.); увео би се принцип општег референдума, а изборне јединице би се дефинисале према карактеру и обиму проблема. Коначно, успостављане Скупштине свих демократских земаља, био би незаобилазан захтев космополитског система [Held 1997: 317].

Космополитско право било би различито од закона појединачних држава, од правних норми које се закључују између држава, као и од међународног права. Космополитско право превазилазило би партикуларни оквир држава и односило би се на све чланове универзалне заједнице, односно, све оне који су повезани мрежама комуникацијских, економских, политичких, еколошких и других интеракција.

Мада би примена космополитског права подразумевала добровољни пристанак националних држава које би претходно донеле одлуку о учествовању у изградњи космополитског поретка, Хобсово упозорење да споразуми иза којих не стоји мач принуде остају само празне речи, звучи и даље опомињуће. Јер, уколико се не осујети право држава да воде ратове, сваки новостворени глобални поредак биће лишен моћи принуде, па самим тим и – практично неефикасан. С друге стране, видели смо кроз историју 20. века, да су демократије крхки системи који лако могу бити угрожени тиранијама и диктатурама (нацизам, стаљинизам). Космополитска демократија мора имати средства за принудно спровођење закона, или неће моћи истински да се успостави.

Наравно, низ питања која се отварају, суочавају овакав пројекат с озбиљним искушењима – шта са државама које не би прихватиле космополитско демократско право? На који начин би се спроводиле одлуке реформисане Генералне скупштине УН? Да ли би постојала централизована полиција и јединствена војска? Како искључити појаву неких нових тиранских режима? Нема сумње да, у овом тренутку, не постоје одговори на ова питања. С друге стране, нема сумње у то да постоји потреба да се изнађу решења за проблеме на која наилази либерална демократија у савременом свету. Инспирисан Кантом, Дејвид Хелд је понудио свој одговор на глобализацијске изазове демократији. Иако, донекле, свестан утопијског карактера свог пројекта, Хелд ипак нуди могућност новог политичког разумевања света.

* * *

Уколико данас говоримо о глобализацији, а не говоримо о дефициту легитимности у политичком пољу ризикујемо да превидимо фундаментални изазов с којим се суочава либерална демократија, (још увек) уоквирана националном државом. Међутим, националне државе више нису, захваљујући комуникацијско-информатичкој револуцији, искључиви оквир у којем се одвија комуникација социјалних и политичких актера. Глобална комуникација значи да се произвођење друштвене комплексности сада одвија на планетарном нивоу. Националне државе са својим обрасцима демократског одлучивања не могу да одговоре на глобалну друштвену комплексност, већ све више заостају у решавању проблема који су за њих или сувише велики или сувише мали. Умножавање наднационалних институција чије одлуке постају обавезујуће, представља процес десуверенизације постојећег модела националне државе. Измештање политичког одлучивања изван националних држава нужно про-

изводи дефиците у сфери легитимности. Легитимацијски дефицит се, дакле, појављује у свим оним случајевима када се кругови оних који одлуке доносе не поклапа с круговима оних на које се одлуке односе.

Либерална демократија, која је себе доживела као цивилизацијски врхунац и „крај историје”, суочава се с двоструким проблемом. С једне стране, серија масовних антиглобализацијских протеста показује да грађани имају осећај искључивања из важних политичких процеса, да губе поверење у демократску праксу и да не виде везу између одлука које се доносе на националној равни и онога што се дешава на наднационалном нивоу. С друге стране, чињеница је да је свет промењен, да не функционише искључиво на нивоу националних држава и да је та промена – иреверзибилна.

Питања демократије неодвојива су, данас, од глобализацијских процеса. У свом самопоузданом победничком походу, либерална демократија, удружена с процесима глобализације, досегла је границе сопствене логике. Криза је произашла из победе. Повезаност савременог света произвела је и глобалне изазове, који захтевају глобалне одговоре. Да би ти одговори били демократски, мораћемо да пронађемо адекватна решења. Космополитска демократија, као Хелдов одговор на питање може ли демократија преживети глобализацију, односно, као одговор на све присутнији феномен легитимацијског дефицита у глобалној политици, не мора и неће бити једини предлог у решавању односа између доношења одлука, гласача и територије. Светско друштво тражи своју владу. То просто није питање избора већ императив будућности. По свему судећи, једини начин да глобализација буде демократска јесте да демократија буде – глобализована.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Крстић, Предраг (2003). Мисли глобално – делуј антиглобалистички. *Нова српска њолићичка мисао*, VI: 3–4.
- Хантингтон, Семјуел (1998). *Сукоб цивилизација и њихово обликовање светског поретка*. Превео с енглеског Бранимир Глигорић, Подгорица: ЦИД.
- Bek, Ulrich (2003). Virtuelni poreski obveznici. U: *Globalizacija – Mit ili stvarnost, Sociološka hrestomatija* (prir. V. Vuletić). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Fukujama, Francis (1997). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Prevod Branimir Gligorić i Slobodan Divjak, Podgorica: CID.
- Gidens, Antoni (1998). *Posledice modernosti*. Preveli Vesna Biga i Mladen Lazić, Beograd: Filip Višnjić.
- Held, David (1997). *Demokratija i globalni poredak: od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini*. Preveli Radmila Nakarada i Miroslav Pečujlić, Beograd: Filip Višnjić.
- Held, David (2003). Debate o globalizaciji. U: *Globalizacija – mit ili stvarnost: sociološka hrestomatija*, priredio, predgovor napisao i prilozi opremio Vladimir Vuletić; tekstove preveli Vladimir Vuletić, Zorana Todorović i Milanka Radić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Luman, Niklas (2001). *Društveni sistemi: osnovi opšte teorije*. Prevela s nemačkog i predgovor napisala Lidija Topić. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

- Makluan, Maršal (1971). *Poznavanje opština – čovekovih produžetaka*. Preveo sa engleskog Slobodan Đorđević. Beograd: Prosveta.
- Orlović, Slaviša (2010). *Politikološki ogledi: Politička sociologija i politička teorija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Podunavac, Milan (2007). Izgradnja moderne države i nacije. *Godišnjak*, Beograd: Fakultet političkih nauka, I: 1.
- Sartori, Đovani (2001). *Demokratija: Šta je to?* Prevod sa italijanskog Dragan Mraović, Podgorica: CID.
- Tokvil, Alexis de (2002). *O demokratiji u Americi*. Preveo s francuskog Živojin Živojnović. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Zakaria, Farid (2004). *Budućnost slobode: Neliberalna demokratija kod kuće i u svetu*. Preveo s engleskog Radomir Ličina. Beograd: Dan graf.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

GLOBALIZATION CHALLENGE TO DEMOCRACY

by

MILORAD ĐURIĆ

Braće Ribnikar 56/401, Novi Sad, Serbia

miloraddjuric1@gmail.com

SUMMARY: In this paper, we analyze the relationship between globalization and the functioning of democratic systems. The concept that voluntary consent of the majority of citizens gives validity and legitimacy to government in the management of social life is central to our understanding of democracy. Voluntary consent is expressed through elections which are held periodically in a pre-defined territory with number of voters known beforehand (*relevant community*). But global problems necessarily raise the issue of what is *relevant community* in the case of their resolution. Democratic order is facing serious challenges within the framework in which it is constituted. We assume that nation-states no longer have the exclusive political control over their own territories; consequently, the terms of the functioning of democratic systems are changing and democratic deficit appears. Accordingly, it is necessary to consider new forms of democratic decision-making.

KEYWORDS: globalization, democratic order, territory, nation-state, cosmopolitan democracy

EFFECTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON THE RESTRUCTURING OF THE SEE ECONOMIES

NATAŠA STANOJEVIĆ

Megatrend University,
Faculty of International Economics,
Goce Delčeva 8, Belgrade, Serbia
nstanojevic@megatrend.edu.rs

SLOBODAN KOTLICA

kotlica@gmail.com

SUMMARY: This paper considers the role of foreign direct investment (FDI) in the transformation and development of post-socialist transition economies, with some particular review of the example of Republic of Serbia. Given the post-socialist countries had a significant deficiency of inner capacities, FDI was considered as the most important means of providing financial capital, technologies, organizational and managerial practices and access to foreign capital markets. Such expectations were supported by the theories of positive contribution of FDI to the economic transformation of transition countries. Over the past decade, transition economies have been the fastest-growing host for FDI, but there are not expected results. FDI has not contributed much to the industrial improvement or to the promotion of competitiveness and exports, and the new empirical evidence even points to negative effect of FDI penetration on domestic market.

Considering the great disparity between potential and realized effects of FDI on the economic development of these economies, this paper explores the main sources of failure. The first is the type of FDI, with predominating acquisitions and privatizations along with less sophisticated technology transfers; the second refers to the sectoral distribution, primarily in non-tradable services and goods, which means that FDI contributes only to the market spread of the investors. These features of FDI created the mechanisms of disarticulation of host economies, with a decrease in economic growth as a result.

KEYWORDS: foreign direct investment, post-socialist transition economies, mergers and acquisitions, green-field investments

The fast and radical transformation of transition countries led to the collapse of these economies, leaving them without inner capacities (financial capital, technologies, human resources, information infrastructure) for the future development. Under such circumstances, foreign direct investment (FDI) appears, and is strongly recommended, as a crucial instrument for the improvement of technological level of industry and economic growth. The post-socialist transition countries have already been highly industrialized, but technology level in both economic and non-economic activities is relatively low, with further lagging behind the developed countries. Therefore, FDI is seen not only as a vehicle for the transition of centrally planned economies into market systems, but also as a means of transformation of an industrial into a post-industrial, information society.

After two and a half decades of a real burst of FDI in the post-socialist countries, economic and technology characteristics of this region, especially in the Balkans, have worsened. It has become obvious that many of them will never reach the developed economies of the West and that FDI has not provided the base for restructuring their economies in the wanted direction.

Despite prevailing opinion of usefulness of FDI, rare empirical researches of the link between FDI and economic growth reveal negative impact of FDI in the long run. Since positive effects of FDI in the transition countries are missed, the sources of failure such as composition and type of FDI are analyzed in details.

THE POTENTIAL IMPACT OF FDI ON THE DEVELOPMENT

In contrast to the macroeconomic treatment of FDI as simple capital flow, and considering that TNCs (transnational corporations) are more productive, more innovative, and responsible for the major part of the global R&D (Research and Development) activities, inward FDI are considered as some sort of exogenous technological progress that has an effect on the host country's long-run growth rate [Hofmann 2013: 118]. The linkages between inward FDI and economic growth are the market size, the competition, and the spillover channel.

The most straightforward effects that inward FDI (with a key role of TNCs) may have on the domestic economy are:

- TNCs transfer new technologies and superior knowledge to the affiliate firm; information and communication technologies are key enablers of innovation and new employment opportunities;
- TNCs are expected to apply organizational or managerial practices;
- They improve the capabilities that are necessary to cope with the superior technology (by personnel training and/or hiring people that are more qualified than employees of domestic firms);
- By using better quality inputs and a better composition of these, foreign affiliates are expected to outperform their domestic counterparts;

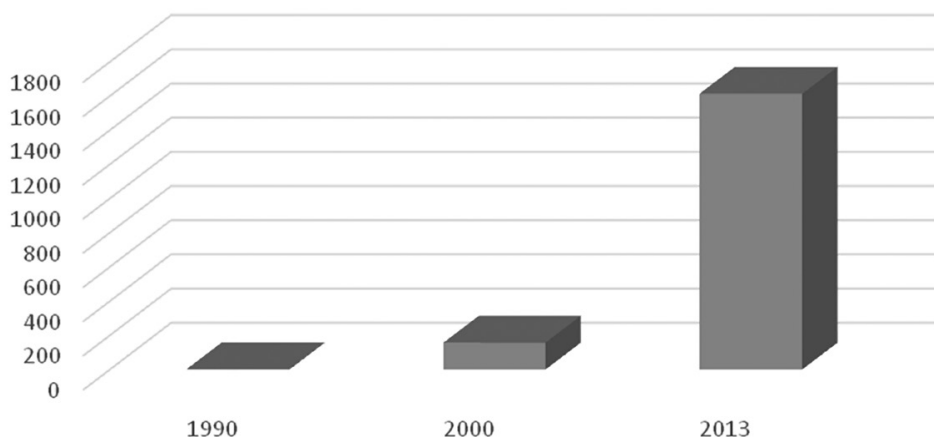
- Transnational corporations' affiliates are expected to benefit from an easier access to foreign capital markets and larger markets owing to accessing the export markets of the entire business group.

Although all theoretical assumptions, as well as positive experiences of developing countries, point to the beneficial effect of FDI on the host country, the experience of transition countries does not confirm that.

THE VOLUME AND EFFECTS OF FDI IN THE TRANSITION COUNTRIES

Over the past decade, transition economies have been among the fastest-growing host regions for FDI. FDI inward stock in these economies increased from 2.3 billion USD at the beginning of transition in 1990 to 1613 billion USD in 2013 (Figure 1).

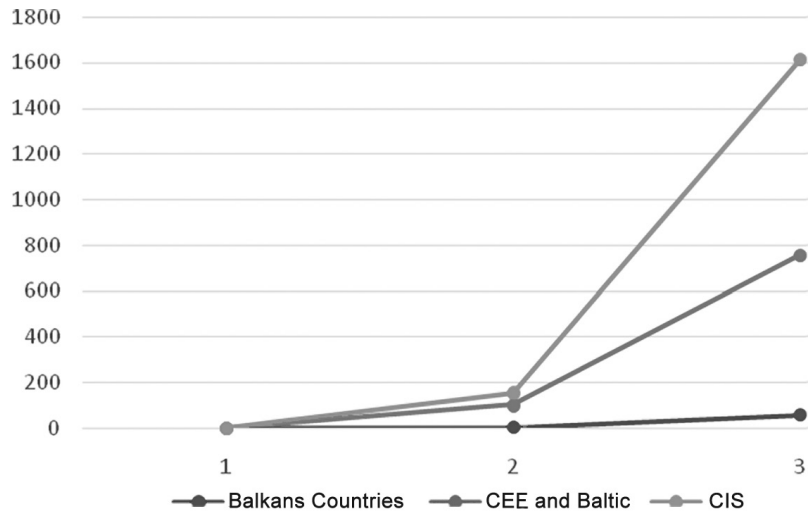
Figure 1. *FDI inward stock in the transition countries (billion USD)*

Source: Authors according to WIR 2014.

The Balkan countries are exception to that. In most of the countries on the Balkans foreign investors arrived later than in the Central and East Europe countries (CEE), and in comparison to them, the inflow of FDI to the Balkans in the 1990s was low. Until mid-1990s, FDI was concentrated in only a few countries: between 1992 and 1996 over 50% of FDI went to Poland and Hungary. Since 2000, most Balkans countries have been receiving more FDI. Still, by 2010, the Balkan countries received only around a third of the volume of the FDI that went towards the countries in the CEE and the Baltics [Estrin and Uvalic 2013: 12].

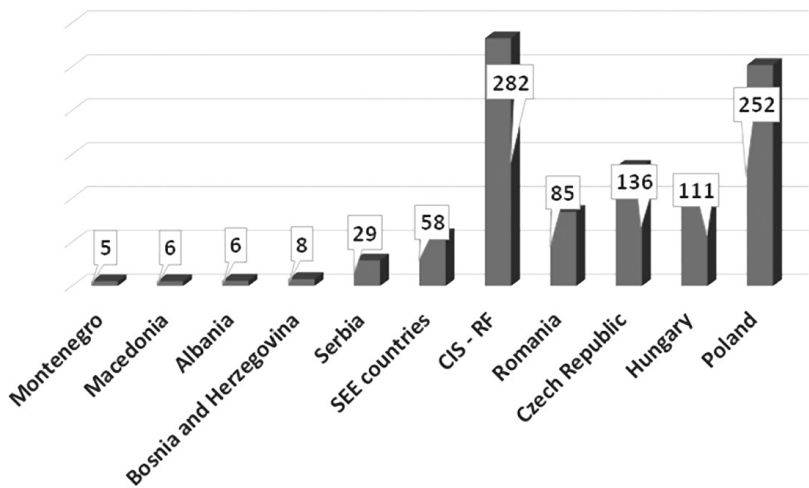
Figure 2. *FDI inward stock growth in groups of transition countries (billion USD)*

Source: Authors according to WIR 2014.

For example, since 2013 Poland, Hungary, Romania, and Czech Republic have received several times more FDI than all Balkan countries together, while the transition countries of Commonwealth Independent States (CIS), even without Russian Federation, have received four times more FDI than all Balkan countries. It amounted to 58 in comparison to 282 billion USD (Figure 3).

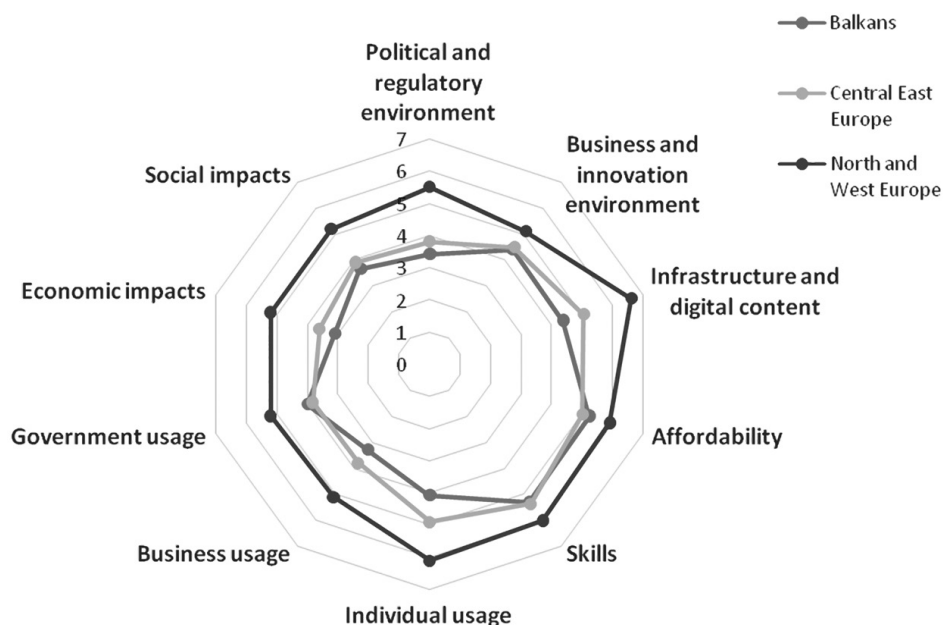
Figure 3. *FDI inward stock (billion USD)*

Source: Authors according to WIR 2014.

Despite relatively high volume of FDI inflow in transition countries and decreased volume in Balkan countries, the technology level of activities in all of them is far from the expected and far behind the developed economies (Figure 4). Technology level of societies, expressed by Networked Readiness Index (calculated on the basis of the pillars such as ICT spreading, usage, impacts of their economies, etc.) is almost similar in transition countries with high and low level of FDI received (Figure 4).

Figure 4. *Networked Readiness Index of Europe countries*

Source: Authors according to data WEF, 2014

From technological point of view, lagging behind of the Balkan countries in relation to comparable CEE countries is negligent. According to the *Global Information Technology Report* [World Economic Forum – WEF: 2014], among 148 economies, the Balkan countries occupy between the 52th and 95th place in respect to the Networked Readiness Index (NRI). Albania occupies the 95th place, Serbia the 80th, Bosnia and Herzegovina the 68th, FRY Macedonia the 57th, and Montenegro the 52th. But the countries in Central and Eastern Europe are not in a much better position either. The Czech Republic is in the frontier position in this group at 42nd place. Hungary and Poland, mentioned as the destinations of huge FDI occupy the 48th and 55th position. In addition, Bulgaria and Romania hold the 72th and 76th position respectively, which means a lower technology level than Bosnia and Herzegovina, FRY Macedonia and Montenegro.

Despite seemingly different positions, the post-socialist economies are equally far from the model of post-industrial information society. These countries suffer from insufficient development of their ICT infrastructures, weak ICT uptake, and weaknesses in their innovation systems [Bilbao-Osorio, Dutta and Lanvin 2014: 20]. The significant amount of FDI inflow obviously did not provide the base for restructuring their economies in the wanted direction.

Considering the prevailing theoretical attitudes about positive effects of FDI on economic growth and mainly positive previous experiences of East Asian and other developing countries, there was no interest for empirical research of that influence. The evident failure of FDI in many transition countries brings about the first few empirical models of the link between FDI and economic growth. The first criticism based on prior data [Firebaugh 1992] showed that much of the empirical evidence was inconsistent with the conclusions about positive FDI effects and implied that the rate of FDI promoted growth less effectively than domestic investment. Evidence from Kentor [1998] and Kentor and Boswell [2003] proved that FDI penetration reduces growth in the long term (these models do not take into account the flow of contemporary foreign investments). The results of some new and reliable empirical studies of post-socialist countries [Bandelj and Mahutga 2010; Sapienza 2010; Curwin and Mahutga 2013] provide evidence that economic growth increases with the rate of FDI (measured as yearly FDI inflows/total investment), but it significantly slows as countries become increasingly penetrated by FDI (measured as accumulated FDI Stock/GDP of host country). The measured effect of FDI penetration (in all of the regression analyses) is relatively large – 1% increase in FDI penetration leads to about 0.1% decrease in the rate of economic growth. In the same studies, the domestic investment is highly positively related to economic growth.

THE MECHANISMS OF DISTORTION OF THE FDI EFFECTS IN THE TRANSITION COUNTRIES

Some of the weaknesses of FDI are noted or assumed even before its inflow in the transition countries. One of the first and most common theoretical objections is that the transnational corporations often expatriate profits rather than reinvest in the local economy. This is true in almost all cases, but the objection relates to the reduced positive impact of foreign compared to the domestic investment and does not indicate their negative effects. The second group of objections explain some of the weaknesses of FDI by processes of *disarticulation* when the FDI penetration prevents countries from developing organically. This group of authors [Stokes and Anderson 1990; Evans and Timberlake 1980] noticed that in the case of developing countries, the disarticulation leads to over-urbanization, where large streams of migrants flow into urban centers, only to find marginal employment in the service or informal sectors. These theoretical assumptions did not consider FDI to have negative influence, but only pointed to some of its negative effects. However, it is not only positive effect that is missing in transition economies, but, as all empiri-

cal researches indicate, FDI has a negative influence on economic growth. The main question is how some investment can lead to the weakening of economic growth.

FDI in the transition countries manifested some significant differences compared to the investments in developing countries, especially in the East Asian countries such as Hong Kong, Singapore, and China. *The first* one is a crucial distinction between more beneficial green-field investments on the one hand, and, mergers and acquisitions (M&A) on the other, which are more dominant in the transition countries. *The second* one is the sectoral distribution of FDI, which is in the post-socialist countries strongly oriented to finance, banking and other services, instead to manufacturing (as in the East Asia), and to domestic market instead of export.

The type of FDI. The lack of FDI benefits in the transition countries is the consequence of FDI type. Just a few were green-field investments, which are assumed to be more beneficial than other forms of FDI. Green-field is a new direct foreign investment, when a foreign enterprise starts new business activity in a new location. In the political debate the question of inward FDI being beneficial reoccurs periodically when large merger and acquisition deals are put in the public eye by interest groups. Technology transferred by M&A is expected to be less sophisticated but still superior than the domestically available technology [Hofmann 2013: 121]. M&A in the transition countries mostly refer to privatization. In the first phase of transition, a great part of FDI inflow was the result of privatization of state-owned enterprises.

The technology owners are usually not willing to hand over knowledge and technology to partners in transition countries unless they have a high degree of control of an enterprise and a share of profit. Privatization represents an increase in the efficiency of a corporation, as long as the new owner attempts to create profitable mechanisms and seeks to maximize output while minimizing input. Since workers are 'input', investors reduce the number of employees, meaning that in the short-run privatization generates unemployment. In contrast, any green-field investment, be it foreign or domestic creates new jobs.

In the post-privatization period, transition economies are expected to become attractive for green-field investment. That should be the result of successful transformation and restructuring of their economies. As a volume of inward FDI, the number and value of green-field investments also differ between groups of transition countries. Between 2002 and 2006, more than 1,000 green-field projects started in Hungary, Poland, Romania and Czech Republic (Vienna Institute for International Economic Studies, Database on FDI). Their lack is most visible in the Balkan countries. The amount of green-field investments in the Balkans in 2009–2013 was about 6 billion USD per year, while CIS, also transition countries, received about 35 billion USD per year (Table 1).

Table 1. *Value of green-field FDI projects by destination, 2007–2013 (Million USD)*

Partner region/economy	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Transition economies	71 164	108 044	54 926	52 067	57 736	39 389	27 868
The Balkans	11 399	18 167	6 192	5 241	7 464	7 568	5 851
Albania	4 454	3 505	124	68	525	288	57
Bosnia and Herzegovina	2 623	1 993	1 368	283	1 253	1 287	880
Montenegro	694	851	120	380	436	355	613
Serbia	3 131	9 196	3 816	4 040	4 295	4 459	3 721
FYR Macedonia	497	2 622	763	470	956	1 179	579
CIS	58 431	87 069	44 336	45 809	48 292	31 397	20 757

Source: WIR 2014, 221.

In Serbian economy, just a few examples of FDI are orientated to export, brown-field investment of US Steel and green-field investment of Ball Packaging Company.

Table 2. *The largest FDI in Serbia*

Company	Country	Type	Amount (millions €)
Telenor	Norway	Privatization	1.513
Gazprom Neft – NIS	Russia	Privatization	947
Fiat Automobili Serbia	Italy	Privatization	940
Delhaize	Belgium	Privatization	933
Philip Morris DIN	USA	Privatization	733
Stada	Germany	Acquisition	650
Banca Intesa – Delta banka	Italy	Acquisition	462
Interbrew – Apatinska pivara	Belgium	Acquisition	430
NBG	Greece	Privatization	425
Mercator	Slovenia	Greenfield	240
Lukoil – Beopetrol	Russia	Privatization	210
Holcim – Novi Popovac	Switzerland	Privatization	185
OTP bank	Hungary	Privatization	166
Alpha Bank – Jubanka	Greece	Privatization	152
U. S. Steel – Sartid	SAD	Brownfield	150
Metro Cash & Carry	Germany	Greenfield	150
OMV	Austria	Greenfield	150
Coca Cola	SAD	Acquisition	142
Africa-Israel Corp. Tidhar	Israel	Greenfield	120
Droga Kolinska – Grand prom.	Slovenia	Greenfield	100

Source: SIEPA

The sector distribution of FDI. The distribution of FDI among the sectors is likely to be important in assessing the longer-term impact of FDI on individual transition economies, such as its contribution to the promotion of exports or to the generation of new employment.

FDI has a potential to improve exports or to generate new employment only if it is orientated to production of tradable goods. Contrary to the small domestic market, international market provides a higher and more elastic demand and leads toward specialization of economy in sectors with stable growth.

In transition countries, and especially in the Balkan countries, FDI has not been diversified and is strongly oriented toward economic sectors and activities with goods and services aimed at domestic market and consumers. The lack of FDI in the exporting sectors is the main reason why FDI could not contribute much to the industrial improvement, promotion of competitiveness and economic growth.

Judging by the Serbian example, the service sectors have proven to be the most attractive, especially banking and insurance with the largest FDI inflow of 5 billion € (Table 3). Other services such wholesale and retail attracted around 3 billion €, real estate 2.4 billion €, and transportation 2.4 billion € (Table 3). The service sector represented more than 70 per cent of total FDI in Serbia.

Table 3. *Inward FDI in Serbia by industries (2004–2013)*

Industry	Investment value (million €)
Financial intermediation	4,968
Manufacturing	4,766
Wholesale, retail and repairs	3,167
Real estate activities	2,459
Transport, storage and communication	2,456
Construction	586
Mining and quarrying	544
Agriculture, forestry and fishing	194
Other utility, social and personal services	136
Professional, scientific and technical activities	119
Accommodation and food service activities	97
Public administration and social insurance	83
Electricity, gas and water	73
Administrative and support service activities	26
Education	4

Source: SIEPA

An interesting fact is that the sectors with the major contribution to Serbian GDP growth, which is also the case in the other post-socialist countries, are the same dominant sectors in FDI inflow: finance, banking, telecommunication, retail trade, and other sectors relying on domestic market. It indicates that over time, penetrated sectors become more productive, but this productivity does not diffuse to other sectors. On the contrary, the sectors with a large inflow of FDI become the most dynamic sectors of the domestic economy, with the largest growth in productivity and wages. On the other hand, all other sectors become unattractive for further (both domestic and foreign) investments and for skilled labor, and deeper penetration of FDI in these sectors leads to their closure.

Apart from that, persistently low productivity and wages in the sectors with less or without FDI allow foreign firms to pay only minimal wages to attract the best workers. Consequently, salaries in the country are reduced, purchasing power of population decreases, which leads to the weakening of the domestic economy.

The most important negative effects of FDI were not shown in the previous experience of developing countries. In the developing countries, wages were also reduced and sectors without FDI disadvantaged, but the positive impact of FDI on economic growth remained considerably higher than its negative effects. The reason for the relative success lies in the fact that the developing economies, with a large and cheap workforce, were interesting for TNCs because of the possibility for cheap production of tradable goods, so that FDI led to the huge export increase. Given their low purchasing power, the developing economies could not become a market for the sale of foreign goods. In contrast to them, the transition economies were highly industrialized and mostly middle income countries, and as such, were interesting to TNCs only as additional markets for their products.

CONCLUSIONS AND POLICY IMPLICATIONS

In the post-socialist countries, foreign investments have contributed to improving diversity of goods and services in local markets, but their impact on the development of competitiveness and technological level of the countries' economies has failed.

All that features, but particularly the composition of FDI, have often not favored industrial restructuring, since the dominant part has gone into non-tradable services aimed at domestic markets. FDI has not contributed to industrial and technology improvement and to the promotion of competitiveness or exports, so that transition countries have not been successful in integrating into global economy. The main purpose of foreign investments was the widening of TNCs' markets. Due to such a composition, FDI shows not just lack of positive, but a significant negative impact on economic growth. FDI distribution among the services creates a few mechanisms of distortion of FDI effects. First, the sectors with great FDI inflow become the most dynamic sectors of domestic economy, with the largest productivity and earnings growth. With

that, all other sectors become unattractive for further investment (both domestic and foreign) and for qualified labor, so that deeper penetration of FDI into those sectors subdues all others. Earnings decrease together with purchasing power, which further leads to the weakening of domestic economy.

Another feature of FDI with negative impact on host economies is its type, with predomination of mergers and acquisition and deficiency of green-field investments. First, technology transferred by M&A is usually less sophisticated than in the green-field, and second, in contrast to the green-field investment which always creates new jobs, M&A investors reduce the number of employees, meaning that in the short-run privatization generates unemployment.

The most important task of government in a transition country is to change the destination of FDI. This is, of course, very difficult, because it depends on the investors.

Foreign capital obviously is not and will not be interested in additional investment into manufacturing in the post-socialist economies, and it cannot be changed. But a few things can be changed by an appropriate economic policy:

- First, governments should stop foreign investment in finance, trade, real estate and construction and other sectors in which local companies can respond to market needs. It is better to stay without FDI than without domestic companies;
- Channeling available FDI funds towards the dynamic industries of the tertiary sector and information technology;
- Attracting new FDI supporting by establishing the scientific-technology parks with the aim of creating a good base for innovations in the field of advanced technologies;
- Increasing funding from domestic sources in manufacturing with any competitive advantage. These are industries that do not require a particularly high level technology (agro-industry, timber and furniture etc.).

Many of post-socialist countries do not have the capital to invest because they are trapped in a vicious circle of debts to the IMF and in this regard forced to accept a restrictive investment policy. Therefore, in addition to subdued domestic investment funds, governments can provide various kinds of support to the domestic private sector in identified industries. For the countries that are not yet members of the EU, the important advantage can be the protection of domestic production. It requires no capital, only political courage.

REFERENCES

- Bandelj, N. and M. Mahutga (2010). How Socio-Economic Change Shapes Income Inequality in Central and Eastern Europe. *Social Forces*, 88(5): 2133–2161.
- Curwin, K. and M. Mahutga (2013). Foreign Direct Investment and Economic Growth: New Evidence from Post-Socialist Transition Countries, *Social Forces*, vol. 92/3.
- Estrin, S. and M. Uvalić (2013). *Foreign direct investment into transition economies: Are the Balkans different?* LEQS Paper 64.
- Firebaugh, G. (1992). Growth Effects of Foreign and Domestic Investment, *American Journal of Sociology*, 98(1): 105–30.

- Hofmann, P. (2013). *The Impact of International Trade and FDI on Economic Growth and Technological Change*, Springer Verlag, Berlin Heidelberg.
- Kentor, J. (1998). The Long-Term Effects of Foreign Investment Dependence on Economic Growth, *American Journal of Sociology*, 103(4): 1024–46.
- Kentor, J. and T. Boswell (2003). Foreign Capital Dependence and Development: A New Direction. *American Sociological Review*, 68: 301–13.
- Kotlica, S. (2013). The Potential Impact of Information Technology on the Restructuring of the Serbian Economy, *Megatrend review*, 1: 197–208.
- Sapienza, E. (2010). Foreign Direct Investment and Growth in Central, Eastern, and Southern Europe, *Investigacion Economica*, 69: 99–138.
- Sergi B. (2003). FDI and the Balkans. A regional investment agency and regional centered economic choices to shape this decade. *South-East Europe Review*, 1/2: 7–16.
- SIEPA (2012). *Serbia ICT Smart Solution*. <www.siepa.gov.rs>
- WDR (2014). *World Development Report 2014. Risk and Opportunity*. IBRD.
- WEF – World Economic Forum (2014). Bilbao-Osorio, B., S. Dutta and B. Lanvin /ed./ *The Global Information Technology Report 2014*.
- WIR (2012). *World Investment Report 2012. Towards a New Generation of Investment Policies*, UNCTAD.
- WIR (2013). *World Investment Report 2013. Global Value Chains: Investment and Trade for Development*, UNCTAD.
- WIR (2014). *World Investment Report 2014. Investing in the SDGs: An Action Plan*, UNCTAD.

INTERNET SOURCES

- National bank of Serbia <www.nbs.rs>
- Serbian Chamber of commerce <www.pks.rs>
- SIEPA <www.siepa.gov.rs>
- Vienna Institute for International Economic Studies. WIIW FDI Database, 2002–2006.
<<http://data.wiiw.ac.at/foreign-direct-investment.html> (accessed March 1, 2015)>

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УТИЦАЈ СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА НА РЕСТРУКТУРИСАЊЕ ПРИВРЕДА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

НАТАША СТАНОЈЕВИЋ

Мегатренд универзитет, Факултет за међународну економију
Гоце Делчева 8, Нови Београд, Србија
nstanojevic@megatrend.edu.rs

СЛОБОДАН КОТЛИЦА

kotlica@gmail.com

РЕЗИМЕ: Овај рад разматра улогу страних директних инвестиција (СДИ) и њихов допринос трансформацији привреда у Југоисточној Европи, а посебно у Србији. Информационе технологије и активности посматрају се као кључни фактор за неопходну ревитализацију и модернизацију економске структуре земаља у транзицији на почетку 21. века. Будући да земље Југоисточне Европе имају значајан недостатак унутрашњих ресурса, стране директне инвестиције сматрају се најважнијим

извором финансијског капитала, технологија, организационих и менаџерских знања, те приступа страним тржиштима капитала.

Имајући у виду постојање великог диспаритета између потенцијалних и остварених ефеката СДИ на развој новог модела економије у земљама Југоисточне Европе, овај рад идентификује и истражује главне изворе неуспеха. Први је низак ниво самих СДИ; други се односи на врсту СДИ, где преовлађују аквизиције, нарочито приватизације са трансфером мање софистицираних технологија; и трећи је секторска дистрибуција СДИ, усмерена на понуду пре свега неразменљивих услуга и роба, тј. роба и услуга намењених локалном тржишту, тако да СДИ значајно не допринесе побољшању функционисања и развоја привреде, нити унапређењу конкурентности и извоза. Анализирани су капацитети и потенцијали информационо-комуникационих технологија (ИЦТ) у Србији, као кључном привредном сегменту који има способност да утиче на успешну транзицију од индустријског ка информационом друштву и економији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стране директне инвестиције, земље Југоисточне Европе, транзиција, информационе технологије, информационо друштво, техно-економска парадигма

ДОСТУПНОСТ ФИНАНСИЈСКИХ РЕСУРСА ПРЕДУЗЕЋИМА НА СЕВЕРУ КОСОВА*

ИСИДОРА ЉУМОВИЋ

Економски институт
Краља Милана 16, Београд, Србија
isidora.ljumovic@ecinst.org.rs

КРСТО ЈАКШИЋ

Универзитет у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици,
Економски факултет
Колашинска 156, Косовска Митровица, Србија
krsto.jaksic@pr.ac.rs

САЖЕТАК: Циљ овог рада је идентификација проблема с којима се сусрећу привредници у српским општинама на Северу Косова. Искуство и претходна истраживања показују да сегмент малих и средњих предузећа, а нарочито оних на кризним подручјима има већу тражњу од понуде финансијских инструмената. Ради процене недостатака система финансирања и добијања конкретних података од привредника са Севера Косова, креирали смо упитник. Резултати показују да је приступ финансијама на Северу Косова изузетно ограничен, да се предузетници и предузећа најчешће финансирају сопственим средствима и средствима пријатеља и родбине, а да банкарски кредити нису учестали и да су веома скупи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: приступ финансијским ресурсима, предузећа, банкарски кредит, Север Косова

Област Северног Косова (општине Северна Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток), у последњих петнаестак година једва преживљава друштвено-политичку кризу и структурна ограничења као што су нестабилност система електричне енергије и система за снабдевање водом, готово никакав приступ финансијским ресурсима и слаба владавина закона и права. Иако је област на главном путу за Приштину

* Рад је део истраживачког пројекта који под шифром 179001, финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

(административни центар Косова), регион је изолован, а послодавци и предузећа која би ту пословала су реткост. Незапосленост од преко 40% један је од највећих проблема на Косову. Шансе за запошљавање Срба су практично сведене на спорадична приватна предузећа и на све ређе српске институције. Економија ове области, након затварања Трепче, водећег рударског конгломерата, готово да не постоји. Подручје Северног Косова богато је различитим природним ресурсима, с доминантном индустријском и пољопривредном структуром. До 2006. године, привреда Северног Косова је карактерисана као „киоск економија” или као привреда заснована на природним ресурсима. Међутим, у последње време евидентне су промене ка прерађивачким и производним делатностима.

Осим структурних ограничења која намећу већину проблема с којима се предузетници и предузећа сусрећу, ограничење је и лош приступ финансијама, јер су мала и средња предузећа лимитирана на самофинансирање у готовини, нису упозната с доступним изворима финансирања и не знају како и где да се пријаве за кредит. Технички проблеми с којима се суочавају су недостатак нових или побољшаних технологија, увођење стандарда и сертификата, развој иновативних производа и процеса, побољшање дизајна и квалитета производа, као и повећање продуктивности. Иако већина предузећа на Северу Косова има јасан правни статус остварен регистрацијом у Косовској агенцији за регистрацију бизниса или у Агенцији за привредне регистре Републике Србије (АПР), постоје и она која уопште нису регистрована. Након потписивања Бриселског споразума, увоз и извоз производа или услуга с територије Косова и Метохије, укључујући и Север, могућ је само уколико је привредни субјект регистрован код Косовске агенције.

Циљ овог рада је анализа доступности финансијских ресурса у српским општинама на КиМ, као и идентификација проблема с којима се предузетници и предузећа сусрећу када желе да прибаве финансијске ресурсе. У ту сврху смо применили метод интервјуа и анкетни метод, како бисмо од самих привредника добили вредне информације које ће нам помоћи у разјашњењу анализираног феномена.

Чланак има следећу структуру. Након увода, представљене су основне теоријске поставке о финансирању на кризним подручјима. У другом делу дат је приказ литературе и хипотетички оквири. Трећи део односи се на анализу података и резултата истраживања. Закључак недвосмислено показује да су привредници на Северу Косова у изузетно тешкој ситуацији, јер екстерни извори финансирања готово да не постоје.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ И ДЕФИНИСАЊЕ ХИПОТЕЗА

Приступ финансијским ресурсима (енгл. *access to finance*) дефинише се као способност појединца или предузећа да обезбеди финансијска средства. Способност треба разликовати од стварне употребе средстава, јер често долази до ситуација када предузећа не приступају формалном финансијском систему јер немају потребе за финансијским ресурсима,

не желе да користе ове врсте услуга или немају поверења у финансијски систем. У овим случајевима реч је о добровољном некоришћењу услуга, а разлози укључују навику да се трговина обавља у готовом новцу, незаинтересованост за даље инвестиције или довољно сопствених средстава за финансирање пројеката. До немогућности приступа, односно принудне недоступности финансијских ресурса (енгл. *Exclusion from financial system*) долази када предузећа желе да користе финансијске услуге, али немају приступ због различитих разлога. Недостатак података из кредитних регистара, висок ризик пројекта или предузећа, недовољно високи приноси, висок колатерал или неодговарајућа цена су најчешћи разлози [Љумовић и сар., 2015: 19–20].

Предузетници и предузећа могу да приступају финансијским ресурсима формалним каналима када се интермедијација обавља званичним институцијама – банкама и осталим финансијским организацијама. Такође, на располагању су им и неформални канали, када долази до директног контакта кредитора и зајмотражиоца. Овде углавном спадају позајмице родбине и пријатеља, али и задуживање код „зеленаша” [Љумовић и Леџовски 2011: 147]. Бројна истраживања показују да формални финансијски канали играју значајну улогу у развијеном свету и да приступ финансијским ресурсима позитивно утиче на извоз предузећа [Abor 2014], развој предузећа, поспешује економски раст, интензивира конкуренцију, повећава запосленост [видети детаљније у: Ayuagari *et al.*, 2008; 2011a; 2011b; Mohammad 2012; Beck *et al.*, 2005; Beck *et al.*, 2006; Banerjee and Duflo: 2004. за Индију]. Одличан преглед литературе о доступности финансијских ресурса може се наћи код Бека [Beck 2013], а о историјском прегледу различитих финансијских институција које су МСП снабдевала финансијским ресурсима код Кала [Cull 2006].

Портеос (David Porteous) је значајно допринео теорији приступа финансијским ресурсима јер је развио концепт границе (енгл. *Access frontier approach*), како би класификовао кориснике финансијских услуга у односу на доступност ресурса у четири групе. Прва група су они који су у могућности да користе финансијске ресурсе из формалног система, али су слободним избором изабрали да то не чине. Другу групу сачињавају корисници који тренутно могу да приступе финансијским ресурсима, али то нису још увек учинили. Они који би требало да буду у стању да приступе финансијским ресурсима у наредне три до пет година, на основу очекиваних промена у производима/услугама које нуде банке налазе се у трећој групи. Последња, четврта група је изузетно важна и обухвата оне који су ван домашаја услуга из формалног финансијског система [Porteous 2005: 9]. Ми смо у овом истраживању делимично изменили Портеосову поделу и дефинисали три групе: а) кориснике који имају приступ финансијским услугама, б) оне који су добровољно искључени из система, и в) оне који не могу да приступе систему.

Приступ финансијама један је од главних проблема у земљама у развоју, поготово оних које су прошле кроз различите политичке, социјалне или економске кризе [OECD, 2012: 116]. Иако савременици дају

негативне конотације речи криза и повезују је с догађајем који води ка некој опасности, нестабилности и неизвесности, криза је преломна тачка, која захтева доношење одлуке о даљем току активности у ситуацији опасности, нестабилности или неизвесности [Љумовић и Павловић 2014: 599]. Бројна истраживања и искуство показују да је у сегменту малих и средњих предузећа тражња значајно већа од понуде, те да банке и друге финансијске институције нису спремне или нису у могућности да задовоље њихове финансијске потребе. Међутим, постоје истраживања која показују супротно, да се банке усредсређују на кредитирање малих и средњих предузећа, те да ова предузећа постају стратешки сектори банака. У истраживању које су спровели Де Ла Торе и *срп.* наводи се да банке развијају нове пословне modele, технологије и системе за управљање ризиком, како би сервисирале сектор малих и средњих предузећа [De la Torre *et al.*, 2010: 2292]. У областима с развијеним финансијским системом, мала и средња предузећа, осим што су им кредити доступнији, чешће финансирају купце, односно учесталије добијају кредите од добављача [Deloof and Rossa 2015].

Финансијски и банкарски систем Косова и Метохије врло је специфичан. Иако је званична валута евро, на северу у српским општинама равноправно се користи српски динар. Запослени у српским институцијама примају плату у динарима кроз локалне банке које послују само на Северу Косова. Косовско-метохијски провизоријум углавном је искључен из светских финансијских токова и тржишта, те и поред званичне употребе евра, није погођено кризом у еврозони. Такође, од 2013. године, КиМ је имао највећи привредни раст у региону у просеку од 3%. Тржиште капитала не постоји. На Косову и Метохији не постоји ни једна берза нити могућност прикључивања било којој регионалној берзи. Додуше, претходних година било је индиција да би Приштина могла да покрене берзанско тржиште у сарадњи с Црном Гором, али се идеја није реализована. Једина опција за предузећа са КиМ (укључујући и Север Косова, под претпоставком да је компанија регистрована у Косовској агенцији за регистрацију бизниса) је да приступе или Бечкој берзи или берзи у Варшави.

Према подацима из Извештаја о финансијској стабилности Централне банке Косова, укупна актива финансијског система износи 4,3 милијарде евра. У оквиру финансијског система доминантне су комерцијалне банке којих је у јуну 2014. године било десет и сачињавале су 70,8% укупне активе финансијског сектора. На територији Космета послују две домаће банке, али је 92,8% активе банкарског сектора у власништву нерезидената из Немачке, Аустрије, Словеније, Албаније и Србије (по једна банка), Турске (три) [Central Bank of the Republic of Kosovo, 2014]. Према подацима ОЕЦД, однос емитованих кредита и БДП-а је у 2011. години био 36%, што представља најнижу стопу у региону [OECD 2012]. На Северу Косова послују банке које су део банкарског система (Комерцијална банка, Дунав банка – садашња МТС банка) или које су биле део банкарског система Републике Србије (Југобанка, Југбанка Митровица, Косовско-метохијска банка а.д. Звечан).

Финансијски систем се састоји и од осигуравајућих друштава (било их је 13 у јуну 2014), пензионих фондова (два), мењачница и агенција за трансфер новца (41) и микрофинансијских институција (18). Систем микрофинансијских институција развијао се од 1999. године као развојни програм међународних хуманитарних организација и тренутно послује на основу међународне и локалне косовске регулативе (*UMNIK Regulation* 2008/28 и регулатива ЦБК). Влада и државне институције могу да играју значајну улогу у смањењу финансијског јаза МСП, међутим оваквих иницијатива на КиМ нема. Присутне су једино спорадичне иницијативе, развијене захваљујући међународним доворима, пре свега USAID-у. Уколико косовске институције у Приштини одлуче да реализују неки развојни програм, вероватно уз подршку међународних организација, предузећа са Севера Косова моћи ће да се пријаве под условом да су регистрована у Косовској агенцији за регистрацију бизниса.

Хипотезе у овом истраживању су дефинисане на основу досадашњег искуства истраживача и на бази разговора с предузетницима са Севера Косова:

X1: Приступ изворима финансирања за предузетнике и предузећа на Северу Косова је изузетно ограничен,

X1a: Најчешће извори финансија су сопствена средства, породица и пријатељи и, у значајно мањем обиму, банкарски кредити,

X1b: Привредници на Северу Косова углавном нису упознати с осталим начинима финансирања (финансијска тржишта, ризични и власнички капитал) и немају могућност да им приступе,

X2: Најчешћи екстерни извор финансирања, банкарски кредит, је скуп и неприлагођен потребама МСП.

Имајући у виду дефинисане хипотезе, преглед литературе и идентификована ограничења, у разговору с привредницима структурисали смо упитнике. Првобитна идеја је била да се упитници дистрибуирају на два начина, попуњавањем упитника при самом интервјуу, који је претходно био заказан и креирањем базе података с електронским адресама и слањем упитника на ове адресе. Електронско попуњавање се показало као изузетно неефикасан метод, јер је само једно предузеће одговорило на наш упит, те смо овај начин прикупљања података изузели из истраживања. Да би се обезбедила поузданост прикупљених података, испитаници су замољени да дају информације о свом идентитету, идентитету предузећа и да наведу лица за контакт. Већина испитаника одбила је да информације о предузећу обелоданимо у овом истраживању. Питања у упитнику су креирана тако да омогућавају даљу обраду и статистичку анализу.

Упитник се састојао из два дела. У првом делу, испитаници су одговарали на општа питања о идентитету и основним карактеристикама: назив и адреса, величина предузећа, врста регистрације, начин организовања, број власника, индустријска грана, регион, позиција у фирми и степен иновативности. Други део упитника садржавао је питања која смо користили како би тестирали њихово мишљење о доступности финан-

сијских ресурса, односно како бисмо идентификовали проблеме с којима се суочавају приликом приступа финансијама. Уз свако питање у упитнику дато је прецизно образложење, како би се отклониле евентуалне грешке и недоумице испитаника.

У овом истраживању обухваћене су четири општине на Северу Косова: Северна Митровица, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић. До укупног броја предузећа која послују на Северу Косова нисмо успели да дођемо, иако смо се обратили и Косовској агенцији за регистрацију бизниса и Агенцији за привредне регистре РС. Ни од једне институције нисмо добили одговор, а Завод за статистику РС нема податке за КиМ. Студија је обухватила 200 предузетника и предузећа који су регистровани и при АПР-у и у Косовској агенцији за регистрацију бизниса, као и оне који послују без формалне регистрације. Стопа одговора је била 22%. Прикупљање примарног статистичког материјала спроведено је од децембра 2014. до маја 2015. године. Табела 1 приказује основне карактеристике узорка.

Доминантну структуру узорка представљају предузетници и микро-предузећа, до десет запослених (77%). Ни једно средње или велико предузеће нисмо могли да идентификујемо у овом истраживању. Питање везано за регистрацију било је формулисано тако, да су испитаници могли да заокруже више одговора, јер могу да имају и двојну регистрацију. Највећи број испитаника је регистрован у АПР-у, док 13,6% има двојну регистрацију. Два предузећа, односно 4,5% нису формално регистрована ни код једне агенције. Половина предузећа која су учествовала у истраживању су предузетници, 41% су у форми друштва с ограниченом одговорношћу, док су четири предузећа ортачка друштва. Предузећа су најчешће у власништву 2–5 лица. Како предузећа могу да послују у оквиру више делатности и ово питање је подразумевало могућност заокруживања више одговора. Највише предузећа у узорку бави се трговином или туризмом односно угоститељством, што је у сагласности с општом структуром привреде на Северу Косова. Питање везано за општину у оквиру које послују је било питање где су испитаници могли да дају више одговора, јер смо кроз интервјуе с власницима предузећа дошли до закључка да они врло често послују у више општина, што се на крају показало као тачним. Највећи број предузећа послује у Северној Митровици, која је по броју становника највећа област у оквиру четири општине које су обухваћене истраживањем. Последња два питања у анкети постављена су како би се добила слика о иновативности предузећа на Северу Косова. Иако је првобитна претпоставка истраживања била да локални привредници немају дух гајења иновативне активности, нити да на Северу Косова постоје брзорастућа предузећа, након интервјуа смо решили да уврстимо ова питања. И заиста, испоставило се да је према изјашњавању привредника, 27% њих остварило раст продаје од 40% у претходној години. По питању иновативности не може се извући чврст закључак, мада има наговештаја да овај концепт добија на значају.

Табела 1. *Општије карактеристике узорка*

Питање	Одговор	Број	%
Величина предузећа	предузетници и микро (до 10 запослених)	34	77,3
	мало (од 11 до 50)	10	22,7
	средње (од 51 до 250)	0	0,0
	Велико преко 251 запослених	0	0,0
Где је регистровано предузеће	у Агенцији за привредне регистре Републике Србије	38	86,4
	у Косовској агенцији за регистрацију бизниса	10	22,7
	послујем без формалне регистрације	2	4,5
Начин организовања	предузетник	22	50,0
	доо	18	40,9
	ад	0	0,0
	остало	4	9,1
Број власника у предузећу	један	36	81,8
	2–5	6	13,6
	до 10	2	4,6
Индустријска грана у оквиру које послује предузеће	грађевинска индустрија	4	9,5
	хемија, фармација, гума и неметали	2	4,8
	текстил и кожа	2	4,8
	трговина	28	66,7
	туризам и угоститељство	16	38,1
	приватно обезбеђење	2	4,8
	рециклажа	2	4,8
Регион у оквиру кога послује предузеће	Северна Митровица	36	81,8
	Звечан	18	40,9
	Зубин Поток	24	54,5
	Лепосавић	14	31,8
Позиција у предузећу	благајник	4	9,1
	директор	18	40,9
	економиста	5	11,4
	менаџер	2	4,5
	оснивач	2	4,5
	радник	2	4,5
	власник	11	25,0
Да ли спадате у брзорастуће компаније?	да	12	27,3
	не	30	68,2
	не знам	2	4,5
Иновативност предузећа (1 – неиновативно предузеће, 5 – потпуно посвећено иновацијама)	1	6	13,6
	2	2	4,5
	3	30	68,2
	4	4	9,1
	5	2	4,5

АНАЛИЗА ПОДАТАКА И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Податке смо анализирали уз помоћ Мајкрософт Ексел (*MS Office Excel*) и СПСС (*SPSS*) софтвера.

Првобитан циљ овог истраживања био је да се испита да ли су предузећа на Северу Косова задовољна количином и квалитетом расположивих извора финансирања. Након низа интервјуа с власницима локалних предузећа, где су они изразили крајње незадовољство према расположивим изворима финансирања, одлучили смо да им поставимо директно питање везано за доступност финансијских извора. Након тога, покушали смо да идентификујемо изворе финансирања који су им заиста на располагању, а који би у случају ограничености ресурса на један или два извора потврдили њихово незадовољство. При структурирању анкете имали смо одређену дилему, да ли да у питања у анкети везана за изворе финансирања укључимо финансирање с тржишта капитала и финансирање ризичним и власничким капиталом, јер смо претпоставили да ових извора на Северу Косова нема. Након интервјуа с локалним привредницима, решили смо да питања уврстимо у анкету, јер смо се уверили да је одређени део предузетника упознат с овим појмовима (нешто више с финансирањем с тржишта капитала). Међутим и поред основног познавања појмова, чак и да имају прилику да користе ове врсте финансирања, предузетници нису сигурни како би им приступили. Незадовољство изражено у интервјуима се репликовало и кроз резултате анкете. Само су два испитаника одговорила да је приступ финансијским ресурсима задовољавајући. Анализом финансијских извора на Северу Косова долази се до закључка да је ситуација драматична. Највећи део, 95% предузећа финансира се претежно сопственим средствима, односно 27% из породичних или пријатељских извора, док је само 36% користило банкарске кредите у протеклих пет година, што не значи да их и сада користе. Ово указује на чињеницу да је обим финансијских услуга веома ограничен, те формални банкарски систем на Северу Косова готово да не функционише. О финансијском систему не можемо да говоримо, јер ни једно предузеће не може да обезбеди средства с тржишта капитала или од фондова власничког или ризичног капитала. Иако су предузетници са Севера Косова донекле упознати с појмовима ризични капитал (27%) и финансирање с тржишта капитала (50%), они немају могућност да приступе овим изворима (табела 2). Финансијско тржиште Косова није укључено у глобално финансијско тржиште нити тржиште капитала а ни одговарајући закони не постоје. Додуше, предузећа са Севера Косова формално би могла да користе Београдску берзу, али неликвидност, плиткост и неразвијеност овог финансијског тржишта ограничава могућности финансирања предузећа и из Србије, тако да ни ова ситуација није реална [Ljumović *et al.*, 2014: 67]. Треба имати у виду и чињеницу да ни једно предузеће које је учествовало у истраживању није регистровано као акционарско друштво, нити смо успели да ступимо у

контакт с предузећима овог типа. Долазак фондова власничког и ризичног капитала није реално очекивати на Северу Косова још дуго времена. Поред ограничења као што су величина тржишта, неатрактивност предузећа, ови фондови улажу у земље са стриктном правном регулативом, што се не може рећи за Косово. Интересантно је да и поред ограничених извора финансирања, предузећа редовно или с малим кашњењем измирују обавезе према кредиторима. Нисмо успели да пронађемо предузећа која су се изјаснила да често или увек касне с измиривањем обавеза. Ово је у сагласности с процентом кредита који се неуредно сервисирају на целој територији Космета. Према подацима Европске комисије кредити који се неуредно сервисирају износили су 5,9 (2010); 5,7 (2011); 7,5 (2012); 8,7 (2013) и 8,3% (2014).

Табела 2. Резултати анкетне везани за доступност извора финансирања

Питање	Одговор	Број	%
Да ли сматрате да су извори финансирања доступни у оној мери у којој су Вама потребни	да	2	4,5
	делимично	16	36,4
	не	26	59,1
Како сте до сада финансирали своје пословне подухвате	сопственим средствима	42	95,5
	уз помоћ породице и пријатеља	12	27,3
	уз помоћ инопартнера	2	4,5
	банкарским кредитима	16	36,4
	с тржишта капитала (емисијом акција и обвезница)	0	0,0
	ризичним (<i>venture</i>) капиталом	0	0,0
	уз помоћ државе (различити развојни програми и грантови)	4	9,1
	остало	0	0,0
Да ли сте упознати с појмом ризични капитал (енгл. <i>venture capital</i>)	да	12	27,3
	не	32	72,7
Да ли сте упознати с могућностима финансирања преко тржишта капитала (акције и обвезнице)	да	22	50,0
	не	22	50,0
Како најчешће измирујете своје обавезе	редовно	30	68,2
	с малим кашњењем	14	31,8
	често касним	0	0,0
	увек касним	0	0,0

Првобитна идеја у оквиру истраживања била је да се види да ли је Портеусова модификована теорија приступа финансирању применљива на предузећа на Северу Косова, односно да ли је могуће идентификовати

три групе корисника финансијских услуга, оне који имају приступ, оне који су добровољно искључени из система и оне који не могу да приступе систему. Нажалост, због саме природе локалног финансијског тржишта правилност у подели није уочена, јер предузећа углавном немају институције којима би приступала. Како је банкарски кредит једини екстерни извор финансирања, анализирали смо услове под којима се предузећа задужују код банака (банкарски кредит је главни извор финансирања и у региону [OECD 2012: 116]). Само 16 (36,4% укупних испитаника) предузећа која су учествовала у истраживању су користила банкарске кредите у протеклих пет година, те су они могли да оцене прилагођеност ових услуга њиховим потребама (табела 3). Предузећа са Севера Косова користе најчешће наменске кредите (75%) и дозвољени минус (25%). Интересантна је чињеница, да иако је ово питање било формулисано тако да испитаници могу да заокруже више одговора, ни један то није учинио. Ово имплицира да и поред могућности да користе више банкарских производа, они употребљавају само један. Предузетници који су оцењивали банкарске кредите сматрају да они нису прилагођени (25%) или да делимично одговарају њиховим потребама (50%). Само 25% испитаника који су користили кредит сматрају да им они погодују. Неприлагођеност кредита може да буде у односу на више ставки, те су у анкети испитаници, могли да заокруже више одговора. Они су углавном незадовољни условима отплате, превеликом колатералом који банке захтевају или неприлагођеним роком. Двоје испитаника је навело високу каматну стопу, иако смо очекивали више оваквих одговора. Имајући у виду да су ризици с којима се кредитори сусрећу практично немерљиви због лоших кредитних информација, лоших рачуноводствених и ревизорских система и

Табела 3. Резултати анкете везани за прилагођеност банкарских кредити

Питање	Одговор	Број	%
Уколико сте се финансирали банкарским средствима, молимо Вас наведите која средства су то била	наменски кредити	12	75,0
	гаранције	0	0
	кредитно писмо	0	0,0
	дозвољени минус	4	25,0
	револвинг кредит	0	0,0
Уколико сте користили банкарске кредите, да ли сматрате да су прилагођени потребама Вашег предузећа	да	4	25,0
	не	4	25,0
	делимично	8	50,0
Уколико сматрате да кредити нису прилагођени Вашим потребама, нису прилагођени у односу на	рок трајања	5	37,5
	средства обезбеђења	6	43,8
	услове отплате	10	75,0
	остало	2	12,5

непримењивања стриктне правне регулативе, каматне стопе на банкарске кредите су изузетно високе.

* * *

У овом истраживању покушали смо да идентификујемо проблеме с којима се привредници на Северу Косова суочавају када покушавају да приступе формалном систему финансирања. На први поглед, може се закључити да формалног финансијског система на Северу Косова нема, те да се приступ финансијама карактерише ограниченим изворима.

Након низа консултација и интервјуа с привредницима са Севера Косова, спровели смо анкету у четири општине с већинским српским становништвом. Резултати истраживања указују да су хипотезе исправно постављене. Евидентан је финансијски јаз, а приступ финансијама је изузетно ограничен. У току интервјуа с привредницима са Севера Косова, закључили смо да је њихово задуживање ограничено на банкарске кредите, те смо се концентрисали на анализу њихових услова и доступности. Резултати показују да не постоји разноврсност банкарских производа и да су кредити неприлагођени потребама привредника. У последње време, привредници са овог подручја могу да аплицирају за кредит и код банака које сачињавају формални банкарски систем Косова. Иако је ово било неприхватљиво за већину привредника, ситуација се након потписивања Бриселског споразума променила. И поред наведеног, предузећа и даље опстају и успевају да редовно измире обавезе према својим повериоцима.

Ово истраживање је једно од ретких које покрива област Северног Косова, а које је фокусирано на страну тражње финансијских ресурса. Потребно је уложити даље напоре да би се побољшао однос понуде и потражње, односно како би привредни субјекти на овој територији могли да приступају екстерним ресурсима. Већа је вероватноћа да одговоре треба тражити на страни српских институција.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Љумовић, Исидора; Јелена Лазић и Александар Весић (2015): *Специфичности финансирања у предузетничком сектору*, Београд: Економски институт.
- Љумовић, Исидора и Дејана Павловић (2014). Светска финансијска криза: од кризе до кризног менаџмента у: *Могуће будућности развоја Србије*, ур. Ч. Оцић, Београд: САНУ.
- Abor, Joshua Y.; Elikplimi K. Agbloyor and Ransome Kuipo (2014). Bank finance and export activities of Small and Medium Enterprises, *Review of Development Finance*, Vol. 4, 2: 97–103.
- Ayyagari, Meghana; Asli Demirgüç-Kunt and Vojislav Maksimovic (2008). How important are financing constraints? The role of finance in the business environment, *World Bank Economic Review*, Vol. 22, 3: 483–516.

- Ayyagari, Meghana; Asli Demirgüç-Kunt and Vojislav Maksimović (2011a). Firm innovation in emerging markets: the role of finance, governance, and competition, *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, Vol. 46, 6: 1545–1580.
- Ayyagari, Meghana; Asli Demirgüç-Kunt and Vojislav Maksimović (2011b). *Small vs. young firms across the world: contribution to employment, job creation, and growth*, World Bank Policy Research Working Paper 5631.
- Banerjee, Abhijit V. and Esther Duflo (2014). Do Firms Want to Borrow More? Testing Credit Constraints Using a Directed Lending Program, *The Review of Economic Studies*, Vol. 81, 2: 572–607.
- Beck, Thorsten; Asli Demirgüç-Kunt and Vojislav Maksimović (2005). Financial and Legal Constraints to Firm Growth: Does Firm Size Matter? *Journal of Finance*, Vol. 60, 1: 137–177.
- Beck, Thorsten; Asli Demirgüç-Kunt, Luc Laeven and Vojislav Maksimović (2006). The Determinants of Financing Obstacles, *Journal of International Money and Finance*, Vol. 25, 6: 932–52.
- Beck, Thorsten (2013). Bank Financing for SMEs—Lessons from the Literature, *National Institute Economic Review*, Vol. 225, 1: R23–R38.
- Central Bank of the Republic of Kosovo (2014). *Financial Stability Report*, Number 6. Priština.
- Cull, Robert; Lance E. Davis, Naomi R. Lamoreaux and Jean-Laurent Rosenthal (2006). Historical financing of small- and medium-size enterprises, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 30, 11: 3017–3042.
- De la Torre, Augusto; María Soledad Martínez Peria and Sergio L. Schmukler (2010). Bank Involvement with SMEs: Beyond Relationship Lending, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 34, 9: 2280–2293.
- Deloof, Marc and Maurizio La Rocca (2015). Local financial development and the trade credit policy of Italian SMEs, *Small Business Economics*, Vol. 44, 4: 905–924.
- European Commission (2014). EU Candidate & Potential Candidate Countries' Economic Quarterly 1/2015. Brussels: European Commission.
Доступно на:
http://ec.europa.eu/economy_finance/db_indicators/cpaceq/documents/cceq_2015_q1_en.pdf/последњи пут прегледано 11. 8. 2015/.
- Ljumović, Isidora and Ivana Lečovski (2011). Analysis of Financial Resources Accessibility in Banat District, in: *Strengthening the Competitiveness and Economy Bonding of Historical Banat—SCEBB*, N. Cvetković (ed), Beograd: Megatrend univerzitet, pp. 147–152.
- OECD et al. (2012). SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2012: Progress in the Implementation of the Small Business Act for Europe, OECD Publishing.
- Porteous, David (2005). The Access Frontier as an Approach and Tool in Making Markets Work for the Poor, *Unpublished paper prepared for the Department for International Development*, London.
- Rahaman, Mohammad M. (2011). Access to financing and firm growth, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 35, 3: 709–723.

ACCESS TO FINANCE FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN NORTH KOSOVO

by

ISIDORA LJUMOVIĆ

Economics Institute
Kralja Milana 16, Belgrade, Serbia
isidora.ljumovic@ecinst.org.rs

KRSTO JAKŠIĆ

University of Priština temporarily settled in Kosovska Mitrovica, Faculty of Economics
Kolašinska 156, Kosovska Mitrovica, Serbia
krsto.jaksic@pr.ac.rs

ABSTRACT: The purpose of this paper is to identify the problems small and medium-sized enterprises (SMEs) are facing in Serbian municipalities in North Kosovo. The experience and previous researches show that SMEs, especially those in crisis areas, have a greater demand than supply for financial resources. We have created a questionnaire in order to get relevant data from SMEs in North Kosovo and to assess the shortcomings of the system of financing. Results show that access to finance in North Kosovo is extremely limited. Entrepreneurs and SMEs are usually financed with own resources and with a help from friends or family, while the bank loans are not frequent and are very expensive.

KEYWORDS: access to finance, SMEs, bank loan, North Kosovo

ДЕЈСТВО ИНВЕСТИЦИЈА НА БУЏЕТСКЕ ПРИХОДЕ ЈЕДИНИЦА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ: ПРИМЕР РУРАЛНИХ ОПШТИНА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И РЕПУБЛИКЕ ХРВАТСКЕ

ДРАГАН ДОКИЋ
dragan.dokic79@gmail.com

САЖЕТАК: У последњих неколико година све више је предмет пажње истицање развојних способности јединица локалне самоуправе (ЈЛС) и ефеката које они могу произвести. Јавни сектор коме припадају ЈЛС сложен је систем чији је задатак задовољење потреба од јавног интереса. Савремена локална власт добија нову димензију у смислу стварања погоднијих услова за локални развој. Ове тенденције указују на значај ојачавања локалних капацитета чији је циљ стварање подстицајног инвестиционог амбијента. Инвестиције се сматрају важним извором свежег капитала, али за њихово привлачење претходно је потребно обавити низ радњи у локалним институцијама да би се задовољили захтеви инвеститора. У жељи за што већим обимом инвестиција ЈЛС не смеју занемарити друштвену одговорност према локалној заједници. Овај рад треба да укаже на важности адекватног управљања општинским приходима. У раду се путем компаративне анализе испитује однос прихода и инвестиција у ЈЛС у делу руралног простора Републике Србије и Републике Хрватске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: инвестиције, приходи, локални развој, руралне јединице локалне самоуправе, ЈЛС, Србија, Хрватска

Услов за привредни развој на локалном нивоу последњих година значајно се променио. Од почетка процеса транзиције, централна држава знатно је смањила своју одговорност и утицај за оснаживање ЈЛС. Наступањем новог раздобља након 90-их година 20. века регионални и локални актери добијају више простора за утицај на развој својих заједница. При томе, са аспекта локалне политике најзначајније су оне инвестиције које се инвестирају у реалне облике имовине који омогућавају остваривање економских користи кроз одређене продуктивне пословне активности. Инвестиције су детерминанта привредног развоја што на локалном нивоу

добија велики значај [Jovanović 1997: 5]. Поједине општине релативно су брзо искористиле нове могућности и постигле значајне успехе, али је таквих нажалост мали број. Различита искуства упућују на закључак да су боље прошле оне општине које су пре схватиле нужност тражења нових развојних прилика и модела. Обележја ЈЛС као што су величина, географски положај, начин организације пословања, привредна структура и развојна способност намећу оцену да ЈЛС имају одговорност која се огледа у законом одређеним јавним овластима и широком делокругу пословања. С обзиром на бројне могућности које се пружају ЈЛС у циљу привлачења инвестиција идентификоване су четири групе приоритетних активности да би се обезбедили услови за привлачење инвестиција које изазивају позитиван ефекат на општински буџет [Baldwin and Martin 2004: 35]:

- прва група односи се на израду планске документације и успостављање адекватне понуде земљишта потенцијалним инвеститорима,
- друга група се односи на поједностављивање административних процедура и увођење ефикаснијег начина пословања. ЈЛС у оквиру својих надлежности доносе одлуке које морају бити флексибилне, транспарентне и прихватљиве за инвеститоре. Овакве одлуке могу дати конкретне резултате ако их креирају компетентни запослени,
- трећа група односи се на проактиван став локалних власти према инвестицијама. Дефинисање економског развоја као приоритет, позиционира ЈЛС на тржишту, чиме оне постају равноправни конкуренти осталим општинама,
- четврта група активности подразумева друштвено одговорно понашање локалне власти према својој заједници. Јасно дефинисан концепт друштвене одговорности произлази из менаџерских одлука које морају бити комплементарне с очекивањима интересних група. ЈЛС треба да буду одговорне према друштву и окружењу у којем делују.

Рурални простор Републике Србије и Републике Хрватске има значајне неискоришћене потенцијале за привлачење инвестиција. То се пре свега односи на демографски потенцијал, географски положај, природне ресурсе и традицију пољопривредне и индустријске производње. Да би се наведени потенцијали заиста искористили, неопходан је системски приступ који подразумева јасну визију развоја темељену на принципима лидерства. Привлачење инвестиција применом разних економских техника и модела у новије време постаје релевантан фактор у непрофитним организацијама који се баве привредним проблемима. Концепт се заснива на стварању и спровођењу стратешке оријентације као централног оквира за привлачење инвестиција [Malkiel and Ellis 2015: 57]. Одлуке које произлазе из стратегијског приступа имају дугорочне последице и као такве морају бити засноване на економским анализама. Ефикасност и ефективност пословања јединица локалне самоуправе под директним су утицајем креиране и примењене стратегије.

МЕТОДОЛОГИЈА

За израду овог рада коришћено је више приступа. Истраживањем је обухваћено осам градова у Републици Србији и Републици Хрватској који по својим обележјима припадају руралном простору, те су веома слични по својим географским, демографским и привредним потенцијалима. У Републици Србији то су: Инђија, Сомбор, Лозница, Врбас, а у Републици Хрватској: Осијек, Вуковар, Славонски Брод и Пожега. Обележја највећег дела руралног простора у Републици Србији и Републици Хрватској су: ретка насељеност, депопулација с изразитим трендом демографског изумирања, као и висока старост становништва, знатна заступљеност дневних миграција младог становништва, затим слаба опремљеност саобраћајним, комуналним и објектима животног стандарда, доминација пољопривреде и слаба диверзификација осталих производних и непроизводних делатности [Величковић 2005: 87] и сл. Путем упитника прикупљени су подаци о обиму инвестиција и њиховом кретању за петогодишње раздобље (2010–2014), те ефектима које производе на буџет. Приликом истраживања коришћене су следеће методе:

- аналитички метод: овим методом извршена је детаљна теоретска анализа значаја и важности инвестиција, као и фактора који утичу на инвестирање,
- компаративни метод: овај метод примењен је за компаративну анализу прилива по основу инвестирања на истраживани регион,
- метод испитивања (анкетирања): овим методом прикупљени су подаци о ЈЛС руралних простора Републике Србије и Републике Хрватске, а везани су с предметом истраживања,
- математичко-статистички методи: овим методима вршени су прорачуни и мерења квантитативне зависности међу појавама.

За сликовито приказивање појава, узрока и последица, те корелација између појава урађене су табеле и графикони. Методолошка објашњења, неопходна за разумевање података дата су уз сваки статистички прорачун и приказ са изворима података и њиховом обухватношћу.

Код анализе одговора на питања коришћена је мерна скала, а даља анализа обављена је уз помоћ програма Excel. У прикупљању и анализи података настојало се испоштовати дефиниције и одреднице Републичког завода за статистику.

ИНВЕСТИЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ ЛОКАЛНОГ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

Локални развој незамислив је без улагања у стварање нових вредности као веома важног фактора просперитета ЈЛС. Како према важећим законским прописима свака општина има месну и стварну надлежност у смислу да јој припада део „економског колача” од привредне активности која се обавља на њеном простору, важно је одредити концепт који инвестиције ставља у функцију привредног развоја. Привредни развој

посматрано на локалном нивоу означава пораст производње добара и услуга, уз истовремене структурне трансформације и промене у функционисању локалне привреде. Привредни раст је интегралан и континуиран процес, који је својствен системима способним да еволуирају током времена и тако прелазе у више нивое организованости и ефикаснија стања [Hirt and Block 2005: 68]. Другим речима, локални привредни процеси чине саставни део друштвених процеса који се уз помоћ људске способности пословно организују сходно законодавним правилима како би достигли што већи ниво привредног развоја. Инвестирање као процес омогућава раст потенцијалног производа и ствара услове за достизање економског развоја [Bodie and Kane 2009: 10], што представља комплексно подручје за које се користе разни индикатори и методе израчуна. Наредна табела приказује остварење инвестиција у „руралним градовима”: Сомбору, Врбасу, Инђији, Лозници, Осијеку, Вуковару, Пожеги и Славонском Броду.

Табела 1. *Вредности остварења инвестиција у градовима за 2014. г. (у хиљадама евра)*

Град	Вредност инвестиција	Пољо-привреда	Прерађивачка индустрија	Грађевинарство	Трговина	Производња ел. енергије
Република Србија						
Сомбор	15501	1118	6620	1580	3158	3025
Врбас	14505	2384	5662	2226	1533	2700
Инђија	18893	3316	7316	2763	1850	3648
Лозница	15307	1023	5985	2866	1563	3870
Република Хрватска						
Осијек	22940	3241	7854	2403	5329	4113
Вуковар	14906	1366	6369	3012	1878	2281
Пожега	14617	2126	5211	2865	3004	2411
Славонски брод	14552	1519	5366	1987	3111	2669

Извор: Анкета аутора

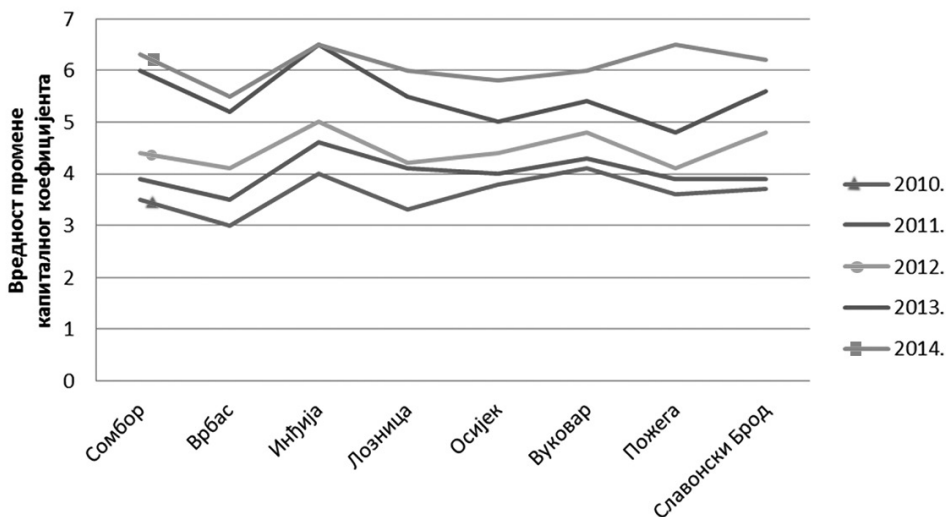
У табели 1 представљен је компаративни приказ остваривања инвестиција у нову дуготрајну имовину у појединим руралним градовима у 2014. години. Из табеле се види да градови у Републици Србији имају мање осцилације у апсорбованим инвестицијама у односу на градове из Републике Хрватске. Према намени инвестиција најмање је уложено у пољопривреду односно свега 11% од укупно уложених инвестиција, док је највећи улог у прерађивачку индустрију 35%. Највеће осцилације примећују се у области трговине. С обзиром на сличне привредне потенцијале анализираних градова, очито је да су проблеми слични или готово иден-

тични, а највероватније су узроковани неадекватном развојном политиком на локалном нивоу. У вредности апсорбованих инвестиција предњачи Осијек из неколико разлога: наслеђена привредна делатност из претходне државе, велики број факултета, непосредна близина аутопута, близина аеродрома, концентрација великих трговачких центара, близина реке Драве и сл. Остали анализирани градови имају подједнаке вредности са одступањем 10% од просека.

Сагледавање инвестиција као опредељујућег фактора економског развоја посебно добија на значају проучавањем економске ефективности инвестиција. Ефективност инвестиција изражава се односом капитала (основних материјалних фондова) и производње или односом инвестиција и производње [Pike and Neale 2009: 79]. Капиталним коефицијентом или коефицијентом ефективности изражава се степен снабдевања производње капиталом, односно показује колико јединица капитала долази на јединицу производње, те према томе и какав је производни ефект сваке јединице капитала.

Капитални коефицијент за период од 2010. до 2014. године у руралним градовима Републике Србије и Републике Хрватске приказан је у Графикону 1.

Графикон 1: Капитални коефицијент у руралним градовима РС и РХ у периоду 2010–2014. година

Извор: Истраживање аутора

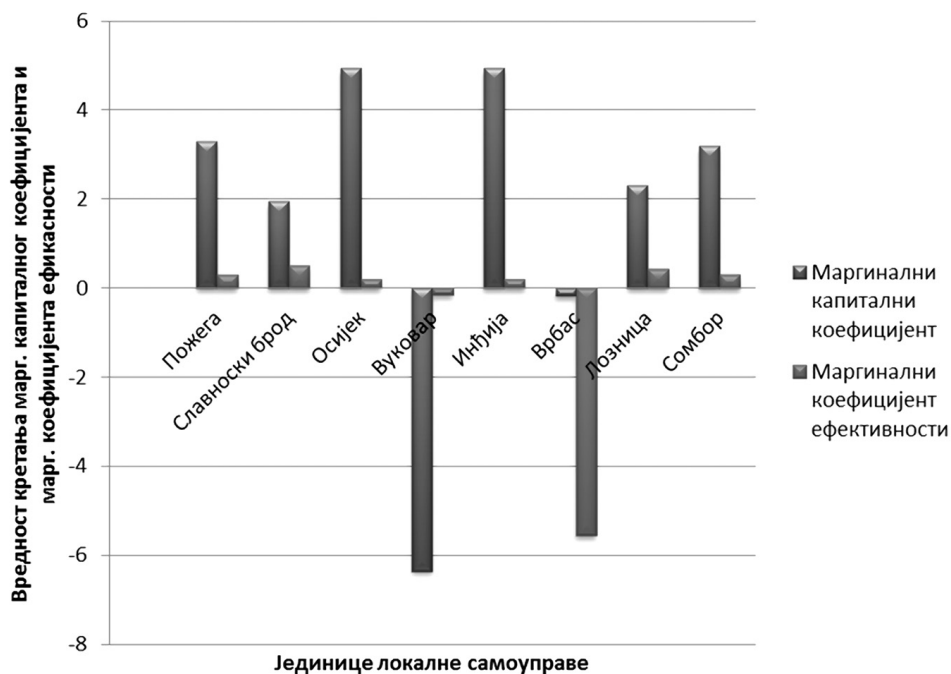
Из Графикана 1 види се да се капитални коефицијент током 2010. године кретао у распону од 3,2 у Врбасу до 4,0 у Инђији и Вуковару. Може се рећи да су производни капацитети коришћени у прописаној сразмери,

односно да се у просеку са 3,8 јединица капитала производи једна јединица производа. До 2014. године капитални коефицијент се повећао у просеку за 40%.

Економска ефективност инвестиција се поред капиталног коефицијента и коефицијента ефективности изражава и маргиналним капиталним коефицијентом и маргиналним коефицијентом ефективности. Маргинални или гранични капитални коефицијент представља однос инвестиција и прираста производње. Овај коефицијент показује колико је јединица инвестиција потребно уложити да би се остварила јединица прираста у производњи исказана у јединици друштвеног бруто производа.

Маргинални коефицијент ефективности представља реципрочан облик маргиналног капиталног коефицијента. Ток праћења маргиналног капиталног коефицијента у руралним градовима Републике Србије и Републике Хрватске за период од 2010. до 2014. године приказан је у Графикону 2.

Графикон 2: Маргинални капитални коефицијент и маргинални коефицијент ефективности за период 2010–2014. године

Извор: Истраживање аутора

Графикон 2 приказује да градови Вуковар и Врбас имају оба негативна коефицијента, док остали градови бележе позитивне вредности коефицијената. Највећу разлику између коефицијената имају Осијек и

Инђија у просеку вредности 4,7 док највећи маргинални коефицијент ефикасности има Славонски Брод. Град Пожега има негативан принос инвестиција и негативан прираст индустријске производње за посматрано раздобље. Осим Пожеге негативан предзнак бележе Вуковар и Врбас али само у индикатору инвестиција у индустријску производњу. Остали градови показују позитиван резултат, односно раст инвестиција и раст производње 2011. у односу на 2010. годину.

Дакле, инвестиције позитивно утичу на обрт капитала чиме се стварају материјално-техничке претпоставке за локални развој. Приметно је да се у пракси инвестицијама даје значај само у теоретском смислу, односно о њима се доста говори и шпекулише у медијима, међутим због недовољно стручних људских капацитета на свим нивоима власти, велики број започетих договора остане нереализован. Због тога је неопходно унапредити важност стварања нових вредности, кроз процес инвестирања из разлога што те вредности доприносе јачању финансијске позиције ЈЛС.

УТИЦАЈ ИНВЕСТИЦИЈА НА ОПШТИНСКЕ ПРИХОДЕ

Управљање приходима у ЈЛС круцијално је из разлога што се dobrим и рационалним приступом могу осигурати услови за суфинансирање инвестиционих пројеката. Из наведеног разлога посебан део у анкети односио се на управљање буџетским средствима. Међу истраживаним ЈЛС њих 70% прате и мере перформансе остварења буџетских циљева, односно сматрају да треба да постоји комплементарна веза између стратегије и планирања буџета. Како су према организационој структури ЈЛС функционално организоване, начелници сектора одговорни су за резултате пословања. На њима је да организују рад свог сектора и ускладе га са раније донетим плановима. Дакле, општински руководиоци су незаобилазан фактор у изради и реализацији буџета, јер се на тај начин омогућава да оно што је планирано практично буде и реализовано.

Ставке биланса прихода за општине Сомбор, Врбас, Инђија, Лозница, Осијек, Вуковар, Славонски Брод и Пожега за 2014. процентуално су приказани у Табели 2.

Билансна шема урађена је на основу економске класификације прихода у Закону о буџету Републике Србије [*Службени гласник Републике Србије*, 142/2014]. Увидом у структуру буџета анализираних општина, одабране су буџетске ставке које су заступљене у буџетима свих анализираних општина, те је на тај начин формирана Табела 2. Према одабраним буџетским ставкама и њиховом односу, из табеле се види да највећи део прихода чине текући приходи и то преко 70%. Компоненту која је заступљена у малој вредности чине капитални приходи које би општине требало да повећају да би дугорочно оствариле ефекат мултипликације, а с друге стране, да смање текуће трансфере.

Веза раста инвестиција и текућих прихода, просечно за анализиране ЈЛС у раздобљу 2010–2014. године (у хиљадама евра), приказана је у Табели 3.

Табела 2. Биланс прихода ЈЛС за 2014. годину изражен у процентиима

БИЛАНС ПРИХОДА									
ЈЛС		Сомбор	Врбас	Инђија	Ло- зница	Осијек	Вуко- вар	Сла- вонски Брод	Пожега
I.	Зброј прихода 70+71+72 +73+74	100	100	100	100	100	100	100	100
Рачун	Текући при- ходи (70+71)	73,75	70,14	77,35	70,96	77,61	72,41	71,55	71,57
70	Порезни приходи	58,13	56,54	59,19	56,06	59,52	58,59	56,93	58,07
7000	Порез на доходак	23,11	22,39	24,31	24,14	24,29	23,12	22,98	22,46
703	Порез на имовину	18,66	21,13	21,48	20,01	21,84	20,66	18,34	19,57
704	Порез на до- бра и услуге	13,13	11,85	12,06	11,58	12,33	12,04	13,06	12,97
706	Други порези	3,23	4,44	1,34	3,18	1,06	2,77	2,55	3,07
71	Непорезни приходи (710+711+ 712+713+714)	15,62	13,60	18,16	14,90	18,09	13,82	14,62	13,50
710	Суделовање у порезу на до- бит и имовину	6,11	5,49	7,52	5,98	7,63	5,21	6,31	5,96
711	Терети	0,98	0,48	1,06	0,71	1,13	0,71	0,77	0,69
712	Казне	0,45	0,19	0,38	0,26	0,31	0,21	0,25	0,17
713	Приходи од продаје добара и услуга	0,27	0,59	1,18	0,84	1,06	0,67	0,44	0,41
714	Други непорезовани приходи	7,81	6,85	8,02	7,11	7,96	7,02	6,85	6,27
72	Капитални приходи (720+721+722)	3,18	4,08	4,26	3,94	4,33	3,24	3,96	3,51
73	Примљене донације	0,66	0,45	1,06	0,77	1,03	1,13	0,81	0,79
74	Трансферни приходи	22,14	25,33	17,33	24,33	17,03	23,22	23,68	24,13

Извор: Истраживање аутора

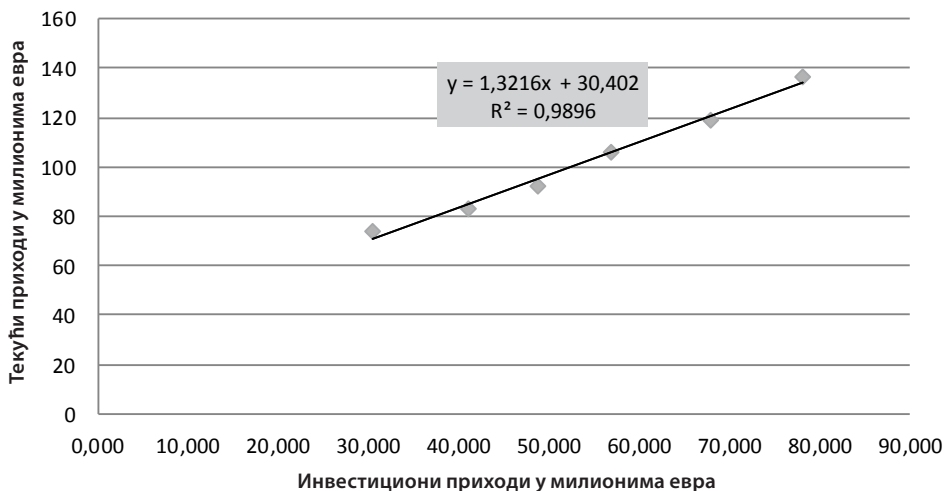
Табела 3. *Распи инвестиција и текућих прихода за раздобље 2010–2014. у мил. евра*

Расходи	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
Инвестиције	30.444	41.166	48.763	56.903	68.102
Текући приходи	73.926	83.080	92.105	105.581	119.256

Из табеле се види да су се у посматраном периоду инвестиције у просеку за 2,3 пута повећале док су текући приходи бележили раст за 1,8 пута. Ако се посматра годишње повећање, просек раста инвестиција је 9.561,20 милиона евра, односно 18%, док су текући приходи у просеку 12.450,60 милиона евра, односно 17%.

Подаци приказују да су у апсолутном изразу текући приходи већи од инвестиција. Разлог томе лежи у чињеници да ЈЛС неприпремљене дочекују инвеститоре. Оријентација на постојеће пословне капацитете није довољна. Неопходно је усклађивање локалне инвестиционе политике са захтевима тржишта. Овај рад указује да инвестиције могу бити генератор локалног развоја, али је неопходно, на локалном нивоу, створити предуслове за привлачење инвестиција које имају позитиван утицај на приходовну страну буџета, што приказује Графикон 3 путем регресионе анализе [Merkle i Vasić 2001: 208].

Графикон 3: *Регресиони модел повезаности раста инвестиција с текућим приходима*

Извор: Истраживање аутора

Уколико би инвестиције расле за 1, могло би се очекивати раст текућих прихода за 1,32. То је видљиво у регресионој кривој на темељу следеће једначине:

$$Y = a + bx, \text{ односно } Y = 1,32X + 30402,08$$

Y = вредности променљиве Y за одређене вредности променљиве X

a = коефицијент нагиба (инвестиције)

b = одсечак на оси Y

Вредност x представља инвестиције, а Y текуће приходе. Њихов однос показује да раст инвестиција доноси раст текућих прихода, а тиме и укупног буџета ЈЛС.

Користећи наведене параметре као варијабле, могуће је израчунати коефицијент корелације. Коефицијент корелације износи 0,995.

Из добијеног резултата може се констатовати да постоји снажна позитивна веза између инвестиција и текућих прихода, односно да свако повећање инвестиција позитивно утиче на текуће приходе (има за последицу раст текућих прихода).

На темељу приказаних чињеница може се закључити да се буџетско планирање у анализираним општинама развија у смеру система планирања у развијеним европским земљама. Буџет се усваја годишње за једну фискалну годину. Простор имовинског управљања (биланса) у општинама још је у почетном стадијуму и функција имовинског управљања мање је развијена од функције буџетског управљања. Структура буџетских прихода показује да порески приходи представљају више од половине, а приходи од трансфера четвртину укупних буџетских прихода. Око 75% прихода су приходи који редовно пуне општинске буџете, а исто толико реализује се на темељу закона. Надаље, раст трошкова за текуће спровођење обавеза у надлежности општина много је бржи од раста инвестиционих трошкова. Због ограничених буџетских могућности, то би могло ометати будуће инвестиционе активности општина.

АНАЛИЗА ТРЕНУТНОГ СТАЊА ИНВЕСТИЦИЈА У ЈЛС И ЊИХОВО ПРЕДВИЂАЊЕ ЗА НАРЕДНИ ПЕРИОД

Анализа обима инвестиција за период 2010–2014. године, рачуна се методом линеарног тренда [Merkle i Vasić 2001: 224], а у другом кораку могуће је извршити предвиђање њиховог кретања за наредни период од пет година, односно за период 2015–2019. године. Анализа за период 2010–2014. године извршена је појединачно за сваку ЈЛС уз помоћ програмског алата Excel. На основу анализе добијени су следећи резултати:

- За Сомбор једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y=26,4x+15485$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 15.945.000

- евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно повећавао за 26,4 хиљада евра, односно за 0,17%,
- За Врбас једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y = -64,8x + 14418$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 14.646.000 евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно смањивао за 64,8 хиљада евра, односно за 0,44%,
 - За Инђију једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y = -106x + 18635$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 18.642.000 евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно смањивао за 106 хиљаде евра, односно за 0,57%,
 - За Лозницу једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y = 1,8x + 15381$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 15.445.000 евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно повећавао за 1,8 хиљада евра, односно за 0,01%,
 - За Осијек једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y = 238,4x + 24058$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 24.121.000 евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно повећавао за 238,4 хиљада евра, односно за 0,99%,
 - За Славонски Брод једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y = -23,7x + 16076$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 16.012.000 евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно смањивао за 23,7 хиљада евра, односно за 0,15%,
 - За Пожегу једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y = -3,2x + 15361$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 15.328.000 евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно смањивао за 3,2 хиљаде евра, односно за 0,02%,
 - За Вуковар једначина линеарног тренда за наведено раздобље износи $y = -1,8x + 14880$. Вредност инвестиција у почетној 2010. износи 15.328.000 евра. У посматраном раздобљу обим инвестиција годишње се просечно смањивао за 1,8 хиљада евра, односно за 0,01%.

Просечни обим инвестиција за сваку ЈЛС приказан је у наредној табели (Табела 4), као и предвиђени обим инвестиција при рестриктивној претпоставци да ће се тренд наставити и у наредном раздобљу.

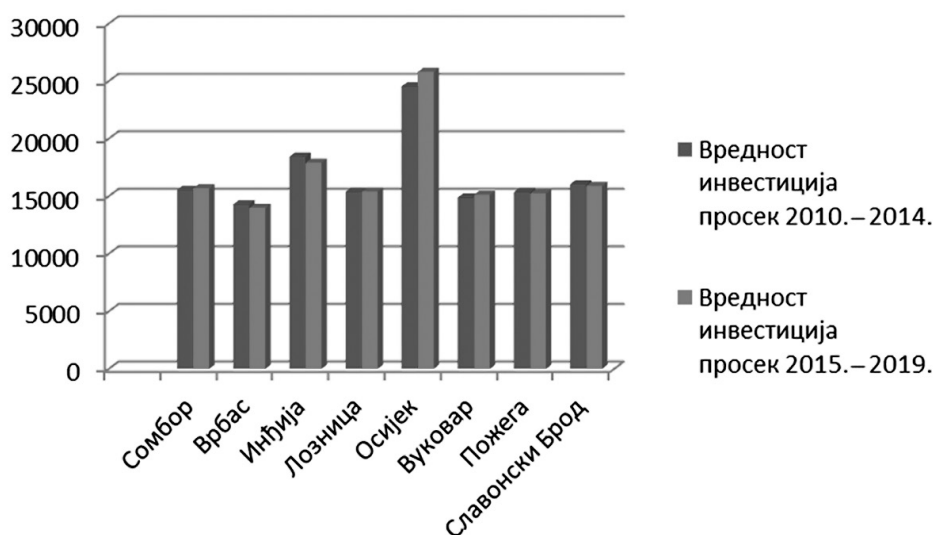
Наведени резултати графички се могу приказати дијаграмом расипања (Графикон 4).

Табела 4: Анализа просечног обима инвестиција за градове Сомбор, Врбас, Инђија, Лозница, Осијек, Вуковар, Славонски Брод и Пожега.

Град	Вредност инвестиција просек 2010–2014.	Вредност инвестиција просек 2015–2019.
Сомбор	15537,40	15669,40
Врбас	14288,40	13964,40
Инђија	18422,80	17892,80
Лозница	15384,20	15393,20
Осијек	24534,80	25784,85
Вуковар	14876,20	15107,59
Пожега	15355,00	15229,69
Славонски брод	16028,80	15879,38

Извор: Истраживање аутора

Графикон 4. Анализа просечног обима инвестиција за градове Сомбор, Врбас, Инђија, Лозница, Осијек, Вуковар, Славонски Брод и Пожега.

Извор: Истраживање аутора

Изложени подаци према просеку приказују да градови Сомбор, Лозница, Осијек и Вуковар могу очекивати повећање обима инвестиција у наредном периоду, док градови Инђија, Врбас, Славонски Брод и Пожега могу очекивати мањи обим инвестиција у наредном периоду. Сходно

прорачунима регресионе анализе, за градове у којима се очекује повећање обима инвестиција, може се очекивати и повећање текућих прихода у буџету, односно за градове у којима се очекује смањење обима инвестиција, може се очекивати и смањење текућих прихода у буџету.

ЗАКЉУЧАК

Испитивање повезаности инвестиција и раста буџетских прихода посебно је важно за локални развој имајући у виду да инвестиције доприносе покретању пословних подухвата, а како је сврха сваког посла остварење одређене добити, на остварену добит плаћа се порез који се слива у локални општински буџет. Овај процес је у корелацији из разлога што је више предузетника, прорачун општине је већи, а самим тим и одржив. Врло често инвестиције у инфраструктуру доприносе новим инвестицијама и развоју нових пословних подухвата, али да би овај процес био комплементаран неопходна је реална процена сврхе инфраструктурних инвестиција тј. у којој мери ће оне допринети покретању пословних процеса. У складу с тим, потребно је идентификовати које мере мора предузети ЈЛС да би кроз свој буџет генерисала већи обим прихода од пореза.

У раду је видљиво да су општински приходи зависни од обима инвестиција, односно да инвестиције узрокују раст општинских прихода. Уједно, неке инвестиције могу имати ефекат мултипликације на средства у буџету и послужити као акцелератори за неке друге. Тако нешто се посебно тешко квантификује јер је често потребно неколико разних и не нужно повезаних елемената да се у целости искористе постојећа решења. Статистичким методама обрађен је обим инвестиција, изведена регресиона анализа, прорачун корелације, те на основу прикупљених података изведен линеарни тренд. Резултати указују да су инвестиције и приходи ЈЛС повезани, односно инвестиције стварају позитиван ефект на повећање средства у буџетима ЈЛС.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Величковић, Д. (2005). *Теорија привредног развоја*, Приштина: Економски факултет Приштина.
- Закону о буџету Републике Србије (2014). *Службени гласник Републике Србије*, 142/2014.
- Baldwin, R. E. and Ph. Martin (2004). Agglomeration and regional growth, in: J. V. Henderson and J.-F. Thisse (eds.): *Handbook of regional and urban economics*. Amsterdam: North Holland, Volume 4.
- Bodie, Z.; A. Kane and A. Marcus (2009). *Osnovi investicija*, Beograd: Data Status.
- Grossman, G. M. and E. Helpman (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*, Cambridge: MIT Press.
- Hirt, G. and S. Block (2005). *Managing Investments*, New York: McGraw-Hill.
- Jovanović, P. (1997). *Upravljanje investicijama*, Beograd: Grafoslog.

- Malkiel, B. and C. Ellis (2010). *The Elements of Investing*, New York: John Wiley & Sons, Hoboken.
- Merkle, M. i P. Vasić (2001). *Verovatnoća i statistika*, Beograd: Akademska misao.
- Pike, R. and B. Neale (2009). *Corporate Finance and Investment*, Harlow: Pearson Education.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

EFFECTS OF INVESTMENTS ON LOCAL GOVERNMENT BUDGET
REVENUES: A CASE OF RURAL MUNICIPALITIES IN SERBIA
AND CROATIA

by

DRAGAN DOKIĆ
dragan.dokic79@gmail.com

SUMMARY: Emphasizing the development capabilities of the units of local self-government (ULSG) and the effects they can have on the market became increasingly visible in the last couple of years. The public sector to which ULSG belong represents a complex system with the objective to satisfy the needs of public interest. The contemporary local government gains a new dimension in a sense that it creates favorable conditions for local development. These tendencies point to the importance of strengthening local capacities aimed at creation of stimulating investment environment. The investments are considered an important source of new capital; but to attract them, a series of actions in local institutions need to be performed to meet the requirements of investors. In order to gain a large volume of investment, ULSG must not disregard social responsibility towards the local community. This work should draw attention to the importance of adequate management of municipal revenues and effects that investments may have on them. In this work, by comparative analysis, is examined the relationship of income and investments in ULSG in rural areas of the Republic of Serbia and the Republic of Croatia.

KEYWORDS: investments, revenues, local development, rural ULSG, Serbia, Croatia

ЕНГЛЕСКИ КАО ЈЕЗИК СТРУКЕ У СРЕДЊИМ СТРУЧНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ ОД 1996. ДО 2013. ГОДИНЕ

ДУШИЦА ЂУКИЋ

Економско-трговинска школа „Вук Караџић”,

Светосавска 5, Стара Пазова, Србија

duska1983@gmail.com

САЖЕТАК: Процес глобализације, сарадње с иностранством и могућност запослења у иностранству довели су до повећане потребе за познавањем енглеског као језика струке. Међутим, наставни план и програм енглеског као језика струке није усклађен с тражњом. Наставни план и програм који је био у употреби до школске 2013/2014. године је био анахрон, с мало објашњења, мада, ни нови наставни план и програм, иако мало побољшан, не прати потребе струке. Анализом наставног плана и програма могло се утврдити да су стручне теме и даље недовољно разрађене. У склопу реформисања средњег стручног образовања појавио се нови образовни профил – пословни администратор који у свом наставном плану и програму има нови предмет – пословни енглески језик. Ученици овог образовног профила уче енглески као језик струке у спрези са стручним предметима. Акцент је стављен на комуникативне компетенције са циљем подизања самопоуздања ученика приликом употребе страног језика у комуникацији. Нови наставни план и програм омогућио је наставницима употребу аутентичног наставног материјала везаног за струку, те се настава језика струке не своди на пуко учење вокабулара. Увођење нових занимања и реформа старих оспособљава ученике за учешће на тржишту рада нудећи им већи број могућности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: наставни план и програм, страни језик, језик струке, пословни енглески језик, енглески језик за специјалне намене (*English for Special Purposes* – ESP)

Процес глобализације, али и развој сарадње Републике Србије са Европом и светом утицали су на повећање потребе за знањем енглеског и других страних језика код нас и у свету. Стога, расте број људи који су свесни својих потреба и разлога због којих уче стране језике (читање упутстава, праћење стручне литературе и тд.) [Hutchinson and Waters

2009: 6]. Све већи број студената одлучује се за програм размене и наставак школовања у иностранству, те им је знање језика струке потребно [Camiciottoli 2010: 268]. Пратећи трендове, Х. Касим и Ф. Али [Kassim and Ali 2010: 168] су, спроводећи истраживање о комуникативним вештинама и потребама тржишта рада у Малезији, дошли до податка да је велик број дипломираних студената техничко-технолошких наука незапослен због слабог знања енглеског као језика струке (EJC). Податак је потврдила и малезијска агенција за запошљавање истичући да многи послодавци оклевају да запосле дипломце техничко-технолошких наука и поред изузетних квалификација, јер не владају језиком струке [Kassim and Ali 2010: 168]. Имајући то у виду, пажњу би требало усмерити ка образовању. Значајно место у процесу образовања заузима настава страних језика која омогућава ученицима стицање знања из различитих области струке уз подстицање самосталности и сарадње. Процес наставе страних језика одређен је наставним планом и програмом и његовим циљевима који представљају потребе друштва у датом периоду [Дамљановић 2010: 350]. Дамљановић Д. истиче, да методичка пракса циљеве наставе дефинише кроз термин компетенције односно способност „усклађивања говорне делатности са комуникативном ситуацијом и циљем комуникације” [2010: 356]. Међутим, циљеви наставе ЕЈС-а и компетенције говорника у средњим стручним школама не развијају се у смеру који то захтева одређена струка, што се види упоређивањем садржаја наставних планова и програма стручних предмета и страних језика. Истраживање које је 2012. године у Србији спровео *Reforming Foreign Language Studies in Serbia* (REFLESS) *Tempus Project* под називом „Студије филологије и потребе тржишта рада” указало је на потребу за знањем језика струке јер је анализа анкета показала да послодавци чешће запошљавају кандидате који поред познавања струке владају и језиком струке.

ЈЕЗИК СТРУКЕ

Министарство просвете и спорта Републике Србије [2002: 255] предвидело је реализацију стручног образовања почевши од средњег нивоа. Пратећи процес транзиције нашег друштва Влада Републике Србије започела је процес реформи средњег стручног образовања доношењем Стратегије стручног образовања [2006: 2–3] којом се предвиђа иновирање наставних планова и програма у циљу унапређивања економских и друштвених односа да би се створила образована радна снага способна да тражи посао у различитим регионима, државама, привредним гранама и делатностима [Стратегија 2006: 6].

Циљ стварања компетентне радне снаге способне за сарадњу са страним партнерима доводи нас до наставе страног језика и језика струке. Наиме, настава страних језика у Србији почиње током четврте деценије 19. века, а избор језика је умногоме зависио од политичких и културних утицаја земље чији је језик био понуђен у настави [Филиповић 2009: 67]. Анализом наставних планова и програма који се тичу наставе језика могу

се увидети научна и друштвено-политичка оријентација аутора и државних институција које су их одобриле [Филиповић 2007: 376]. Вучо и Филиповић [2013: 158] истичу да чак и површни преглед докумената језичке образовне политике у Србији показује постојање свести о учењу страних језика, први страни језик се обавезно учи од првог разреда основне школе, а други страни језик од петог разреда. Насупрот овоме, образовна политика за стране језике је „деценијама систематично дефинисана потпуно независно од опште језичке образовне политике”, али је била у директној спрези са економским факторима тог периода [Filipović *et al.*, 2007: 7]. Пратећи токове промена аутори наставних планова и програма у Србији сада се служе смерницама које су прописане Заједничким референтним оквиром за језике (*Common European Framework of Reference for Languages*) Европске комисије за језике [Filipović *et al.*, 2007: 12]. Имајући у виду да се истих смерница придржавају аутори широм Европе не чуди чињеница да су, анализирајући наставне планове и програме страних језика у Црној Гори и другим земљама региона и Европе, Б. Милатовић и М. Мрдак [2007: 432] дошле до закључка да ови наставни планови и програми „показују извесну тежњу ка униформисаности” јер су циљеви и садржаји планова и програма страних језика слични, ако не и исти.

Анализа комплетног наставног плана и програма за енглески језик је преобимна за овакав рад, те ћемо се стога бавити делом који се односи на ЕЈС. Језик струке у лингвистичкој науци се на ширим просторима појављује тек крајем шездесетих година 20. века, када му се посвећује већа пажња [Лаиновић-Стојановић 2009: 226]. Прегледом литературе установљено је да се настави језика струке у средњим школама не посвећује довољна пажња. Истраживања се већином везују за наставу језика струке на факултетима и вишим школама нефилолошке струке, али њихови закључци су у директној вези с наставом језика струке у средњим школама.

Аутори из Србије и земаља региона [Анђелковић 2011; Митић 2011; Мићић 2007] истичу да студенти на факултет долазе с различитим нивоима знања језика струке и страног језика уопште, као и незадовољство постојећим третманом језика струке на нивоу вишег и високог образовања. Ј. Анђелковић [2011: 677–678] наводи да основне проблеме наставе енглеског језика на факултету представљају велике групе студената различитих нивоа предзнања, те прилагођавање наставног плана и програма различитим усмерењима и смањење броја часова језика струке у корист наставе стручних предмета. С. Митић [2011: 216–217] сматра да је процес реформи високог образовања довео до нарушавања целовитости и кохерентности наставних планова и програма језика струке. Ауторка истиче да се наставни планови и програми и статуси предмета (обавезни/изборни) често мењају те нема успостављеног континуитета као и да је настава језика струке под сталном претњом укидања, те да не постоји могућност формалног дефинисања статуса ЕЈС-а. Д. Мертел [2011: 362–363] наводи да се настава језика струке после средњошколског нивоа не подстиче као део знања које би студенти требало да поседују јер се смањило избор страних

језика струке и број контактних часова. На основу података о вишим школама и факултетима до којих су дошли наведени аутори [Анђелковић 2011; Мертел 2011; Митић 2011] могло би се рећи да се настави језика струке не придаје заслужена пажња. Анализом наставног плана и програма ЕЈС-а у средњим школама може се увидети да је језик струке такође запостављен и на средњошколском нивоу.

ЈЕЗИК СТРУКЕ У СРЕДЊИМ СТРУЧНИМ ШКОЛАМА

Процес реформи у средњем стручном образовању у Србији је имао утицаја и на наставу страног језика у средњим школама, међутим, према речима Александре Бреу [Breu 2011: 708] реформа не испуњава циљеве које је Европска комисија за језике донела 2000. године. Општи стандарди постигнућа за страни језик [Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, 2013: 12] истичу потребу ученика за коришћењем страног језика за активно учешће, како у свакодневној комуникацији, тако и у дискусијама о конкретним и апстрактним темама везаним за познате опште или стручне тематске области.

Правилник о наставним плановима и програмима за заједничке предмете (у даљем тексту Правилник), у које спадају и наставни планови и програми за стране језике, у средњим стручним и уметничким школама последњи пут је донет 1990. године, и од тада је више пута мењан. Последње измене Правилника настале су 1996. године, да би пречишћен текст изашао 1998. године у Службеном гласнику СРС – *Просвејтни гласник* [1998: 5]. Измене Правилника се јављају и касније, али се те измене не односе на страни језик све до Правилника који је издат у Службеном гласнику РС – *Просвејтни гласник*, број 11 од 28. 6. 2013. године.

Настава страног језика, најчешће енглеског, као језика струке, у трогодишњим и четворогодишњим занимањима одвија се од првог разреда средње стручне школе према смерницама прописаним наставним планом и програмом. Задаци наставе језика струке за трогодишња занимања према Правилнику [*Службени гласник*, 1998: 15] су да ученицима омогуће овладавање страном стручном терминологијом у мери довољној за разумевање писаних материјала на страном језику уз коришћење речника и других извора информација. С друге стране, задаци наставе језика струке за четворогодишња занимања односе се на разумевање и интерпретацију писаног стручног текста уз оспособљавање за даље образовање и самообразовање у области језика струке коришћењем приручне литературе [*Службени гласник*, 1998: 49]. Иако су ови наведени задаци наставе јасни, наставницима страних језика проблем представља дефинисање стручне тематике дато наставним планом и програмом.

Стручна тематика према наставном плану и програму у првом разреду се обрађује у обиму од 10% од укупног годишњег фонда часова, да би се тај процент у зависности од броја часова недељно повећавао у другом разреду на 15–20%, као и у трећем на 20–30%, те четвртм на 25–40% [*Службени гласник*, 1998: 15–16, 48–51]. У трогодишњим занимањима

стручну тематику за други разред представљају „лакши текстови из области струке” о елементима процеса производње уз основне податке о радном месту, док су за трећи разред то текстови везани за основне карактеристике процеса производње [Службени гласник, 1998: 16]. Наставним планом и програмом четворогодишњих занимања предвиђено је да се: у првом разреду стручна тематика односи на увод у основну терминологију везану за струку; у другом, на опште теме везане за струку и практичан рад у струци, док је у трећем и четвртном разреду предвиђен и додатак текстова о постигнућима у струци у нашој земљи и земљи чији се језик учи [Службени гласник, 1998: 48–51]. Имајући у виду формулацију наведених тема за наставу језика струке прва недоумица с којом се суочава наставник приликом креирања оперативног плана рада је значење синтагме „лакши текстови” из области струке, те се поставља питање да ли тај придев „лакши” значи једноставнији, односно текстови који ученицима не представљају проблем. Узимајући у обзир чињеницу да се према подацима Министарства просвете, науке и технолошког развоја ученици у Србији образују за рад у струци у оквиру петнаест различитих подручја рада, наставницима не значи пуно ни остатак одреднице „опште теме везане за струку и практичан рад у струци” јер не говори о томе какве текстове треба користити.

Део текста у наставном плану и програму везан за начин остваривања програма исти је и за трогодишња и за четворогодишња занимања. Међутим, разлике постоје у делу који се односи на рад са стручним текстовима, где се истиче да карактер текста и језик којим је писан одређују начин обраде и даље коришћење тог текста; разумевање садржине текста биће олакшано употребом визуелних помагала (схема, цртежа, фотографија и филма) [Службени гласник, 1998: 45, 91]. Ј. Шафрањ [2005: 243] наводи да су текстови основа за наставу термина струке, фразеологије и специфичног регистра, те илустрација битних граматичких структура, релевантних за језик струке. Приликом објашњавања стручне лексике не треба се задржавати само на тумачењу значења непознатих речи, већ треба ученике наводити да уочавају и морфолошке ознаке самих речи, положај речи у реченици, састав реченица и слично. Иако творци наставног плана и програма сматрају да је превод најпрецизнији начин проверавања разумевања, наставницима се саветује да превод не дају преурањено, већ он треба да буде резултат рада ученика [Службени гласник, 1998: 91]. Да би се стручни текст што више приближио ученику, наставник треба ученика да упозна с одређеним бројем језичких карактеристика стила стручних текстова и научи га да те карактеристике користи у току даљег школовања или запослења. Међутим, поставља се питање да ли је превод адекватно мерило за проверавање знања. Анализом стручних компетенција образовних профила може се видети да се превод као вештина нигде не помиње.

ИЗМЕНЕ И ДОПУНЕ НАСТАВНОГ ПЛАНА И ПРОГРАМА

Наставни план и програм језика струке је измењен и допуњен 2013. године у Службеном гласнику – *Просветни гласник*, број 11/13. Број часова језика струке се повећао и сада чини 20–50% укупног годишњег броја часова за трогодишња занимања током другог и трећег разреда [*Службени гласник*, 11/13: 20], док за четворогодишња занимања број часова језика струке износи 15–20% за други разред, за трећи 20–30%, те за четврти 25–40% годишњег броја часова [*Службени гласник*, 11/13: 30]. Садржај тема стручне тематике према новом Правилнику [*Службени гласник*, 11/13: 30] треба да укључује различите текстове везане за струку у зависности од подручја рада и образовног профила.

Задаци наставе страног језика су такође допуњени „степеном постигнућа по језичким вештинама” [*Службени гласник*, 11/13: 20, 29] за трогодишња занимања ниво Б1, а за четворогодишња занимања Б1+ према Заједничком европском оквиру. Затим, Министарство просвете, науке и технолошког развоја кроз Правилник [*Службени гласник*, 11/13: 28, 41] препоручује да за реализацију наставе језика струке наставни план и програм буде јасно дефинисан и у складу с исходима везаним за квалификације струке, као и да посебну пажњу треба посветити корелацији са стручним предметима кроз праћење њихових исхода и уз развој вештина неопходних за праћење стручне литературе. Најважнији циљ у учењу језика струке у средњим школама је оспособљавање ученика за употребу језика у једноставној комуникацији, било усменој било писменој [*Службени гласник*, 11/13: 28]. Такође, истиче се да новом, измењеном приступу настави треба пружити промишљену дидактичку подршку у виду текстова и наставнике упућује на то да текстове, у зависности од тежине и информација које преносе, треба разумети глобално, селективно или детаљно, те продуктивне вештине треба ограничити на строго функционалну примену реалну за захтеве струке [*Службени гласник*, 11/13: 41]. Ситуација на пољу наставе језика струке у средњим школама је после изласка новог Правилника мало јаснија, али не можемо, а да пажњу не скренемо на нове образовне профиле, као, на пример, пословни администратор, који имају пословни енглески језик као један од стручних предмета.

НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ ЈЕЗИКА СТРУКЕ НОВОГ ОБРАЗОВНОГ ПРОФИЛА

Пословни администратор представља ново занимање у подручју рада економије, права и администрације, за које образовање траје четири године током којих се ученици припремају за обављање административних послова у предузећу, а чији је наставни план и програм објављен у *Службеном гласнику РС* – број 10/12. Овај профил је за наставнике страних језика интересантан зато што је у његовом наставном плану и програму стручна тематика у оквиру предмета Пословни енглески језик, много јасније дефинисана. Акцент се сада ставља на комуникативну

наставу страних језика која подразумева поимање језика као средства комуникације и инсистира се на употреби циљног језика у учионици у добро осмишљеним садржајима од интереса за ученике [*Службени гласник*, 10/12: 1289]. Први пут су у наставном плану и програму прецизније предложене уско стручне теме које треба обрађивати на часовима [*Службени гласник*, 10/12: 1290]. Иако су теме исте током све четири године наставник има смернице одакле да почне, прво са увођењем општих термина, а касније и сложенијих стручних термина пратећи напредак ученика. Истиче се да је учење језика струке битан део наставе страног језика у средњим школама, али у мери неопходној за пренос информација и оспособљавање за усмену и писмену комуникацију на страном језику која је јасно дефинисана и у складу с исходима везаним за квалификације струке [*Службени гласник*, 10/12: 1291]. Неопходно је да стручна тематика која се обрађује прати исходе појединих стручних предмета и са њима буде у корелацији. Акценат стављен на развој рецептивних вештина, а не на развој продуктивних вештина усмерава циљ учења страног језика на оспособљавање ученика за праћење стручне литературе ради информисања, праћења иновација у области струке, усавршавања и напредовања [*Службени гласник*, 10/12: 1292]. Препоручен спектар текстова иде од извештаја и молби, до краћих стручних текстова релевантних за тематске садржаје стручних предмета, а продуктивне вештине се ограничавају на функционалну примену реалну за захтеве струке [*Службени гласник*, 10/12: 1292].

МИШЉЕЊА ЛИНГВИСТА

Лингвисти данас [Camiciottoli 2010; Hutchinson and Waters 2009; и други] истичу да пажњу треба посветити језику струке, јер је управо развој пословања, науке и међународне сарадње подстакао развој језика струке. Хачинсон и Вотерс [Hutchinson and Waters 2009: 6] наводе да развој ЕЈС-а није био планиран и кохерентан, већ се као феномен развио из великог броја трендова. Како је енглески постао прихваћен међународни језик технологије и трговине, настале су и нове генерације људи које су знале разлог зашто уче страни језик [Hutchinson and Waters 2009: 6]. Стога је и Министарство просвете, науке и технолошког развоја у нове наставне планове и програме увело пословни енглески језик као обавезан стручни предмет.

Спровodeћи истраживање о употреби језика струке у комуникацији, Ј. Шафрањ [2008: 720] је навела да је најзначајнији допринос истраживања јачање сарадње студент–професор код заједничког избора стручних тема које су интересантне и корисне за учење (применљиве у пракси) и које би довеле до промене у ставу студената према учењу језика струке. Језик струке, сматра Шафрањ [2008: 716], ученици најлакше и најбоље усвајају кроз примену наученог у пракси. Стога, припрема материјала за наставу језика струке, због недовољно јасних смерница у наставном плану и програму, представља највећи изазов за наставнике и покреће многа

питања: да ли је текст претежак; да ли је у складу са оним што раде на часовима стручних предмета; да ли одговара наставном плану и програму. Предност коју поседују наставници на вишим и високим школама је да су они често особе које креирају наставни план и програм и учбенике за своје академске области јер су у могућности да на лицу места процене потребе и знање ученика [Мићовић и Стојов 2011: 418].

Д. Белчер [Belcher 2006: 149] је анализирајући бројне студије дошла до закључка да се у настави језика струке не посвећује довољно пажње комуникативним функцијама, јер се углавном сви баве учењем вокабулара. Т. Хачинсон и А. Вотерс [2009: 30] истичу да је код учења језика струке и језика уопште битно посматрати језик као део комуникативне целине. Стога се при креирању наставних планова и програма ЕЈС-а пажња мора посветити језичком инпуту и ономе што говорник жели постићи [Hutchinson and Waters 2009: 37–38].

* * *

Процеси сарадње у пословној сфери утицали су на потражњу образованих људи који познају струку, али и страни језик. Стога, друштво очекује да циљеви наставе језика струке испуне потребе друштва јер представљају доминантну компоненту процеса наставе, те наставних планова и програма зато што утичу на одређивање наставних задатака, садржаја, избор метода и материјала [Дамљановић 2010: 351]. Анализирајући стари наставни план и програм за ЕЈС из 1996. видели смо да се део плана и програма који се односи на језик струке означава синтагмом „стручна тематика” и да се обрађује током 10–40% годишњег броја часова. Наставним планом и програмом нису дата значајнија објашњења текстова које би требало обрађивати током часова. Разумевање текста и знање ученика се проверава путем превода. Наставни план и програм језика струке је допуњен и измењен 2013. године. Број часова се повећао и сада чини 20–50% укупног годишњег броја часова. Садржај тема је детаљнији, наведене су теме за више различитих подручја рада са кратким описом врсте текстова које треба обрађивати на часовима. Одређен је степен постигнућа по језичким вештинама, за трогодишња занимања Б1, а за четворогодишња Б1+. Препоручује се корелација са стручним предметима и исходима везаним за квалификацију струке, те развој вештина за праћење стручне литературе. Циљ учења језика струке у средњим школама постаје оспособљавање ученика за употребу језика у писменој или усменој комуникацији. Појава нових образовних профила донела је и нове стручне предмете – пословни енглески језик. Теме препоручене наставним планом и програмом новог предмета су детаљно дефинисане и у корелацији са стручним предметима, језику струке је посвећен целокупни годишњи фонд часова. Акценат се ставља на комуникативну наставу страних језика која подразумева поимање језика као средства комуникације и инсистира на употреби циљног језика у учионици у садржајима од интереса за ученике.

Процес промена је отпочео и одиграва се прилично споро, али да би процес успео требало би пажњу посветити истраживањима на пољу језика струке у средњим стручним школама, јер оне ипак представљају основ за наставак школовања или улазак на тржиште рада. Стога наставницима само преостаје да ученицима предоче значај енглеског као језика струке као средства за праћење стручне литературе, писање радова, комуникацију са колегама из света, учешћа на иностраним конференцијама и слично, те да их на тај начин заинтересују за процес наставе [Мићић 2007: 587].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Јелена (2011). Изазови наставе енглеског језика струке у организационим наукама. У: А. Игњачевић, Д. Ђоровић, Н. Јанковић и М. Беланов (ур.), *Зборник радова „Језик стјуке – изазови и ѡерсијективне“*, Друштво за стране језике и књижевности Србије, 677–685.
- Бреу, Александра (2011). Вишејезичност у средњим стручним школама. У: А. Игњачевић, Д. Ђоровић, Н. Јанковић и М. Беланов (ур.), *Зборник радова „Језик стјуке – изазови и ѡерсијективне“*, Друштво за стране језике и књижевности Србије, 707–711.
- Дамљановић, Дара (2010). Еволуција методичке категорије циља у настави страних језика с освртом на страни језик у функцији струке. *Настава и васпийање*, Београд: Педагошко друштво Србије, 59, 3: 349–363.
- Лаиновић-Стојановић, Надежда (2009). Подсећање на традицију изучавања језика струке у Србији. У: Ј. Вучо, А. Игњачевић и М. Мирић (ур.), *Зборник радова „Језик стјуке – теорија и пракса“*, Универзитет у Београду, 226–236.
- Мертел, Дарја (2011). Страни језици струке у реформисаним програмима вишешколског стручног образовања у Словенији. У: А. Игњачевић, Д. Ђоровић, Н. Јанковић, М. Беланов (ур.), *Зборник радова „Језик стјуке – изазови и ѡерсијективне“*, Друштво за стране језике и књижевности Србије, 360–370.
- Милатовић, Биљана и Мирјана Мрдак (2007). Почетна настава енглеског језика у реформи образовања у Црној Гори. У: Ј. Вучо (ур.) *Зборник радова – „Савремене тенденције у настави језика и књижевности“*, Филолошки факултет, 430–439.
- Митић, Светлана (2011). Иновације у настави језика струке – развијање језичких вештина као средство побољшања лексичке компетенције. У: А. Игњачевић, Д. Ђоровић, Н. Јанковић и М. Беланов (ур.), *Зборник радова „Језик стјуке – изазови и ѡерсијективне“*, Друштво за стране језике и књижевности Србије, 216–226.
- Мићић, Софија (2007). Академска настава енглеског језика струке почетницима. У: Ј. Вучо (ур.) *Зборник радова – „Савремене тенденције у настави језика и књижевности“*, Филолошки факултет, 586–593.
- Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама (1998). Страни језици – први и други. *Службени гласник са п.о.*, Београд.
- Република Србија: Министарство просвете и спорта (2002). *Квалификационо образовање за све: Пути ка развијеном друштву*, Београд.
- Службени гласник Србије/Просветни гласник* (2012). Београд Правилник о наставном плану и програму средњег стручног образовања у подручју рада економија, право и администрација, део II. LXI, 10, 14. 8. 2012.
- Службени гласник Републике Србије/Просветни гласник* (2013). Правилник о плану и програму образовања и васпитања за заједничке предмете у стручним и уметничким школама – први страни језик, LXII, 11, 28. 6. 2013.

- Филиповић, Јелена (2007). Идеолошки аспекти политике и планирања наставе језика. У: Ј. Вучо (ур.): *Зборник радова – „Савремене тенденције у настави језика и књижевности”*, Филолошки факултет, 375–384.
- Филиповић, Јелена (2009). *Моћ речи – Огледа из критичке социolingвистике*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Шафрањ, Јелисавета (2005). Уџбеничка литература за потребе наставе енглеског језика на нефилолошким факултетима техничког усмерења. *Педагошка стварност* (НС), LI, 3–4: 239–248.
- Шафрањ, Јелисавета (2008). Учење енглеског језика за посебне намене на наставном градиву стручних предмета. *Педагошка стварност* (НС), LIV, 7–8: 716–729.
- Belcher, Diane D. (2006). English for Specific Purposes: Teaching to Perceived Needs and Imagined Futures in Worlds of Work, Study, and Everyday Life. *TESOL Quarterly*, Vol. 40, 1 (Mar. 2006): 133–156.
Доступно на: <www.jstor.org/stable/40264514> 2. 2. 2011.
- Camiciottoli, Belinda C. (2010). Meeting the challenges of European student mobility: Preparing Italian Erasmus students for business lectures in English. *English for Specific Purposes* 29: 268–280.
Доступно на: <<http://dx.doi.org/10.1016/j.esp.2010.01.001>> 2. 2. 2011.
- Filipović, Jelena; Julijana Vučo and Ljiljana Đurić (2007). Critical Review of Language Education Policies in Compulsory Primary and Secondary Education in Serbia. *Current Issues in Language Planning*, VIII, 1: 1–20.
- Hutchinson, Tom and Alan Waters (2009). *English for Specific Purposes A learner – centred approach*. Cambridge University Press, UK, (24th printing).
- Kassim, Hafizoah and Fatimah Ali (2010). English communicative events and skills needed at the workplace: Feedback from the industry. *English for Specific Purposes* 29: 168–182.
Доступно на: <<http://dx.doi.org/10.1016/j.esp.2009.10.002>> 2. 2. 2011.
- Мићовић, Драгослава и Мирјана Стојов (2011). Tailor-made course book for English for Police Purposes. У: А. Игњачевић, Д. Ђоровић, Н. Јанковић, М. Беланов (ур.), *Зборник радова „Језик струке – изазови и перспективе”*, Друштво за стране језике и књижевности Србије, 416–424.
- Tempus Project *Reforming Foreign Language Studies in Serbia* (REFLESS) pod nazivom „Studije filologije i potrebe tržišta rada” (2012).
Доступно на: <<https://docs.google.com/file/d/0B0qllyWCGX3YMS0xYUkzc0ZJdVE/edit>>
- Vučo, Julijana i Jelena Filipović (2013). Serbian roadmap toward European plurilingualism. *Actualizaciones en Comunicacion Social Centro de Linguistica Aplicada*, Santiago de Cuba, 157–160.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Влада Републике Србије (2012). Концепција средњег стручног образовања у Републици Србији, Београд, 2004. Доступно на: <<http://www.vetserbia.edu.rs/Zbirka%20doc/Koncepcija%20srednjeg%20strucnog%20obrazovanja%20u%20Srbiji.pdf>> 15. 1. 2012.
- Влада Републике Србије. Стратегија развоја стручног образовања у Републици Србији, Београд, 2006. Доступно на: <<http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Strategija%20razvoja%20strucnog%20obrazovanja%20u%20Republici%20Srbiji.pdf>> 15. 1. 2012.
- Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања (2013). Општи стандарди постигнућа за крај општег средњег образовања и васпитања и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета – Страни језик. Доступно на: <<http://www.csu-kg.edu.rs/docs/PravnaRegulativa/pravilnik%20o%20standardima%20postignuca%20za%20opse%20predmete.pdf>> 15. 1. 2014.

ENGLISH FOR SPECIAL PURPOSES IN SERBIAN VOCATIONAL HIGH SCHOOLS FROM 1996 TO 2013

by

DUŠICA ĐUKIĆ

Vocational high school of economics and trade “Vuk Karadžić”
Svetosavska 5, Stara Pazova, Serbia
duska1983@gmail.com

SUMMARY: The processes of globalization, economic cooperation with foreign countries and job opportunities have increased the need for English for Special Purposes (ESP). However, the ESP curriculum is not in accordance with the demand. The curriculum in use before the school year 2013/2014 was outdated, containing little explanations. Although the new curriculum is slightly improved, it still does not comply with the language demands of various professions. The ESP curriculum analysis has revealed that the topics for ESP syllabus are not developed and detailed enough. The reform of high school education has brought a new profession in our educational system – business administrator, with a new subject – business English. The students study ESP with the elements related to other vocational courses. The goal is to increase students' self-esteem when communicating in English language. The new curriculum has enabled the use of authentic teaching material related to the profession, so the teaching process is not simply regarded as vocabulary learning. Creating new professions and reforming the existing ones enables the students to participate in the labor market offering them a great number of possibilities.

KEYWORDS: curriculum, foreign language, language for special purposes, business English, English for special Purposes (ESP)

СТАВОВИ СТАНОВНИКА ВОЈВОДИНЕ О НАЧИНИМА ЗАПОШЉАВАЊА И ОСНОВНИМ ВРЕДНОСТИМА У ДРУШТВУ

ЗОРАН С. НИКОЛИЋ

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Факултет за економију и инжењерски менаџмент
Цвећарска број 2, Нови Сад, Србија
fonthil63@gmail.com

САЖЕТАК: Сложена друштвена криза која траје више од две деценије условила је неефикасност друштвених норми, озбиљно вредносно реструктурирање и друштвено дезорганизовање. Не постоји сфера у друштву која није обухваћена овом кризом. Стање у друштву и сукцесивно смењивање разноврсних популистичких појава може да заваља у погледу способности грађана, а посебно младих, у смислу спознаје и поштовања примарних вредности. Наиме, млада генерација на овим просторима одрасла је са кризом и ова врста друштвене реалности једина је реалност за коју знају. Због тога они јасно идентификују начине који воде ка што извеснијем постизању некаквог циља. Те начине прихватају или не, али су их свесни и посматрају их у друштвеном контексту. Са личног аспекта они и даље умеју да издвоје вредносне темеље на којима почива свако уређено друштво. Свесност о темељним друштвеним вредностима не значи, истовремено, да се оне поштују и да се сагласно њима изграђују ставови, представе, мишљења, потребе, интереси и циљеви.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: брак, вредносни систем, вредносне оријентације, друштвена криза, ставови, породица

УВОДНО-МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Дуготрајна економска и укупна друштвена криза на овим просторима оставља све дубље трагове на свакодневни живот људи. Висока стопа незапослености води ка све већем осиромашењу већине становника. Право на рад и живот од властитога рада истицано је као једно од основних права човека и грађанина још од времена Клод Анри Сен-Симона (Claude Henri Saint Simon). Данас се оно може сматрати истинском цивилизацијском

тековином. Као такво је после Другог светског рата унето у готово све савремене уставе. Ово право омогућава људима да својим радом обезбеђују сопствену и егзистенцију своје породице. Истовремено, оно подразумева и социјално-економску сигурност запослених. Уколико огроман број лица није у могућности да валоризује своје образовање и стручну оспособљеност кроз запослење и стицање прихода на основу њега, онда се та лица морају одлучити за неки од неформалних начина који омогућавају какво-такво преживљавање. У таквим околностима мењају се погледи на свет, представе, мишљења, ставови, личне вредности и модели понашања. Прихватају се они обрасци који нуде неки од начина егзистирања. Без обзира што се претежно ради о изнуђеним изборима, такви модели временом умеју да прерасту у навикнуто и уобичајено понашање. Повећан број социјално девијантних појава је само једна од низа лоших последица. Међутим, то не значи да ће се свако осиромашено лице одредити за такав начин опстанка и живљења. Реакције појединаца умеју да буду и другачије. Из тог разлога су нас занимали ставови становника Војводине у погледу начина запошљавања као и о примарним вредностима у друштву.

Искуствено истраживање обављено је у распону од почетка јануара до краја марта 2014. године. Предмет истраживања смо операционализовали као проучавање ставова становника Војводине о начинима запошљавања, проблему незапослености и кључним вредностима у друштву. Као сазнајни циљеви издвојени су: утврђивање, опис, класификација и објашњење ставова становника у погледу запошљавања, незапослености и основних вредности на подручју Војводине. Поставили смо следеће појединачне хипотезе:

- дубока, вишеслојна и екстензивна друштвена, економска и културна криза, условљавају друштвену аномију и ентропију,
- услед снажне друштвене кризе долази до кризе вредносног система,
- при запошљавању се дешавају бројне девијантности које доводе у питање виталне елементе вредносног система друштва,
- примарне друштвене заједнице и институције попут брака и породице код становника Војводине губе на значају,
- долази до значајне преструктурације система вредности у друштву.

Карактер предмета истраживања и постављени циљеви сазнања, у основи су условили и одабир метода: анкетно испитивање (метода анкете), статистичке методе, генерализација, индукција и синтеза. Генерализација је одабрана јер не постоје реалне могућности да непосредно одредимо параметре основног скупа, па о његовим својствима закључујемо на подлози вредности статистика израчунатих на узорку. Из тог разлога се користила синтеза и индуктивно статистичко закључивање. Лично анкетање је послужило као техника прикупљања података у анкетном испитивању. При састављању упитника водило се рачуна о психолошкој и логичкој стратегији. Испитаници су попуњавали упитник са отвореним питањима и питањима са вишеструким избором (затворена питања). Анкетањем је обухваћено 546 испитаника. У погледу њихових социодемографских обележја занимао нас је пол испитаника и њихов статус као запосленог,

односно, незапосленог лица. Од укупног броја испитаника 284 лица је женског и 262 мушког пола, док је 297 незапослених и 249 запослених лица. Основни скуп чинили су сви становници Војводине који су стекли законом предвиђене услове за обављање неке врсте радне делатности на основу које обезбеђују одређене приходе (отворени скуп). У истраживању је практиковано вероватносно узорковање, случајни узорак, односно, узорковање без понављања. Избор јединица који су репрезентовали целину био је, дакле, пробабилистички. Величина узорка зависила је од степена прецизности која се жели постићи, нивоа варијабилности података у основном скупу, висине трошкова потребних за формирање узорка, времена које је потребно за формирање узорка и величине основног скупа. Настојали смо да у истраживању добијемо податке из свих делова Војводине, тако да су у њему учествовали испитаници који живе на простору свих седам управних округа. Поред тога, на овим подручјима обим узорка зависио је од броја становника у оквиру сваког понаособ и, објективно, од висине расположивих финансијских средстава за извођење истраживања. Ово су подаци о територијалном обухвату истраживања: Севернобачки округ: 44 испитаника (Суботица 28, Бачка Паланка 16), Средњобанатски округ: 41 испитаник (Зрењанин 26, Нови Бечеј 15), Севернобанатски округ: 34 испитаника (Кикинда 21, Сента 13), Јужнобанатски округ: 71 испитаник (Панчево 39, Вршац 18, Ковин 14), Западнобачки округ: 63 испитаника (Сомбор 35, Апатин 28), Јужнобачки округ: 222 испитаника (Нови Сад 157, Бачки Петровац 18, Темерин 18, Врбас 29), Сремски округ: 71 испитаник (Сремска Митровица 15, Инђија 8, Рума 17, Пећинци 21, Буђановци 10).

СТАВОВИ О ПРОБЛЕМИМА ЗАПОШЉАВАЊА

Овај рад настао је у оквиру пројекта на тему незапослености, раслојавања и сиромаштва на подручју АП Војводине, односно, рад представља део интегралне целине који се односио на емпиријско истраживање ставова по питањима начина запошљавања, проблему незапослености и кључних вредности у друштву.¹ У периоду јануар–март 2014. године обављено је истраживање које се бавило ставовима испитаника по централним питањима предмета.² Првенствено су нас занимали ставови

¹ Пројекат: „Решавање проблема незапослености на територији АП Војводине – одговор на социјална раслојавања узрокована новом глобалном рецесијом”, за чије реализовање је средства обезбедио Секретаријат за науку и технолошки развој АП Војводине по Уговору бр. 114-451-3609/2013-03 од 5. 9. 2013.

² Ставови су смисаони искази одређене постулиране вредности. То су релативно трајни начини позитивног или негативног вредновања лица, објеката или идеја, како истиче С. Хрњица позивајући се на Д. Креча, Р.С. Крачфилда и И. Л. Балакија. [Видети у: Хрњица 2005: 333]. Ставови представљају менталну спремност појединца да оцени и/или реагује на некакве подстицаје из окружења. Али, они се уче, човек их усваја кроз процесе васпитања и социјализације и сложене интеракције са светом чији је интегрални део. „Ставови садрже три компоненте: сазнајну (когнитивну), емоционалну (афективну) и акциону (конативну)” [Исто: 333]. Без обзира на ову чињеницу, сваки поједини став може се заснивати више на једној у односу на некој од преостале две компоненте [Видети у: Zanna and Rempel 1988: 315–344].

испитаника у погледу начина и услова запошљавања у Војводини. Да ли запослење зависи од образовања, потражње за занимањем, партијске припадности и подобности, новца и подмићивања, спремности кандидата на све уступке или, можда, од срећних околности?

Табела 1: *Запослење у нашем друштву зависи од нивоа и квалитета образовања.*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	47,2	52,2	0,6
Мушкарци	26,6	23,6	0,2
Жене	20,1	29,1	0,4
Запослени	33,2	13,9	0,4
Незапослени	13,1	39,2	0,2

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Већина испитаника не слаже се да од нивоа и квалитета образовања зависи успешност у запошљавању. За разлику од њих, 47,2% испитаника мисли другачије. Незапослена лица и особе женског пола имају најмање поверења у ниво и квалитет образовања приликом запошљавања. Са друге стране, 33,2% запослених испитаника сматра да је стицање адекватне дипломе значајнији услов добијања и одговарајућег радног места. Испитаници према искуству као и личном доживљају свог или туђег искуства формирају представе о значају образовања. Они не полазе од чињенице колико је квалитетно образовање потребно за исто такво обављање професионалне делатности, него од самог чина запошљавања. Разлика од 21,1% незапослених у погледу личног става према значају образовања за запошљавање лица, потврђује ову тврдњу. Жене имају мање поверења у утицај образовања на њихово запошљавање, а овај податак се делом може објаснити попут претходног. Поред тога, треба имати у виду и већи број жена које чекају посао на заводу за запошљавање, још увек доминацију традиционалних образаца који жену постављају у подређен положај и приликом одабира занимања као и при запошљавању. И поменуто истраживање је показало да жене предњаче на листи чекања за запослење, као и у погледу времена до запослења [Nikolić 2014: 16–17]. Уколико је објективно већи број професија на која могу партиципирати мушкарци, и ако мушкарац има примат у интерперсоналним договорима око запошљавања (муж са супругом или брат са сестром нпр.), онда је јасна неповерљивост жена према образовању. Да су знање и стручност основни услов стицања еквивалентног радног места и друштвеног статуса, оне би биле у позицији да саме одлучују о себи, да од свог рада, воље и способности, зависи и њихова друштвена промоција. Друштво у којем живимо још увек не обезбеђује истинску и потпуну егалитарност оба пола.

Табела 2: *Зајослење у нашем друштву зависи од њиховог мишљења за занимањем*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	61,6	36,3	2,1
Мушкарци	33,1	15,2	1,3
Жене	28,5	21,1	0,8
Запослени	42,8	10,8	1,1
Незапослени	18,8	25,5	1,0

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Од свих испитаника који су се изјаснили потврдно на понуђен одговор, учешће запослених је најфреквентније. Укупно 42,8% наспрам 10,8% запослених испитаника који не деле њихово мишљење. Незапослени (25,5%) и испитаници женског пола (21,1%) немају поверења у тврдњу да потражња за конкретним занимањем битније утиче на запослење. И овог пута ове две категорије имају идентичне погледе, тако да би се објашњење разлога због чега је тако, углавном поклопило са претходним. Мада се овде запажа и разлика у проценту ставова обе категорије у односу према ставу о нивоу и квалитету образовања. У овом случају ипак већи постотак жена сматра да потражња за занимањем условљава и запослење (28,5% наспрам 21,1% жена које имају супротан став). Код популације незапослених испитаника превладава мишљење да ни потражња за занимањем не игра значајнију улогу приликом запошљавања (25,5% се не слаже са овом констатацијом, док 18,8% незапослених сагласно је са њом). Свеопшта друштвена криза рађа различита психосоцијална стања код појединаца, развија њихове личне представе, погледе на свет и вредносне ставове. Разочараност условљена беспарицом, немогућношћу личног остварења и потврђивања у друштвеном контексту, обезбеђивања елементарних услова за лични и породични живот, производи апатичност и својеврсни дефетизам код људи. У перспективи запослења, како код оних који први пут траже запослење, тако и код оних који су већ били запослени. Поред објективне перцепције стварности и логичког просуђивања њених најбитнијих чињеница као и придавања адекватног значења и смисла конкретним појавама, личност уме да препусти емотивном да надвлада когнитивно. То се рефлектује на њен бихевиорални и опажајни аспект, као и на способност рационализације опаженог у свести. На тај начин лични опажај може бити и лична варка. Интернализација представа се у том случају не обавља на конвенционално моделиран начин. Лице одбија интернализацију, поистовећујући је у свести са конформизмом. Неконформизам се у таквим околностима може изобразити у некритички опортунизам према свему што представља или бар личи на некакав колективни став. Због тога, сама личност која развија отпор према спољашности на подлози осујећености, немогућности а не неспособности, обавља својеврсни процес атрибуције узрока тако да спољашна атрибуција прераста

у унутрашњу. За лице су то објективно несвесни процеси. Већина опажа чињеницу да недостатак какве *робе на њиховијем друштву*, нужно појачава потражњу за њом и да је та роба потребна друштву. Међутим, неповерење у друштво пројектује посебну врсту ставова код неких лица, а које називамо имплицитни ставови. Махом су они несвесни и изван контроле субјекта. И ово говори о озбиљности друштвене кризе као и свим могућим утицајима на људе и манифестацијама у понашајном, не само ставу него практичном чињењу као рефлексивном реаговању на спољашњу стварност.

Табела 3: *Зајослење у нашем друштву зависи од партијске припадности и подобиности.*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	79,8	10,9	9,3
Мушкарци	35,7	7,3	4,7
Жене	44,1	3,6	4,6
Запослени	36,2	4,3	6,1
Незапослени	43,8	6,4	3,2

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Већина испитаника има став да је стручност далеко потиснутија од стране припадности партији, подобиности како према њој тако и њеним ауторитетима. Безусловно потчињавање некаквом ауторитету као најизвеснијем или чак једином путу до успеха, битан је показатељ неуређености друштва. Са овом констатацијом не слаже се само 10,9% испитаника. Интересантан је податак да 9,3% није желело да се изјасни по овом питању. У постотку се поново најучесталије опредељују за поменути став категорије жена и незапослених. Међутим, и преостале две категорије испитаника, запослени и мушкарци, доминантно су сагласни са утицајем партијске припадности и подобиности. Из табеларног прегледа јасно се уочавају сразмере прихватања и неприхватања овог става – мушкарци (35,7% – 7,3%), жене (44,1% – 3,6%), запослени (36,2% – 4,3%), незапослени (43,8 – 6,4%). Објашњења које смо дали у погледу претходних случајева, могу се применити и на овај. Поред тога, запажамо и следеће: 1) партизација друштва из времена бивше Југославије интензивирана је као елементарна претпоставка личног успеха или решења неког проблема, 2) деведесете године 20. века изградиле су својеврсни утилитаристички модел представа и понашања са унеколико измењеном логиком личне и групне калкулације. Не полази се од максиме *највеће добро* (корисност, срећа) *за највећи број људи*. Она је преформулисана и гласи: *највеће добро за мали број привилегованих, чију моћ у друштву мора безрезервно подржавати највећи број људи*. Тај највећи број људи може рачунати са каквом-таквом извесношћу у амбијенту несигурности и неспокојства. Утилитаристичка филозофија рачунице на овим просторима је попримила нове форме:

а) *процене људи, појава и дешавања се постојећу корисношћу или циљешћом по проценишћеља*; уколико можете имати користи или штете од лица, појаве или чина, обратите пуну пажњу на њих; вешта трговина једних и других, може довести до задовољства обе стране, б) *користан колико ујошребљив; изгуби ли ујошребну вредност, престаје бити користан*. Поново је на делу калкулантска логика. Обе стране у овој калкулацији морају рачунати да извесност ових могућности имају привремен карактер и да зависе од предиспозиција једних и других. Оних чињеница којима располажу. На тој основи граде стратегију. Објективно, у оваквим околностима обичном човеку – човеку свакодневице, тешко се снаћи. Његова когнитивна енергија троши се на нешто што се јавља као неминовност. Али, та неминовност му одузима значајан део снаге која би требало да племени његов лични и друштвени живот. У том процесу најчешће опада и ниво конативне енергије. Поново се рационализује способност адаптације која потхрањује ирационално. У Србији и Војводини 21. столеће донело је промене које су се манифестовале на више начина од којих су два најзначајнија: а) девастација идеја демократије, либерализма и правне државе, б) даља пауперизација становништва. Уколико су деведесетих година прошлог века грађани очекивали да ће са кореним урушавањем поретка и владајуће олигархије доћи и до укупног друштвеног бољитка, дешавања након Петооктобарских промена потпуно су распршила њихова надања. Тиме и идеале претворили у илузије. Показало се да *промене* нису истинске, него да суштински значе *мене*. Систем који је урушио државу, дезорганизовао друштво, девастирао кључне цивилизацијске вредности и унизио достојанство личности, добио је нову форму. Жртве су већином остале исте. Отуда фрустрација и дефетизам, неповерење и силна негативна енергија која се сублимира на различите начине. Несумњива партизација друштва, неумшто камуфлирана каквим демократским плаштом, маргинализовала је стручност и знање.³ Образовање и образовани су махом потиснути на социјалне маргине као потенцијално опасни по систем/антисистем. Именованим кадровима је поред позиције била потребна и диплома. Стога се питамо, каква је данас уопште улога образовања? Чему и/или коме оно служи? Са овим процесима одвија се и посебна дезидеологизација друштва. Идеологија се ситуирала у две целине са јасним телеолошким усмерењима: а) учинити све да се сачувају позиције моћи, б) учинити све да се преживи. Дистрибуција оваквих потреба се социјализује и под принудом опстанка интернализује. Тако систем/антисистем изгледа као *perpetuum mobile*. Међутим, није тако. Извор његове моћи је немоћ већине грађана, стање незнања, фрустрације, конформизма и апатије. Отуда сасвим разумљиво политичко ангажовање и већине оних који у овој сфери не проналазе себе. На исти начин се тумачи и промена партијске припадности у складу са смером промена у друштву.

³ Често се могу чути приговори да се интелектуалци у српском друштву по правилу повлаче пред налетима *реалне моћи*, независно да ли се радило о политичкој или некој другој врсти моћи у друштву. О улози и дилемама интелектуалаца у овом погледу могуће је прочитати у: [Nikolić and Baker 2014: 81–99].

Заправо, реч је о промени једне *извесности* другом. Без те и такве *извесности*, све је *неизвесно* осим неуспеха. Зато су наши испитаници у овој анонимној анкети огромном већином изrekli свој став према основном начину запошљавања и друштвене промоције, као што су и показали да им логичко расуђивање не мањка.

Табела 4. *Зайослење у нашем друштву зависи од новца и подмићивања*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	61,7	21,2	17,1
Мушкарци	25,2	12,2	12,7
Жене	36,7	8,8	4,4
Запослени	21,1	14,6	14,6
Незапослени	40,8	6,4	2,5

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Новац је одувек био симбол и основни начин стицања и непосредне реализације моћи.⁴ Постојала су и друштва где су се елите стварале на другим темељима. Али и тада су у новцу морале имати савезника. Укупно 61,7% испитаника сматра да од новца али и спремности на подмићивање зависи и запослење. У овом случају, посматрају се оба чиниоца: новац и подмићивање. Тако не мисли 21,2% испитаника, а необично висок проценат (17,1%) истиче да нема мишљење по том питању. Категоризација и распоред одговора сагласни су са претходним случајевима. И ту се не виде нека нарочита одступања. Свеопште стање у друштву потхрањује дезорганизованост, аномију и ентропију. Они се посредно уочавају и у овом примеру. Социјалне девијације попримају екстензивна својства у таквим условима. Зато су већински ставови испитаника сасвим разумљиви. То је практично наставак претходних конклузија, али и њихова потврда. Корумпираност иде руку под руку са криминализацијом. Интензивна и дуготрајна криза допринела је регрутовању великог броја домаћинстава и појединаца у Војводини у категорије апсолутног и релативног сиромаштва, материјалне ускраћености и социјалне искључености. Према званичним подацима Републичког завода за статистику, 18.088 домаћинстава у Војводини не остварује никакве званичне приходе. А ти људи морају од нечега да живе. Излаз се делом налази у неформалној привреди. „Неформална привреда се, међутим, не своди само на ангажовање појединаца и домаћинстава услед привредне рецесије. Она је својствена и пословању државних и приватних предузећа. Економски, правни и укупни друштвени проблеми у земљи могу представљати погодно тло развоју *сиве економије*” [Nikolić 2014: 15]. Поред *сиве* на делу је и *црна економија*. Међутим, тешко

⁴ Видети у: [Николић 2007: 123–127].

је и апроксимативно одредити колико је лица на различите начине обухваћено учешћем у пословима *црне економије*. Због тога способност уступа место подобности. Имати новац не мора значити и успех у неуређеном друштву. Али, спремност на подмићивање једна је од значајнијих степеница које воде ка жељеном. Он се, на пример, не мора увек пласирати у робу или услуге. Профитабилност се може мерити и сопственом промоцијом у друштву или промоцијом неког лица у кога се може инвестирати новац. Шири сплет друштвених околности може условити одлуку појединца да занемари моралне обзире како би остварио жељени циљ. У немогућности да проблем реши на друштвено прихватљив начин, лице покушава да на рационалној основи пронађе онај модел који је адекватан постојећем, тренутном или трајнијем вредносном амбијенту. У том смислу разматрајући проблем личних вредности Аронсон, Вилсон и Акерт закључују да у таквим и сличним околностима не долази само до прилагођене рационализације понашања „него и до стварне промене вашег система вредности” [Аронсон, Вилсон и Акерт 2013: 173]. Адаптација постојећем које се изграђује насупрот провереним и потврђеним моралним вредностима, ослања се на рационализацију изнуђеног избора и конструисање личног система вредности. Оправдање за њега налази се у пожељним ефектима сопственог понашања.

Табела 5: *Зајослење у нашем друштву зависи од спремности кандидата на све уступке*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	57.3	32.1	10.6
Мушкарци	25.7	19.6	2.4
Жене	31.7	12.4	8.2
Запослени	24.5	18.7	2.8
Незапослени	32.9	13.3	7.8

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Свака категорија испитаника већински је сагласна да запослење у нашем друштву зависи од спремности кандидата на све уступке. Став је широко конципиран. Он у себи садржи низ могућих понашања конкурентна за запослење. Али, израз *уступак*, односно, *спремност на све уступке*, садржи негативну вредносну конотацију. Разочараност у истински друштвени напредак и осећај својеврсног безнађа и безизлазности, урушава темељне постулате система вредности. А он је стожер опстајања и развоја друштва. Дуготрајна криза која је затекла једне генерације док друге одрастају са њом, условила је такав осећај. И поново се рационалност губи у ирационалном, а код људи се пројектује осећај беспомоћности. То се дешава и у другим друштвима која имају слична искуства. Људмила Вла-

димировна Баева бавила се проучавањем система вредности младих у новијем периоду у Русији. Она вредности схвата као доминантне свести и егзистенцијалне доминанте које су усмерене на „унутрашњи развој личности и околни свет испуњавајући их смислом и значењем” [Баева 2007: 67]. Управо се смисао и значење стварности гради на личном и искуству већине. Проверавајући свој доживљај у сопственом и искуству других, лице придаје значење и смисао том искуственом и на личном плану развија осујећеност. Она може узроковати дефетизам, али и посебан модел пута до успеха. То показују и резултати до којих је дошла Баева на руском примеру. Интензивна криза је попримила дифузиона својства и захватила је све значајне сфере друштва: економију, политику, културу, екологију итд. У таквим околностима угрожена је лична егзистенција већине становништва. Широка друштвена нестабилност, наглашава Баева, изазвала је нестабилност система вредности [Исто: 69]. Између руског и српског примера у овом погледу готово да нема разлике. Поред тога, треба имати у виду и пројектовање модела понашања, својеврсних архетипова који нуде одговор на питање: како успети. Интензивна медијална пресија која промовише антивредности попут тзв. *феномена сипарлејизације*, ствара представе посебно код младих људи: који су то путеви који засигурно воде до успеха у сопственим намерама? Овај феномен спојен са сиромаштвом већине становништва, развија и окоштава ставове да не треба имати скрупула при претварању намере у учинак.⁵ Овде није реч само о питањима укуса, него о нимало безазленим појавама које су у стању да уруше вредносне стубове друштва⁶ и да у даљем периоду и низу повезаних појава изазову ланчану реакцију која би потпуно преобликовала културни и национални идентитет у Војводини.⁷ Садржај и смисао колективног идентитета одређен је условима, узроцима и начинима на којима се изграђује, упозорава Драган Коковић. Он се увек посматра у оквиру неке контекстуалне равни. „Сам по себи ниједан идентитет нема напредну или назадну вредност изван свог историјског контекста” [Коковић 2005: 123]. Криза колективних идентитета има дифузиона својства. „Њу попримају актери друштвеног живота – појединци и друштвене групе” [Николић 2011: 218]. И у овом случају долази до покушаја рационализације али и оправдања личних поступака и сопственог одабира модела понашања.

⁵ Поменуто истраживање Ј. В. Баеве показало је на руском примеру да већина младих не гаји никакву наду да ће бити боље, да ће се десити било какве радикалније вредносне промене у друштву. Чак 22,0% мушких и 10,0% женских испитаника кризу и немаштину доживљавају као нормалну појаву која код њих више не изазива никаква осећања [Баева 2007: 69].

⁶ О овој и сродним појавама видети и у: [Николић 2012: 155–161].

⁷ Ј. Милошевић Ђорђевић пита се да ли је национални идентитет научни појам и уколико јесте шта он значи? При томе указује на проблеме који се јављају приликом покушаја јасног утврђивања и дефинисања националног идентитета. Видети у: [Милошевић Ђорђевић 2003: 125–140]. Мултидимензионалност речи идентитет отежава његово дефинисање као појма, упозоравају М. Стојадиновић и Д. Вукчевић. То је посебно проблем са колективним идентитетима. Видети у: [Стојадиновић и Вукчевић 2011: 87–100]. Загорка Голубовић напомиње да се колективни идентитет постулира као образац заједничког начина живота, мишљења и искуства на чијој се основи развијају сазнања и вредности. Видети у: [Голубовић 1999: 34].

Како би се добило жељено, неопходно је пронаћи смисао ирационалном поступању. Јер „разумна особа се не труди да добије нешто безвредно. Таква околност би произвела знатну количину дисонанце...” [Аронсон, Вилсон и Акерт 2013: 174]. Поступци и понашања су подложни различитим тумачењима. И на тој чињеници се брани сопствено поступање, али и на основном мотиву изабраног начина постизања циља.

Табела 6: *Зајослење у нашем друштву зависи од срећних околности*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	62,3	27,6	10,1
Мушкарци	40,7	12,9	3,7
Жене	21,6	14,7	6,4
Запослени	42,3	15,2	7,7
Незапослени	20,3	12,1	2,4

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Посматрајући све категорије испитаника, у овом ставу предњаче запослени са 42,3%. У свим временима, сваком друштву, срећа игра значајну улогу у нашим животима. Али, свођење реализације циљева под срећне околности, доста открива о карактеру личности. Такав је случај и са друштвом. Наравно да се и овај чинилац не сме изоставити. Срећа, са друге стране, не кореспондира са извесношћу. Извесност се у различитим друштвима гради на другим чиниоцима. Она увек балансира између извесног и неизвесног, а нас поставља у улогу посматрача – оног субјекта који не предузима радње које су неопходне да би се приближили остварењу тога што смо наумили. Уколико се појединци при запослењу уздају у срећне околности, значи да свесно, вољно или принудно занемарују друге факторе које могу сами створити. То истовремено може бити још један индикатор неуређености друштва где лица немају народних избора на располагању, осим оних који су већ наведени.

СТАВОВИ О КЉУЧНИМ ВРЕДНОСТИМА У ДРУШТВУ

У овом делу истраживања тражени су одговори на питања основних вредности у друштву. Занимало нас је какву улогу данас има породица за развој човека и друштва, идентификација вредности на којима би друштво требало да почива, који су модели успешности човека, на чему се граде здрави брачни и породични односи? Вредности представљају стожер друштва и окосницу прогресивних друштвених промена.⁸ Оне усме-

⁸ Различите теоријске концепције унеколико и различито тумаче значење вредности, система вредности и вредносних оријентација. Ове одреднице могу се посматрати и као

равају кретање друштва и понашање појединаца. Појединац се мора прилагодити систему, усвојити његове темељне вредности, представе и обрасце поступања. Поред осталих, одавно је то приметио и Г. Зимел који истиче и да „из тог система морају натраг ка њему проистацати вредности и афирмација, у томе што је живот појединца само средство за циљеве целине, а живот целине само инструмент за намере појединца” [Зимел 1969: 159]. 3. Павловић истиче да вредности „*управљају селекцијом и евалуацијом понашања и догађаја*, што је последица централности диспозиције у структури личности човека која га интензивно и континуирано покреће на одређене активности” [Павловић 2009: 9]. Систем вредности је релативно стабилна друштвена категорија, али не и апсолутно стабилна. Он једним делом одређује кретање друштва а другим делом, његове измене прате шире друштвене промене. Нестабилности и кризе у друштву изазивају нестабилности и кризе вредносног система. То показује и Светска студија вредности.⁹

синоними. Међутим, мада су сродне, међу њима се ипак установљава појмовна разлика. Бора Кузмановић *вредности* одређује као „схватања (уверења) о лично или друштвено пожељним општим начинима понашања, врстама активности и релативно трајним стањима у природи, друштву и појединцу” [Кузмановић 1995: 19]. Сродно појмовно одређење *вредности* дају и Ј. Петровић и М. Зотовић, истичући значај вредности за формирање личног и колективног идентитета. „Нешто детаљнија одређења вредности виде као централне оријентире за понашање, мишљење и осећања, и подразумевају пружање могућности да се заузме неки став, да се унесе смисао у начин и стил живота појединца или друштвене групе. Оне нам говоре о томе где смо, шта хоћемо, чему се посвећујемо и тежимо, шта је важније, шта ценимо и подстичемо код себе и других људи у својој околини” [Петровић и Зотовић 2012: 48]. Подсећамо да се можемо бавити и типовима као и функцијама вредности у друштву. *Систем вредности* се именује и као скуп вредности без истацања међусобних односа његових делова, као комбинација и распоред вредности, структура вредности. Независно на појмовне разлике између термина систем и структура, у овом случају систем вредности може се дефинисати као својеврсна структура јер и један и други појам подразумевају кохерентну и конзистентну целину некаквих делова. *Вредносни систем* је именитељ за структуру међусобно повезаних вредности који представља нови друштвени квалитет у односу на појединачне делове (типове вредности). Попут сваке вредности понаособ и он се може искуствено утврдити. Својствен је друштвеном животу нације, културе, класе, односно, великим друштвеним целинама. „Систем вредности је структурирана целина комплементарних вредности на којима почива и израста друштво, чинећи тако окосницу свеколиког живота појединаца и група. Он се састоји од *моралних, религијских, интелектуалних и естетских вредности*” [Николић 2011: 377]. „*Вредносне оријентације* имају усмеравајућу функцију у човековом понашању. Као такве, *вредносне оријентације* подразумевају опште принципе понашања и деловања у вези са одређеним циљевима...” [Петровић и Зотовић 2012: 49]. 3. Шрам закључује да су *вредносне оријентације* „модел понашања у функцији остварења вредности” [Шрам 2003: 91–114; Петровић и Зотовић 2012: 49]. Драган Коковић наглашава да „вредности означавају шта је пожељно а шта непожељно, шта је добро а шта лоше; оне између осталог, представљају и идеале за које се треба борити” [Коковић 1997: 61].⁹ Светска студија вредности односи се на изучавање комплексних друштвених промена у свим виталним сферама: култури, економији, политици. Ова истраживања спровode се од 1981. године и до данас су се развијала у неколико етапа. Истраживања су обухватила више од 70 држава са нешто преко 80% светске популације. У задње време на конференцијама посебна пажња се посвећује методолошким усавршавањима оваквих изучавања, те развоју квалитативних и квантитативних метода. Видети у: [World Values Survey 2005 Official Data File v.20081015, 2008. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org)].

Табела 7: *Породица је кључна заједница за развој појединца*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	90,3	7,1	2,6
Мушкарци	38,9	4,2	1,6
Жене	49,5	2,8	1,0
Запослени	51,4	2,6	1,1
Незапослени	37,2	4,2	1,5

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Највећи део испитаника – 90,3%, сматра да је породица кључна заједница за развој појединца, 7,1% мисли да није тако. Сагласност као и несугласност са овим ставом правилно је распоређена. Разумљиво је да значајна већина истиче централну вредносну позицију породице за развој појединца. Неслагање са овим ставом испољавају испитаници који не морају имати негативан вредносни однос према породичној заједници. Они могу полазити од неких других референци савременог друштва које имају утицај на развој и формирање појединаца. То могу бити групе дружења, образовно-васпитне групе, спортска друштва и сл. Међутим, појединац се може изграђивати и кроз сопствену вредносну рационализацију: у односима сагласности или несугласности са постојећим обрасцима који му се нуде. Несређене породице свакако не обезбеђују повољне услове за правилан развој појединаца. Лица се, поред тога, могу окренути девијантним групама као примарним у смислу узора формирања личности. У овом случају се не мора радити о некоме ко потиче искључиво из нестабилне породице.

Табела 8: *Здрави односи у породици су основа уређеног друштва*

	Слажем се	Не слажем се	Немам мишљење
Укупно %	81,1	8,5	10,1
Мушкарци	38,4	5,1	6,4
Жене	42,9	3,5	3,7
Запослени	47,2	2,4	3,3
Незапослени	34,4	5,9	6,8

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Као и код претходног питања, и овде су одговори испитаника уједначено распоређени, без неких оштријих осцилација. Као примарна ћелија друштва и основна људска заједница, породица, негује оне односе који би требали бити прототип здравом друштву. Није увек тако. Некада односи присне повезаности, потпоре, толеранције и сарадње не могу постати и преовлађујући односи у друштву, управо због неких својстава

самог друштва. Такав је случај са тоталитарним, затвореним, нестабилним, сиромашним, зависним друштвима. Дакле, овде није реч о слабој интегрисаности чланова породичне групе и фундирању њихових унутрашњих односа на вредносно негативним постулатима. И у поменутим друштвима чији се интерперсонални, интрагрупни и интергрупни односи не развијају на оним начелима који су својствени здравој породичној средини, породица опстаје као једна од ретких друштвених чињеница која чува, негује и развија оне односе који ће пре или касније, бар за одређено време, постати стожерни у друштвеној стварности. С друге стране, карактер друштва може у одређеној мери утицати и на квалитативна својства породичних односа. И међу неким истраживачима породице и односа у њој, још увек преовлађује став да у српској породици доминирају традиционални обрасци. Реч је о концепту „традиционалних улога везаних за пол и породичне улоге, затим колективизма као вредности која високо истиче значај породице и породичних интереса, наспрам индивидуалистичких интереса и развоја појединца” [Михић и Петровић 2009: 369]. У српском друштву породица нема идентичан карактер у сваком региону. Негде су ови традиционални обрасци чвршћи, а негде попуштају под налетом европског модернистичког концепта који се темељи на индивидуализму. И ово истраживање је показало да и поред неговања традиционалних модела, породица у Војводини не спутава индивидуализам и развој појединца по властитом избору.

Табела 9: Основне вредности у друштву су:

	Укупно %	Мушкарци	Жене	Запослени	Незапослени
Породица	15,7	7,4	8,3	6,8	8,9
Новац	18,6	7,7	10,9	9,1	9,5
Друштвени статус	4,6	2,7	1,9	2,4	2,2
Култура понашања	9,3	4,1	5,2	5,5	3,8
Образовање	12,9	7,3	5,6	8,1	4,8
Моралност	18,6	12,5	6,1	8,4	10,2
Толеранција	9,3	5,1	4,2	5,2	4,1
Демократија и слобода	4,6	2,7	1,9	2,2	2,4
Правна сигурност	0,9	0,0	0,9	0,9	0,0
Марљивост	1,9	1,1	0,8	1,3	0,6
Духовне вредности	2,7	1,2	1,5	1,4	1,3
Нема их	0,9	0,9	0,0	0,0	0,9

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

На питање, *Које су основне вредности у друштву*, испитаници су самостално формулисали одговоре. Као такви категорисани су у двана-

ест типова. За примат се боре два става: а) моралност, и б) новац. За оба одговора се одлучило по 18,6% испитаника. Трећи став по фреквентности је породица са 15,7%. На претходна два питања висок проценат испитаника се изјаснио вредносно афирмативно у погледу породице. Када је требало самостално одредити које вредности доминирају у друштву, значај породице је потиснут на треће место. Новац или моралност су две чињенице које се истичу као централне у нашем друштву. Оне се као вредности налазе у опозиту, премда стицање новца не мора бити израз нечијег нехаја за моралне обзире. Али, истицање новца као нечега што постулира наше животе открива следеће: 1) фетишизацију новца и претпоставке његовог стицања зарад њега самог, 2) са новцем, независно од његовог порекла, обезбеђује се пожељна друштвена позиција, статус, престиж, 3) девастирање осталих вредности које функционишу као интегративни стожер друштва.

Без обзира на схватање да живимо у друштву које се изграђује на другим чињеницама, значајан део испитаника сматра да су моралне вредности основ друштва. То не значи да истовремено сматрају како ће им врлине попут поштења, честитости, искрености, храбрости, верности, марљивости и тд. битије помоћи да у неуређеном друштву остваре своје замисли. И у погледу запослења, између осталог. Овде се јавља још један проблем. Наиме, у свакодневним, уобичајеним представама о моралу претежно га поистовећујемо са једним његовим типом – моралом врлина. Наведене особине припадају њему. Морал је облик друштвене праксе, човековог делатног односа према спољњем свету, другим људима и самом себи. У човеку пребива добро и лоше. Добро махом претеже над лошим, мада бива и другачије. Какав је актер друштвеног живота, таква је и његова пракса – добра или лоша. Поред осталих, подсећамо да постоји и императивни морал својствен тоталитарним друштвима, традиционални морал који уме да склизне у традиционализам и сл.¹⁰ Скупу кључних вредности у друштву додаћемо још три које се фреквентношћу издвајају код одговора испитаника. Ради се о образовању (12,9%), култури понашања (9,3%) и толеранцији (9,3%). Без обзира што изражавају неповерење у значај образовања при запослењу, испитаници увиђају његов смисао. Нису изгубили веру да ће се образовање изборити како са сопственим проблемима тако и проблемима који потичу из квалитативних својстава друштва. Једни друге подупиру. Савремено друштво захтева знање и стручност и уколико не рачуна не само са напретком него и објективним опстанком, оно и неће промовисати истинско образовање. Култура понашања и толеранција су комплементарне категорије. Њихово истицање само говори да је добром делу испитаника стало да се успостави уређено друштво које ће се темељити на познатим, провереним и потврђеним цивилизацијским вредностима.

¹⁰ Између *шрадиције* и *шрадиционализма* не ставља се знак једнакости. Традиција акумулира духовне и материјалне вредности на којима почива друштво. Таква представља темељ свему *новом* у друштву. Традиционализам је колективни и индивидуални вредносни систем који велича *сџаро* и противи се свему што је *ново*.

Табела 10: Пути до успеха обезбеђује:

	Укупно %	Мушкарци	Жене	Запослени	Незапослени
Сналажљивост	4,2	2,9	1,3	2,4	1,8
Рад	12,4	4,7	7,7	6,5	5,9
Визија циља	3,1	2,3	0,8	2,1	1,0
Новац	21,7	11,5	10,2	15,5	6,1
Везе са утицајним лицима	15,5	6,8	8,7	9,9	5,6
Срећне околности	4,2	2,8	1,4	1,2	3,0
Образовање и знање	7,3	3,8	3,5	4,7	2,6
Самодисциплина и истрајност	15,4	7,1	8,3	3,7	11,7
Амбициозност	6,2	2,1	4,1	3,4	2,8
Талентованост	1,1	0,3	0,8	1,1	0,0
Вера – религиозност	1,1	0,0	1,1	0,0	1,1
Безобзирност	3,1	2,4	0,7	1,4	1,7
Добар посао	4,7	2,8	1,9	3,5	1,2

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Испитаници су формулисали тринаест типова ставова међу којима четири предњаче у одговору на питање – шта најпре обезбеђује успех, односно који је пут до њега? – 1) новац (21,7%), 2) везе са утицајним лицима (15,5%), 3) самодисциплина и истрајност (15,4%), 4) рад (12,4%). Поред њих, полазећи од учесталости издвајају се још образовање и знање, амбициозност, добар посао, сналажљивост. Мушкарци и жене готово подједнако сматрају да је новац примаран за успех у друштву. Слично је и у погледу процентуалне заступљености става да су то везе са утицајним људима. Разлике у процентима у корист жена нису велике и могу се тумачити већим бројем испитаника женског пола. Међутим, код сразмера категорија запослени–незапослени, то није случај. Запослени доминантно у односу на незапослене сматрају да је новац основни пут и начин који обезбеђује успешност у друштву (15,5%–6,1%). Сличан однос је и код става да су то везе са утицајним лицима (9,9%–5,6%), и то упркос већем броју незапослених испитаника у анкетирању. Жене и мушкарци у скоро истим сразмерама мисле да самодисциплина и истрајност представљају најзначајнији начин за остварење појединаца у друштву, док незапослени осетно предњаче у овом ставу у односу на запослене (11,7%–3,7%). Све категорије испитаника у приближном постотку истичу рад као примарни услов друштвеног успеха. Уколико су најучесталији ставови да су новац и везе са утицајним лицима пут до успеха и промоције у овом друштву, и као такви су сагласни са ставовима из претходних питања анкете, онда унеколико могу да изненаде високорангирани ставови који

предност дају самодисциплини, истрајности и раду. И њима се највише руководе незапослени испитаници. Зашто је тако? Без новца као и веза са лицима који имају утицај у друштву, појединцима преостаје да се уздају у себе, своју упорност, истрајност, дисциплинованост у намерама и поступцима – лично залагање и рад. Ови испитаници су пошли од себе, сопствене позиционираниости и могућности у окружењу. На тим основама су градили свој став.

Табела 11: *Усјешан брак се темељи на:*

	Укупно %	Мушкарци	Жене	Запослени	Незапослени
Поверењу и разумевању	30,3	12,3	18,0	21,1	9,2
Љубави	12,9	8,2	4,7	2,8	10,1
Договарању	4,5	2,1	2,4	3,2	1,3
Узајамном поштовању	13,6	7,3	6,3	5,2	8,4
Толеранцији	12,1	4,8	7,3	6,8	5,3
Подршци и помоћи партнера	3,8	1,2	2,6	1,7	2,1
Поштењу	1,5	1,2	0,3	0,8	0,7
Материјалној сигурности	5,5	2,7	2,8	2,8	2,7
Искрености	4,5	1,1	3,4	2,4	2,1
Спремности на компромис	2,3	1,2	1,1	0,8	1,5
Сексуалној усклађености	1,5	0	1,5	0	1,5
Бризи о деци	7,5	3,6	3,9	4,2	3,3

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Испитаници су у овом случају типизирали дванаест ставова од којих је најучесталији став поверење и разумевање као темељ успешног брака. Њега је истакло 30,3% испитаника, од којих предњаче жене (18,0%) и запослени (21,1%). Поред овог става издвајају се и узајамно поштовање (13,6%), љубав (12,9%) и толеранција (12,1%) испитаника. Све категорије испитаника имале су приближан удео у формирању ових ставова, осим у случају доминантног у којем су најбројнији запослени (21,1% у односу 9,2% незапослена). Запосленост обезбеђује приходе, независно на њихову висину. Приходовање примарној заједници, оснажује самопоштовање личности и доприноси усклађености односа брачних партнера као и саму уравнотеженост брака. Из тог разлога ова лица једноставније увиђају значај међусобног поверења и разумевања за стабилан и успешан брак. Код незапослених лица углавном се одвијају други процеси који утичу на њихов доживљај стварности. Оскудица у новцу доноси низ других невоља, тако да се овакви ставови код незапослених лица унеколико потискују као оне вредности које би требале бити основ здравих брачних односа.

То не значи да као такви не постоје у вредносном систему пауперизованих група.

Табела 12: *Здрави породични односи подразумевају:*

	Укупно %	Мушкарци	Жене	Запослени	Незапослени
Родну равноправност	6,9	2,1	4,8	3,8	3,1
Здравље чланова	7,0	2,3	4,7	4,4	2,6
Усклађене односе чланова	38,3	18,7	19,6	19,3	19,0
Осећање заједничке припадности	5,7	2,9	2,8	1,4	4,3
Љубав	8,2	5,4	2,8	2,1	6,1
Материјалну сигурност	13,9	5,7	8,2	5,6	8,3
Посвећеност одгајању деце	5,9	2,2	3,7	3,8	2,1
Сталну комуникацију чланова	14,1	8,6	5,5	4,8	9,3

Извор: Анкета, ФИМЕК, Нови Сад, јануар–март 2014.

Да усклађени односи чланова породице представљају кључну вредност здравим породичним односима изјаснило се 38,3% испитаника. Поред овог, они су истакли и следећа два става: а) стална комуникација међу члановима породице (14,1%) и б) материјална сигурност (13,9%). Ови ставови углавном су правилно расподељени међу свим категоријама испитаника. То је практично надградња претходно изнетих ставова, с том разликом што се за здраве породичне односе више истиче потреба материјалне сигурности него у случају успешних односа брачних партнера (13,9% према 5,5%). Рођењем деце, брачна установа се развија у породичну заједницу. Али су ту и нове обавезе родитеља које поред осталих подразумевају финансијско издржавање деце. Увећани трошкови сасвим разумљиво захтевају и више материјалних средстава. То увиђају, доживљавају и предочавају наши испитаници.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Резултати истраживања потврдили су четири од пет постављених хипотеза. Дубока и сложена друштвена криза већ дуги низ година условила је друштвену аномију и ентропију, а вредносни стубови друштва озбиљно су пољуљани. То значи да је дошло до процеса реструктурирације система вредности у друштву. Запослење понајмање зависи од оних чинилаца који би требало да реферишу професионалну способност лица, а то су врста, ниво, квалитет образовања, знање и стручност. Примарне заједнице и установе попут породице и брака нису изгубиле на значају код становника Војводине. Испитаници јасно схватају који су то путеви који воде до успеха у поступању, али и исто тако поуздано ситуирају централне

вредности у друштву. Они их не издвајају као апсолутне вредности, него их руковођени социјалном реалношћу позиционирају са другим факторима на лествици вредности. Према њима устројавају своја схватања, погледе, ставове, оријентишу поступања. Модели понашања се стварају на уобичајени начин – процесима васпитања и социјализације. Интернализација ставова као својеврсних прећутних заповести, доприноси таквом понашању које потхрањује одржање система/антисистема. На тај начин, овакав поредак јача за одређено време. Међутим, на овој подлози се развијају такве унутрашње противречности које ће пре или касније довести до његовог урушавања. Ове корените промене могу да потрају добар део животног века појединца. Свесност о темељним друштвеним вредностима не значи, истовремено, да се оне поштују. Материјална депривација и социјална искљученост не рађају се само на чињеницама које проистичу из сиромаштва. Неуређено друштво не промовише вредности попут истинског образовања и сталног стручног усавршавања. Оно израста на другим постулатима, а потврђене универзалне вредности му служе као својеврсна камуфлажа. А систем вредности је окосница сваког друштва. Зато и траје процес вредносне реструктурирације. Напросто, у условима где се елите, са званично другачијим идеолошким координатама смењују, не може да се устали систем вредности. И он се стално мења, прилагођава потребама носилаца реалне моћи у друштву. Јавна промоција институције брака и повећање стопе наталитета више су ствар израубоване политичке реторике, него озбиљних намера оних који одлучују о нашим животима, да створе услове за тако нешто. Од чега да живе ти људи поред толике незапослености и сиромаштва? Партизација друштва донела је нове невоље грађанима. Партијска припадност и подобност, више персоналним ауторитетима партије него самој партији, прва је степеница која води реализацији личног циља. И када се појединац одлучи да лично достојанство мења за већу извесност у остваривању неког циља, рађају се нови проблеми. Много жеља а умањени друштвени ресурси који би могли да им удовоље. Поред тога, вишепартијски систем у условима имитативне демократизације, обесмишљава и идеологију. Тако се у општој друштвеној дезорганизацији губи и ова вредносна компонента. Циљ је доћи на власт, приграбити полуге моћи и што дуже их задржати. Без или са што мање лоших последица по себе. Уколико значајан део испитаника сматра да њихов успех понајвише зависи од срећних околности, онда овај податак доста говори не о карактеру тих људи, него о друштвеном карактеру.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аронсон, Елиот; Тим Вилсон и Робин Акерт (2013). *Социјална психологија*. Београд: Мате.
 Баева, Људмила Владимировна (2007). Систем вриједности омладине 'епохе промјена': Руски поглед. *Социолошка луча* 1/2: 67–73.
 Голубовић, Загорка (1999). *Ја и други – антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*. Београд: Република.

- Зимел, Георг (1969). Социологија друштвености. У: Драгољуб Мићуновић (ур.): *Теорије о друштву – Основи савремене социолошке теорије*. Београд: Вук Караџић, 155–161.
- Коковић, Драган (1997). *Пукоћине културе*. Београд: Просвета.
- Коковић, Драган (2005). Културни и етнички идентитет. *Социолошки годишњак* 3: 119–130.
- Кузмановић, Бора (1995). Друштвене промене и промене вредносних оријентација. *Психолошка испрживања* 7: 17–47.
- Милошевић Ђорђевић, Јасна (2003). Један покушај класификације теоријских разматрања националног идентитета. *Психологија* 36 (2): 125–140.
- Михић, Ивана; Јелица Петровић (2009). Перцепција квалитета односа унутар породице – искуство адолесцената из Србије. *Примењена психологија* 2 (4): 369–384.
- Николић, Зоран (2011). Плуралност и криза колективних идентитета. *Дискурси* 1: 217–231.
- Николић, Зоран (2012). Анахроност, солипсизам и страх – кључне координате примитивизма. У: Н. Божиловић и Ј. Петковић (ур): *Модернизација, културни идентитет и приказивање разноликости*, Ниш: Филозофски факултет, 145–161.
- Николић, Зоран (2011). *Савремена социологија*. Нови Сад: ФИМЕК.
- Николић, Зоран (2007). *Социологија моћи*. Источно Сарајево: Правни факултет.
- Павловић, Зоран (2009). *Вредности самоизражавања у Србији*. Београд: Институт друштвених наука.
- Петровић, Јелица и Марија Зотовић (2012). Адолесценти у Србији: У трагању за новим вредностима. *Теме*, 1: 47–66.
- Стојадиновић, Миша и Дејана Вукчевић (2011). Проблем очувања идентитета на Балкану. *Национални интерес*, vol. 7, 1: 87–100.
- Хрњица, Сулејман (2005). *Ојшћа психологија са психологијом личности*. Београд: Научна књига Нова.
- Шрам, Златко (2003). Вриједносне оријентације и структура личности: релације на средњошколском узорку завршног разреда. *Педагогија*, 3/4: 91–114.
- Nikolić, Zoran; Roozbeh (Rudy) Baker (2014). Between Politics and Science: The Dilemma of Reason. *The Journal Jurisprudence*, Vol. 22: 81–99.
- Nikolić, Zoran (2014). Unemployment, Stratification and Poverty in the Autonomous Province of Vojvodina – Sociological Aspect. In: *The Collection of Papers of the XI traditional Counseling "Legal Days Prof. Slavko Carić Ph.D." Troubleshooting Unemployment in Vojvodina – in Response To Social Disintegration Caused By New Global Recession*, (Ed. M. Dukić Mijatović), Novi Sad: Faculty of Law For Business and Justice, University Business Academy, 9–21.
- Zanna, P. Mark; John K. Rempel (1988). Attitudes: A new look at an old concept. In: D. Bar-Tal, A. W. Kruglanski (Eds.): *The social psychology of attitudes*. New York: Cambridge University Press.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

World Values Survey 2005 Official Data File v.20081015, 2008. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org)

ATTITUDES OF CITIZENS OF VOJVODINA TO EMPLOYMENT PRACTICES AND BASIC VALUES IN THE SOCIETY

by

ZORAN S. NIKOLIĆ

University Business Academy in Novi Sad
Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad
Cvećarska 2, Novi Sad, Serbia
fonthil63@gmail.com

SUMMARY: The results of the research have confirmed four out of five hypotheses. The complex social crisis that has lasted for more than two decades has caused inefficiency of all types of social norms, serious value reconstruction and social disorganization. The situation in the society and successive alternations of various populist phenomena can be misleading in the sense of the ability of citizens, especially young people, to comprehend and respect the primary values. Namely, the young generation in this region has grown up with the crisis. This kind of social reality is the only reality they know. Therefore, they clearly identify the ways that lead to the most certain achievement of a goal. Whether they accept these ways or not, they are aware of them and they observe them in the social context. From a personal point of view they still know how to select the values on which every orderly society is founded. The social practice warns of collision between the personal and social. Awareness of the fundamental social values does not mean that they are respected, and that the attitudes, representations, opinions, needs, interests and goals are created in accordance with them.

KEYWORDS: attitudes, family, social crisis, value orientation, value system, marriage

ОСОБЕ С ОМЕТЕНОШЋУ И ЗАПОШЉАВАЊЕ, ИНТИМНЕ ВЕЗЕ, БРАК И РОДИТЕЉСТВО

МАРИЈА М. ЦВИЈЕТИЋ

Основна школа „6. октобар”, Ћуре Даничића 9
Кикинда, Србија
maja.flower@yahoo.com

САЖЕТАК: Овај рад бави се учествовањем особа с ометеношћу у друштву. Учествовање је један од централних појмова у међународним документима који су настали под утицајем социјалног модела ометености, који је фокус одговорности преместио с оштећења особе на њено окружење. Приказ искустава одраслих особа с ометеношћу у погледу препрека с којима се сусрећу приликом запошљавања и у области интимних веза, брака и родитељства показује да интензитет и квалитет учествовања особа с ометеношћу зависи од комплексног међусобног утицаја особина и специфичности саме особе и њеног ужег и ширег окружења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: особе с ометеношћу, учествовање, запошљавање, интимне везе, брак, родитељство

Појам *учесћивовања* (participation) представља један од централних појмова у документу који је Светска здравствена организација (СЗО) донела 2001. године под називом “International classification of functioning, disability and health ICF” (Међународна класификација функционисања, ометености и здравља МКФ). У том документу учествовање се дефинише као „укљученост у животне ситуације” [SZO 2008: 10]. Уобичајено је да се у литератури уз термин *учесћивовање* додаје атрибут *социјални*, па се говори о социјалној партиципацији или учествовању у друштву. На нивоу и квалитет социјалне партиципације неке особе утичу бројни чиниоци, који могу деловати као фацилитатори (олакшавајући чиниоци) или као препреке за учествовање у одређеној активности. Пуно учествовање у друштву представља кључни циљ и визију многих заинтересованих страна, укључујући саме особе с ометеношћу, заступнике права ових особа, пружаоце услуга, различите организације на нивоу заједнице и креаторе политике [Hammel *et al.*, 2008].

У последњих неколико деценија долази до значајних промена у схватању појма ометености и заокрета од раније доминантног медицинског,

ка социјалном моделу ометености. Медицински модел посматра ометеност као очигледно одступање од биомедицинских норми структуре или функције које је директна последица обољења, трауме или неког другог здравственог стања. Третирање ометености је усмерено ка излечењу или прилагођавању појединца и промени његовог понашања [SZO 2008: 20]. Насупрот медицинском, социјални модел посматра ометеност као продукт интеракције карактеристика особе (физичких, психичких) и њеног ужег и ширег окружења. Према поставкама овог модела, ометеност је резултанта интеракције између особе и окружења које карактерише комплексан низ социјалних, културних, политичких, климатских, топографских, архитектонских и технолошких компоненти [Meyers *et al.*, 2002]. Практичне импликације социјалног модела ометености односе се на откривање и уклањање различитих препрека у физичкој и социјалној средини, како би се особама с ометеношћу обезбедиле могућности за учествовање у друштву у свим областима живота.

Обимна литература на тему препрека у социјалној инклузији одраслих особа с ометеношћу садржи описе широког обима препрека с којима се суочавају ове особе у готово свим областима учествовања у друштву. Штавише, многе особе с физичком ометеношћу опажају борбу са социјалним значењима и праксом у вези с ометеношћу много тежом него суочавање с физичким или биолошким ограничењима која имају [Task Force on Psychology and the Handicapped 1984, према: Boyle 1997]. Иако законодавство бројних земаља препознаје потребу за укидањем препрека у различитим областима (здравство, образовање, запошљавање, спорт, рекреација, култура) у циљу постизања једнакости и равноправности особа с ометеношћу и припадника опште популације, предложене мере често се не реализују у пракси.

Циљ овог рада је приказ искустава одраслих особа с ометеношћу у погледу препрека с којима се сусрећу приликом запошљавања и у области интимних веза, брака и родитељства. Приказ смо извршили на основу избора репрезентативних истраживања.

Увид у постојећу литературу обавили смо преко Конзорцијума библиотеке Србије за обједињену набавку, прегледом електронских база података [Wiley Interscience, Science Direct, Springer, EBSCO]. Приликом претраге користили смо следеће кључне речи: *disability, barriers, social participation, employment, parenthood, handicap*. Додатну претрагу извршили смо према референцама издвојеним из раније одабраних радова. Обухваћени су радови објављени у периоду до 2014. године у којима је обрађивана проблематика препрека у учествовању особа с ометеношћу у два поменутих области.

ЗАПОШЉАВАЊЕ ОСОБА С ОМЕТЕНОШЋУ

Истраживачки подаци о радном ангажовању особа с ометеношћу доследно показују да је већина ових особа незапослена и да се суочавају с бројним тешкоћама у процесу тражења плаћеног посла. У литератури

се углавном наводи да је незапосленост ових особа вишеструко већа у односу на особе опште популације, а период тражења посла значајно дужи [Burchardt 2000]. Подаци Националне организације за питања ометености из 2004. године показују да су особе с физичком ометеношћу двоструко чешће незапослене и троструко чешће живе у сиромаштву, у односу на припаднике опште популације [National Organization on Disability 2004, према Lutz and Bowers 2005]. Трећина особа с ометеношћу које нађу плаћени посао изгубе га у року од годину дана (у општој популацији та учесталост је 1/5) и ове особе значајно мање зарађују – око 50% особа с ометеношћу имају приходе испод званичне линије сиромаштва, при чему су жене у посебно незавидном положају [Burchardt 2000]. Жене с ометеношћу углавном обављају рутинске административне послове или послове личних услуга и чине огроман део популације која ради од куће – било због неприлагођеног превоза, нефлексибилног радног времена, или недоступности савремених технологија на радном месту. Ове жене често остварују мале зараде и социјално су изоловане [Jolly 2000, према: Barnes and Mercer 2005].

Постоји обимна литература на тему препрека које ограничавају могућности за запошљавање особа с ометеношћу. Међу најчешће истицаним препрекама налазе се: проблеми с превозом, непостојећа или недоследна законска регулатива у овој области, слаба информисаност особа с ометеношћу о доступним пословима, ниска квалификованост ових особа и тешкоће у обављању посла везане за њихово оштећење. Иако у законодавству великог броја земаља постоје дефинисане мере за подстицање запошљавања особа с ометеношћу, често не постоји надзор над спровођењем ових мера, а казне предвиђене за кршење прописа у овој сфери углавном су ниске [Barnes and Mercer 2005]. Такође, многим послодавцима недостају потребна знања и вештине, како би адекватно применили прописе који се односе на уклањање препрека за особе с ометеношћу и прилагођавање радних места [Employers' Forum on Disability Tripod Report, према Sayce 2011]. Комисија за људска права објавила је 2007. године налазе истраживања препрека с којима се особе с ометеношћу суочавају у остваривању каријере у области подучавања, пружања неге и социјалног рада. Закључено је да постоји комплексан спектар законских услова у вези с физичком и менталном спремношћу за одређени посао, који су одвраћали ове особе од конкурисања за радна места или изградњу каријере у оквиру ових професија, што представља оличење дискриминаторних ставова, политике и праксе [DRC 2007, према: Sayce 2011]. Једна од кључних препрека за запошљавање особа с ометеношћу свакако је превоз, било из разлога што постојећи јавни превоз није доступан или безбедан за ове особе, зато што се у њему осећају нежељеним или зато што јавни превоз једноставно не постоји у локалној заједници [Sayce 2011].

Квалитативно истраживање Бојла [Boyle 1997] обухватило је седам испитаника с ометеношћу и реализовано је са циљем откривања и описивања препрека с којима се ове особе суочавају у настојању да пронађу плаћен посао. Ови испитаници су навели да препреке с којима се особе

с ометеношћу суочавају типично потичу од социјалног окружења које их сматра „оштећеном робом” или грађанима другог реда који су неспособни да доносе одлуке или ефикасно обављају већину послова и дужности. Из ових стереотипа произилази четири типа препрека: 1) негативна социјална слика особа с ометеношћу, 2) систем рехабилитације у којем ове особе немају контролу над опцијама у каријери, већ други за њих бирају категорије послова независно од њихових потреба и аспирација, 3) немогућност приступа већини занимања јер су физички захтеви посла креирани за особе опште популације, 4) моћне кампање бројних организација које себе представљају много респонзивнијим за потребе особа с ометеношћу него што стварно јесу. На основу добијених података, аутор студије сугерише да уклањање архитектонских препрека и регулисање политике у области запошљавања представљају само један аспект постизања једнакости, а да ће прави успех бити постигнут тек када и наведене социјалне препреке буду уклоњене.

У студији која је реализована 2012. године на великом узорку особа с ометеношћу, ове особе су идентификовале тешкоће и препреке у остваривању запослења. Поменуте препреке, према редоследу учесталости навођења од стране испитаника су: оштећење или обољење саме особе (80,5%), недостатак едукације или тренинга (14,1%), проблем превоза (11,7%), потреба за нарочитим карактеристикама радног места (10,3%), негативни ставови послодавца или колега (7,9%), недостатак саветовања у вези с послом (5,7%), непостојање помоћи од стране владе (4,2%). Међу особама с ометеношћу које су у тренутку истраживања биле запослене, половина је имала неке тешкоће у обављању својих радних задатака као последицу оштећења [Bureau of Labor Statistics, US Department of Labor 2013].

Особе с ометеношћу ступањем у радни однос углавном губе право на социјална давања у вези с ометеношћу, јер је управо процењена неспособност за обављање (плаћеног) посла један од основних критеријума за добијање различитих социјалних бенефиција. Таква законска регулатива поједине припаднике ове популације одвраћа од ангажовања у слабо плаћеним пословима или пословима с непотпуним радним временом, јер им приходи од тих послова често не могу обезбедити пристојан живот и финансијску сигурност. Такође, свест о могућности губитка посла након одређеног времена, услед погоршања здравственог стања или због других разлога, и потенцијалног поновног приступања дуготрајном и захтевном систему процене способности, у циљу остваривања права на финансијску и другу помоћ, спутава неке од ових особа у тражењу запослења [Barnes and Mercer 2005; Clark and Hirst 1989].

Препреке и проблеми у вези са запошљавањем особа с ометеношћу у одређеној мери проистичу из, често присутне, ниже квалификованости ових особа. Ове особе имају мање шансе за приступ прилагођеном образовању, што касније ограничава њихове могућности за проналажење плаћеног посла [Peck 1983, према: Cooper 1991]. Иако су потребе и права особа с ометеношћу у високом образовању званично препознате у законодавству многих земаља [Fuller *et al.*, 2004], резултати више студија су

показали да се ови студенти суочавају с бројним препрекама током студија и да неретко постижу слабије резултате у односу на друге студенте, иако су студије започели са сличним квалификацијама [Riddell *et al.*, 2002]. Тај коначни успех може бити повезан с висином зараде и позицијом на тржишту рада.

Искуства 173 студента с различитим типовима ометености који похађају једну високошколску установу у Великој Британији описана су у студији Фулера и сарадника из 2004. године [Fuller *et al.*, 2004]. Око половине студената истиче сопствену ометеност као препреку за учење и праћење наставе. У оквиру спољашњих препрека за савладавање градива студенти су истакли следеће: недовољна сарадљивост и флексибилност предавача (забрана снимања предавања, захтеви наставника који превазилазе чулне или моторичке способности студената), тешкоће у коришћењу садржаја библиотеке (проблеми у претраживању, кратак период задржавања литературе, одсуство помоћи особља) и постојеће информационе технологије (врста и локација опреме, недостатак прилагођених софтвера), недоступност центра за учење (непостојање лифта, тешкоће у отварању врата). Поред препрека у вези с учењем и праћењем предавања, ови студенти су навели и препреке у процесу провере знања/оцењивања (неприлагођена форма процене, кратак период за рад), у приступу информацијама (недостатак доступних облика подршке и саветодавне помоћи током студија) и ставове запослених (необавештеност професора о присуству студента с ометеношћу, његовим потребама и тешкоћама или игнорисање тих сазнања). Различитост искустава и опажања студената с ометеношћу и постојање широког обима опажених препрека сугеришу да није примерено говорити о популацији студената с ометеношћу као јединственој, већ треба узети у обзир интеракцију особина и специфичности самих студената и карактеристика окружења која детерминише њихова искуства и могућности у оквиру образовног система, те у складу с тим обезбедити потребну подршку током студија [Fuller *et al.*, 2004].

Имајући у виду да су особе које немају плаћен посао рањивије у погледу сиромаштва и социјална изолације [Morris 2001], потреба за уклањањем физичких, административних и социјалних препрека, како у самом систему запошљавања ових особа, тако и у оквиру образовног система, је императив како би особе с ометеношћу могле да остваре своја права у овим доменима живота.

ИНТИМНИ ОДНОСИ, БРАК И РОДИТЕЉСТВО

Тежња за укључивањем одраслих особа с ометеношћу у све активности које обележавају одрасло доба код особа опште популације можда на највеће препреке наилази управо у домену интимних веза, брака и родитељства. Резултати бројних студија указују на значајне разлике између особа с ометеношћу и особа опште популације у учествовању у овој области, а идентификоване су и бројне препреке за достизање жељених образаца понашања по питању интимних веза и сексуалности особа с ометеношћу.

Резултати истраживања показују да се особе с повредом кичмене мождине ређе венчавају и чешће разводе у односу на припаднике опште популације [Brown and Giesy 1986, према Milligan and Neufeldt 2001], да је мање особа с оштећењем вида у браку, у поређењу с особама опште популације [Gold *et al.*, 2010]. Осим тога, млади с оштећењем вида суочавају се с проблемима у иницирању и одржавању интимних веза и вероватно ће на старијем узрасту први пут остварити везу с партнером [Pinquart and Pfeiffer 2012]. У студији у оквиру које је испитивано знање, искуства и осећања особа с интелектуалном ометеношћу, физичком ометеношћу и особа опште популације, установљено је да особе с интелектуалном ометеношћу имају нижи ниво знања и искуства, негативније ставове према сексуалним односима и израженије сексуалне потребе (за знањем и искуством) у односу на особе с физичком ометеношћу. Исти образац уочен је код особа с физичком ометеношћу у односу на особе опште популације [McCabe 1999]. Резултати студије поређења учествовања особа с физичком ометеношћу и особа опште популације старости од 25–30 година у различитим областима животних навика показали су да су особе с ометеношћу у односу на поредбену групу значајно ређе у браку и ређе имају засновану породицу. Највећи број испитаника с физичком ометеношћу у време реализације истраживања нису имали партнера и никада пре тога нису били у брачном односу. Поредићи добијене податке са жељама ових испитаника по питању брака и породице забележеним десет година раније, аутори студије су закључили да су аспирације младих особа с ометеношћу из тинејџерског доба углавном остале неостварене [Clark and Hirst 1989].

Ограничења у преузимању улога везаних за интимне везе, брак и родитељство у одређеној мери произилазе из бројних препрека које намеће уже и шире социјално окружења особе с ометеношћу. Ове препреке укључују неадекватан приступ здравственој заштити, ограничене изборе у домену репродуктивних питања, висок ризик од сексуалног злостављања, недостатак сексуалног образовања, стереотипе о асексуалности и др. [Christian *et al.*, 2001]. Жене с физичком ометеношћу наводе више социјалних и личних ограничења за излагање на састанке с особама супротног пола у поређењу са женама без ометености. Најзначајније препреке за њих су физичке препреке у окружењу које умањују њихове могућности да се социјализују и претпоставке других људи да оне нису способне за учествовање у сексуалном односу и/или да оне уопште нису заинтересоване за ту врсту односа [Rintala *et al.*, 1997, према: Milligan and Neufeldt 2001].

Штавише, постоје подаци о томе да многе особе које се залажу за права особа с интелектуалном ометеношћу у областима као што је посао и рекреација оклевају да исто чине и по питању њихових жеља да се венчају и заснују породицу [Booth and Booth 1994, према: Cuskelly and Bryde 2004]. У последњих неколико деценија дошло је до благог смањења негативних ставова у односу на сексуално изражавање и едукацију особа с ометеношћу. Родитељи и стручњаци који раде с овим особама донекле су свеснији важности сексуалног образовања за ове особе и свеснији да

ове особе имају исте сексуалне и емоционалне потребе као и припадници опште популације [Murray and Minnes 1994]. Ипак, мали број стручњака је обучен за реализовање образовања из области сексуалности и често немају довољну подршку за реализацију тих програма. Ставови стручњака и родитеља о родитељству особа с ометеношћу (пре свега особа с интелектуалним тешкоћама) углавном су негативни, често повезани с нивоом способности конкретне особе с ометеношћу и, посматрано вишедеценијски, веома се споро мењају [Cuskelly and Bryde 2004; Wilkenfeld and Ballan 2011].

Имајући у виду да је процес сексуалне социјализације особа с ометеношћу повезан са социјалним нормама и под снажним утицајем ставова родитеља и старатеља [Lofgren-Martenson 2004, према: Wilkenfeld and Ballan 2011], наглашава се важност улагања напора у промену негативних ставова, у циљу повећања учествовања особа с ометеношћу у активно-стима везаним за партнерске везе и заснивање породице. О негативном утицају предрасуда на родитељство особа с ометеношћу говоре и подаци студија у којима је нађено да су родитељи с интелектуалним тешкоћама под великим стресом поводом те улоге, да имају недовољно подршке у раним стадијумима родитељства, да су често сматрани неадекватним или неодговорним родитељима од стране социјалних служби и да им се чешће одузимају деца [Murphy and Feldman 2002; Feldman *et al.*, 2002], иако постоје докази да ове особе могу бити успешне у улози родитеља када им се обезбеди одговарајућа помоћ [Wade *et al.*, 2008].

На важност обезбеђивања адекватне подршке родитељима с ометеношћу указују и резултати истраживања повезаности између стреса мајки с интелектуалном ометеношћу, социјалне подршке и природе интеракције ових мајки с њиховом децом. Наиме, показало се да су мајке које су биле задовољније мрежом доступне социјалне подршке имале ниже нивое стреса и остваривале позитивније интеракције са својом децом [Feldman *et al.*, 2002]. Негативни ставови према родитељству особа с ометеношћу (а највише особама с интелектуалним тешкоћама) могу неповољно утицати на обезбеђивање подршке родитељима и њиховој деци. У истраживачкој студији Оноса и Фелдмана [Aunos and Feldman 2002] је забележено да већина особа с лаком интелектуалном ометеношћу жели да се венча и има децу (60–90%). Ипак, многи родитељи одраслих особа с интелектуалном ометеношћу имају амбивалентне или рестриктивне ставове и избегавају да разговарају на тему сексуалних односа са својом децом, чиме овим младим људима ускраћују информације које им касније могу бити потребне како би избегли различите проблеме, а међу најважнијима, потенцијални проблем сексуалног злостављања.

* * *

Идентификовање и описивање препрека с којима се особе с ометеношћу сусрећу у свакодневном животу, представља први у низу корака усмерених ка смањењу или уклањању препрека и унапређењу учествовања ових особа у активностима које оне процењују значајним за оства-

ривање сопствених животних навика и повећање квалитета њиховог живота. На том путу треба имати у виду ширину спектра физичких и социјалних препрека опажених од стране особа с ометеношћу и континуирано радити на препознавању и отклањању истих у пракси. Како се социјалне препреке углавном теже препознају и по природи су сложеније у односу на физичке, превазилажење овог типа препрека захтева свеобухватан приступ и континуиран рад у области законске регулативе, мењања ставова и заступања права ових особа, јер „инклузија не значи само поставити рампу” [Tilley 1998: 91, према: Milligan and Neufeldt 2001: 104].

Особе с различитим облицима ометености изложене су читавом низу препрека у учествовању у друштву. Резултати све већег броја студија показују да интензитет и квалитет учествовања особа с ометеношћу зависи од комплексног међусобног утицаја особина и специфичности саме особе и њеног ужег и ширег окружења. Овакви налази сугеришу да проучавање искустава учествовања особа с ометеношћу (па чак и особа с појединим типовима ометености) као хомогене популације није адекватно и да је неопходно имати у виду читав систем унутрашњих и спољашњих чинилаца који детерминишу учешће конкретне особе у активностима свакодневног живота и остваривање различитих друштвених улога, као и доживљај и задовољство саме особе постојећим нивоом учествовања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Aunos, Marjorie and Maurice Feldman (2002). Attitudes towards sexuality, sterilization and parenting rights of persons with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 15(4): 285–296.
- Barnes, Colin and Geof Mercer (2005). Disability, work, and welfare challenging the social exclusion of disabled people. *Work, Employment and Society* 19(3): 527–545.
- Boyle, Mike (1997). Social barriers to successful reentry into mainstream organizational culture: Perceptions of people with disabilities. *Human Resource Development Quarterly*, 8(3): 259–268.
- Burchardt, Tania (2000). The dynamics of being disabled. *Journal of Social Policy*, 29(4): 645–668.
- Bureau of Labor Statistics (2013). *Persons With a Disability: Barriers to Employments, Types of Assistance, and Other Labor-Related Issues*. US Department of Labor.
- Christian, Leeann; Jennifer Stinson and Lori Ann Dotson (2001). Staff values regarding the sexual expression of women with developmental disabilities. *Sexuality and Disability*, 19(4): 283–291.
- Clark, Alex and Michael Hirst (1989). Disability in adulthood: Ten-year follow-up of young people with disabilities. *Disability, Handicap and Society*, 4(3): 271–283.
- Cooper, Jeffrey (1991). Overcoming Barriers to Employment: The Meaning of Reasonable Accommodation and Undue Hardship in the Americans with Disabilities Act, *University of Pennsylvania Law Review*, 1423–1468.
- Cuskelly, Monica and Robert Bryde (2004). Attitudes towards the sexuality of adults with an intellectual disability: parents, support staff, and a community sample. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 29(3): 255–264.
- Feldman, Maurice (2002). Parents with intellectual disabilities and their children: Impediments and supports, in: Dorothy Griffiths and Paul Pederoff (eds.): *Ethical dilemmas: Sexuality and developmental disability* (p. 255–292). Kingston, New York: NADD Press.

- Fuller, Mary; Mick Healey, Andrew Bradley and Tim Hall (2004). Barriers to learning: a systematic study of the experience of disabled students in one university. *Studies in higher education*, 29(3): 303–318.
- Gold, Deborah M.; Alexander Shaw and Karen Wolffe (2010). The Social Lives of Canadian Youths with Visual Impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 104(7): 431–443.
- Hammel, Joy; Susan Magasi, Allen Heinemann, Gale Whiteneck, Jeniffer Bogner and Evelyn Rodriguez (2008). What does participation mean? An insider perspective from people with disabilities. *Disability and Rehabilitation*, 30(19): 1445–1460.
- Lutz, Barbara and Barbara Bowers (2005). Disability in everyday life. *Qualitative Health Research*, 15(8): 1037–1054.
- McCabe, Marita (1999). Sexual knowledge, experience and feelings among people with disability. *Sexuality and Disability*, 17(2): 157–170.
- Meyers, Allan; Jennifer Anderson, Donald R Miller, Kathy Shipp and Helen Hoenig (2002). Barriers, facilitators, and access for wheelchair users: substantive and methodologic lessons from a pilot study of environmental effects. *Social Science and Medicine*, 55(8): 1435–1446.
- Milligan, Maureen and Alfred Neufeldt (2001). The myth of asexuality: A survey of social and empirical evidence. *Sexuality and Disability*, 19(2): 91–109.
- Morris, Jenny (2001). Social exclusion and young disabled people with high levels of support needs. *Critical Social Policy*, 21(2): 161–183.
- Murphy, Glynis and Maurice Feldman (2002). Parents with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 15(4): 281–284.
- Murray, James and Patricia Minnes (1994). Staff attitudes towards the sexuality of persons with intellectual disability. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 19(1): 45–52.
- Pinquart, Martin and Jens Pfeiffer (2012). What is Essential is Invisible to the Eye: Intimate Relationships of Adolescents with Visual Impairment. *Sexuality and Disability*, 30(2): 139–147.
- Riddell, Sheila; Alastair Wilson and Teresa Tinklin (2002). Disability and the wider access agenda: supporting disabled students in different institutional contexts, *Widening Participation and Lifelong Learning*, 4: 12–26.
- Sayce, Liz (2011). *Getting in, staying in and getting on: disability employment support fit for the future. Report, series 8081*. UK: The Stationery Office.
- Svjetska zdravstvena organizacija, Ženeva (2008). *Međunarodna klasifikacija funkcionisanja, onesposobljenja i zdravlja (MKF)*. Pesaro, Fojnica: Educaid.
- Wade, Catherine; Gwynnyth Llewellyn and Jan Matthews (2008). Review of parent training interventions for parents with intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 21(4): 351–366.
- Wilkenfeld, Fader and Michelle Ballan (2011). Educators' attitudes and beliefs towards the sexuality of individuals with developmental disabilities. *Sexuality and Disability*, 29(4): 351–361.

PEOPLE WITH DISABILITIES AND EMPLOYMENT, INTIMATE
RELATIONSHIPS, MARRIAGE AND PARENTHOOD

by

MARIJA M. CVIJETIĆ
Elementary school „6. oktobar”
Đure Daničića 9, Kikinda, Serbia
maja.flower@yahoo.com

SUMMARY: This paper deals with the participation of people with disabilities in the society. Participation is one of the central concepts in international documents that were created under the influence of the social model of disability, which has shifted the focus of responsibility from one's impairment to his/her environment. Review of experiences of adults with disabilities regarding the obstacles they face in relation to employment, intimate relationships, marriage and parenthood shows that the intensity and quality of participation of people with disabilities depend on a complex interaction between a person's characteristics and specificities and his/her immediate and wider environment.

KEYWORDS: people with disabilities, participation, employment, intimate relationships, marriage, parenthood

НАКОН ЧЕТВРТ СТОЛЕЋА ТРАНЗИЦИЈЕ

(Урош Шуваковић, *Транзиција: иприлоџ социолоџиком ипроучавању друштвених ипромена*. Филозофски факултет, Косовска Митровица 2014)

Данас имамо више доказа и података о транзицијским искуствима. Повећана је и варијабилност перформанси раста у различитим земљама. У неким земљама су сиромаштво и разлике у приходима досегли досад невиђене нивое. У многим земљама су напори на плану реформи започети 90-их година касније прекинути, а у неким случајевима и потпуно заустављени. Услед свега тога, опоравак друштвеног производа у неким транзицијским земљама драстично је уназађен у другој половини 90-их година.

Јоханес Лин (Johannes Linn)

Не мали је број књига и текстова посвећених транзицији¹. Занимање научника за њен ток, карактеристике као и последице, више је него оправдано. Наиме, социолози, економисти, политиколози и научници из сродних наука, без обзира којом се ужом облашћу бавили, имају мноштво повода да сагледају противуречности тог процеса и ефекте трансформације кључних институција у периоду транзиције или, пак, повремено сумирају учинке на поједине делове друштвених структура или, пак, социјалну динамику у појединим областима. Очекивања да ће процес друштвених промена у транзиционим друштвима, услед глобализирајућег контекста у коме се одвијају, тећи по истоветном обрасцу и са сличним коначним ефектима, изневерена су. Низ стартних и текућих

околности у појединим земљама условио је да „тегобни пут преласка у предузетничко друштво” [Болчић 1994], поприми онолико лица колико је и друштава у транзицији. Ту мислимо превасходно на брзину и ефекте покренутих промена. Јер, ма како у основи био идентичан концепт на коме се овај процес темељи, уколико се сумира њен ток у различитим земљама, уочава се шаренило транзиционих путања. Јер, „[у] свим бившим социјалистичким земљама збива се у основи исти процес промена, по мање-више истим правилностима, да не кажемо законитостима, али с различитим резултатима” [Видојевић 2006: 9]. Управо та околност навела је многе проучаваоце транзиционих друштава да потраже одговоре због чега је то тако. Широка је леза аргументације која се среће у литератури: културни чиниоци, политички фактор укључујући и грађанске ратове, стартне и текуће економске (не)прилике, неспособност појединих држава да управљају јавним сектором, блокирана модернизација, корупција итд². Какогод било, чини се да оцена Јоханеса Лина, једног од челника Светске банке за регион Европе и Централне Азије изречена скоро пре деценију и по, цитирана на почетку рада, ни данас не губи на актуелности. Другим речима, евидентно је да (нео)либерална идеологија, промовишући реторику демократије, људских права и критички отклон у односу на властодршце па и

¹ О томе сведоче и статистички подаци о уделу појединих тема у најпознатијим социолошким часописима у Србији и Хрватској [Вуле-тић и Станојевић 2013: 60–61].

² О различитим теоријским моделима проучавања друштава у транзицији видети нпр. у: [Криштофић 2002: 165–166], који сумира дистинкције код водећих теоретичара транзиције; такође вид.: [Polanji 2003].

државу као институцију, с једне стране, и „владавину” тржишта, с друге стране, која је изгледала као прихватљив темељ постсоцијалистичким реформама, није донела очекиване исходе транзиционим друштвима. Разочарани су подједнако и главни актери тих промена у транзиционим земљама и њени промотери из западноевропских друштава у којима је она потпуно етаблирана.

Какогод, скоро четврт столећа од почетка транзиције, када је донекле смањена инфлација научне продукције с фокусом на транзиционе процесе у научној јавности Србије појавила са књига која те процесе види заправо као један комплекс свеобухватних друштвених промена које има смисла продубљено студирати у контексту појединих друштава и као таква заслужује осврт. Но, постоје и други разлози за скретање пажње научне јавности на монографију Уроша Шуваковића *Транзиција: њрилог социолошком њроучавању друштвених њромена*.

Студија је писана са циљем да се начини не само осврт на један сегмент процеса транзиције, како је то случај с већином других књига, већ је аутор публикације себи поставио много захтевније задатке: од преиспитивања појмовног апарата коришћеног у проучавању транзиционих процеса, преко тумачења политичких, класних, својинских, образовних, медијских и других промена у Србији, до сумирања њихових укупних ефеката по друштво.

Вреди истаћи да се деликатност писања студије о транзицији у којој би се маркирале и размотриле кључне особености друштвених промена које су се догодиле, огледа не само у томе што је изузетно тешко пратити процесе дугог трајања него и у чињеници да постоји море непрегледне емпиријске грађе о различитим аспектима транзиције у њеном току дужим од две деценије. Храброст јесте латити се уопштавања сазнања о овако широком предмету истраживања, поготову када се имају у виду специфичности транзиционих путања различитих земаља, које аутор нужно уводи у расправу посматрајући друштвене промене у Србији у компаративној перспективи.

Студија је резултат вишегодишњих истраживања, или боље рећи, пресек тих истраживања лоцираних у теоријском смислу на позиције тзв. критичке социологије (иако се аутор у теоријском смислу, није експлицитно

одредио). Чини се да постоји разлог што је изостало претресање теоријског полазишта. Заправо, проучавање транзиције аутор види као „хватање у коштац са савременом друштвеном променом, која најдиректније утиче на наше судбине”. Отуда и избор горућих аспеката транзиционих промена размотрених у књизи и на основу обиља фактографских података. Притом, у методолошким напоменама у вези с проучавањем транзиције аутор признаје да је велики проблем задржати позицију објективног истраживача; свестан је и огромног „океана” чињеница које се морају узети у разматрање приликом њиховог проучавања, идеолошких замки, као и потребе да се комбинује више истраживачких стратегија и метода у овладавању тим сложеним предметом истраживања.

Имајући у виду да је императивно дефинисање вредносне позиције у ситуацијама када у научном истраживању није могуће задржати позицију вредносно неутралног истраживача, Шуваковић инсистира на томе да се друштвене промене у друштвима које означавамо транзиционим одвијају у контексту глобализације, тачније глобализма, при чему истиче да не жели бити „апологета транзиције и глобализма”.

Будући да се у дугом низу година аутор бави проучавањем низа аспеката транзиције српског друштва, као и да је упућен у релевантну социолошку и другу литературу о овој проблематици, Шуваковић као проблем уочава термиолошку и појмовну конфузију када је реч о дефинисању транзиције и транзиционих друштава. Отуда и прво поглавље књиге посвећује појмовној анализи. У њему се расправља о транзицији и сродним концептима и омеђава се појам транзиционих друштава. Након широко размотрене етимологије израза транзиција и њене употребе у српском језику, аутор прави критички отклон од појмова који се као еквиваленти употребљавају уместо самог појма транзиције. На пример, критикује се употреба појма трансформација за који сматра да представља конструкт који замагљује суштину процеса који стоје иза садржаја појма транзиције. Исто тако, аутор се одређује и спрам питања да ли транзицију посматрати као процес или период.

Разматрајући различита гледишта, аутор транзицију одређује превасходно као комплекс друштвених промена (насталих у одређеном историјском периоду) у чијој основи

стоји измена својинског односа, али и квалитативна промена политичког, вредносног система, комплетан профил социјалних односа – тачније, прелазак на неолиберални капиталистички тип друштвеног уређења. Транзиционим друштвима сматра искључиво тзв. постсоцијалистичка друштва која су доживела квалитативни преображај након урушавања социјалистичког друштвеног уређења. Увиђајући битне разлике у непосредном друштвеном контексту у којем су транзициони процеси покренути и трају у појединим земљама, аутор издваја четири групе друштава која се међусобно разликују у низу специфичности [Шуваковић 2014: 4].

У разјашњавању појма транзиције и сродних појмова утврђена је једна важна истина – да глобални контекст у којем се одвија транзиција у постсоцијалистичким друштвима, практично јесте оквир за наметање неолибералног модела транзиције тим друштвима, заснованог на „универзалном систему” вредности. Другим речима, свим бившим социјалистичким друштвима није остављена могућност избора властитог пута друштвених промена, како би то Бурдије казао: „читав један скуп претпоставки се намеће као да се подразумева: признаје се да је максимални раст, дакле продуктивност и компетитивност, крајњи и једини циљ људских дела; или да је немогуће одупрети се економским снагама или се још, што је претпоставка на којој су засноване све претпоставке економије, врши коренити раскид између економије и друштвеног, које је остављено по страни и препуштено социолозима, као нека врста отпатка” [Burdije 1999: 35].

Премда се залаже за комбиновање метода и истраживачких техника у проучавању транзиције, када је реч о општенаучним методама, аутор види компаративни метод као нужан и најцелисходнији пут стицања увида у особености транзиционих промена; наравно уз документовање свих трендова и меривих последица упоредивим статистичким базама података створеним на нивоу Еуростата, односно података о Индексу хуманог развоја, података о бруто друштвеном производу и сличним индексима којима се мери друштвени развој. Но, упркос запажању да стварање таквих база података олакшава сагледавање транзиционих трендова у различитим доменима друштвених промена и пружа могућност компарације, аутор се критички

осврће на вредност појединих синтетичких индекса – на пример попут оних којима се мери друштвени бруто производ. Поменути индекс инкорпорира у себе и одређене податке (нпр. оне који се односе на приходе одређених илегалних активности као што су проституција и трговина дрогом), који у великој мери замагљују предмет проучавања и доводе у питање саму вредност показатеља за научне сврхе. Када је реч о моделу научних објашњења, Шуваковић истиче да за проучавање транзиције ваља комбиновати моделе каузалних, функционалних и телеолошких научних објашњења.

Још једна општа и претходна напомена вредна је помена. Наиме, разумевајући транзицију као комплекс процеса који не остављају нетакнутим нити један сегмент друштва, аутор исправно сматра да у транзиционим друштвима ниједна појава не може бити проучавана а да се занемари транзициони контекст. Отуда тај контекст јесте инкорпориран у изучавање предмета којима се бави како општа социологија тако и низ посебних социолошких дисциплина. Управо због тога аутор негира потребу за успостављање једне посебне научне дисциплине – *социологије транзиције*.

И премда се последице транзиције у овој монографији испитују на неколико поља, како је већ истакнуто, кључна тема књиге *Транзиција...* јесу заправо друштвене неједнакости: у позицијама држава у транзицији и оних које у њој нису (и то у политичком, културном и економском смислу, на пример, неједнакости у смислу права на избор појединих држава како ће уредити властиту земљу); неједнакости проистекле из транзиционих турбуленција унутар земаља које су њоме захваћене – политичке, неједнакости у приступу економским, образовним и другим ресурсима, које не само да продубљују класне разлике, него воде и једној новој подели појединаца у друштвеној структури јер се формира прекаријат насупрот релативно малобројним богатим и моћним појединцима итд.

Позивајући читаоце да поделе размишљања аутора о *par excellence* социолошкој теми каква је социјална неједнакост, која је испитана у различитим доменима транзицијских учинака у Србији, указаћемо на нека кључна запажања аутора која би се укратко могла дефинисати као сумарни резултат транзиције

у Србији (који може делом важити и за промене које су захватиле и нека друга транзициона друштва). Покушај свођења биланса након две и по деценије дугачког пута Србије у капитализам води до следећих закључака:

- 1) у транзиционим друштвима догодило се уједначавање идеолошког предзнака на коме она почивају (неолиберализам у основи свих система),
- 2) за сва друштва карактеристична је девастација социјалне државе и пораст социјалне несигурности од које нису изузети ни делови популација који не припадају традиционално маргинализованим скупинама,
- 3) у свим земљама успостављају су механизми тржишне привреде (чак и у сферама у којима то не би смело). Другим речима, промена се читава у томе да је све „истргнуто из дотадашњег његовог облика постојања и бачено на тржиште, односно Тржишту под ноге: производи и услуге, обитељи и појединци, знаност и умјетност, животи и судбине [...] Тржиште је постало апсолутно, рекао би амерички социолог Б. Барбер” [Сајтер 2011],
- 4) велика друштвена раслојавања бришу класичне класне разлике, али доводе до успостављања јасних граница између богатих и сиромашних и формирања нове класе прекаријата³,
- 5) велика спољна задуженост свих држава у транзицији, што је документовано компаративним подацима,
- 6) деиндустријализација која не подразумева само пад индустријске производње, него и тренд потпуне маргинализације и гашења појединих грана индустрије по којима су поједине земље у транзицији биле препознатљиве,
- 7) нарушавање демократских механизма управљања друштвима у транзицији, заправо изградње квазидемократских института и „успостављање демократије без народа” (како би аутор казао, позивајући се на чувену Дивержеову монографију),

- 8) изразита транзициона патологија (квази-плурализам, јачање партијске државе, системска корупција),
- 9) суштински блокирана модернизација и ретрадиционализација многих друштвених сегмената,
- 10) редукција људских права посебно у домену тзв. социјалних права и стагнација рада на њиховом унапеђивању, упркос чињеници да су она веома присутна у јавном дискурсу,
- 11) медијске неслободе које грађане своде на конзументе садржаја приправљених у рутинизираним медијским „кухињама” које највећи део садржаја пласирају обрађујући информације из партијски и економски контролисаних институција итд.

Премда би се у овом осврту могло више рећи о садржају четрнаест поглавља књиге Уроша Шуваковића *Транзиција: ѝрилоџ социолошком ѝроучавању друшћивених ѝромена* (природно и полемисати са појединим ставовима аутора), проблематизоване теме свакако завређују пажњу научне јавности. Оне то заслужују не само због тога што је штиво ове књиге темељено на добром ауторовом познавању општих методолошких претпоставки научно-истраживачког рада, него и на вишегодишњем раду на самом предметном пољу, завидном познавању литературе и чињеница о транзиционим процесима у Србији, као и излагања утврђених резултата властитих истраживања без задршке.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Шуваковић, Урош (2014). *Транзиција: ѝрилоџ социолошком ѝроучавању друшћивених ѝромена*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Bolčić, Silvano (1994). *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo* (Sociologija tranzicije u Srbiji početkom devedesetih). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Burdije, Pjer (1999). *Signalna svetla*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Fuller, Linda (2014). Socijalizam i tranzicija u Istočnoj i Srednjoj Europi: paradigma homogenosti, klasa i ekonomska neučinkovitost. *Diskrepancija* 13(19): 99–124.
- Krištofić, Branimir (2002). Tranzicija i modernizacija. *Sociologija* XLIV (2): 161–174.

³ На овом месту ваља истаћи да се у социолошким круговима појављују и весници преиспитивања занемаривања класних разлика у транзиционим друштвима у знатном делу литературе која се бави ефектима транзиције; видети у: [Fuller 2014].

- Polanji, Karl (2003). *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Vidojević, Zoran (2006). Restauracija i inovacija. *Pet godina tranzicije u Srbiji*, Srećko Mihailović (ur.), str. 9–33. Beograd: Socijaldemokratski klub; Fondacija Friedrich Ebert.
- Vuletić, Vladimir i Dragan Stanojević (2013). Sociološke teme prve decenije XXI veka – uporedne analize Srbija i Hrvatska. *Sociologija*. LV (1): 47–68.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Sajter, Domagoj (2011). *Tranzicija: dva desetljeća života na tržištu*. 01/2011.
Доступно на: <http://domagoj-sajter.from.hr/>
- The World Bank. Whashington DC (s.a). *Tranzicija. Prvih deset godina. Analiza i pouke za Istočnu evropu i bivši Sovjetski Savez*.
Dostupno на http://siteresources.worldbank.org/SERBIAEXTN/Resources/30090311067-60681824/TRANZICIJA_Prvih_10_Godina.pdf

Јасмина Пејровић
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу

UDC 821.163.41-92
070:929 Vukelić B.

ПИСМА ИЗ ЈАПАНА: СВЕДОЧАНСТВО О СУСРЕТАЊУ ВРЕМЕНА, КОНТИНЕНАТА И СУДБИНА

(Бранко Вукелић, *Писма из Јапана*, Дневник, Нови Сад 2014)

Када сам се, пре отприлике петнаест година, по први пут мало боље упознао са животним путем Бранка Вукелића и мисијом коју је група Рихарда Зоргеа имала у Јапану, дуго ме је држало, сећам се, неко пријатно узбуђење. Пребирајући данас по сећањима тих дана, рекао бих да је то осећање значило једноставно следеће: на овом свету постоји неки промисао. Колико год да се живот – а он то довољно често и чини – показивао у некој својој злехудој и зловољној нарави према синовима људским на земљи, биће да он ипак представља једну, ипак сасвим прихватљиву, мешавину вишега ума и људског настојања. Тако ми се, у тој мојој романтичарској представи, чинила потпуно природном и разумљивом фантастична прича о човеку из „мојих крајева” – с којим вероватно, по својим даљим прецима, делим и исто уже географско порекло – који је, полазећи ниоткуда и идући по свој прилици никуда, стигао чак до Јапана. А тамо се, знамо, у једном тренутку историје бавио ничим мање до – судбином тадашњег света. Тако ћу и ја, мислио сам, крећући подједнако ниоткуда и идући, по свој прилици, ништа мање никуда од живота вероватно добити подједнако занимљиву

улогу – тим пре што је мени Јапан, до кога под ногама треба згазити скоро пола света, у самом почетку већ био ближи и изгледнији.

У тим својим подсвесним маштањима забрављао сам, изгледа, важан момент свих великих романтичарских прича: ништа не треба да буде видљиво припремљено и никакав пут угажен. Данас, кад су године романтизма све даље иза мене, морам да признам и оно што није лако признати: велике приче не дешавају се баш свакоме. Она Бранка Вукелића јесте била велика и показује да – ту наду још нисам спреман да обацим – „живот” зна где смо најпотребнији и да нашу улогу већ играмо, ту где јесмо. А о томе колико је богато судбина удешавала живот крајишника Бранка Вукелића говори нам књига *Писма из Јапана*, коју је приредио Хироши Јамасаки Вукелић.

Монографију *Писма из Јапана*, у којој су сабрани Вукелићеви дописи београдској *Политици* у периоду од 1933. до 1940. године, већ на први поглед доживео сам као веома – слојевиту. Иако по себи једноставне структуре, позива нас да читању приступимо на неколико нивоа. И мада се налази на крају, део Хирошија Јамасакија о породици Вукеле-

лић требало би, чини се, прво прочитати. Ту се сусрећемо с породичном сагом кроз коју упознајемо неколико генерација крајишника Вукелића, породице којој је, кажу, Карло VI 1712. године доделио племство због војничких заслуга. Званично забележена породична линија води од официра Петра, затим песника и такође официра Лавослава, па опет војника и врсног интелектуалца Миливоја – све до Бранка. Између редова тек провејавају и давно заборављена али некако светла лица људи који су својим ликом и судбином, вољно или не, градили стабло Вукелића: пуковник Дошен – да ли онај који се прославио код Наполеона? – као отац Антоније, Лавослављеве мајке, те Бранкова мајка Вилма, пореклом из угледне јеврејске породице славноског привредника Јулиуса Мишколција.

У свему томе мене се, признајем, лично тиче и тај удес крајишког човека – ничијег народа а свачијег војника – чија су остављеност и бесмислена трагика опеване у чувеној Лавослављевој песми „Код Солферина“, која почиње следећим стиховима:

*Довојевих! – суђено ми ево –
Туђу земљу млада крвца кваси,
Младу вијеку луч се ево ђаси;
Збогом доме! Збогом роде мој!*

Да је у ову песму уписана и судбина његовог унука Бранка, такође витеза на туђој земљи, који је, једини од свог рода, скончао у хладној тамници јапанског затвора Абашири 1945. године, Лавослав није ни слутио. А и како би?! Он се у песми водио својим лирским гласом, демоном на сопствени усуд осетљиве интуиције, оне која је ваљда настала сажимањем вековног искуства живота једног народа на туђинама, драгима али никад потпуно својима. Оваквим својим пореклом Бранко Вукелић ми се чини некако ближе и ово је један од слојева – и сâм у себи вишеслојан – које би у овој књизи ваљало осетити. Пажљив читалац ту неће превидети и један други временско-историјски план, онај с којим се суочава приређивач ове књиге онда кад посећује – у једном другом али ништа мање трагичном и противречном друштвено-историјском контексту – кршевиту Лику, постојбину своје породице. Неминовно је да и ми данас на трен ту с поштовањем застанемо, пре него што с Бранком кренемо пут Јапана. Ту је човек који трага за корени-

ма, али их не налази. Да ли само због тога што нема аутобуса? Или зато што они радије остају невидљиви и некако скривени, попут понорнице: бејаху то деченије, а прошле су као трен, предаха за Вукелиће и остале, пре него што су Солферини стигли и у њихове крајеве. Стигли да их подсети, бар оне малобројне који већ знају, на то колику су цену крајишки Срби Вукелићи, али и остали, платили да би на немилој земљи били поштовани и као своји на своме. Велика већина оних крајишника у којих се, током тих десетлећа предаха, беше успавала вековна интуитивна мудрост, без које им на том кршу нема опстанка, данас је избрисана и остаје јој да се сећа опет Лавослављевих стихова: Што нас поније са милог огњишта?! Што нас скоби сред крвна бојишта?! Који роду с наше смрти прид?

А како је то крајишник – вечити власник кризе идентитета – поново променио идеологију, овог пута у социјалистичку, углавном остаје недовољно познато. Тајанствене су и дубоко конспиративне околности, прочитаћемо у књизи, које су довеле до тога да Бранко Вукелић постане дописник *Политике* у Јапану. Без много претеривања, њега бих могао назвати и првим југословенским јапанологом. И то не без књижевног дара. Племенита и незлобива иронија, оштар посматрачки сензибилитет, вештина у избору детаља, интелигенција и пре свега искрена добронамерност и занимање за Јапан чине Бранка Вукелића првим нашим јапанологом и правим дипломатским представником у тој земљи – оним који чува интересе земље која га шаље, показујући љубав према земљи домаћину. Модерна јапанологија у Европи развила се релативно касно, тек од друге половине 19. века, те је тако Вукелић не само извештавао из Јапана, већ је – а види се то и из његових дописа – мукотрпно *з*радио разумевање.

Колико год се у нашем свакодневном површном прагматизму чинило да се разумевање подразумева, то је далеко од истине – оно није и не може бити дато унапред, како међу државама, тако ни међу народима и појединцима. Новинарски идеали Бранка Вукелића били су посве усклађени с том *вољом* за разумевањем, о чему јасно говоре многа места у његовим дописима. Поред овог основног увода у филозофију доброг новинарског и дипломатског рада, сазнаћемо и много тога занимљивог – јер, поједина Вукелићева писма дају прилично темељан увид и у историју југо-

словенско-јапанских односа, која је код нас потпуно непозната.

Тешко је, а није ни неопходно, сада наводити све оно што кроз његове текстове сазнајемо о Јапану тог времена. Томе, уосталом, служи сама књига. Местимично се чак чини да се пред нама налази материјал за неки роман о Јапану: припремљени су ликови с финим нијансама карактера и физичких црта, позорница радње удешена је и украшена бројним детаљима који странцу приближавају јапанску културу у многим њеним аспектима, а аналитички извештаји о политичко-економским приликама некад и сад обезбеђују потребну веродостојност. За Вукелића, Јапан је несумњиво страна и егзотична земља; иако он, по сопственим речима, не жели да буди осећања „чуђења и страха“ код читалаца, ефективно мешање хиперреалистичких елемената из често немиле јапанске стварности и оних чаробних тренутака сусрета с необичним оно је што Вукелићеве текстове чини својеврсним примером раног „магичног реализма“. Тим својим књижевним квалитетом разликује се овај стил од, на пример, познате и занимљиве књиге *Дипломаџа у Јајану*, чији је аутор sir Ернест Масон Сато.

Друштвена реалност, међутим, није била нимало благонаклона ни према самим Јапанцима, а још знатно мање према странцима. Каснија Вукелићева писма много су више оптерећена нарастајућим милитаристичким расположењем и све је мање ведрих и зачудних опсервација о лепотама Јапана и карактерима његових људи. Средином 19. века, непосредно пре отварања земље према свету, након вишевековне самоизолације, било је опасно бити странац у Јапану. Вукелић у тој земљи борави у време кад односи Јапана са светом опет бивају све напрегнутији а било какво информативно деловање у тој земљи веома ризично. У Јапан је он стигао 1. фебруара 1933. године. Већ 20. фебруара исте године од последица полицијског мучења умро је Кобајаши Такиђи, познати јапански писац комунистичке оријентације. *Писма из Јајана* представљају тако и необичну антологију у којој су сабране сва сложеност и многе противречности на релацији Јапан–Запад.

Свему томе треба додати и веома подробен извештаје и анализе дешавања на азијском континенту, пре свега поводом јапанских активности у Манџурији, те изузетно сложених односа с Кином и Совјетским Савезом. Ву-

келић много говори и о улози светских сила на Далеком истоку, чиме његови текстови попримају такве размере да их је каткад немогуће прецизно пратити без одговарајућег предзнања. Књига *Писма из Јајана* расветљава феноменологију једног времена и једног народа, не занемарујући ни дијахронијски ни синхронијски план, остављајући на крају читаоца с осећањем да је о Јапану научио много. Вукелићево новинарство је не само извештачко, већ подједнако и фелџонско, истраживачко и – лирско путописно.

Ни после тридесет година јапанологије у Србији још увек немамо студије које би се бавиле историјом и културом Јапана из времена када је у њему живео Бранко Вукелић. Утолико је већа актуелност ове књиге још и данас; она је вишеструко аутентична и јединствена, чак толико да бих се усудио назвати је спомеником једног времена, онолико колико су то и неки класици јапанске књижевности који су код нас већ објављивани и радо читани. Истовремено, саму активност Зоргеове групе прати и једна опет готово књижевна фиктивност, по којој се животи њених чланова смештају негде на граници стварности и маште. О томе на неки, наравно документаран, начин говори следећа вест, објављена у *Политици* 19. маја 2015. године:

У једној антикварници у Токију недавно је пронађена рођенданска честитка коју је министар спољних послова нацистичке Немачке Јоахим фон Рибентроп 1938. године упутио Рихарду Зоргеу, не знајући да је он заправо совјетски шпијун.

Рибентроп је у писму поводом Зоргеовог 43. рођендана, похвалио његов „изванредан допринос“ амбасади Немачке у Токију и истакао колико поверење Немаца ужива, наводе историчари додајући да је самим тим Зорге био изузетно драгоцен Совјетима, преноси АФП.

О открићу овог писма извештавали су и јапански медији. И мада је то, бар за историчаре, сасвим јасно, не можемо, ипак, а да се не запитамо следеће: за кога су, заправо, Зорге, Вукелић и другови радили? Да ли за Совјетски Савез, да ли за Немачку, или пак за сâм Јапан? Да ли за све нас данас? Или ни за једну од тих страна, већ за своје идеале и испуњење сопствене судбине? И у којој су држави живеле, у чијој служби биле генерације мушких чланова породице Вукелић?

Чак ни Совјетски Савез дуго није признавао њихове заслуге; признање је уследило тек знатно касније. Уосталом, свако истинско дело можда и треба да остане ненаграђено, непримећено. Јер, наградом се онај који је додељује поставља изнад онога коме је она додељена. А оно уистину вредно сведочи само за себе, независно од тога колико свет примећује. Признање и награда често су можда и деградација дела. Но, пре него што и сами постанемо историја, наша је дужност и то, да рехабилитујемо душе оних који су својим животом и жртвом уграђени у темеље нашег постојања, не бисмо ли их тако

отргнули од мрака историјског заборавља негде у статистикама давно прошлих дана, тамо где сва људска дела и недела неминовно завршавају. Да их отргнемо не тиме што ћемо њихова имена исписивати златним словима, већ тиме што ћемо их тихо сусрести у вечнојности у којој се налазе и без речи им се поклонити. Верујем да се у таквој намери састоји и права вредност *Писама из Јајана*.

Далибор Кличковић
јапанолог, Филолошки факултет, Београд
dalibor.klickovic@gmail.com

UDC 271.222(=163.41)(436-89)-752"1713/2013"

НАУЧНО ОБЕЛЕЖАВАЊЕ 300-ГОДИШЊИЦЕ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

(*Три века Карловачке митрополије 1713–2013* – Зборник радова
са научног скупа Сремски Карловци, 1. новембар 2013,
ур. Д. Микавица и Д. Његован, Нови Сад 2014)

Тродневни програм обележавања три стотине година Карловачке митрополије одиграо се у Сремским Карловцима 1–3. новембра 2013. године, и у свом главном делу садржавао је научни скуп, али и пратеће активности као што су свечаности отварања и пленарне седнице, те пригодну изложбу у Двору Патријаршије. Научни скуп је одржан у простору Факултета за менаџмент и био је подељен у две секције. Зборник радова који је произтекао са овог скупа садржи готово све поднете реферате и објављен је годину дана касније. Издавачи, уједно и организатори скупа, су Епархија сремска СПЦ, Одсек за историју Филозофског факултета у Новом Саду и Мало историјско друштво Нови Сад. Скуп и зборник подржали су Министарство културе и информисања Републике Србије и Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине, уз благослов Светог архијерејског Синода Српске православне цркве.

Зборник је састављен од неколико уводних текстова који уопштено истичу значај Карловачке митрополије за српски народ и његово конституисање, нарочито у оквирима Хабзбуршке монархије након Велике сеобе 1690. године и синтетички нам представља-

ју круцијална збивања и личности. Карловачка митрополија је на себе преузела духовну, националну и културну мисију у новим околностима након сеоба које су биле „дуги искорачаји једног дела српског народа у неизвесност која је, за кратко време, постала стварност у којој се десио преображај културе и уметности”, како је то сажео академик Динко Давидов. Акцент његове уводне речи више је на развоју уметности која се, као и остали видови живота, гасила под османском влашћу и која је у новим оквирима историјских промена доживела процват под утицајем руско-украјинских и аустријских идеја, а под окриљем Митрополије развила барок, класицизам и рококо.

Карловачка митрополија, која је трајала од 1708. до 1920, појавила се као нека врста замене за непостојећу српску државу у оквирима Аустријског царства, а такође и као упориште за заснивање Српске Војводине или Војводине 1848. године. Историјске околности биле су такве да ће Срби, под вођством Арсенија III Чарнојевића, прихватити позив у рат против Турака од стране аустријског цара Леополда I и његове чврсте гаранције да ће бити поштована права Српске цркве и

народа. Због тога је на Сабору у Београду 1690. донета одлука да се уђе у рат с Турцима, а Леополд I прихвати за цара. Тако се српски народ у егзилу испоставио као једна организована целина на челу с Арсенијем III, која је на просторе Царства дошла као аустријски војни савезник и под дефинисаним условима прихвата аустријског цара као сувереног. На такав потез и за војне заслуге уследиле су Привилегије 1690. које је Леополд I проширио 1691. и 1695. године. Касније ће се те Привилегије вишеструко потврђивати будући аустријски владари, Јозеф I, Карло VI и Марија Терезија, као што ће бити и бројних политичких потеза да се оне ограниче и сузбију. На основу њих је у Крушедолу 1708. године, на црквено-народном сабору, основана Митрополија са седиштем управо у Крушедолу, које ће 1713. бити пребачено у Сремске Карловце, а назив преименован у Карловачку митрополију. Од тада седиште црквеног, а и политичког живота постају Сремски Карловци, које су каткад називали и Српски Сион. Након укидања Пећке патријаршије 1766. године Карловачка митрополија, која је након Мајске скупштине 1848. преименована у патријаршију, добија статус духовног, канонског и организационог средишта Српске православне цркве. Такво стање потрајаће све до формалне обнове Српске патријаршије, 1920. године.

Прегнантан историјски приказ околности настанка митрополије у уводним текстовима изнео је Иван Негришорац, који потом даље наводи опсег територија које је тада покривала, као и њене бројне архијереје: после Арсенија III, своју мисију обављали су Исаија Ђаковић, Мојсије Петровић, Викентије Јовановић, Арсеније Јовановић Шакабента, Павле Ненадовић, Викентије Јовановић Видак, Мојсије Путник, Стефан Стратимировић, Јосиф Рајачић, Герман Анђелић, Георгије Бранковић, Лукијан Богдановић и други. „Захваљујући својој предумисливости Срби су на простору Карловачке митрополије обезбедили велики цивилизацијски напредак, унапредили политички, привредни, образовни, уметнички и културни амбијент свог живота. Реч је о коренитој промени не само пропратних аспеката верског живота него и целокупног друштвеног амбијента српског народа у Хабзбуршком царству”, закључује Негришорац, који даље каже да су се уз развитак грађанске класе десиле и крупне промене у

култури: „Прихватањем барока у књижевности, архитектури, иконописању, сликарству, графици, установљењем Карловачког појања у црквеној музици, почецима драмског и позоришног живота, неговањем просветитељства, појава првих новина и часописа и још много чега другог, српска култура је одлучно кренула токовима грађанског друштва и његовим самеравањем с развијеним друштвима тога типа широм Европе, а поготово у непосредној близини, унутар Аустријског царства. Даља историја утицаја црквене хијерархије на токове историјских збивања у 19. веку била је више у сенци динамичних догађаја, који су на плану политичких дешавања били више световног типа. Саборност коју је СПЦ неговала била је замрачена формама „оштрог, политичког сукоба који је често превидио могућност изградње консензуса и тражења неких виших циљева заједничке борбе”, док ће решења, на трагу крупних историјских догађаја као што је Први светски рат, у првим деценијама 20. века долазити све више из матичне државе Србије, којој ће 25. новембра 1918. године Војводина бити прикључена.

Бројни моменти историјског сазревања околности које су довеле до настанка Карловачке митрополије, као и њен потоњи развој и дешавања у којима је имала доминантну улогу, тематизовани су и обрађени у првом делу овог зборника. После уводних беседа (текстова) владике Василија Вадића, Дејана Микавице, Динка Давидова и Ивана Негришорца (Драган Станић), прва сесија окупља низ аутора који оваплоћују садржај од 21 реферата, у форми научног текста са свим пропратним апаратом и преведеним апстрактима на енглески језик. Борис Стојковски пише о православљу у Срему у позном средњем веку, док Снежана Божанић даје евалуацију улоге коју су сремски Бранковићи, духовни и световни водичи Срба, имали кроз историју и традицију; Владан Гавриловић свој рад посвећује Привилегијама које су Срби добијали до краја 18. века; Стеван Бугарски разматра положај Епархије темишварске у оквиру Карловачке митрополије, док „Преглед историје Будимске епархије” потписују Владан Гавриловић, Горан Васин и Ненад Нинковић; Исидора Точанац Радовић у свом тексту доноси опис настанка и развоја институције српског народно-црквеног сабора у 18. веку; Ненад Нинковић даје историјски

опис унијаћења који се на простору Карловачке митрополије одвијао у периоду од 1713. до 1768. године; Предраг Пузовић нам представља митрополита Павла Ненадовића и његов рад на просвећивању свештенства и народа, а Љиљана Јеремић и Лидија Барјактаровић говоре о финансијском пословању народно-црквених фондова од 18. до 20. века; Љубомирка Кркљуш осветлила је улогу коју је патријарх Јосиф Рајачић имао у Српском народном покрету 1848–49. године, Дејан Микавица позиционира Светозара Милетића и српску црквену јерархију у односу на идеју Војводине у Хабзбуршкој монархији у периоду 1848–68. година, а такође се појављује и као потписник рада, заједно с Гораном Васином, који дефинише политичку улогу владике Никанора Грујића у 19. веку; Зоран Стевановић разматра архивске изворе о устоличењу владике бачког Платона, Драго Његован успоставља Карловачку митрополију и српско-румунске односе у оквиру Хабзбуршке монархије, док Павле Кондић налази духовне везе Карловачке и Цетињске митрополије, тзв. Српског Сиона и српске Спарте; Душан Н. Петровић даје нам на увид портрет Лукијана Богдановића, последњег карловачког патријарха, а Александар Хорват представља Барању у оквиру Карловачке митрополије, од 1690. до 1920; Слободан Бјелица разматра могућности обнове црквено-школске аутономије након 1918, а Вељко Ђурић Мишина положај и стање епархија бивше Карловачке митрополије, које су имале за време Независне Државе Хрватске и овим текстом затвара се први део излагања.

Друга секција окупљена је око научних доприноса поводом одређених културних тема које су везане за школство и просвету, књижевност, музику, литургику, црквено грађитељство и архитектуру и сл. Први текст потписује Ненад Ристовић у којем разматра културно-просветно деловање унутар Митрополије као и утицај античке на српску књижевност; Драгомир Сандо даје преглед првих буквара и катихизиса у 18. веку; Мирослава

Костић говори о верско-политичком програму и *Хроникама* Георгија Бранковића; Жарко Димић писао је о утицајима руских учитеља на српску просвету у првој половини 18. века, а Никола Лукић о утицају монашких правила Викентија Јовановића на богослужбени живот; Велимир Љ. Ђеримовић разматра концепт традиционалне црквене порте; Даница Петровић српско литургијско појање, а Предраг Миодраг даје преглед професора црквеног појања и литургије у Карловачкој митрополији и Богословији; Александра Кучековић говори о епископу Софронију Јовановићу (1743–1757) у Пакрачко-славонској епархији; Владимир Симић пише о једном ликовном портрету Петра Великог из манастира Велика Ремета; Коста Вуковић нам представља ентеријер Српске цркве у Будиму за време Дионисија Новаковића; протојереј-ставрофор Славко Зорица упознаје нас с православним школством у Далмацији; Јелена Тодоровић даје приказ Орфелиновог *Свечаноꙗ ѿоздрава Мојсеју Путинику* као најраскошнијег барокног остварења; ђакон Петар Николић пише о црквеној просвети за време Стефана Стратимировића; ђакон Ненад Идризовић представља нам историјат зграде намењене Патријаршијској библиотеци у Сремским Карловцима; јеромонах Клеопа Стефановић пише о културном и теолошком доприносу Православног богословског факултета у Черновцима (Буковина); Вера Царина о првом српском црквеном певачком друштву, основаном у Панчеву 1838; Даниела Королија Црквењаков даје прилог из рестаурације и конзервације иконостаса, певнице и тронов манастира Крушедол, док завршни текст долази из пера Јована Милановића који је проблематизовао парохиски и светотајински живот у 19. и 20. веку у Карловачкој митрополији. Зборник се завршава именским регистром кога је сачинила Гордана Ђилас (759–789).

Лидија Мусћеданаџић
музејски саветник
Музеј Војводине, Нови Сад

ОЛЕГ ТИМОФЕЈЕВИЧ БОГОМОЛОВ

(1927–2015)

Олег Тимофејевич Богомолов (Олег Тимофеевич Богомолов), познати совјетски и руски економист и економски географ, дописни члан АН СССР (1972), академик АН СССР (1981), академик РАН (1991), члан Бугарске Академије наука, почасни професор Будимпештанског универзитета, преминуо је 14. августа, само шест дана уочи свог 88. рођендана.

Олег Тимофејевич рођен је 20. августа 1927. у Москви. Завршио је Институт спољне трговине Министарства спољне трговине СССР 1949. године. Од 1949. до 1962. радио је у систему Министарства спољне трговине СССР, од 1962. до 1969. као руководилац групе консултаната Одељења за везе с иностраним комунистичким и радничким партијама при ЦК КПСС. Био је професор Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”, управљао је Катедром економске географије социјалистичких земаља (1967–1978). Од 1969. до 1998. био је директор Института међународних економских и политичких истраживања РАН (ИМЭМО,

до 1991. – Институт економике светског социјалистичког система АН СССР, ИЭМСС), а затим његов почасни директор. Био је члан оснивачког савета листа *Московске новоси*. Последњих година живота управљао је Катедром светске економике Института нове економије, био почасни директор Института међународних економских и политичких истраживања РАН и саветник РАН.

Био је народни депутат СССР (1989–1991) и депутат Државне Думе РФ првог сазива (1993–1995), као члан фракције Демократске партије Русије у Државној Думи био је заменик председника Комитета за међународне послове и председник Економског комитета Парламентарног савета ОЕБС. Од 1996. до 2000. био је члан Извршног комитета Међународног савета за друштвене науке при организацији УНЕСКО. Од 1999. је на челу катедре „Светске економије” Државног универзитета управљања.

Био је члан Консултативног савета руског председника Б. Н. Јељцина. Такође, почасни председник Међународне економске асоцијације, председник Међународне трговинско-клириншке коморе МЕКОМ, председник Асоцијације економских научних установа при РАН.

Добитник је великог броја признања: Ордена Октобарске револуције, Ордена Црвеног знамења (два пута), Ордена „Знак Поштовања”, Ордена „За заслуге пред Отаџбином” IV и III степена.

Важнија дела:

- Кандидатска дисертација за научни степен к.э.н. на тему „Међународна социјалистичка подела рада” („Международное социалистическое разделение труда”), Институт внешней торговли МВТ СССР, 1957.
- *Экономическая эффективность международного социалистического разделения труда* (Вопросы методологии), Москва, 1965 (коаутор).

- Докторска дисертација за научни степен д.э.н. на тему „Проблеми економске интеграције земаља-чланица СЕВ” („Проблемы экономической интеграции стран-членов СЭВ”), 1967.
- *Теория и методология международного социалистического разделения труда*. – Москва: 1967.
- *Народная Республика Болгария* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1974.
- *Польская Народная Республика* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1974.
- *Социалистическая Федеративная Республика Югославия* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1975.
- *Страны социализма в международном разделении труда*. – Москва: 1980, 1986.
- *Германская Демократическая Республика* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1983.
- *Венгерская Народная Республика* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1983.
- *Аграрные отношения в странах социализма* (отв. ред.). – Москва: Наука, 1984.
- *Монгольская Народная Республика* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1984.
- *Республика Куба* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1984.
- *Социалистическая Республика Румыния* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1984.
- *Чехословацкая Социалистическая Республика* (гл. ред.). – Москва: Наука, 1984.
- *Мировое социалистическое хозяйство: вопросы политической экономики* (ред.: О. Т. Богомолов). – 2-е изд., Москва: Экономика, 1988.
- *Уроки Восточной Европы*. – Москва, 1993.
- *Россия: драма перемен*. – Москва, 1994.
- *Реформы глазами американских и российских ученых*. – Москва: „Российский экономический журнал” и Фонд „За экономическую грамотность”, 1996 (коаутор и редактор).
- *Уроки социально-экономических преобразований в странах Центральной и Восточной Европы* /под ред. О. Т. Богомолова. – Москва: Институт международных экономических и политических исследований, 1996.
- *Реформы в зеркале международных сравнений*. – Москва: Экономика, 1998.
- *Моя летопись переходного времени*. – Москва: Экономика, 2000 (объявлено и у НР Кини 2002).
- *Экономическая стратегия предприятия* (са Горемыкин В. А.), учебник. – Санкт-Петербург: Филинь, 2001.
- *Размышления о насущном*. – Москва: ИМЭПИ РАН, 2002; Москва: Экономика, 2003.
- *Анатомия глобальной экономики*. – Москва, 2003; Москва: ИКЦ „Академкнига”, 2004.
- *Мировая экономика в век глобализации* (учебник). – Москва: Экономика, 2007.
- *Актуальные проблемы развития мировой экономики: сб. статей* /под ред. О. Т. Богомолова – Москва: Государственный университет управления (ГУУ), 2007.
- *Раздумья о былом и насущном* – Москва: Институт экономических стратегий, 2007.
- *Неэкономические грани экономики: непознанное взаимовлияние : научные и публицистические заметки обществоведов* /ред. О. Т. Богомолов. – Москва: ИНЭС, 2010.
- *Глобальная экономика и жизнеустройство на пороге новой эпохи* /Богомолов О.Т. и др./ – Москва: Анкил, 2012.

Олег Тимофејевич Богомолов сматра се за једног од највећих и најзначајнијих совјетских и руских економиста, према многим достојног тзв. Нобелове награде коју није добио с обзиром на политичке односе који су владали у свету током тзв. Хладног рата. По мишљењу Александра Запјесоцког [Запесоцкий 2015], ректора Санкт-Петербуршког државног хуманитарног универзитета синдиката, Богомоловљев живот био је особит, али и трагичан – признавали су га не само научници, већ и чиновници, и док су га у совјетско време сви послушљивали али нису били спремни и да реализују његове идеје, у постсовјетско га нису слушали и чинили су супротно. Још у време рада у Институту међународних економских и политичких истраживања РАН, који је иначе био основан како се сматра, превасходно ради надзирања „правверности” братских партија, Богомолов је са својим колегама увидео вредност економских експеримената у тим земљама. Институт се развио у највећи центар економских анализа, а истраживања су поред осталог резултовала изузетном Едицијом „Економика и политика зарубежных стран социализма”, с већим бројем књига у којима су

прикупљена, систематизована и анализирана искуства социјалистичких земаља, из којих су проистекли предлози за економске промене у СССР-у. За државни и партијски врх тог времена, укључујући и либерално (или бар пролиберално) настројеног Јурија Андропова, то је наравно било неприхватљиво. Али, зато је Богомолов стекао реноме *иџишника* (рыночник). После Перестројке, међутим, био је, већ као члан председничког Савета код Б. Јељцина, противник тзв. шок-терапије Јегора Гајдара, због чега је био с групом истомишљеника удаљен из Савета. Наравно, оно што је претпостављао и на шта је упозоравао, збило се. Касније се, у оквиру групе пет руских академика РАН и пет америчких добитника награде Шведске краљевске академије, два пута обраћао председницима Руске Федерације с писмима о нужности радикалне промене економског курса. Међутим, опет није наишао (нису наишли) на разумевање¹.

При крају живота, иако тешко болестан, Богомолов је наставио економска истраживања, привлачећи најпознатија имена руске економске науке, учествовао је у припреми издавања књига. Његове активности последњих година укључивале су и бројна предавања, као и реферате на скуповима. И оно што је, можда, најважније, и даље је имао активан и принципијелан став према (економској) стварности и путу на који је земља на размеђу 1980-их и 1990-их кренула, а што су након свих тих година и промашаја тадашњи креатори и актери и даље апологизовали и бранили. Тако у чланку „После двадесет година. Још једном о ‘безалтернативности тржишних реформи’” [Богомолов 2011] још једном своди рачуне свог неслагања с тадашњим реформама, које је управо покушао да представи као „безалтернативне” Анатолиј Чубајс, један од корифеја реформи с почетка 1990-их [Гајдар и Чубајс 2011]. Богомолов подвлачи да су све што се данас (тј. у време писања тог текста) предлаже ради исправљања неолибералног курса већ пре двадесет и више година говорили научници, специјалисти, друштвени делатници, и подсећа на судбину Владимира Павловича Пољванова, челника Државног комитета Руске Федерације за управљање државним власништвом, потпредседника РФ, који је у јануару 1995. после само три месеца одстрањен након оцено спроведене приватизације као „највеће у историји Русије распродаје државног власништва”, уз веома речито образложење – да не би ометао реформе Чубајса. За све који желе да се озбиљно позабаве проблематиком совјетске Перестројке и руских тржишних реформи на размеђу 1980-их и 1990-их овај текст даје одличан материјал.

Своју позицију, и срж дискусија које су тада вођене о реформама, и о путу који Русија (СССР) треба да изабере Богомолов је објашњавао и у другим текстовима новијег времена. Тако у чланку (интервјуу) „Звали су је не-Кина” (Её звали не-„Китай”) из 2005 [Тимофеева 2005] експлицитно означава своју позицију као „трећи пут”, између програма владе која се определила за постепене реформе на целом фронту економије и радикалне концепције „500 дана” Григорија Јавлинског (оцењујући ову последњу као паметнију од пута шок-терапије, али ипак нереалну). Управо у јеку тих дискусија, у Москви се појавио Василиј Леонтјев²,

¹ Ових обраћања водећих америчких и руских економиста било је заправо три [видети: Обращения к правительствам б.д.], али у првом из 1991. међу потписницима није било О. Т. Богомолова. Прво обраћање било је 1991 (Открытое письмо президенту СССР М. С. Горбачёву), а потписали су га, између осталих, Вилијам Викри, Џејмс Тобин, Франко Модилани, Роберт Солоу и др. У 1996. години уследило је друго обраћање (Новая экономическая политика для России), које су потписали амерички лауреати Нобелове премије (Василиј Леонтјев, Кенет Ероу, Лоренс Клајн, Џејмс Тобин, Роберт Солоу) и пет угледних економиста из Русије (Леонид Иванович Абалкин, Олег Тимофејевич Богомолов, Валериј Леонидович Макаров, Станислав Сергејевич Шаталин, Јуриј Василевич Јаремченко). Исте године они су издали и књигу у којој је изложен алтернативни програм реформи, али су и обраћање и књига били игнорисани. И не само то – за март следеће године била је планирана конференција у Москви, на коју су позвана четворица потписника (Леонтјев, Ероу, Клајн и Тобин), али је она отказана. Најзад у 2000. години уследило је ново обраћање (Нови дневни ред за економске реформе у Русији), међу чијим потписницима су Лоренс Клајн, Франко Модилани, Даглас Норт и др. а од руских научника Леонид Абалкин, Олег Богомолов, Александар Некипелов и др.

² Овде се нехотично намеће идеја да је реч о једном важном, али прећуткиваном моменту транзиционог процеса у Русији. Треба истаћи да је Леонтјев понудио руској влади

који је заједно с познатим финансијером Џорџем Сорошем предложио стварање тржишних енклава унутар нетржишне економије, нешто слично кинеској варијанти транзиције, коју је Богомолов лично посетио јуна 1987. тако да је њихово искуство упознао из прве руке. Међутим, М. С. Горбачов са својим критичким односом према Кини није прихватио његове предлоге да реформе започну на сегменту односа града и села, да се одустане од обавезних испорука пољопривредне производње, да се уведу слободне цене и тиме створе стимуланси за развој аграрног сектора.

Своје иступе на конференцијама и низ чланака у новинама и часописима током последњих година Богомолов је објавио у књизи *Размышления о насущном* [Богомолов 2002], где је на једном месту могуће пронаћи његово виђење кључних проблема руских реформи и алтернативних решења, врло често у оштрој супротности са званичним и преовлађујућим ставовима. Поред оцена прошлог, где је његово мишљење наравно и компетентно и засновано, велику пажњу у књизи могу да изазову и његова сагледавања проблема на тему – какве се лекције могу извући из тог прошлог? Шта је у њему било добро, оно што не треба да буде одбачено током формирања новог политичког и социјално-економског система у Русији? Његово огромно искуство у проучавању различитих приступа коришћењу тржишних решења у тзв. социјалистичким земљама, и њихово отворено симпатисање и подржавање, чине и данас његово искуство и мишљење више него релевантним, посебно ако се ставе у контекст с резултатима тржишних реформи заснованих на Вашингтонском договору, а против којих је он оштро иступао од самог почетка. Опширан приказ ове књиге који је дао академик Некипелов заинтересовани читалац може пронаћи у: [Некипелов б. д.]. Како аутор тог приказа у закључку наводи, читаоце Богомоловљевих радова (не само из ове књиге) непрестано ће прогањати мисао како је много од онога што је он прогнозирао потврђено стварним развојем догађаја. Па, ипак, искусни научник чувао се помисли да је он (увек) у праву, његове речи на ту тему врло су поучне: „Ја никада нисам имао храбрости да кажем: Урадите тако! Знате како је Галич певао: Не плашите се затвора, не плашите се сиромаштва, не плашите се епидемије и глади, већ се плашите једино оног, ко ће рећи ‘Ја знам, како треба’. Живот је толико сложен, да је главно – ипак дати могућност да се у слободном супротстављању мишљења учини избор. При томе, ослањати се стварно на заснована, озбиљна знања, а не на случајне људе и сервилну науку”³.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богомолов, Олег Тимофеевич (2002). *Размышления о насущном*, Москва: ИМЭПИ РАН.
 Богомолов, Олег Тимофеевич (2011). Двадцать лет спустя. Ещё раз о „безальтернативности рыночных реформ”, *Завтра*, № 48 (940), 30 ноября 2011.
 Бушков, Александр Александрович (2005). *Дом с привидениями. Хроника мутного времени*, Москва: Олма-Пресс.
 Гайдар, Егор Тимурович и Анатолий Борисович Чубайс (2011). *Развилки новейшей истории России*, Москва: ОГИ.
 Галич (Гинзбург), Александр Аркадьевич. *Поэма о Сталине*. Доступно на: <http://www.live-internet.ru/users/1723251/post323398887/>
 Запесоцкий, Александр Сергеевич (2015). 14 августа. Ушёл из жизни замечательный друг Университета, выдающийся экономист академик Олег Богомолов. Доступно на: <http://www.gup.ru/events/news/detail.php?ID=181196/>
 Некипелов, Александр Дмитриевич. Богомолов О. Т. *Размышления о насущном*. Доступно на: <http://www.r-reforms.ru/bogomolov1.htm>

своје услуге бесплатно, а да то није прихваћено – уместо тога ангажован је Цефри Сакс [Бушков 2005]. А када сам ову чињеницу након много година изнео на једном научном скупу [Bukvić 2010], она је била изненађење и за оне који иначе прате догађаја у Русији.

³ Стихови из: Александр Аркадьевич Галич (Гинзбург), *Не бойтесь тюрьмы, не бойтесь сумы* (може се пронаћи на интернету и под називом: Поэма о Сталине).

Обращения к правительствам России (СССР) от групп известных западных и российских экономистов. Доступно на: <http://www.r-reforms.ru/index2rf.htm>

Тимофеева, Ирина. Её звали не „Китай“, *NovayaGazeta.Ru*, 27. 6. 2005. Доступно на: <http://2005.novayagazeta.ru/nomer/2005/45n/n45n-s41.shtml>

Bukvić, Rajko (2010). Morgentauov plan i Vašingtonski konsenzus: ima li razvojnog izlaza za zemlje u tranziciji, *Kriza i razvoj*: Zbornik radova sa naučnog skupa. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, 328–334.

Rajko M. Bukvić

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МИЛАН БРДАР (Рума, 1952). Филозоф. Професор МТУ.

Дипломирао је на ФФ УБг (група за Социологију) где је 1988. одбранио и докторат („Револуција и утопија опозиције: студија настанка тоталитарног система трансформацијом бољшевиизма: 1917–1929“). Радио у ИДН (1981–2000), где је стекао звање вишег научног сарадника. Од 2001. године је ванредни професор на ФФ УНС (предмети: Филозофске методологија и Општа социологија) а од марта 2006. је у звању редовног професора. У току професионалне каријере био је уредник у многим часописима: *Гледишта*, *Theoria*, *Социолошки преглед* (и гл. ур.). Био је председник СФД (1997–2000). Радио је на бројним научним пројектима ИДН. Више пута је награђиван за објављене књиге (Награда Другог програма РБг за књигу године из филозофије; награда „Драгиша Кашиковић“ за књигу из историографије). Био је заменик министра просвете и спорта (2004). Од јануара 2005. обављао је посао саветника премијера РС за питања просвете и културе. Од септембра 2008. ради на Факултету за културу и медије МТУ у Београду. Члан је Уредништва ЗМСДН од 2012.

Важније књиге: *Италијанизам и постваровитизам: критика филозофије и методологије друштвених наука у делу К. Р. Појера*, Бг 1981; *Феноменолошке основе друштвених наука у делу Алфреда Шница*, Бг 1982; *Праксис одисеја: студија настанка бољшевичког италијанског система 1917–1929*, књ. 1–2, Бг 2000–2001; *Филозофија у Дицановом исору: постваровитни пресек XX-вековне филозофије*, Ср. Карловци – НС 2002; *Узалудан позив: социологија знања између идеологије и саморефлексије: случај Карла Манхајма и Просветитељства*, НС 2005; *A semiotic analysis of "enemy" management: "Serbs" in the western media* (са С. Вуковићем), Бг 2006; *Српска транзициона илијада: историје демократског преобраћаја Србије у геополитичком контексту*, НС 2007; *Поуке скромности: Карл Појер, остворено друштво, наука и филозофија*, Бг 2008; *Хроника разорене Троје. Књ. 1: Србија у процесима деконструкције: разговори с Биљаном Ђоровић: 2004–2011*, Кг – Бачка Паланка 2012; *Хроника разорене Троје. Књ. 2: Српска интелигенција у процесима исоризације* (с А. Јокићем), Кг – Бачка Паланка 2012; *Наука и истина: заостављене перспективе филозофије науке*, Бг – Кг 2014; *Између бездана и неба: критика Декартовог програма рационалистичког утемељења као херменевтике нововековне филозофије*, Бг – НС 2015.

ДРАГАН ДОКИЋ (Осијек, Хрватска, 1979). Магистар пословне економије. Дипломирао 2006. („Значај стратешког менаџмента у јавним предузећима“) и мастерирао 2008. („Примена стратешког маркетинга у ЈЛС“) на Факултету за менаџмент у Зајечару при МТУ. Тренутно на докторским студијама МТУ (од 2010). Научна област интересовања обухвата значај инвестиција у ЈЛС. Учествовао на домаћим и страним научним конференцијама с радовима из области менаџмента и маркетинга.

Важније књиге: *Стратегија развоја туризма Ошине Ердут*, Ердут 2009; *Господарски водич Ошине Ердут*, Ердут 2009.

ДУШИЦА ЂУКИЋ (Земун, 1983). Наставник енглеског језика у ЕТШ „Вук Караџић“, Стара Пазова.

Основне студије је завршила 2006. године на ФилФ УБг (Одсек: Англистика). Звање мастер професор језика и књижевности стекла 2009. на ФилФ УБг одбраном рада из примењене лингвистике и методике наставе енглеског језика. Докторске академске студије на ФилФ УБг уписала 2010. године. Главна интересовања обухватају наставу језика струке, примењену лингвистику и методiku наставе енглеског језика.

ЂОРЂЕ ЂУРИЋ (Јарак, Срем, 1971). Доцент на Одсеку за историју ФФ УНС. Дипломирао 1995, магистрирао 2002 („Политичка биографија Јована Жујовића до 1918. године“) и докторирао 2010 („Европски утицаји на нововековну српску историографију, од средине 18. до средине 19. века“) на Одсеку за историју ФФ УНС. Доцент на Одсеку за историју ФФ УНС. Области интересовања и истраживања: историја 19. века, историја Русије, историја српске науке. Од 2012. генерални секретар Матице српске.

Важније књиже: *Српски интелектуалац у полицији: пољитичка биографија Јована Жујовића*, Бг 2003, 2014; *Владе Србије: 1805–2005*, Бг 2005 (група аутора); *Вук Маринковић: биографија и научни рад ушемељивача физике као модерне науке у Србији*, НС 2007.

МИЛОРАД ЂУРИЋ (Избиште, Банат, 1960). Заменик секретара за културу и јавно информисање у ПВ Војводине. Дипломирао 1986. године на ФФ УБг, магистрирао 2013 („Глобализацки изазов демократије“) и докторирао 2015 („Идеолошке димензије глобализације“) на ФПН УБг. Од 1993. до 2001. главни и одговорни уредник магазина *Кошава* (Вршац). Од 2004. до 2008. секретар за информације у ИВ АП Војводине, од 2008. до 2012. секретар за културу у ПВ Војводине. Од 2009. до 2012. копредседник Међудржавне комисије за питања националних мањина Србије и Румуније. Добитник је европске награде „Мир, вера, напредак“. Објавио више радова у научним часописима и учествовао на неколико међународних научних скупова.

ЖЕЉКО ИВАНИШ (Задар, 1952). Ванредни професор ФБ УБг.

Ванредни је професор ФБ УБг на предметима Међународни односи, Савремена дипломатија и Политички систем. Од 1974. до 2001. године активни официр ВЈ на одговорним дужностима политике одбране. Аутор преко 30 радова слободне и ограничене циркулације.

Важније књиже: *Заштитиња људских љрава у војсци и полицији*, Бг 2003 (ко-аутор); *Развој инстиниуција и изградња пољитичког система Србије*, Бг 2011 (ко-аутор).

АЛЕКСАНДАР ЛЕОНИДОВИЧ КАЗИН (Смоленск, Русија, 1945). Завршио је ФФ ЛУ. Доктор је филозофских наука. Шеф је Катедре Санкт-петербуршког државног универзитета за филм и телевизију. Аутор бројних књига и чланака из филозофије културе. Награђен је књижевном наградом „Александар Невски“ (2008).

Важније књиже: *Последње Царство. Руска љравославна цивилизација* (1998); *Велика Русија. Религија. Култура. Пољитика* (2007).

МАРИЈА КАРАНИКИЋ МИРИЋ (Београд, 1976). Ванредни професор ПФ УБг.

Основне студије је завршила на ПФ УБг, последипломске студије на ПФ Универзитета Дјук у САД, а докторску дисертацију на тему „Кривица као основ

вануговорне грађанскоправне одговорности“ одбранила је на ПФ УБг. Ванредни је професор на ПФ УБг и предавач на ФПрН Универзитета Доња Горица у Подгорици. Објављује радове у области облигационог и потрошачког права. Била је Чивнинг и Рон Браун стипендиста. Провела је девет месеци на Тринити колеџу УОФ, а стручно се усавршавала и на Макс Планк институту за упоредно и међународно приватно право у Хамбургу, Институту за европско одштетно право у Бечу и на Институту за политичке студије у Паризу. Члан је председништва Спољнотрговинске арбитраже при ПКС.

Важније књиже: *Кривица као основ деликћине одговорности у грађанском праву*, Бг 2009; *Објективна одговорност за шћейу*, Бг 2013.

КРСТО ЈАКШИЋ (Косовска Митровица, 1984). Дипломирани инжењер; асистент на ЕФ ПУ (с привременим седиштем у Косовској Митровици).

Дипломирао на ФМ УБК одсек финансијски менаџмент (2007). Завршио мастер на ФОН УБг – Одсек менаџмент (2008). Уписао докторске на ФТН УНС. Учествовао на домаћим научним скуповима и објавио неколико радова у научним часописима. Бави се изучавањем развоја предузетништва у кризним условима.

ЉУБИНКА КОВАЧЕВИЋ (Ниш, 1977). Доценткиња ПФ УБг.

На ПФ УБг дипломирала (2001), магистрала (2007) и докторирала (2011). Радила као истраживач на ИУП у Београду. Доценткиња за научну област Радно право на ПФ УБг. Ауторка је више од 50 радова из области индивидуалног радног права, права социјалне сигурности и међународног радног и социјалног права. Учествовала је у више научноистраживачких пројеката и била члан радних група за писање Нацрта закона о социјалном предузетништву и Нацрта закона о борачко-инвалидској заштити. Члан је редакције часописа *Право и привреда* и аутор рубрике о новостима у српском радном и социјалном праву у часопису *Revue de droit comparé du travail et de la sécurité sociale*.

Важније књиже: *Нормирање социјалне сигурности у међународном праву*, Бг 2007; *Правна субординација у радном односу и њене границе*, Бг 2013.

НАТАША КОСТИЋ (Београд, 1977). Професор кинеског језика и секретар Кинеског центра МТУ у Београду. Основне студије завршила на Катедри за кинески језик ФилФ УБг (2001). Магистарске студије у трајању од три године завршила на ППУ, где је 2008. одбранила тезу из савремене кинеске књижевности. Докторирала 2012. на ППУ с тезом „Дао неба Промене Џоуа“, тиме је постала доктор кинеске филозофије. Диплома јој је нострификована на ФФ УНС, где је 2013. године предавала кинески језик и учествовала у пројекту оснивања Конфучијевог института. Две године усавршавала језик у Кини (2000. и 2004). Од јула 2013. ради на МТУ. Поседује преводилачку агенцију, те се истовремено бави и преводњем у привредном, односно пословном домену. Научна интересовања обухватају кинеску филозофију, астрономију, археологију и културологију. Члан је ИСТЕР 21.

Важнија дела: *Даодејинг – свет тајни и апсурда Лао Цеа, Трагови – 30 година синологије 1974–2004*, ФилФ, Бг 2004; and S. Segan, *The Chinese Calendars, Proceedings of the XV National Conference of Astronomers of Serbia*, Astronomical Observatory of Belgrade No. 86, Belgrade, 2009; *Древно кинеско небо, Кроз љосћор и време*, бр. 5, 2009; *Увод у филозофију Промене Џоуа, Кроз љосћор и време*, бр. 7, 2010; *Филозофска космологија Књиже промене (Ји Ђинга), Кроз љосћор и време*, бр. 9, 2011; 《周易的宇宙起源演化与柏拉图蒂迈欧篇中的宇宙论》, 《2012相聚上海读书征文集》, 上海之窗, (Поређење настанка и еволуције

космоса у Промени Цоуа и Платоновом Тимају, Зборник радова с конкурса ‘Састанак у Шангају 2012’, „Прозор Шангаја”, (награда жирија); Рецензија књиге Конфуције аутора Владимира Маљавина, ННК Интернационал, Бг 2014; Таиђи учење у Промени Цоуа – настанак и значења древног симбола јин и јанг, *Годишњак Факултета за културу и медије Међајренд универзитета у Београду*, бр. 6, год. VI, 2014; Схватање неба у *Књизи промене*, научни скуп „Исток“ у организацији Универзитета у Новом Саду, 2014 (зборник у припреми); 〈周易〉宇宙图示中的时间观, 三峡大学N.E.W.S.研讨会 (Концепт времена у космолошком моделу *Промене Цоуа*, ЊУЗ конференција у Кини на Универзитету „Три клисуре“, 2014 (зборник у припреми); Ћиен и Кун – симболи неба и земље у *Промени Цоуа*, *Књижевни маџазин*, бр. 166–168, година XV, април–јун 2015. (превод). Већина од двадесетак краћих радова на тему кинеске културе, сви објављивани у часопису *Кроз њосиор и време* у периоду 2009–2014, може се наћи на сајту: www.kpv.rs.

СЛОБОДАН КОТЛИЦА (Никшић, 1957). Редовни професор на Високој школи академских студија „Доситеј“. Дипломирао пословну економију на ЕФ у Мостару (1980). Постдипломске студије Теорија и политика економског развоја завршио на ЕФ у Загребу 1991 („Пристап теорији економског развоја посредством анализе производних снага“). Докторирао на ЕФ у Београду 1994. („Улога фактора знања у савременом привредном развоју“). Био запослен у ИЕН у Београду (1993–2001), професор (2001–2013) и декан Факултета за пословне студије (2013–2015). Био шеф Катедре за економију и пословно право (2001–2004). Био члан Редакције часописа *Лица* (1984–1986). Члан је Научног друштва економиста Србије (од 1995), члан Одбора за економске науке САНУ (од 2008). Подручја основног истраживачког интересовања: економика технолошке промене, иновациона активност, информациона економија, технолошки менаџмент, предузетничка економија. Учесник је израде низа студија и пројеката који се односе на: процену и ревизију вредности капитала предузећа; програме власничке, статусне и организационе трансформације предузећа; научно-технолошке стратегије и политике; могућности радног ангажовања избеглица; научноистраживачки рад и конкурентност привреде; конкурентност националне привреде у промењеној трговинској и технолошкој констелацији; царинску и ванцаринску заштиту привреде; развој терцијарног сектора; иновативност малих и средњих предузећа. Био учесник више пројеката у оквиру програма основних истраживања МНТР РС. Учествовао у изради: Стратегије даљег развоја информатике у СРЈ (1997) и Стратегија даљег развоја СРЈ до 2020. године (1998). Добитник награде Министарства науке и заштите животне средине Владе РС (2002; 2003) за изузетан научни допринос у области друштвених наука.

Важније књиџе: *Информационо-технолошка ѡпарадиџма и економски развој*, Бг 1996; *Information Technology Challenges to Yugoslav Economy*, Belgrade 1997; *Животна средина и развој. Концепти одрживог развоја*, Бг 1997 (коаутор); *Нова економија у свешћу који се мења*, Бг 2007 (коаутор); *Доба ѡредузейнишћива*, Бг 2013 (коаутор); *Ушћицај иновација и технолоџија на конкурентносћ савременог ѡсловиња*, Бг 2014 (коаутор); *Примена електронског ѡсловиња у финансијама и банкарсћиву у ѓлобалној економији*, Бг 2014 (коаутор).

ИСИДОРА ЉУМОВИЋ (Зајечар, 1980). Научни сарадник ЕИ у Београду. Дипломирала на ФОН УБг – Одсек менаџмент (2004). Магистрирала на ФПС МТУ (2007). Докторску тезу одбранила на ЕФ УНи (2011). Ангажована на више домаћих и међународних пројеката, које су финансирали МПН РС, СБ и ЕУ. Објавила више научних радова у домаћим научним часописима и тематским зборницима

и учествовала на већем броју научних скупова у Србији и иностранству. Бави се изучавањем финансија у предузетништву.

Важније књиже: *Специфичности финансирања у предузетништву*, Бг 2015 (коаутор).

МОМЧИЛО МИЛИНОВИЋ (Београд, 1954). Редовни професор МФ УБг, Катедра за Системе наоружања, хонорарни професор ВА ВС УО.

Главна област интересовања и рада су војни системи, технологија одбране, системска интеграција наоружања, ракетно наоружање, операциона истраживања и моделирање војне механике. Аутор је преко 200 научних и стручних домаћих и иностраних радова, студија, пројеката као и технолошких решења из области система и компонената наоружања ограничене и слободне циркулације. Руководи бројним домаћим и међународним пројектима и ментор је на дисертацијама већег броја домаћих и страних студената. Дописни је члан АИНС.

Важније књиже: *Моделирање система управљања ватром и праћења ваздушних циљева*, Бг 2002 (коаутор); *Еколошки ризици одбрамбене индустрије Републике Србије*, Бг 2008 (коаутор).

ЗОРАН НИКОЛИЋ (Лозница, 1963). Редовни професор УПА у Новом Саду. Дипломирао (1986) и магистрирао на теми Милсове критичке социологије и докторирао с темом „Феномен перцепције моћи“. Редовни је професор социологије на Факултету за економију и инжењерски менаџмент УПА у Новом Саду. Области његових научних интересовања су моћ у друштву и друштвене неједнакости, социјално девијантне појаве, култура мира.

Важније књиже: *Дихотомија: холистика – демократија*, Бг 1997; *Милсова кријичка социологија*, Бг 1998; *Друштвена моћ*, Бг 2000; *Феномен перцепције моћи*, Бг 2002; *Механизована перцепција моћи*, Бг 2003; *Општа социологија*, Ист. Сарајево 2003; *Социологија*, Ист. Сарајево 2005; *Социологија моћи*, Ист. Сарајево 2007; *Социологија и социологија права*, НС 2007; *Увод у социологију права*, Ист. Сарајево 2008; *Социологија са елементима социологије права*, НС 2009; *Методологија научно-истраживачког рада*, НС 2010, 2011; *Савремена социологија*, НС 2011.

БОЈАН ПАЈТИЋ (Сента, 1970). Професор ПФ УНС.

Дипломирао 1995, магистрирао („Фидуцијарни споразуми као средство обезбеђења облигационо-правних потраживања“) и докторирао 2008. („Брачни имовински уговори“) на ПФ УНС. Ванредни је професор ПФ УНС. Од 2004. до 2008. председник је Владе АПВ, а затим је реизабран на ту функцију. Председник је ДС (од 2014). Радове објављивао у стручним часописима: *Правни живот*, *Право – теорија и пракса*, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*.

Важније књиже: *Јемство*, НС 2014.

ТИХОН РАКИЋЕВИЋ (Чачак, 1971). Архимандрит манастира Студенице. На Катедри за сликарство ФПУ у Београду дипломирао је 1995. године. Магистрирао је 2008. године на БФ УБг, на Катедри за литургику, на тему: „Икона у литургији: функција и смисао.“ Доктор теолошких наука постао је 2014. године када је, на истом факултету, одбранио докторску дисертацију на тему „Олтарска преграда-иконостас од 4. до средине 17. века: историјски развој, симболика, богословско значење“. Замонашио се 1997. године у манастиру Студеница, а 2004. постао старешина манастира. Редовно учествује на научним

скуповима, пише и објављује радове у богословским часописима. Његови радови су, првенствено, везани за монашки живот и духовност, као и за културно наслеђе манастира Студенице.

Важније књиже: *Икона у Лиџурџији: смисао и улога*, Краљево – Манастир Студеница 2010; *Борба за досјојанство: изложење живога и мученичког подвига ученице Милице Косић (1956–1974)*, Бг 2013; *Монаштво и осуђивање*, Манастир Студеница 2014.

НАТАША СТАНОЈЕВИЋ (Јагодина, 1971). Ванредни професор у области међународне економије на ФМЕ МТУ у Београду.

Дипломирала је 1995. и магистрирала 2003. године на ФПН УБг. Докторирала 2007. на ФМЕ („Утицај географских услова и ресурса на развој економија Блиског истока и Северне Африке). Током 2007. реализовала двомесечни студијски боравак у Ирану, у склопу истраживања тематике исламске економије и банкарства. На ФМЕ је ангажована на предметима Савремене економије Русије и Азије и Економска географија Русије и Азије. Од 2008. године ангажована је као гостујући професор на ФилФ УБг на предметима Економска географија Блиског истока и Геополитика Блиског истока на сектору за оријенталистику. Аутор је 20 научних радова, учесник конференција у земљи и иностранству (Техеран, Њу Делхи, Тенерифе) и неколико књига и уџбеника.

Важније књиже: *Русија у светској привреди*, Бг 2014; *Економско-политичка географија Блиског истока и Северне Африке*, Бг 2008; *Северна Америка – економско-политичка географија*, Бг 2008.

МАРИЈА М. ЦВИЈЕТИЋ (Кикинда, 1989). Мастер дефектолог ОШ „6. октобар“ у Кикинди. Дипломирала 2012. године као студент генерације на ФСЕР УБг – смер Специјална едукација и рехабилитација особа с тешкоћама у менталном развоју. Мастер рад на тему „Квалитет слободног времена и подршка породици код деце са интелектуалном ометеношћу“ одбранила 2013. године на истом факултету. Током основних и мастер студија била је стипендиста Фонда за младе таленте Министарства омладине и спорта РС. Тренутно је докторанд на студијском програму Специјална едукација и рехабилитација. Учествовала је на више домаћих и међународних научних и стручних скупова и конференција.

Важније књиже: *Подршка родитељима са интелектуалном ометеношћу*, Бг 2013 (коауторка); *Укључивање деце са поремећајима аутистичког спектра у инклузивно образовање: социјални исходи*, Кикинда 2014 (коауторка).

СКРАЋЕНИЦЕ

АИНС	Академија инжењерских наука Србије	ППУ	Пекиншки педагошки универзитет
АПВ	Аутономна Покрајина Војводина	ПУ	Приштински универзитет
БФ	Богословски факултет	РБг	Радио Београд
ВА	Војна академија	РС	Република Србија
ВЈ	Војска Југославије	СБ	Светска банка
ВС	Војска Србије	СРЈ	Савезна Република Југославија
ДС	Демократска странка	СФД	Српско филозофско друштво
ЕИ	Економски институт	УБГ	Универзитет у Београду
ЕТШ	Економско-трговинска школа	УНи	Универзитет у Нишу
ЕУ	Европска унија	УНС	Универзитет у Новом Саду
ЕФ	Економски факултет	УО	Универзитет одбране
ЗМСДН	Зборник МС за друштвене науке	УОФ	Универзитет Оксфорд
ИВ	Извршно веће	УПА	Универзитет Привредна академија
ИДН	Институт друштвених наука	ФБ	Факултет безбедности
ИЕН	Институт економских наука	ФМЕ	Факултет за међународну економију
ИСТЕР	Институт за стратешка техно-економска расуђивања	ФОН	Факултет организационих наука
ИУП	Институт за упоредно право	ФПрН	Факултет правних наука
ЈЛС	Јединице локалне самоуправе	ФПН	Факултет политичких наука
ЛУ	Лењинградски универзитет	ФПУ	Факултет примењених уметности
МНТР	Министарство науке и технолошког развоја	ФТН	Факултет техничких наука
МПН	Министарство просвете и науке	ФФ	Филозофски факултет
МТУ	Мегатренд универзитет	ФилФ	Филолошки факултет
МФ	Машински факултет	ФСЕР	Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију
ОШ	Основна школа		
ПВ	Покрајинска влада		
ПКС	Привредна комора Србије		

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska

Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199; (00381) 21 6615–798

E-mail:

vnikolic@maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
152 (3/2015) свеску 16. септембра 2015.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Владимир М. Николић

Коректор: Владимир М. Николић

Лектор и преводиоци резимеа на енглески језик:

Оливера Кривошић и Мирјана Wardle

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2015. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије,
Покрајинска влада

(Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање)
и

Град Нови Сад
(Градска управа за културу)